Протоієрей Олександр Кислашко
Сіданіч Ірина Леонідівна

ХРИСТИЯНСЬКА ПЕДАГОГІКА

Навчальний посібник

Духовна вісь
Київ
2015

УДК 37.014.26(17)
ББК 74.200.5+74.03
К 44

Схвалено і рекомендовано до друку науково-методичною радою Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України (протокол №10 від 11.XII.2014 р.)

Керівники проекту:

Д. Новікова, директор ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія»; магістр менеджменту організацій

М. Плаксін, заст. директора ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія» магістр педагогіки вищої школи

Рецензенти:

В.В. Олійник, доктор педагогічних наук, професор, Дійсний член НАПН України, ректор ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України;

протоієрей Олександр Трофимлюк, доктор богослов'я

Кислашко О. П., Сіданіч І. Л.

К-44 Християнська педагогіка : навч. посіб. / О. П. Кислашко, І. Л. Сіданіч. – К. : ВБД «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2015. – 418 с.

ISBN 978-966-8477-25-6

Призначається для науковців, викладачів, науково-педагогічних працівників, викладачів християнської етики, студентів, батьків та всіх, хто цікавиться проблемами християнської педагогіки.

Навчальний посібник є невід`ємною складовою комплекту християнської літератури Всеукраїнського благодійного фонду «Східноєвропейська гуманітарна місія». Книга носить позаконфесійний характер на християнських засадах.

УДК 37.014.26(17)
ББК 74.200.5+74.03

ISBN 978-966-8477-25-6

© О. П.Кислашко, 2017
© І. Л. Сіданіч, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП ……..6
РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ХРИСТИЯНСЬКОЇ МОРАЛІ В ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ ……10
1.1 Ісус Христос і християнство …….
1.2 Коротко про Новий Завіт……..
1.3 Христос є любов і правда…….
1.4 Християнство і мораль……..12
1.5 Риси християнства……
РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ХРИСТИЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ…….29
2.1 Проблеми християнської освіти сучасної школи
2.2 Пошук методу в християнській педагогіці…...
2.3 Принципи християнського виховання……..…
2.4 Про християнські чесноти Віру, Надію і Любов у Святому Письмі……..
2.5 Християнське виховання дітей через християнські чесноти Віру, Надію, Любов……..
2.6 Виховання любові до Господа……...101
2.7 Виховання любові до ближнього…….216
2.8 Виховання любові до батьків, вчителів і людей старших за віком ……..226
2.9 Виховання любові до Батьківщини, народу, його звичаїв і обрядів……..238
2.10 Про християнський шлюб і подружжя……..247
2.11 Виховання любові до дітей…….260
2.12 Виховання християнського миролюбства….233
2.13 Виховання правдивості……...242
2.14Виховання доброчесності……..319
2.15 Виховання тихості, покірності, незлобливості
2.16 Виховання милосердя……...337
РОЗДІЛ 3. ТЕОРІЯ ХРИСТИЯНСЬКОГО НАВЧАННЯ
3.1 Особливості християнського навчання…….. 271
3.2 Педагогічні технології ……..…….... 283
3.3 Методи навчання……..337
3.4 Форми і засоби навчання……...
РОЗДІЛ 4. СУЧАСНИЙ УЧИТЕЛЬ ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ…….394
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ……..433

ВСТУП

Сучасне молоде покоління перебуває в системі контроверсійних інформаційних упливів, унаслідок чого формуються її різновекторні настрої, уподобання, цінності. Покликання сім'ї, школи, Церкви – цілеспрямовано вибудовувати, культивувати духовні параметри, норми і ціннісні орієнтири людини, за несприйняття, заперечення псевдоідеалів у неї вироблятиметься та форма духовності, той її різновид, секуляризований чи навпаки, та світоглядна модель, яка найбільше відповідає сутності гуманної особистості.

Для початку XXI століття є характерною швидка і разюча зміна життєвого укладу більшості людей і відсутність в цих нових умовах переконливих для суспільства цінностей і орієнтирів. Не вдаючись в аналіз духовно-моральної кризи суспільства, все ж відзначимо: необхідно рішуче змінювати існуючі негативні тенденції. І тут працівники освітньої сфери, діячі релігійної спільноти несуть особливу відповідальність за майбутнє молодого покоління. Україна, прагнучи до злагоди в суспільстві, обрала школу національної єдності, яка не пропагує ні атеїстичних, ані релігійних поглядів. Здавалося б, переваги саме такої концепції очевидні: виправляючи помилки минулого, коли школа була втягнута в атеїстичну боротьбу, держава обрала позарелігійну школу, надаючи можливість кожній людині йти своїм шляхом. Однак останні події засвідчують, що держава починає робити більш рішучі кроки назустріч християнській Церкві. У наш час, коли суспільство повільно, але неухильно повертається обличчям до Церкви, питання практичної реалізації системи виховання на християнських засадах постало гостро.

Українська держава зробила перший крок, увівши в школу вивчення навчальних предметів і факультативних курсів духовно-морального спрямування. Викладання цих предметів не вирішить усіх нагальних проблем суспільства, проте допоможе дітям, батькам, учителям бути толерантними в стосунках з ближніми; надасть позитивний приклад для

наслідування з життя Ісуса Христа, його апостолів і святих; підведе до розуміння призначення людини на землі; допоможе в становленні особистості, формуванні духовності наших дітей на основі загальнолюдських цінностей.

Християнську освіту не можна обчислювати сумою богословських знань. Підсумком цієї освіти може стати тільки духовний досвід, особливий стан душі людини. В цьому полягає специфіка християнської педагогіки. Концептуально її потрібно було б розуміти як процес поглибленого виховання, а весь навчальний матеріал повинен бути направлений на досягнення цієї мети. На сьогодні бажано було б усю систему навчання та виховання дітей і молоді доповнити Словом Божим у найширшому розумінні цього слова. Нормою виховання дітей нарешті має стати присутність Слова Божого на уроках мови і літератури, природознавства, історії, географії, фізики, математики, а також у різних шкільних і позашкільних виховних заходах тощо.

Поняття «християнська педагогіка» як явище має давню історію і виникло у зв`язку з реальними можливостями, які отримали православні церкви і християнські конфесії у справі виховання дітей та молоді. Зараз перед Церквою і державою відкривається перспектива дійсного завоювання людських сердець, коли ми переосмислюємо свою історію, свій величезний виховний досвід з тим, щоб зробити його доступним і актуальним для тих людей, якими є ми і наші діти, якими зробило нас християнське минуле. Держава і Церква стоять перед фактом сформованості людської свідомості світоглядом існування Бога, коли науковці стверджують його існування, коли рівень нашої обізнаності піднято до масштабів цілого світу. Звичайно, християнська педагогіка не є новим явищем в житті Церкви, школи, родини – це є досвід християнського виховання, оформлений, наскільки це можливо, у відповідності до тих категорій, які прийняті в минулому і сучасному педагогічному світі.

Християнська педагогіка в її сучасному стані є спадок і наслідок тривалого періоду еволюції педагогічних принципів,

методів, форм і засобів навчання і виховання підростаючого покоління. Європейська педагогічна традиція (в полі її впливу переважно формувалася сучасна світова педагогіка) століттями формувалася в атмосфері християнської культури. Таким чином, християнська педагогіка несе і втілює собою те найблагородніше, що має бути властиве в душі, серці, думках і вчинках кожної порядної людини.

Метою і завданням християнської педагогіки є формування особистості на засадах християнської моралі, плекання духовності, доброти, людяності, милосердя, працьовитості, виховання духовно багатої особистості, яка усвідомлювала б свою відповідальність перед Україною і рідним народом.

У навчальному посібнику «Християнська педагогіка» автори намагаються висвітлити теорію і практику навчання і виховання особистості на засадах християнської моралі. В основу покладаємо християнські чесноти як риси ідеального християнина, якими є Віра, Надія і Любов. У першому розділі на основі Нового Завіту та заповідей Ісуса Христа представлено історію педагогіки з а два тисячоліття. У другому і третьому розділах проаналізовано теорію і зміст християнського виховання підростаючого покоління, частково спираючись на сучасні педагогічні технології, концепції та методи навчання і виховання, які використовуються в світських і духовних навчальних закладах. У четвертому розділі розглянуто, яким повинен бути сучасний християнин-учитель, його педагогічна діяльність і професійний розвиток.

Навчальний посібник «Християнська педагогіка» є частиною набору християнської літератури для бібліотек загальноосвітніх навчальних закладів, дошкільних, позашкільних закладів освіти, професійно-технічних та вищих учбових закладів, інтернатів тощо на допомогу педагогам, які бажають використовувати ці книжки в класній, позакласній та позашкільній навчально-виховній роботі.

До складу кожного набору християнської літератури входять Біблія в перкладі проф. Івана Огієнка українською

мовою, Біблія (канонічні книги Святого Письма Старого та Нового Завіту в сучасному перекладі) російською мовою, Біблія для юних читачів (92 біблійні історії), збірка біблійних оповідань, викладених у певному історичному та хронологічному порядку «Біблія для тебе», довідкове видання «Провідник до Біблії: часи, сюжети» та «Провідник до Біблії: часи, сюжети. Робочий зошит» (автор Майкл К. Армор), збірка з десяти практичних уроків «Уроки виховання характеру».

Комплект християнської літератури носить позаконфесійний характер, в його основі закладені християнські цінності. Кожний посібник взаємодоповнює один одного і допомагає педагогові у процесі підготовки до проведення занять за навчальними програмами духовно-морального спрямування.

1. ОСНОВИ ХРИСТИЯНСЬКОЇ МОРАЛІ В ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ

1.1. Ісус Христос і християнство

Священна книга Біблія складається з книг Старого і Нового Завітів. Коротко зупинимось на Новому Завіті, котрий пов'язаний з приходом Сина Божого на землю, який відкрив людям велику таємницю, що Бог один, але тут єдиний в особах. «Провідник до Біблії: часи, сюжети» йці. Він казав: «Бачите на небі круг блискучий (сонце), і від нього народжується світло і виходить тепло? Бог Отець, як сонячний круг, без початку і кінця. Від Нього вічно народжується Син Божий, як від Сонця — світло; і, як від Сонця разом зі світлим промінням іде й тепло, виходить Дух Святий. Кожен розрізняє окремо і круг сонячний, і світло, і тепло, але це не три Сонця, а одне Сонце на небі. Так і Свята Трійцю: три в ній Особи, а Бог єдиний і нероздільний».

Св. Августин каже: «Ти бачиш Трійцю, якщо бачиш любов». Це означає, що таїну Пресвятої Тройці швидше можна зрозуміти серцем, тобто любов'ю, аніж нашим слабким розумом. Учення Ісуса Христа, Сина Божого, було записано Його учнями у священну книгу, яка називається Євангелієм. Слово «Євангеліє» означає *блага (або добра) звістка*.

1.2 Коротко про Новий Завіт

Учні Ісуса написали інші Книги, яких у Новому Завіті — 27. Новий Завіт розпочинається звісткою на зразок пророчих: «Слово Боже було до Іоанна, сина Захарії, в пустині» (Лк. 3, 2). Іоанн — це останній пророк СЗ, посланий приготовити путь Господеві і дати свідчення Божому Слову, що стало тілом.

Це відбувалося в 28–30-рр. християнської доби. Отримавши хрещення з рук Іоанна, Ісус з Назарету розпочинає свого публічну діяльність Месії Спасителя. Він діє і говорить з таким авторитетом, якого не було в жодного з пророків. Слова, які Він промовляє, і діла, що чинить, справляють небувале враження на людей. Він творить численні дива і прощає грішникам. Ставить перед своїми слухачами вимоги щодо стосунку до Бога і до братів. Згідно з об'явленням, яке отримав Ізраїль, Ісус відкриває дух учнів для Доброї Новини, що виявляється в Його особі і спрямовує їхнє життя до Божого царства. Ісус помирає приблизно 30 року, відкинутий і засуджений народними старійшинами; це було передбачено у Його навчанні.

Він теж сповістив, що воскресне з мертвих. Воскресіння підтверджує в очах віруючих учнів правдивість Його слів і посланництва як Месії Ізраїлю та об'являє вповні таїнство Його особи. Просвітлені Ісусовим воскресінням і даром Святого Духа в день П'ятидесятниці, учні відважно

проголошують свою віру: Ісус є не тільки Христом, але він теж є єдиним Господом і Спасителем, Сином Божим, що стався людиною.

Численні юдеї вірують в Ісуса Христа, і Церква швидко розростається. Однак велика частина ізраїльського народу залишається поза цим рухом і навіть часто йому протистоїть. Проте Євангеліє виходить поза межі Палестини. Апостол Павло, а з ним багато інших місіонерів, серед яких також і звичайні віруючі, несе його в осередки грецько-римського світу. Проповідування апостолів і євангелізація спочатку відбуваються тільки усно. Для них, як і для перших християн, а перед тим для Ісуса, існувало лише Писання Ізраїлю, які лише пізніше отримають назву Старого Завіту.

Невдовзі з'являються християнські писання, свідчення та знаряддя живого передання, що віддають Церкву під дію Святого Духа. Перші тексти — це послання апостола Павла, скеровані до різних спільнот, які він заснував і з якими в такий спосіб підтримував контакт. Між 50 і 60 роками створено першу серію послань: Перше і Друге послання до Солунян, Перше і Друге послання до Коринтян, Послання до Филип'ян (яке, однак, деякі науковці розглядають між 61 та 63 роками).

Послання до Галатів та Послання до Римлян. Від 61 до 63 року Павло, в'язень у Римі, пише Послання до Колосян, до Филимона, до Ефесян. Дехто з науковців Послання до Колосян та Ефесян вважає радше творчістю павлівської традиції, тобто написаними правдоподібно, після його смерті).

Наступна серія послань звернена вже не до спільнот, а до окремих осіб, тобто до пастирів душ. Звідси і назва «пасторальні послання», до яких зараховують Перше і Друге послання до Тимофія та Послання до Тита. Ці послання, найімовірніше, належать до павлівської традиції і віддзеркалюють ситуацію в Церкві кінця I ст., набагато пізніше від 66–67 років, коли, вважають, настала смерть Павла.

Послання до Євреїв, здається, не має прямого стосунку до павлівської традиції, його створено перед римським зруйнуванням Єрусалиму, що відбулося в 70 р. Розвиваючи тезу універсального священичого посередництва Христа, це послання надає відваги християнам єврейського походження, перед якими постала небезпека відступництва.

Остаточна редакція трьох перших Євангелій (Марко, Матвій, Лука) визначає наступну літературну добу, що, на думку більшості науковців, охоплює період приблизно від 65 до 80 років. Церква, вже широко розвинена в тоді знаному світі, віддаляючись від доби свого заснування, потребує есенціяльних посилань, щоб значення постаті, вістки і таїнства Христа не зменшилися, щоб не зазнали відхилень із плином часу. Тут ідеться не так про те, щоб зафіксувати минуле, як

зберегти живий, реальний образ Ісуса та великий запал П'ятидесятниці.

Із трьох так званих синоптичних Євангелій найдавнішим уважається Євангеліє від Марка, в його остаточній редакції. Припускають, що воно укладене перед 70 роком. Євангеліє від Матвія укладено пізніше від цієї дати. Так само творчість Луки, що охоплює третє Євангеліє та Діяння апостолів, імовірно, укладена десь біля 80 року.

Інші апостольські писання отримали назву «соборних», тобто універсальних, послань, оскільки йдеться про твори, що не є адресовані до якоїсь конкретної спільноти: це послання Якова і Юди, Перше і Друге послання Петра та Перше, Друге і Третє послання Іоанна. Авторами усіх цих послань є великі авторитети християнських початків, але науковці не мають одностайності у визначенні авторства та датуванні деяких послань. Християнська спільнота, що постає у них, уже сконсолідована; найбільша проблема — не «звикнути», не опуститися, не втратити відчуття есенціяльного задля непевних ідей. Ці послання переважно виникли наприкінці 1-го століття.

Іоаннівська творчість, що охоплює, крім того, ще три послання, завершує збірку новозавітних писань десь наприкінці І століття. Євангеліє від Іоанна, в якому віддзеркалюється не лише проповідь апостола, але і творчість традиції, що походить від нього, є одним з останніх творів Нового Завіту. Одкровення випереджає його на декілька років. Автор цієї останньої книги представляється своїм читачам як Іоанн, їхній брат і друг у горі (див. Об. 1, 9). Науковці сумніваються щодо можливості ототожнення цього Іоанна з Іоанном-апостолом через мовні відмінності і богословську побудову його твору та четвертого Євангелія, хоча не бракує також подібностей з Євангелієм та Першим посланням. Отже, джерелом натхнення є Іоанн. Написане в колах, близьких до апостола, просякнуте його вченням, Одкровення є твором, що звертається до вже «уведених» таємничою мовою, щоб дати пояснення історичним подіям, протагоністами яких є вони самі.

1.3 Христос — є любов і правда

Бог є любов. Таким явив Себе Бог у втіленому на землі Сині Божому, Господі Нашому Ісусі Христі. "Так полюбив Бог світ, що віддав Сина Свого Єдинородного, щоб всякий, хто вірує в Нього, не загинув, а мав життя вічне" (Ів. 3, 16). Ось що привело любов Божу на землю.

Земний подвиг Господа нашого Ісуса Христа — це подвиг любові. Спаситель навчав: "Немає більшої за ту любов, як коли хто покладе душу свою за друзів своїх» (Ів. 15, 13). І сам Він перевищив цей найвищий ступінь любові: Він вмирав не за друзів, а за ворогів, бо кожен гріх — ворогування проти Бога"

(Як. 4, 4). Господь показав нам у Своєму подвигу незбагненні для розуму й серця людського вершини любові.

Та в цій же хресній смерті Сина Божого відкрилась не тільки любов Божа, але й закон правди Божої. Провини людські мали бути відкуплені, і тільки Син Божий, узявши на Себе гріхи всього світу, міг стати Відкупителем перед правосуддям Божим. У цій спасенній жертві Богочоловіка "милість і істина зустрілись, правда і мир поцілувались" (Пс. 84, 11).

Спаситель, принісши Себе в жертву в ім'я любові, залишив нам Свою проповідь любові. Яким божественним огнем горять, яким небесним сяйвом пломеніють Христові слова про любов: "Заповідь нову даю вам, щоб ви любили один одного" (Ів. 13, 34). "Полюби Господа Бога твого, як самого себе" (Мт. 22, 37–39). "Будьте милосерді, як і Отець ваш милосердий" (Лк.6,36).

Світ, загрузлий у взаємній злобі людей поміж собою, в гріхах і пороках, вражений був величністю цієї проповіді і відгукнувся на заклик Христа тисячами християнських мучеників, подвижників і праведників, що присвячували своє життя Господові й залишались вірними Йому до смерті.

Живучи серед людей, проповідуючи любов, Господь Ісус Христос у Своїй власній особі явив Себе світові носієм цієї божественної любові. Ось Він, оточений дітьми, покладає на дитячі голівки Свої божественні руки. Ось, упавши, плаче блудниця, сльозами обливає Його ноги і обтирає їх волоссям. Божественна любов прощає її. До Нього приводять жінку, викриту в перелюбстві, щоб Він засудив її, згідно з Мойсейовим законом. Як серцевідець, Він знає, що діється в душі цієї жінки, і пропонує зібраним навкруг Нього фарисеям кинути в неї камінь, якщо самі вони не мають гріха; коли ж вони, збентежені, розходяться, Господь з миром відпускає цю жінку.

Він схиляється до розслабленого, який тридцять вісім років лежав біля Овечої купелі. Спаситель жалує його і, зворушений милосердям, зціляє хворого. Він хоче втішити бідну Наїнську вдову, яка ховає свого єдиного сина; співчуває їй і проливає в серце її втіху, воскресивши її сина. Йдучи дорогою, Господь спиняється проти прокажених, які здалеку кричать Йому, благаючи про зцілення. І тут Він робить подвиг любові. Ось він стоїть при гробі Свого друга Лазаря і, побачивши сльози близьких і знайомих померлого, Сам не може стримати сліз. Спаситель завжди і всюди йде назустріч горю, сльозам, нещастю людини. В ореолі невичерпної любові й співчуття стоїть Він перед нашим духовним поглядом на сторінках Євангелія.

Завершуючи Свій земний подвиг після важких страждань, безневинний і безгрішний, висить Він на хресті. З Його божественного тіла витікає спасенна кров, а з його серця —

божественна любов. Христос молиться за Своїх розпинателів, Він з любов'ю дивиться на розбійника, який кається і благає прощення, і дає йому те, чого він просить.

Такий наш Бог, в якого ми віруємо і який є Любов! Ми знаємо, що Бог наш — не тільки Бог любові, але і Бог правди. Ми бачимо виявлення цієї правди в дні земного життя Господа Ісуса Христа. Спаситель із гнівом картає книжників, митарів і фарисеїв за їх беззаконня. Він виганяє бичем із храму тих, що торгували в ньому і оскверняли цією торгівлею "дім молитви".

Однак Господь же і приймає тих самих митарів, коли вони каються. Він картає гріх, щоб спасти людину: на те ж бо Він і прийшов на землю, щоб «знайти і спасти загибле» (Мт. 18, 11). Правда Божа об'єднується з любов'ю Христовою. "Милостивий Господь і праведний" (Пс. 114, 5).

Такий Христос Спаситель і після Свого вознесіння. З любові до людей Він заснував Свою Церкву на землі, щоб вона роздавала їм Божу любов у благодаті Святого Духа, тим, що каються, — божественне прощення; щоб знаходила і спасала загибаючі в гріхах людські душі. "Хто йде вслід за мною, той не ходить у темноті", — каже Господь (Ів. 8, 12). Це Христові слова. Вони заохочують нас до того, щоб ми наслідували Його життя і святі звичаї, коли справді бажаємо просвітитися і очиститися від усякого засліплення серця. Тому нашим найбільшим обов'язком хай буде міркування про життя Ісуса Христа. Христова наука вища за всі науки святих; а хто матиме Його духа, той знайде хліб життя — манну, що в ньому ховається.

1.3 Християнська мораль

Христова наука для людини дала християнську релігію та духовну християнську мораль. Християнська мораль в основі своїй має віру в Єдиного Бога Творця і Промислителя всього видимого й невидимого. Бог, за християнською наукою, є абсолютна Правда, Добро та Любов. Найвищим виявом любові Бога до людини є народження Христа в образі чоловіка, Його життя, проповідь на землі та хресні страждання, що визволили людство від прокляття первородного гріха.

Про людину християнство вчить, що вона є "образ і подоба Божа для якої Бог створив світ, розглядається в християнстві як вінець творіння... Серед всього раніш створеного не було цінного творення як людини... Вона достойніша і величніша всього іншого. І не тільки достойніша, але і є господарем всього для неї створеного", — підкреслює болгарський богослов IX століття Іоанн Екзарх у своєму творі «Шестиднєв». Перевага Людини над всім сущим пояснюється тим, що природа її складається з душі та тіла. Тим часом, коли через тіло людина пов'язана з матеріальним світом, вона, маючи душу, пов'язана зі світом духовим, надчуттєвим.

Людина має свої особливості, прагнення й переживання, що їх не має і не може мати тварина. Життя тварини обмежується задоволенням чисто фізичних потреб; людина має, крім того, потреби вищі, духовні. Вони з особливою яскравістю відбиваються в творчості людини. Тварина користується природою, але істотно не перетворює її; людина, володіючи знаряддями праці, істотно перетворює природу. Але творчість людини не обмежується лише матеріальними речами: людина творить цінності, що підносять її над світом матеріальним. Це, перш за все, твори в галузі науки та мистецтва. Про колосальні творчі здібності людини, завдяки яким вона, відповідно до Слова Божого, дійсно стає володарем природи, з особливою переконливістю свідчать досягнення сучасної науки. Завдяки їм людина не тільки перетворює природу, а навіть починає володіти просторами, що відділяють землю від інших планет. Нічого подібного не має і не може мати тварина.

Як образ і подоба Божа, людина має свободу волі, що є найвищим Божим даром. Тим часом, коли тварина у своєму житті кориться інстинктам, людина, яка має теж інстинкти, може переборювати їх в ім'я вищих духовних прагнень. Як вільна істота, вона може діяти в напрямку добра та в напрямку зла. Прагнення людини до зла християнська наука пояснює гріхопадінням, яке спотворило природу людини. Але в ній залишається сумління, що є голосом Божим у душі людини. Цей голос іноді буває таким міцним, що під упливом його людина може навіть пожертвувати своїм життям. Бувають випадки, коли злочинець відчуває такі муки сумління, що сам іде до суддів і розповідає про свої злочини, хоч знає, що його чекає тяжка кара. Але, крім голосу сумління, яке під впливом первородного гріха може бути спотворене, християнин має заповіти Божі, відкриті людям через пророка Мойсея та подані Христом у Євангелії. В основі християнських заповітів є любов до Бога й ближнього. Звідси — милосердність до хворих і немічних, щира допомога бідним, прощення ближнім їхніх провин, жертва своїми інтересами для блага ближніх. На засадах такого вчення про Бога й людину християнська наука розв'язує основне питання моралі — про мету життя людини та про мету буття взагалі...

Євангеліє вчить, що такою метою є Царство Боже. "Шукайте найперше Царства Божого та Правди Його, а все останнє додасться вам", — сказано в Євангелії (Мат. 6, 33). Сама Євангелія є благовіст про Царство Боже (Мат. 4, 23, 9, 35). Царство Боже — це головний зміст проповіді Христа й Апостолів. Царство Боже є найбільше благо та найдорогоцінніша перлина, для якої людина має все залишити, аби тільки знайти її.

Який же зміст повинні ми вкладати в поняття Царства Божого? Чи це є тільки царство небесне, що чекає нас у

майбутньому житті, чи це є царство земне, чи воно об'єднує життя земне й небесне, тимчасове й вічне?

Юдеї чекали царства Месії, як блаженного й щасливого життя на землі, але таке розуміння Царства Божого суперечить Євангелії. "Царство моє не від світу цього", — сказав Христос. Отже, це є царство духове, моральне. Воно, як казав Христос фарисеям, є всередині нас. Воно "не їжа, не пиття, а праведність, і мир, і радість у Святому Духові" (Рим. 14, 17–18).

Письмо вчить, що Царство Боже є виявом любові та премудрості Божої. Але воно вказує на те, що в побудові Його бере участь і розумна людська особливість. "Шукайте Царства Божого", — учить Христос, і це шукання Царства Божого починається ще в цьому житті. У молитві Господній сказано: "Нехай прийде Царство Твоє, нехай буде Воля Твоя, як на небі, так і на землі".

Христос уподібнює Царство Боже до зерна гірчичного, що поступово виростає у могутнє дерево, у гілках якого знаходять для себе притулок птахи. Першим чинником розвитку Царства Божого є Слово Боже. Але подібно, як насіння дає неоднаковий ріст рослини залежно від того, на який ґрунт воно попало, так і Слово Боже дає неоднакові наслідки залежно від того, яке серце його прийняло. А в притчах про розбійників у винограднику та про таланти Христос ясно вказує на те, що в розбудові Царства Божого бере участь і людина своїми добрими ділами. Щодо обсягу Царства Божого, то воно починається з окремої людини або окремих людей, що сприйняли Слово Боже й живуть за ним. Такими були, в першу чергу, Апостоли. Але поступово воно поширюється, і в нього включаються народи, а далі — й уся людність.

На цьому не обмежується Царство Боже. Почавшись із мікрокосмосу, воно переходить і на макрокосмос, цілий світ, і на те, що в ньому. Біблія учить, що між людиною й природою є міцний зв'язок. Гріхопадіння людини відбилося також і на природі. Тому з наближенням людини до Бога зміниться й природа. Прийде, як каже Апостол Петро, "нове небо та нова земля". Це буде той момент, коли Бог "буде в усьому, і все в Ньому" (1 Кор. 15, 28).

Отже, Царство Боже має космічний характер. Царство Боже не можна ототожнювати лише з поширенням християнства. Вчення Христа с найважливішим чинником розвитку Царства Божого, але не всі ті, що кажуть "Господи, Господи", увійдуть у Царство Боже. Належать до нього тільки ті, хто слухає Слово Боже й виконує Волю Його. Отже, розвиток і поширення Царства Божого на землі треба розуміти, як такий стан людства, коли воно всі сили сконцентрує на тому і щоб усе життя як окремих людей, так і суспільства, було пройняте духом Христовим.

Тому можемо дати таке визначення Царства Божого: Царство Боже є найдосконаліший, керований Божим Провидінням лад у житті окремої людини й суспільства, у якому здійснюється Правда Божа і за якого людство перебуває в блаженному єднанні з Богом. Таке розуміння Царства Божого дає нам піставу для розв'язання таких питань: 1) Церква та держава. 2) Культура, цивілізація та християнство. 3) Земні блага та християнство. 4) Війна та християнство.

Перше з них — відношення між Церквою та державою. Відповідь на нього дав Христос, коли сказав: "Царство моє не від світу цього". Або коли на запитання фарисеїв, чи платити данину кесареві, Христос відповів: "Віддайте кесареве кесареві, а Боже Богові". Цим Христос поклав межу між Церквою та державою. Ці дві інституції мають, по-перше, різні завдання. Завдання Церкви — у першу чергу, піклуватися про душі віруючих, про виховання їх у дусі вчення Христового, про наближення їх до Христа, про єднання їх з Христом. Держава, в першу чергу, має завдання дбати про лад у суспільстві, захищати права й свободу кожного з членів його, дбати про матеріальний добробут громадян, захищати життя й права їх перед чужинцями.

Різняться Церква й держава також щодо обсягу своєї діяльності. Держава обмежується територією, що її посідає народ або якась група народів. Церква Вселенська інакше — вона включає у себе членів, що живуть на земній кулі, незалежно від їх національності й території проживання. Мало того, Церква вміщає в собі не тільки тих, хто живе на землі, а й тих, хто перебуває у житті вічному. Нарешті, є різниця й у способі впливу на своїх членів. Держава, принаймні в сучасному її стані, вживає методів примусу, коли цього потребують обставини; Церква не вживає їх і діє тільки шляхом переконання та прикладів.

Але це не означає, що між Церквою й державою не мусить бути ніякого зв'язку, а тим більше не означає, що між ними мусить бути якийсь антагонізм. Христос не заборонив платити данину кесареві, а Апостол Павло пише: "Володар — Божий слуга тобі на добро. А як чиниш ти зло, то бійся, бо недаром він носить — меча, він бо — Божий слуга, месник у гніві злочинцеві. Тому треба коритись не тільки через гнів, а й через сумління. Через це ви й податки даєте, бо вони, слуги Божі, саме тим завжди зайняті. Тож віддайте належне всім: кому податок — податок, кому мито — мито, кому страх — страх, кому честь — честь".

У такому ж дусі повчає вірних і Апостол Петро. У соборному посланні він пише: "Коріться кожному людському зарядженню ради Господа, чи то цареві, як найвищому, чи то володарям, як від нього поставленим для карання злочинців та для похвальби доброчинців. Бо така воля Божа, щоб

доброчинці гамували неуцтво нерозумних людей” (1 Петр. 2, 13–15).

А коли державна влада, як сказано у Святому Письмі, є від Бога, то між Церквою й державою мусить бути співробітництво. У чім воно є, це можна з’ясувати, базуючись на євангельській науці про Царство Боже. Як сказано вище, Царство Боже має універсальний, космічний характер, воно охоплює собою все Боже творіння, світ видимий і невидимий, значить, охоплює собою й державу. Звідси роль держави в побудові Царства Божого. Вона є одним з важливих посередників Царства Божого на землі і в підготовці Царства Божого на небі. Це не означає, що Церква мусить підкорити собі державу та взяти у свої руки світську владу. Але Церква не мусить стояти осторонь від держави й бути байдужою до того, що діється на терені її. Застосовуючи духовий уплив, вона допомагає державі здійснювати її завдання згідно з Правдою Божою і цим сприяє наближенню Царства Божого на землі. Ісус Христос не є правителем народів у земному розумінні, і Його Царство не від світу цього. Але від Нього виходить благословення на царства й народи земні, а християнство допомагає їм сповняти також і свої земні завдання. Такий ідеал наших бажань і наших сповідань. Народ, що вільно та благочестиво схиляється перед Богом і Спасителем і в бадьорій, радісній християнській вірі творить діла свого призначення, і держава, що так улаштовує свої земні діла, щоб давати можливість християнству впливати на всю різноманітність національного й державного життя. Конкретно, держава, допомагаючи Церкві, має виконувати такі завдання: 1) Сприяти поширенню і зміцненню християнства як на своїй території, так і на інших територіях. 2) Сприяти своєму народові виконувати його призначення. 3) Сприяти об’єднанню народів на ґрунті спільних прагнень до мирного життя й творчості в дусі Християнства. 4) Прагнути до того, щоб у всіх громадських установах здійснювали заповіти Христа.

Щоб держава мала можливість виконувати перше з цих завдань, потрібно, щоб вона була організаційно зв’язана з Церквою. Відділення Церкви від держави, за винятком хіба держав з багатонаціональним складом і великою різницею віровизнань, як це має місце в США, завжди було наслідком байдужого, а то й ворожого ставлення влади до християнства. У християнській державі християнська релігія мусить бути панівною та користуватися підтримкою держави. Але при цьому треба зазначити, що держава не може порушувати свободи віровизнання громадян і силою нав’язувати їм релігію. Відомо, що Констянтин Великий, проголосивши християнство державною релігією, не забороняв своїм підданим дотримуватися поганських культів. Держава тільки допомогає

Церкві виконувати її місію у поширюванні й зміцнюванні християнства.

Благодійний уплив Церкви на державу виявляється у тому, що дух християнства починає панувати в державних установах: у суді, адміністрації, у суспільних відносинах. Держава не може обійтися без суду, війська, поліції й т. ін., бо поки є зло, потрібна й боротьба з ним і не тільки засобами переконання, а й примусу: політика непротивлення злу, що її проповідував Толстой, призвела б до повної анархії та до такого зростання злочинів, що люди обернулися б у хижих звірів. Але може бути різне ставлення до злочинців. Воно може бути безоглядно жорстоке, коли злочинець в очах караючої влади перестає вже бути людиною; але може бути й людяно-милосердним, коли суддя, караючи злочинця, не мститься, а лише стає на захист суспільства, і при тому не забуває, що й злочинець — людина.

Так саме Церква вносить правду, гуманність й у відносини між народами! У світлі вчення про Царство Боже розв'язується і питання про відносини між християнством, з одного боку, і наукою та мистецтвом, з другого. Розум, творчі здібності людини, її любов до істини й краси — це високий дар Божий, яким людина відрізняється від тварини. Розвиток цих здібностей не тільки не перечить християнству та ідеї Царства Божого, а, навпаки, є однією з важливих передумов поширення, поглиблення й вірного розуміння високого вчення Христа. Але не всяка наука сприяє поширенню й поглибленню Царства Божого на землі. Цього, перш за все, не можна сказати про науку матеріалістичну й атеїстичну.

Дуже складне третє з поставлених нами питань — про ставлення християнства до земних благ і земних радощів. Христос учить: "Не збирайте собі скарби на землі, а збирайте скарби на небі, бо де скарби ваші, там і серце ваше". Тобто Христос та Апостоли засуджують захоплення земними благами й земним задоволенням. Між християнськими святими було багато аскетів, що відмовились від родини, майна та радощів земних, ішли в пустелі, монастирі, жили там у молитві й пості. З цього роблять висновок, що християнство є виключно релігією аскетизму. Але за глибшого вдумування у євангельське вчення взагалі й у вчення про Царство Боже зокрема, виявляється, що таке розуміння не відповідає самому духові християнства.

Християнство є релігією чистої радості. Все, що існує, є Боже творіння й має в собі відбиток Творця. Нема в світі зла, що було б таким за самою своєю природою. Зло прийшло разом із гріхом. Отже, християнство засуджує лише те, що є перекрученням природи або спричиняє зло іншим. Разом із тим християнство стоїть на засадах ієрархії вартостей. Із цього погляду небесне стоїть вище земного, духовне – вище тілесного. Християнин мусить, у першу чергу, прагнути до

благ духовних, а потім до матеріальних і тілесних, оскільки вони не заперечують благ духовних. Звідси християнин мусить панувати над своїм тілом і над своїми пристрастями. Коли ж така перемога над ними неможлива в умовах звичайного світського життя, він іде в пустелю або в монастир. Але такий аскетизм, себто зречення свого егоїстичного "я", можливий і в умовах мирського, зокрема родинного життя. Про це писав і Василій Великий, засновник та організатор життя монастирського. Але й монах-християнин, навіть пустельник не зрікається зовсім людей і світу. У пустелю він іде не в ім'я егоїстичного піклування лише про спасіння своєї душі, а в ім'я любові до Бога й ближнього. Тому видатні аскети християнські не тільки молилися за своїх світських братів, а й мали спілкування з ними, навчали їх віри Христової та правди Його. А дехто з пустельників у тяжкі хвилини народного життя залишав свої келії та йшов до світських людей, щоб наставляти їх на путь правди. Таким, наприклад, був Св. Феодосій Печерський. Отже, християнський аскетизм має за свою мету не заперечення природного життя, а його освячення, не ослаблення плоті, а зміцнення духу для Преображення плоті.

Такий аскетизм не є зреченням усяких радощів життя. Це лише заміна радощів тілесних радощами духовими, що не тільки чистіші, а й інтенсивніші та тривкіші, ніж перші. Доказом цього можуть бути переживання мучеників у перші часи християнства. Вони йшли на страшну смерть не тільки без страху, а й з великою радістю. Прагнення до Христа, віра у вічне блаженство з Ним були в них настільки сильні, що перемагали страх перед смертю та муками. Про це дуже переконливо писав Ігнатій Богоносець до своєї пастви з дороги до Риму, куди його везли на страту в цирку.

Але аскетизм, відмова від радощів життя не є обов'язком для кожного християнина. "Той, хто може вмістити, хай умістить". Уведені в певні рамки, що не роблять людину рабом плоті, земні радощі вповні припустимі для християнства. Сам Христос брав участь у мирських радощах, коли був на весіллі в Кані Галілейській або гостював у Лазаря. Апостол Павло пише: "Я бажаю, щоб всі ви були, як я (себто нежонатими). Але кожен має своє дарування від Бога. Один таке, другий інакше. Неодруженим і вдовам кажу: добре їм залишитися, як я. Але, коли хто не може втриматися, нехай одружується, бо краще одружитися, ніж розпалюватися" (1 Кор. 7, 79).

З питанням про ставлення християнства до земних радощів зв'язане питання про багатство та бідність, про розподіл земних благ, що стають за одне з важливих джерел цих радощів. Питання це особливо гостро стоїть у наші часи, у період шаленого розвитку капіталізму. Останній характеризується тим, що в руках порівняно невеликої кількості людей концентруються величезні багатства — землі,

фабрики, заводи, а інші не мають нічого й терплять злидні; одні працюють, а інші використовують наслідки їхньої праці. Ось як змальовує цей стан суспільства Генрі Джордж: “У галасливих столицях, на вулицях, залитих асфальтом й осяяних електричними сонцями, ми, як і скрізь, зустрічаємо зморені, похмурі, злобні обличчя. Серед найбільшого скупчення багатства люди вмирають із голоду, і хворі діти ссуть висохлі груди матерів”.

За таких умов досягнення науки в галузі матеріальної культури, винаходи в галузі техніки, замість користі, нерідко стають на шкоду масам робітників. Капіталісти, застосовуючи удосконалені машини, мають можливість скорочувати кількість робітників, не зменшуючи, а навіть збільшуючи свої прибутки. Звідки — збільшення кількості безробітних і зменшення матеріального добробуту мас.

Але, крім матеріальних труднощів великої кількості населення, нерівний розподіл багатства веде за собою і шкоди моральні. Робітник у сучасних умовах виробництва обертається у машину або навіть на придаток до неї; одноманітна тяжка праця вбиває у нього всякі вищі духові інтереси; залишається лише прагнення якось вижити, не вмерти з голоду. З другого боку, багачі, позбавлені потреби працювати, віддаються втіхам матеріального життя, чужі до будь-яких духових інтересів, повні жадоби до життя. Усі сили свої вони присвячують на те, щоб ще збільшити свої прибутки. Отже, між цими двома класами людей утворюється прірва, що призводить до взаємної ворожнечі й боротьби. Коли до цього ще додати жорстоку конкуренцію між самими капіталістами, то мусимо погодитись, що капіталізм — це жорстока боротьба за матеріальні блага. Як же слід дивитися на багатство та бідність з погляду євангельського вчення?

Одні з богословів стоять на тому, що Євангеліє обмежується тільки сферою внутрішнього духнового життя й не порушує питань земного існування. “Євангеліє стоїть вище питань земного розвитку, предметом його піклувань є не речі, а душі людей”, — пише відомий німецький філософ Гарнак. Інші, навпаки, у Євангелії бачать переважно соціальну доктрину, а в особі Ісуса Христа вбачають соціального реформатора, а деякі — навіть соціаліста та комуніста (Каутський). Саме виникнення християнства вони пояснюють як наслідок розвитку павперизму за часів Римської імперії, що викликав громадський рух, очолений Ісусом Христом.

І те, і друге розуміння Євангелія не є правдиве. Місія Христа є не в тому, щоб розв’язати соціально-економічні питання земного життя. Він прийшов для того, щоб заснувати Царство Боже спочатку на землі, а потім — на небі. І тому духове він ставить вище, ніж тілесне, небесне — вище, ніж земне. Але Він не заперечує земного, тілесного, лише визнає за

ними підрядну роль. Тому християнство не може зовсім байдуже ставитися до того, що діється на ґрунті матеріальних відносин між людьми. Зокрема, воно не може байдуже ставитися до того, що значна частина людства терпить великі злидні і тому не може жити справжнім людським життям; що через велику економічну нерівність у світі панують заздрість, ворожнеча та різні злочини. І хоч місія Ісуса Христа мала переважно духовий характер, Він давав настанови й щодо життя матеріального.

Так, коли, наприклад, багатий юнак спитав Його, чого йому (юнакові) бракує, щоб мати життя вічне, Христос сказав йому: "Коли хочеш бути досконалим, піди, продай майно своє та роздай убогим і матимеш скарби небесні. Потім приходь і йди услід за Мною". Почувши такі слова, юнак відійшов, засмутившись, бо мав великі маєтки: Христос же сказав своїм учням: "По правді кажу вам, що нелегко багатий увійде до Царства Небесного. І ще кажу вам: верблюдові легше пройти через вушко голки, ніж багатому в Боже Царство" (Мт. 19, 20–24). Та чи означають слова Христа, що він визнає всяке майно за зло? Таке розуміння їх було б невірним. Христос не сказав юнакові, щоб він просто знищив свої маєтки, а щоб роздав їх убогим. Значить, вони не є злі самі по собі. І юнака Він засудив не тому, що той володів маєтками, а тому, що він ставив їх вище Царства Небесного, блага матеріальні ставив вище благ духових. Така ж думка про матеріальні блага є в основі притчі про багача, що зібрав великий урожай і сказав собі: "Зламаю комори мої та збудую більші, і зберу туди все збіжжя моє, і все добро моє. І скажу душі моїй: Душе! Багато добра лежить у тебе на многії літа. Будь спокійна: їж, пий, веселись". Але Господь сказав йому "Нерозумний! Цієї ночі душу твою візьмуть у тебе, кому ж достанеться те, що ти заготовив?" (Лк. 12, 16–20).

Отже, виходячи з євангельського розуміння матеріальних благ, слід сказати, що християнство не може не засуджувати сучасного суспільно-економічного ладу. Не може не засуджувати того, що значна частина сучасного суспільства, як той євангельський багач, тільки й живе думками про своє багатство й чисто матеріальні втіхи, зовсім не думаючи про тих, хто, живучи у великих злиднях і виснажуючи свої сили, не має можливості задовольняти свої найменші духові потреби.

Християнство не є і система індивідуалістична. Християнство органічно поєднує соціальне з індивідуальним. Як релігія любові, воно є основою такого ідеального суспільного ладу, за якого особистість не замикається у собі, а віддає себе на служіння ближнім; суспільство ж, у свою чергу, не тільки не пригнічує особистості, а й створює умови для розвитку та розкриття вкладених у неї сил і здібностей. У такому ж дусі можна розв'язувати економічні питання

сучасного суспільства. Християнство не може миритися з сучасним економічним ладом, тим більше, що він призводить до жорстокої класової боротьби. Він розпалює у суспільстві взаємну ненависть і злобу.

Християнство не може виправдувати й такий лад, коли всі примусово позбавляються власності та стають рабами держави, фактично — рабами невеликої кількості осіб, що тримають, у своїх руках владу. З погляду християнства був би бажаний такий економічний устрій, за якого власність була б обмежена й розподілена так, щоб кожний член суспільства мав можливість своєю працею забезпечити добре людське існування. Власність не мусить розглядатись як абсолютна.

Власник не має права псувати власність на шкоду суспільству. Наприклад, власник не має права нещадно вирубувати свої ліси. Він несе відповідальність перед державою та суспільством за те, як він використовує свою власність. Він мусить дивитися на свою працю не лише як на засіб забезпечити свої особисті потреби і як на службу державі та суспільству. У свою чергу, держава та суспільство мусять стежити за тим, щоб кожен член суспільства виконував свої громадські й державні обов'язки і щоб не було експлуатації людини людиною. Крім того, держава й суспільство мусять дбати про такий лад, щоб у кожного члена суспільства поза працею залишався час для задоволення духових потреб. Велику роль у цьому може відіграти правильне використання машин і технічних винаходів, що до цього часу служили переважно лише засобом експлуатації працюючих мас.

Реалізація такого устрою можлива за тісної співпраці церкви, держави та суспільства. Роль церкви має бути в тому, щоб виховувати й перевиховувати своїх членів у дусі християнської любові та правди.

Останнім порушеним питанням є християнство та війна. Християнство, як релігія любові, не може в принципі не засуджувати війни. Але разом із тим між окремими народами й державами існують такі відносини, що коли б якась із держав зовсім відмовилася збройно захищати себе сама або в союзі з іншими державами, вона швидко була б опанована чужинцями, і її населення опинилося б у становищі рабів. Такі відносини між державами пояснюються тим, що в них ще не відбився благодійний уплив християнства. Так, як і в старовинні часи, у стосунках між державами панує право сильного. І коли в суспільних відносинах громадська думка вимагає від кожного члена суспільства певної гуманності, чесності та справедливості, то в міжнародних, навпаки, людність часто керується екранним егоїзмом. Підступ, обман на користь своєї держави або народу в деяких дипломатів визнається за щось цілком позитивне, коли від них своя держава або народ мають користь. Такої кількості жертв, такої неймовірної руйнації,

такого безоглядного нищення здобутків культури й найцінніших її пам'яток, якими супроводжувалась остання війна, світ ще ніколи не зазнав. Але жах не тільки в самому факті кривавої жорстокості й руйнації, а ще й у тому, що все це робилося не в запалі боротьби, а цілком свідомо й планово, причому під все це підводилася "теоретична база", як це робили німецькі нацисти та московські більшовики.

Християнство не може не засуджувати всього цього як вияву духу злоби. Але воно не може засуджувати й народ, що зі зброєю в руках захищає себе від напасника. У Євангелії сказано: "Більше тієї любові нічого немає, як хто душу свою положить за друзів своїх". А такими, в першу чергу, є ті, що поклали голови свої за свій народ.

1.4 Риси Християнина

Ідея Царства Божого для християнина мусить бути провідною зіркою у його житті. Він має докладати всіх зусиль, щоб здійснювати ідею Царства Божого на землі та підготувати себе до Царства Божого на небі. Відповідно до цього він має виховувати себе та своїх дітей, сприяти вихованню у своїх ближніх рис, тобто доброчинностей, потрібних для реалізації Царства Божого. Найвищим зразком для цього є Христос, що для нашого спасіння став чоловіком і жив серед людей. Наслідування Христа — це той шлях, що ним має йти християнин. У чому він є, про це писало багато церковних письменників, а між ними й Тома Кемпійський, книга якого «Про наслідування Христа» дуже поширена серед християн усіх віровизнань. "Наслідування Христа, — пише Мартенсен, — включає у себе шлях, що мусить бути пройдений у суспільстві з Христом, а значить, є вихідним пунктом до мети. Вихідний пункт — це віра в Христа; мета — вічне блаженство в Царстві Божому; рух — християнське життя, в якому прикладом є Христос" («Моральне богословіє», т. І, с. 310).

Наслідування Христа не можна розуміти як копіювання земного Його життя. Це є наслідування духу Його життя та вчення, що відбиті, в першу чергу, у Св. Євангелії. Наслідуючи Христа, кожен християнин має виконувати своє призначення відповідно до своїх сил і здібностей та умов свого життя. А головне те, що християнин мусить пройти свій життєвий шлях у живому єднанні з Христом через молитву, читання Св. Письма, відвідування Служби Божої та через святе причастя. "Пробувайте в мені і Я у вас", — сказав Христос (Ів. 15,4).

Шлях наслідування Христа визначає й християнські доброчинності, як риси ідеального християнина. Таких основних доброчинностей є три: віра, надія та любов. Усі ці доброчинності органічно зв'язані між собою й не можуть існувати одна без одної. Основою та початком їх є віра.

Але віра християнська не мусить бути сліпою, а тим більше формальною. Релігійний формалізм завжди призводить до удавання з себе святого й лицемірства. Типовими святенниками та лицемірами були книжники та фарисеї. Вони формально засвоїли Св. Письмо, не відчуваючи його духу, і в сліпоті своїй переслідували Христа й, нарешті, розіп'яли Його. Тому християнин мусить вчуватись і вдумуватись у Св. Письмо, щоб розуміти дух його, а не лише зміст.

Але, крім Св. Письма, є ще одне невичерпне джерело пізнання Бога. Це — природа, що створена Богом і відбиває Його Премудрість. Споглядання природи викликає думку про Бога — першу причину буття. Але споглядання природи та Божих творів дає людині можливість пізнавати і властивості Творця. Апостол Павло у «Посланні до римлян» пише: "Бо гнів Божий являється з неба на всяку безбожність і неправду людей, що правду гамують неправдою, тому що те, що можна знати про Бога, явне для них, бо їм Бог об'явив..." (1, 18–20). Усілякі клопоти, земна суєта, а особливо злоба та ненависть засліплюють очі людини. Тільки тому, хто має чисте серце, відкривається Бог. Під упливом прекрасної величної природи людина забуває свої щоденні турботи. Вона вірить у щастя на землі й бачить Бога в небі.

Релігія — зв'язок між Богом і людиною. Тому віра мусить бути живою. Характеристичною рисою віруючого християнина є відчуття Бога. Останнє є основою містичного пізнання, що відрізняється від пізнання звичайного, яке спирається на зовнішні відчуття й не виходить поза межі цього тримірного мінливого світу. Містичне пізнання має безпосередній характер, наближаючись у цьому до відчуттєвого пізнання та відрізняючись від нього тим, що відчуттєве пізнання має своїм об'єктом матеріальний світ, а пізнання містичне — світ духовий, який є вищою формою пізнання. Святе Письмо вчить, що ця вища форма пізнання є даром Божим, який дається глибоко віруючій людині. "Не бачило того око, не чуло того вухо й не приходило те на серце людині, що уготував Бог для тих, що люблять Його", — пише Апостол Павло в «Посланні до корінтян». У Св. Письмі можна прочитати про декілька випадків, високої релігійної екстази, що її пережили вибрані Богом люди. Таку екстазу пережив св. Апостол Павло, коли йшов з Єрусалиму в Дамаск; пережив її й Апостол Петро перед тим, як мав хрестити сотника Корнилія.

Дуже багатий матеріал для розуміння того, що таке є містичне пізнання, можна знайти в «Житіях святих». Особливо чіткий опис своїх містичних переживань дає Св. Тереза. "Одного разу, — пише вона, — під час молитви я одержала змогу зрозуміти, як всі речі можуть бути споглядані в Бозі й міститися у Ньому. Я бачила їх у звичайній формі, з дивовижною ясністю, і вигляд їх залишався відбитий у моїй

душі живим. Це — одна з найбільших милостей, що дарував мені Бог. Вигляд цей був остільки витончений і ніжний, що описати, його нема можливості". А далі Св. Тереза пише: "Господь дав мені зрозуміти, яким чином Він може бути в трьох іпостасях. Він так показав мені це, що здивування моє було рівне почуттю втіхи, яке охопило мене. І тепер, коли я чую про Святу Трійцю або коли чую спогадання про Неї, я розумію, яким способом три іпостасі встановлюють Одного Бога, і відчуваю при цьому невимовне блаженство".

Люди з поверховим, т. зв. позитивним мисленням дивляться на ці містичні переживання як на суто суб'єктивні й не надають їм серйозного значення. Тому й релігію вони розглядають як систему міфів. Зовсім інакше дивиться на містичне пізнання відомий американський психолог В. Джеме. У своїй книжці «Багатогранність релігійного досвіду» він доводить, що, крім звичайного досвіду, який спирається на зовнішні відчуття, є ще досвід містичний, що дає людині спроможність сприймати й розуміти вищий світ. Для того, хто пережив цей досвід, існування Бога й надчуттєвого світу є таке ж безумовне, як існування світла для того, хто має очі. Отже, християнин усією душею прагне до того, щоб відчувати величність Бога і ще в цьому світі наближатися до Нього. Як видно, у житті святих — це є дар Божий. Але він дається тому, хто прагне до Бога, молиться Йому та ставить на перше місце у своєму житті блага духовні.

Але й містичне пізнання у його найвищих формах, що властиве тим, хто заглибився у духовне життя, в основі своїй має віру й без неї неможливе. Саму віру не можна розглядати як властивість душі, що дається людині без усяких зусиль. Віра є даром Божим, але людина має підготувати себе, щоб сприймати його. Крім того, віра може хитатись, занепадати й навіть перетворюватись у безвір'я. Таких випадків у житті буває немало. Тому віра є доброчинністю. Християнин повинен бути твердим у своїй вірі, переборювати як внутрішні сумніви, так і зовнішні спокуси. Крім того, справжню віру не слід змішувати з легковірністю й забобонами. "Не всякому духу вірте, — каже Апостол Павло, — але випробовуйте, чи від Бога він".

Віра є основою другої християнської доброчинності — надії. Надія — вияв твердості й міцності віри. Основою надії є віра у Всемогутнього Бога, у Його милостивість і любов, у Його Провидіння. Євангеліє вчить, що все перебуває у руках Божих, що Отець Небесний піклується про кожного з нас, що без Його волі жодна волосина не впаде з нашої голови.

У світі панує встановлений Богом моральний лад. Кожен одержує за своїми вчинками. Кожне добре діло не залишається без нагороди, кожний злий учинок буде покараний. Немає такого вчинку, крім хули на Духа Божого, що його (вчинку) не

можна було б виправити добрими ділами, молитвою та постом. Земне життя є тимчасове, а тому нагорода чи кара чекають людину у вічному житті, хоч і на землі Господь часто карає злих та нагороджує добрих.

А особливо основою християнської надії є віра в Христа як Іскупителя та Спасителя світу. Своєю хресною смертю Христос зняв із нас прокляття гріха і зробив для нас доступним вічне блаженство. Жертва Христа є виявом Божої любові, ласки та милосердя, і тому віра в Христа-Іскупителя підтримує справжнього християнина в найтяжчі хвилини його життя.

Отже, євангельське вчення про Боже Провидіння, про праведний суд Божий і хресні страждання Христа є основою християнського оптимізму. Справжній християнин ні за яких обставин не втрачає бадьорості. Він терпляче зносить невдачі й нещастя, бо знає, що коли він буде ходити по стопах Господніх, Бог не залишить його. Він зносить мужньо навіть несправедливі страждання, бо знає, що Господь винагородить його коли не в цьому світі, то в майбутньому. У душі справжнього християнина завжди царюють спокій душевний і радість. Але це не є спокій і радість на ґрунті матеріального добробуту та втіх тілесних. Це є мир і радість у Господі. Християнин почуває себе спокійним, бо він вірить, що у світі над усім панує воля всеблагого Промислителя, і тому його не турбують всякі дрібниці несподіванки, щоденного життя. Він радіє, відчуваючи, що Бог близький йому. Тому Апостол Павло каже: “Радуйтеся завжди в Господі” (Фил. 4, 4).

Тому Церква засуджує дух смутку, як і дух життєвих розкошів, і пустослів’я. Але душевий спокій, до якого мусить прагнути християнин, не можна перетворювати на самозадоволення і в байдужність у ставленні до інших. Християнин мусить не забувати про свої хиби й провини і, не впадаючи у відчай, виправляти їх. Так само він мусить турбуватися про своїх ближніх та боротися зі злом, що панує у житті людей. У цьому і полягає здоровий християнський оптимізм.

Жива віра сполучається з любов’ю. Це, насамперед, любов до Бога. Віруючи, в Нього, як в Абсолютне Добро, християнин любить Його всією душею своєю, всіма думками своїми. Сам Бог — Абсолютна Любов, а створення світу — акт Божественної любові. Найвищим виявом Божої любові є втілення Христа та хресні страждання Його за гріхи людей. Отже, “хто в любові перебуває, той у Бозі перебуває”. Тому першим заповітом християнської моралі є любов до Бога й до людини. “Возлюби Бога твого всім серцем твоїм, всією душею твоєю і всіма думками твоїми”. Це перший і найбільший заповіт, другий — подібний до нього: “Возлюби ближнього свого, як самого себе”.

У «Посланні до коринтян» Ап. Павло пише: “Коли я розмовляю мовами людськими та янгольськими, а любові не маю, то я — мідь, що дзвенить, і цимбали, що бряжчать. Коли я маю дар пророцтва, знаю всі таємниці, маю всі пізнання і всю віру, так що можу й гори переставляти, а не маю любові, то я — ніщо. І коли я роздам усе своє майно і віддам тіло моє, щоб спалити його, а любові не маю, то нема мені в тому ніякої користі”. Дальші слова Ап. Павла — це величний гімн любові, повний глибокого психологічного змісту: “Любов довго терпить, має милосердя, любов не заздрить, не пишається, не гордує, не бешкетує, не шукає свого, не дратується, не мислить зла, не радується неправдою, а співрадується істиною, все покриває, всьому вірить, на все надіється, все зносить. Любов ніколи не зникає, хоч і пророцтва припиняться, мови замовкнуть і знання скасуються...” (1 Кор. 13, 2–3, 8).

Натхненні слова Апостола засвідчують саму сутність християнської моралі. Такою сутністю є любов, що не тільки об’єднує в собі всі християнські доброчинності, а разом з тим є і вінцем їх, бо у вічному житті віра й надія відійдуть, а залишиться лише любов. Першим заповітом Христа, як сказано в Євангелії, є любов до Бога, другим — любов до ближнього. Але ці два види любові нерозривно зв’язані між собою. “Хто каже, що любить Бога, а брата свого ненавидить, каже неправду”. Любов до Бога — це любов у Христі й через Христа. “Я — доброта, правда й життя, — сказав Христос. — До Отця не приходить ніхто, як не через Мене. Коли б то були ви пізнали Мене, ви б пізнали Мого Отця... Я — в Отці й Отець — у Мені” (Ів. 14, 6–10).

Любов до Бога є єднанням із Ним. У потойбічному житті людина буде перебувати у блаженному вічному єднанні з Богом. У цьому земному житті людина єднається з Богом, перш за все, через молитву. У щирій молитві людина підноситься над земними інтересами й турботами, до глибини розкриває свою душу, відчуває величність і милість Божу, передає себе в руки Його: “Нехай буде Воля Твоя”. Тому-то щира молитва вносить у душу людини спокій і вливає в неї нові сили й надії. У молитві людина виявляє всі свої почуття у ставленні до Бога, й оскільки вони різноманітні, то різний характер має і молитва. Це є молитва-благання, щоб Господь вселився в душі наші, щоб прийшло Царство Боже, щоб здійснилася Воля Його як на небі, так і на землі, щоб Господь дав нам хліба насущного й визволив нас від лукавого. Це є молитва за ті блага, що ми маємо від Бога, і, перш за все, за Його хресну жертву, якою Він звільнив нас від прокляття гріха. Це є молитва благословення, коли людина відчуває безмежну величність Божу, усвідомлює всю неміч і обмеженість свою та разом з тим відчуває і безмежну радість, бо відчуває своє єднання із Всемогутнім Творцем.

Християни моляться на самоті, а в єднанні зі своїми ближніми — як члени Церкви Христової. І та, й інша молитва мусять мати місце у житті християнина. Особливо ж велике виховне значення має молитва спільна. У ній люди єднаються у спільних почуттях і благаннях до Бога, і через те почуття єднання зміцнюється й підноситься. Люди відчувають себе братами, у Христі та дітьми Великого Бога. У молитві виявляється любов: сприймальна, вдячна, благоговійна й споглядальна. Але Євангеліє вимагає від нас ще любові діяльної. Християнська любов жертвенна. "Хто не залишить батька свого й матір свою, і не піде слідом за Мною, той не достойний Мене", — сказав Христос. Це не означає, що християнин, люблячи Бога, перестає Любити своїх кровних, близьких. Залишаючи їх в ім'я Бога, ми знаходимо їх і любимо їх у Бозі. Так само християнин в ім'я Бога зрікається багатства, земної слави. Нарешті, Євангеліє вимагає, щоб християнин обмежував себе в радощах тілесних або навіть зрікався їх. Як сказано вище, сенс цього обмеження і зречення полягає не в тому, що Євангеліє визнає земні блага та втіху з них за щось зле саме по собі, а в тому, що людина на перше місце мусить ставити любов до Бога та блага духовні. Вона не мусить бути рабом своїх тілесних пристрастей, свого багатства або суєтної слави, бо це знижує її гідність і віддаляє від Царства Божого.

З любов'ю до Бога органічно сполучається любов до ближнього. На страшному суді на запитання грішників: "Коли ми бачили Тебе голодним і не нагодували, голим і не одягли, страдником і не прийняли, хворим або у в'язниці й не відвідали Тебе?" — Господь скаже: "Ви не зробили цього одному з малих сих, не зробили й Мені". Симпатія, взаємна любов є основою суспільного життя. Всі люди — брати во Христі, за всіх Він страждав на хресті. Всі християни об'єднуються в Церкві, що її головою є Христос. У стосунках з іншими людьми християнин мусить бути лагідним і доброзичливим, стримуватися від заздрощів, від гордощів і честолюбства, бути чесним і правдивим, не красти і не вбивати, а головне — християнин мусить бути милосердним: "Будьте милосердними, як Отець Ваш Небесний милосердним є". Це означає, що християнин мусить співчувати ближнім, допомагати хворим, убогим, ув'язненим. Найвищим виявом християнської любові й милосердя є самопожертва за інших. Любов християнська безмежна. Заповіт каже, що ми повинні любити навіть ворогів своїх і молитися й за тих, що нас проклинають. "Не протився злому; хто хоче вдарити тебе в праву щоку, підстав йому ще й ліву, хто хоче судитись із тобою і взяти в тебе сорочку, віддай йому й верхню одежу".

Це місце в Євангелії також вимагає певного тлумачення. Толстой, як ми писали, розуміє його так, що Христос ніби не противиться не злому, а злу. Інакше кажучи, християнин

мусить виявляти повну терпимість і пасивність до всякого зла, що діється у суспільстві. Але таке тлумачення суперечить духові Євангелії. Любов до ближнього, як і любов до Бога, мусить бути активною. Христос боровся зі злом не тільки проповіддю і прикладом, а й ділом. Він обурювався проти зла й бичем вигнав торгівців із храму Божого. Треба бути лагідним, прощати образи, не мститися, але разом із тим треба боротися зі злом, особливо тоді, коли воно поширюється у суспільстві. Великою помилкою було б думати, що зло само собою зникне, коли йому не роблять спротиву. Зло — активне й агресивне. Але борючись із злом, християнин мусить уникати помсти. Бореться він не з людиною, а з її злими ділами. Помста може лише зовнішньо впливати на людину, лише на час припинити дію зла, але саме зло залишиться у глибині душі й при нагоді може вибухнути ще з більшою силою. Боротьбу зі злом слід провадити виключно для переваги добра, і то не тільки добра абстрактного, а й для добра злочинця, і це треба доводити до його свідомості. На цьому має ґрунтуватись боротьба зі злом не тільки у приватних стосунках окремих людей, а також і в громадському й державному житті.

У такому дусі повинні розвиватися і міжнародні відносини. І для християнина не мусить бути ні “елліна”, ні “іудея”; всі люди — брати в Христі. Християнство — релігія миру. “Слава на небі Богу, і на землі, мир, між людьми благовіння”, — співають у Церкві у свято народження Христа. Християни повинні прагнути до мирного співжиття усіх народів світу, до такого стану міжнародних відносин, щоб кожна нація могла вільно жити, працювати, розвивати свої здібності, збагачувати світову культуру й цим наближатися до Царства Божого. Але як у стосунках між окремими людьми, так і в міжнародних, діє зло. Як показано вище, зла в міжнародних відносинах ще більше, ніж між окремими людьми. Народи, які змогли захопити широкі чужі простори та поневолити народи інші, застосовують насильство, щоб тримати ті народи в рабстві. Не обмежуючись цим, т. зв. панівні нації намагаються поширювати далі свою владу та підкорювати собі нові народи. Це таке зло, як і грабіж та вбивство у приватних взаєминах. Боротьба з цим злом така ж обов’язкова, як і з подібним злом у стосунках між окремими людьми.

У світлі вчення про християнську любов розв’язується і питання про ставлення християнина до влади та її представників. Християнство не тільки не заперечує держави як земної установи, а й закликає вірних підтримувати її, виконувати накази влади та ставитись із пошаною до її представників. Але ця пошана не мусить переходити певні межі. Духові християнства чуже всіляке обожнювання представників влади: царів, королів, вождів. Таке

обожнювання є свого роду ідолопоклонством, що принижує гідність безсмертної душі людини.

Контрольні питання:

1. Зміст, мета і завдання християнської педагогіки.
1. Набір християнської літератури для бібліотеки та місце навчального посібника «Християнська педагогіка» в ньому.
2. Дохристиянські вірування, звичаї і традиції у вихованні дітей та молоді.
3. Моральний закон виховання старозавітної педагогіки.
4. Жертва Спасителя в ім'я любові до людей.
5. Перевага над усім сущим.
6. Взаємовідносини Церкви і держави.
7. Культура, цивілізація та християнство.
8. Земні блага та християнство.
9. Війна та християнство.
10. Основа християнського оптимізму.
11. Основні риси християнства.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ХРИСТИЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

2.1. Проблеми християнської освіти сучасної школи

Протягом минулих століть Христова церква і школа йшли разом. Великі вчителі церкви Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст, Блаженніший Августин спочатку навчались у світських класичних навчальних закладах. Світська наука допомогла їм пізнати Бога. Вони виступали проти тих, які говорили, що християнам не потрібно здобувати світську освіту. Отці церкви IV століття визнавали та давали високу оцінку загальній класичній і гуманістичній освіті, вважаючи її найкращим благом, великою прикрасою людини.

У своїй промові на похоронах Василія Великого, Григорій Богослов підкреслив, що Василій Великий досконало оволодів усією повнотою сучасної йому освіти і різко виступив проти тих, які думали, що християнам не потрібна світська (не християнська) освіта. "Думаю, – читаємо в нього, – що всякий розумний чоловік, визнає першим для нас благом вченість, і не тільки нашу благородну вченість (християнську), але й вченість зовнішню, яку багато з християн, по своєму нерозумінню відкидають, як небезпечну, яка віддаляє від Бога. З наук ми взяли дослідження і необхідні для нас істини, а відкинули все те, що веде до демонів, до блуду і в глибину загибелі. Ми взяли для себе все, що корисне для самого благочестя, через погане навчалися кращому, використовуючи все краще для нашого вчення" (Григорій Богослов, святитель.

Собрание творений – Т1, Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994. – 609 с.). Там же святитель Григорій говорить: “Нам відомі були дві дороги: одна – це перша і найголовніша, вела до наших святих храмів і до тамтешніх учителів; інша – це друга і не однакового достоїнства з першою, вела до наставників наук зовнішніх”.

Серед творінь святителя Василя Великого є бесіда «До юнаків, про те, як користуватися творами язичників». Вивчення Святого Письма він вважає важливішим ніж вивчення світських і язичницьких творів, але дає образно зрозуміти, що світські знання і самі по собі, без відношення до знань Божественних заслуговують уваги і похвали. “Звичайно, – говорить він, – головне в дереві – його плоди, але воно носить на собі деякі прикраси – листя, які колишуться на гілках; так і в душі істина є головним плодом, але й приємно є те, якщо душа має ще й мудрість, як листки, які служать покровом плоду дерева і приємно виглядають… Тому і кажемо, що той славний Моісей, якого ім`я за мудрість в усіх людей, спочатку він навчався єгипецьким наукам, а потім приступив до Господа. І подібно йому пізніше про премудрого Данила повідомляється, що він у Вавілоні вивчав халдейську мудрість і тоді прилучився до Божественних уроків” (Василій Великий, святитель. Творенія, Ч. – М., 1993, С. 347).

На думку святих отців, навчання служителів церкви сприяло підвищенню авторитету церкви в очах суспільства не тільки християнського, але і зовнішнього, язичницького. Святитель Іоанн Златоуст писав в одній зі своїх бесід, що якщо хто (в християнській церкві) виголошує красномовні проповіді, язичники славлять не тільки його, але і всю церкву. Вони кажуть не тільки те, що прекрасний муж, але й те, що християни мають прекрасних учителів.

У творах Іоанна Златоуста знаходимо поради щодо виховання дітей. Полемізуючи з тими, хто зводить виховання дітей до отримання певних зовнішніх знань, до розвитку тільки розумових здібностей, він аргументовано, на основі життєвих прикладів доводить, що без моральної вихованості це все не має ніякої ціни: “Якщо душа не буде прикрашена чеснотами, то і беліч золота не принесе їй ніякої користі, і навпаки – бідність ніскільки не зашкодить їй, якщо в неї буде багатство внутрішнє”. І саме це внутрішнє благополуччя особистості виступає умовою і підставою благополуччя суспільства в цілому. Він підкреслює, що коли б ми своїх дітей раніше всього вчили християнської моральності, то настав би кінець усім скорботам і на землі процвітало б прекрасне життя. Християнську мораль ми повинні брати з наказів апостолів, які вказують усім наслідувати Христа, тобто виконувати його заповіді.

Виходячи з усього сказаного, можна зробити висновок, що практика християнського життя IV століття показує, що юнаки з християнських родин навчались у світських навчальних закладах. Усі, хто очолював християнські церкви, були люди освічені і досконало володіли методами сучасної їм науки.

Взаємовідношення церкви і школи має принципове значення. Для дитини з християнської сім`ї у школі відбувається зустріч церкви і життя, тут може не відбутися перетворення життя в дусі церкви. Оскільки церква відділена від держави, і це значить, що вона відділена від школи. В цій ситуації церкві важко духовно впливати на школу. Відокремлення школи від церкви відбирає в дитини можливість духовної свободи, відбувається тиск на її духовний досвід, який дитина отримала раніше в сім`ї, послаблює і спотворює його. Саме християнство відкрило шлях до релігійної свободи. Християнство звертається до внутрішнього світу людини й оцінює життя людини за її внутрішніми поривами, що визначають його вчинки, які не задовільняються лише виконанням закону, але вимагають щирості у зверненні до Бога і чистоти у внутрішньому світі. Лише вільне звернення до Бога має в християнстві цінність. Одним з головних завдань християнського виховання є розкрити і закріпити "дар свободи" для дитини.

Духовна свобода передбачає духовне дозрівання, тобто накопичення духовного досвіду, в якому людина починає розуміти свою духовну відповідальність за той життєвий шлях, який вона обире і те, як вона себе визнає перед Богом. Властивість свободи є основною ознакою особистості, а тому без розуміння її сутності неможливо зрозуміти і сутність особистості, без чого важко здійснювати на неї педагогічний уплив тому, що свобода є вирішальним компонентом у структурі особистості. Навіть Бог, хоч створив людину без її згоди, проте врятувати людину без її вільної участі не може. Таке розуміння свободи накладає свій відбиток і на християнську концепцію виховання. Якщо Бог не допускає зі свого боку насилля над людиною, як би низько вона не впала, тим більше воно не допустиме щодо педагогічого процесу. Поза розвитком свободи немає сенсу у вихованні, бо воно перетворюється в дресирування. Можна зробити висновок, що поза свободою особистості не може бути морального виховання, бо й не може бути самої моральності.

Проте в темі християнської свободи є суперечності, які виявляють і її негативний аспект. Є свобода зовнішня, тілесна, яка може привести до гріха, і свобода внутрішня, духовна, яка виявляється у повному пануванні духу над тілом. К. Ушинський із цього приводу зазначав, що людина, підкорюючись вимогам тіла і тваринним прагненням, перебуває у чужій для неї сфері, не є вільною; тільки

підкорюючись вимогам свого духу, людина вільна, бо вона є дух.

Як ми бачимо, що свобода не є самоціллю, а лише необхідною умовою. Так поза свободою не може бути моральності, але сама свобода не гарантує моральності. Тобто свобода може привести як до добра, так і до зла. Тому центральним питанням у християнській педагогіці постає питання, як пов`язати у душі дитини дар свободи і добра, повагу до особистості, її самоцінність.

Розвиваючи у дитини духовну свободу, ми не повинні забувати про її тілесний розвиток особливо в ті роки, коли дитині потрібна допомога дорослих. І, навпаки, буває й таке, що дорослі піклуються про фізичний розвиток і забувають про духовний розвиток свободи. Роздумуючи про причину відокремлення школи від церкви, В. Зеньковський писав, що «…мотив релігійної свободи, про який говорять захисники відокремлення школи від церкви, випливає не з бажання проявити турботу про духовне здоров`я дітей, а до чогось іншого…у вірі в те, що виховання все в руках наших, що Бог тут ні при чому, що тут розкривається внутрішня спорідненість з активним невір`ям. Життя настільки гостро ставить нині питання про відношення до релігії, що школи, які йдуть під знаком безрелігійної освіти, обов`язково ведуть до активного невір`я… Культура нового часу несе в собі двоякість: з одного боку, в ній не тільки не згасли, а навіть укріпились і виросли християнські сили, а з іншого боку – в ній розвилися зовніхристиянські і антихристиянські прагнення. Освіта намагалась притушити цей дуалізм, нині ми його бачимо, і ми підходимо тепер до епохи, коли віруючі люди повинні здійснювати певний внутрішній відхід від сучасної культури, щоб скинути з себе все те, що неспівпадає з вірою і чуже їй» (Зеньковський В. В. Проблемы воспитания в свете християнской антропологии. – М., 1973, С.160–161).

В. Зеньковський жив і працював тоді, коли в школах викладали «Закон Божий». Сучасний християнин може бути хорошим прихожанином церкви, а жити за стандартами сучасного світу, які в більшості протилежні християнській вірі, або в крайньому випадку не мають з нею нічого спільного. Школу ми не можемо ізолювати від реалій світського життя. Якщо навіть у школі буде добре поставлене релігійне виховання і навчання, то вона не в змозі боротись із сильним упливом сучасного світу. Така двоякість призводить інколи до ворожого настрою до віри. Ми могли зустріти в житті такий парадокс, що відсутність християнського навчання і виховання буває інколи менш небезпечною, ніж його наявність при сучасних життєвих і шкільних умовах.

Щоб подолати цю двоякість, потрібно об`єднати волю віруючих християн і створити цілісну культурну систему, яка

буде вільно і внутрішньо пов`язана з християнською церквою; необхідно відійти від розпусного сучасного світу в світ церковний, який освячує своєю благодатною силою всі сторони нашого буття; потрібно на противагу секуляризованій школі представити ідеал школи церковної.

Ми маємо на увазі не ті церковні школи, які будуть знаходитись в управлінні церковних громад, а школи державні, з християнским напрямком. Тут повинно бути не лише вивчення Закону Божого, а щоб у середині школи був дух віри. Важливо, щоб вона за духом своїм вела дітей до церкви, а не відводила їх від неї, щоб зміцнювала і розвивала духовні запити дітей. Вогонь віри запалюється тільки від вогню іншої душі. Потрібно, щоб діти любили церкву, любили її всією душою, всім своїм серцем – щиро і вільно, без ніякого примусу. В Україні вже існують такі авторські школи. Потрібно вивчати і впроваджувати в життя їх досвід. Але однією з проблем створення таких шкіл є те, що в більшості педагогів немає досвіду виховання в дусі християнства. Прикладом шкіл, де поважали дитину, де вільно розвивались її здібності, були школи Л. М. Толстого, В. О. Сухомлинського та інших, в яких доброта виховувалась добротою, чесність – чесністю, але при цьому не було свободи того, що ми називаємо гріхом. Тут більше всього виховували совість.

На початку XXI ст. повернення до парадигми релігійної духовності кінця XIX — початку XX ст., майже з 100-річною перервою, дозволило розширити сітку духовних закладів різних християнських конфесій. Отримують досить широке розповсюдження концепції духовності, які, з одного боку, пов’язують духовність з природою і людиною, а з іншого — з різними філософсько-релігійними вченнями. В цьому контексті популярністю користуються різні теорії та течії, які розглядають виховання духовності дитини в єдності з природою та духом, із надчуттєвим пізнанням світу, пізнанням людини як космічної істоти.

Ці ідеї формування духовності знайшли підтримку у практичних працівників. Особливою популярністю в Україні користується вальдорфська педагогіка Р. Штайнера, де дитина — істота духовна, яка має, окрім фізичного тіла, і душу — божественне начало. Ця педагогіка має на меті розкрити й об’єднати в дитині чуттєвий і надчуттєвий досвід духу, душі й тіла у їхній взаємодії.

Українські педагоги-практики, дошкільні працівники, які працюють у системі вальдорфської педагогіки, розглядають її як різновид ідей вільного виховання, гуманістичної педагогіки.

Проаналізувавши історію питання про духовно-моральне виховання дітей та молоді і відповідну сучасну літературу, О. В. Сухомлинська у своїй праці «Духовно-моральне виховання дітей та молоді» робить висновок: “...поняття “духовність” у

педагогіці з'являється у XIX ст. із залученням більш широкого загалу дітей до освіти. Воно відображає теологічне, трансцендентне світосприйняття і таке ж виховання. З плином часу, пройшовши через повне заперечення в ранній радянській ідеології, у 1960–1980 рр. поняття "духовність" знову з'являється в секуляризованому світогляді носіїв педагогічного знання як сцієнтизм, який, особливо під впливом науково-технічного розвитку, почав відігравати роль "релігійного" вчення, що може дати всі відповіді на проблеми світопобудови та людського існування. В цей же період зароджується й парадигма, яка, спираючись на матеріалізм, розробляє шляхи, засоби й методи формування духовності не як колективного і соціального феномену, а як індивідуально і гуманістично спрямованого і включає в себе, крім індивідуальних, і морально-етичні, емоційні компоненти".

Нині духовність повернулася в загальнопедагогічний і загальновиховний дискурс у різних інтерпретаціях, парадигмах, контекстах — від трансцендентного до науково-раціонального на своїх протилежних полюсах. Недостатньо розроблена в теорії, вона широко представлена у практиці, яка являє собою еклектичний набір уподобань і смаків носіїв цих ідей, найчастіше директорів дошкільних і середніх навчальних закладів.

Духовність – це ідеальна потреба пізнання людиною сутності свого призначення, в якій виражається прагнення особистості подолати кінець свого буття, а також необхідність будувати взаємини з навколишнім світом на основі єдності свободи, любові, творчості, краси, добра й істини.

Розглядаючи духовність як мету, принцип і результат духовно-морального виховання, ми створюємо передумови вирішення проблеми духовної кризи. Розуміння духовності як способу людського існування, а його освоєння демонструє людині власні потенційні духовні сили існування. Ядром духовності вважається поняття "моральність" – доброзвичайність, згода з абсолютними законами правди, честі, чистою совістю громадянина.

Християнські автори під духовно-моральним вихованням розуміють процес сприяння духовно-моральному становленню людини, формуванню моральних почуттів і рис (совісті, обов`язку, віри, відповідальності, громадянськості); моральної позиції (здатності до розрізнення добра і зла, прояву любові, готовності до подолання життєвих випробувань); моральної поведінки (готовності служіння людям і Батьківщині, прояв духовної розсудливості, слухняності, доброї волі).

Таким чином, базовими поняттями для визначення сучасного християнського виховання дітей виступають "духовність" і "моральність". Духовність є багатоаспектним поняттям і найчастіше використовується в релігії, у релігійній

та ідеалістично орієнтованій філософії. Проте не слід ототожнювати духовність з релігійністю, цим самим ми відлучаємо від духовного розвитку значну частину людства. Духовність – це прерогатива не лише релігії, вона завжди була пов`язана з гуманістичними цінностями. Духовність – це інтелектуальна природа, внутрішня моральна сутність людини, протилежна його фізичній та тілесній сутності.

У сучасних демократіях основні цінності, що пропагуються суспільством, — це толерантність і плюралізм, довіра, взаємна повага, свобода, які забезпечуються законом, а з іншого боку — автономія особистості, самостійність, вільний вибір, компетентність, відповідальність, уміння брати на себе рішення щодо своєї долі, своїх вірувань і уподобань. Таким шляхом відбувається процес суб'єктивізації віри, яка стає приватною справою, справою особистості, сім'ї.

Україна вже наближається до такого розуміння проблеми, принаймні прослідковується така тенденція. Якщо подивитися на практику формування духовності через різні заклади освіти, то в останні роки спостерігаємо відмову від сцієнтистської експансії в гуманітарне знання і долучення дітей до інших форм духовного досвіду людства. Цей процес починається у початковій школі, потім у середній — через літературу, як зарубіжну, так і вітчизняну, історію, курси «Людина і світ», мистецтвознавчі дисципліни, де досить широко представлені інші види духовного розвитку людства, тексти та контексти, які знайомлять дитину з досвідом світової культури, в тому числі з духовно-релігійним.

Упровадження у 5–6 класах курсу «Етика», який спирається на культурологічні підходи і, звичайно, буде включати в себе морально-етичні норми християнської культури як частини загальнолюдської, також є позитивним кроком у долученні дітей до етичних канонів, норм, правил, підходів, між якими не пролягає чітка демаркаційна лінія, яка поділяє їх на "справжні" і "несправжні".

У 2002 р. були оприлюднені «Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей» (О. В. Сухомлинська), загальні методичні рекомендації тощо. В основу цієї концепції покладено положення про те, що християнські моральні цінності є раціональною сферою, складовими гуманітарної культури, гуманістичними постулатами, значення і суть яких розкривається завдяки виховному впливу на духовний світ дитини через почуттєво-емоційну сферу. Такий підхід є вмотивованим і єдиноправильним щодо застосування в Україні, зокрема в освіті, не тільки тому, що до цього спонукає європейський досвід, а ще й зважаючи на те, що Україна щодо релігій — багатоконфесійна держава.

О. В. Сухомлинська виокремлює моральні цінності, які є основними категоріями духовності. До таких належать нормативні уявлення про добро і зло, справедливість, прекрасне і потворне, про призначення людини, людські ідеали, норми, принципи життєдіяльності тощо. Воно є основою всіх учинків, діяльності людини, мають моральну значущість і упливають на загальне суспільне життя.

Моральні цінності, уявлення, установки й аксіоми — це продукт нашої історії та культури. Зародившись у І ст. нашої ери в Палестині в контексті розвитку християнства, вони пройшли разом з людством багатовікову еволюцію. Починаючи з перших релігійних книг — Нового Заповіту, Біблії — відбувалося становлення основоположних християнських цінностей — загальних чеснот: розсудливості, поміркованості, справедливості і стійкості (чесність, правдивість, вірність слову) і теологічних чеснот: віри, надії, любові (милосердя). Сталими моральними взірцями, канонами є також Десять християнських заповідей.

Християнство, його основоположні цінності стали джерелом і основою для синтезу в Європі моральних ідей античності — істини, добра і краси — з християнськими постулатами активного ставлення людини до світу, універсальності, не пов'язаної з будь-якими політичними й етнічними рамками, зверненням до особистості як до носія історичної відповідальності. Від Середньовіччя саме християнство формувало культурну традицію та забезпечувало культурну єдність спочатку Західної Європи і поступово світу в цілому. Християнські культурні цінності стали основою розвитку всієї культури, особливо музики, живопису, літератури. Вони інтегрувалися з іншими спорідненими смислами, наприклад моральними цінностями певного народу, моральними звичаями і традиціями, вибудували ціннісний світ сім'ї, стосунків між дітьми і батьками.

З часом християнські цінності перестали прямо ототожнюватися з християнством як релігією і почали оцінюватися як універсальні моральні цінності західної, тобто християнської, цивілізації в культурологічному її вимірі, набули загальнолюдського характеру. Нині вони є невід'ємною частиною сучасної культури і явно чи дискретно впливають на життя кожної людини й суспільства в цілому незалежно від того, яку світоглядну позицію відстоюють їхні носії — секуляритивну (світську) чи релігійну.

За радянського періоду християнські цінності таврувалися за їх "релігійно-ідеалістичну суть, яка вела до соціальної пасивності та індиферентизму", хоча «Моральний кодекс будівника комунізму» (1962) багато в чому повторив або модифікував канони, котрі людство оцінило спочатку як

християнські, потім і як універсальні, — чесність, правдивість, простота, скромність тощо.

Отже, довгостроковий і понад ситуаційний, інтегративний характер цінностей, що ввійшли до людської культури як християнські моральні цінності, надає їм особливої ролі в процесі виховання дітей і молоді. О. В. Сухомлинська виділяє складові моральності: моральні почуття, моральні переконання, моральна діяльність і моральні стосунки.

Наріжним каменем моральності є цінності, тобто моральні норми, принципи, ідеали, заповіді, канони тощо. Моральні цінності безвідносно до історичних епох мають неперехідний характер, зберігають наступність моральних вимог. Це стосується, передусім, норм регулювання зв'язків між людьми: не красти, не вбивати, допомагати одне одному, виконувати обіцянки, говорити правду тощо.

Серед християнських моральних цінностей загальнолюдського звучання розрізняємо такі головні людські цінності, що більшою чи меншою мірою входять до всіх інших етичних цінностей (цінність життя, краса, істина, добро, свобода); друга категорія — це чесноти (справедливість, сміливість, правдивість, щирість, любов до ближнього, вірність, довір'я, скромність, відданість); третя — більш часткові моральні цінності (здатність дарувати іншим своє духовне надбання; любов, спрямована на ідеалізовану цінність іншої особистості тощо). Наведені цінності можна диференціювати й далі.

До чеснот належать такі: доброта, увага, чуйність, милосердя, толерантність, совісливість, чесність, повага, правдивість, справедливість, гідність, повага до людей, терпимість, благородство, вірність, мужність, великодушність, витримка, достоїнство, щирість, жертовність, скромність, сміливість, співчуття, працелюбність, бережливість тощо. Характерною їх особливістю є наявність у кожної позитивної цінності свого негативного еквіваленту, який також уходить до структури цінностей, але як негативно значуща складова: толерантність — нетерпимість, вірність — зрада, любов — ненависть, бережливість — марнотратство тощо.

Поділ цінностей на позитивно і негативно значущі дає людині можливість вибирати між багатьма цінностями й зумовлює смислову послідовність дій і вчинків як окремих людей, так і спільнот.

Складовими моральних християнських цінностей є також естетичні характеристики цих цінностей, естетичні категорії — прекрасне і трагічне. Вони широко входять до структури розуміння цінностей і оперування ними. На основі залучення дітей до універсальних цінностей формуються складові духовного світу, моральність особистості, яка є головним

життєвим орієнтиром і здатна структурувати реальність за критеріями значущості.

О. В. Сухомлинська відзначає основні шляхи реалізації концепції. Ефективність залучення дітей і молоді до культурних надбань християнської етики залежатиме від успішної реалізації всіх її складових, а саме:

• проведення наукових і практичних конференцій, семінарів, «круглих» столів із цієї проблематики;

• проведення досліджень у галузі християнської культури як цивілізаційного феномену;

• вивчення і врахування позитивного досвіду зарубіжних виховних програм;

• наукова підтримка й науковий супровід діяльності дитячих і молодіжних організацій з позитивною, конструктивною програмою;

• розробка й впровадження програм, спрямованих на соціалізацію і моралізацію дітей з девіантною поведінкою;

• участь у підготовці телевізійних програм з питань моралі, етики, народної культури;

• розробка і впровадження нових методик та інноваційних технологій;

• науково-методичне забезпечення підготовки вчителів, працівників позашкільних закладів, соціальних працівників до роботи над цими проблемами;

• участь у розробці й виданні програм, методичних матеріалів;

• участь у роботі з батьками для підвищення ролі родинного виховання в цій галузі.

Поняття “християнська педагогіка” почало вживатися в Україні не так давно, хоч саме явище має давню історію. Християнське виховання існувало навіть до прийняття християнства. Нині в Україні чітко виокремились християнські церкви, християнські конфесії, які мають свої школи, семінарії, академії. У цих навчальних закладах у навчальний процес на рівні з сучасними технологіями навчання впроваджується і християнська педагогіка.

Сьогодні дуже важко виокремити християнську педагогіку із світської, бо і світська педагогіка використовує форми і методи християнської педагогіки. Склалась така ситуація, що церква відділена від держави і держава майже не підтримує поширення християнського вчення, але християнство все більше завойовує людські серця, більше людей повертаються до використання християнського досвіду навчання і виховання своїх дітей. У свою чергу, церква стоїть перед фактом сформованості людської свідомості науковим світоглядом, коли наука вже є невіддільною часткою життя кожного з нас, коло нашої обізнаності піднять до масштабів цілого світу (комп`ютерізація, інтернет і т.ін.). Можна сказати, що

християнська педагогіка не є новим явищем у житті церкви. Це є досвід християнського виховання багатьох прийдешніх поколінь, оформлений до тих категорій, які прийняті в сучасному педагогічному світі.

Церква, маючи в основі свої внутрішні канони, принципи, відчуває потребу бути сучасною, спиратися на кращий досвід світської педагогіки, і це є дуже цікавий період пошуків, сподівань і перспектив. Церква знає й таке, коли історія подає багато прикладів, які показують, що церковне виховання не завжди приносило достойні плоди. Це викликає деяку недовіру у значної кількості людей. Від вироблення стратегії, у тому числі у виховній сфері, залежить майбутнє християнської педагогіки в Україні. То ж сьогодні ми є свідками розробки такої стратегії, тобто зроблені перші кроки у створенні теорії християнської педагогіки, які б відповідали запитам сьогодення.

Церкви працюють у напрямку визнання державою дипломів про освіту, кандидатських і докторських дисертацій, які дають церковні навчальні заклади, і надала б їм статусу державних. У цьому напрямку створюється навчальна база, підбирається достойний професорсько-викладацький склад педагогів. Окремі церковні навчальні заклади стоять вище світських навчальних закладів за рівнем навчально-технічної бази і рівнем проведеної навчально-виховної роботи серед учнів і студентів.

Що таке християнська педагогіка з точки зору церкви? У християнській педагогіці проявляється давня святоотцівська традиція висловлювати теми з педагогіки мовою богослів`я. Іншими словами в її основу покладено “теоцентризм” – це принцип, згідно з яким Єдиний Бог проголошується абсолютним началом і центром Всесвіту, що зумовлює бутя і сенс існування всього живого (Релігієзнавчий словник / За ред. проф.: А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта Миля, 1996. – С. 336).

Для того, щоб осягнути глибини християнської педагогіки – сутності виховання, освіти, навчання, потрібно бути християнином, тому що мета християнського виховання та освіти невіддільні від мети християнина на шляху її досягнення.

Мета життя християнина – виконувати Христові заповіді, щоб досягти Царства Небесного. Таку мету проповідує християнська церква. Звідси християнська педагогіка воцерковлена. Це значить, що потрібно наповнити християнським змістом уже сформовану науку й категоріальну будову світської педагогіки як теорії, як науки.

Християнська педагогіка спрямована на прояснення Образу Божого в людині, представлення Його світу через духовно-моральне удосконалення особистості, у святості,

доброчесності, миролюбстві, щоб досягнути і отримати дари Святого Духу. Предметом християнської педагогіки є розкриття перед особистістю, як жити в цьому гріховному світі, щоб набути особисто спасенного, морально затребуваного духовного досвіду.

Головним у вихованні особистості є те, щоб людина готувала себе до спасіння душі. Людина повинна готуватися до життя у вічності вже тут, на землі. Спасіння для християнина неможливе поза церквою. Церква допомагає людині освітити світлом віри все коло понять і практичного життя людини, покласти в основу життя не мету розвитку особистості, а мету спасіння своєї душі. Допомагає навчити не тільки жити по-християнськи, але й мислити по-християнськи, тобто звертатись за порадами до Святого Письма, а не до науки. Розвиток особистості тоді буде здійснюватись у правильному руслі лише в рамках спасіння.

Християнство є не лише спасіння людини, але й деяке одкровення про людину, про церкву Христову, яка є Його тілом, але в той же час є Боголюдський організм, тобто з`єднання Божественного і людського. Християнство більше знає про людину, більше вірить у неї, глибше розуміє її ніж світська філософія освіти. Протягом певного історичного періоду християнство розділилося на окремі християнські віросповідання, де є різні підходи Христової церкви до освіти і людства, де проблеми педагогіки розв`язуються неоднаково. Ми ставимо завдання знайти спільне в навчанні і вихованні, яке б задовольняло усі християнські віросповідання.

Відповідь на питання, що таке християнська педагогіка стає можливим, якщо визначити мету християнського виховання і навчання, яка невід`ємна від мети життя християнина і шляхів її досягнення. Тут потрібно визначити, яку особливість у досягненні цієї мети відіграє природа людини, що можна виховати, а що творить лише дія Божественної благодаті. Мета життя християнина полягає в тому, щоб духовно з`єднатися з Богом протягом свого життя з допомогою сили Святого Духа. Але так як Святий Дух зійшов на Христову церкву у великий день П`ятидесятниці, то в основі християнської педагогіки лежить те, що ми не можемо досягнути основної мети виховання людини поза Христовою церквою. Тобто основна мета навчання і виховання досягається не владою церкви над людиною, але способом життя, який проповідує Христова церква з допомогою сили Святого Духа, який є в ній. Який допомагає людині пізнати Божественну Істину. В той же час і проходить природний розвиток дитини: тіло, розум, почуття, воля і дух. Відповідно до цього і потрібно вести виховання дитини в різних напрямках розвитку: розумовому, фізичному, естетичному, духовно-моральному, в дусі християнства.

Виходячи з основної мети християнського життя, можна сформувати поняття “християнська педагогіка” як науки, яка допомагає людині духовно з`єднатися з Богом, за допомогою сили Святого Духа, способом свого життя, який проповідує Христова церква, тобто досягти такої духовно-моральної досконалості, яка закладена в Божих Заповідях.

2.2 Пошук методу в християнській педагогіці

Дуже важливим у християнській педагогіці є пошук методу. Більшість педагогів повернулись до християнської освіти дореволюційного типу. Дослідження окремих педагогів показують, що в дореволюційній школі переважав схоластичний метод освіти. При цьому потрібно розрізняти методи викладання Закону Божого і викладання гуманітарних і природничих дисциплін. Відправною точкою для викладання Закону Божого є богослужіння, тобто саме життя церкви. У богослужінні ми бачили і Старий Завіт, і Новий Завіт, і догматику, і канонику, й історію християнської церкви. Таким чином, можемо стверджувати, що богослужіння є і принципом, і методом викладання. Богослужіння – це саме життя церкви, Можна твердо заявити, що якщо людина знає божу службу, то фактично обізнана з історією християнства, тобто людина має те джерело знань, з якого можна отримати відповіді на будь-які запитання, які виникають у свідомості людини. Звичайно, це ідеальний варіант, коли особистість поставить собі за мету пізнати Господа і бути присутньою на всіх богослужіннях. Тут велику роль повинні зіграти і домові храми, які є у навчальних закладах.

Якщо говорити про викладання гуманітарних і природничих наук, то потрібно використовувати перевірені практикою викладання методи, які педагоги використовували в минулому і використовувати новітні методи, які опробовані, та включати їх у сучасну педагогічну практику християнської школи. Будь-яка методика, яка забезпечить дитині свободу сприймання, може бути використана в процесі християнської освіти. Радянська школа мала багатий досвід методичних розробок і різних перевірених прийомів навчання і виховання, які можна застосовувати в практиці християнської педагогіки.

Підсумовуючи про сучасні проблеми християнської освіти і християнської школи, можна сказати, що найголовніша проблема – в підготовці кваліфікованих християнських педагогів, які повинні мати не тільки високий інтелектуальний і методичний рівень, але і нести в своїх серцях вогонь віри і бажання жертовного служіння християнській церкві на ниві християнського навчання і виховання.

В історії нашої школи безперервний потік реформ, направлених на виховання “людини нової формації”. В

народному світогляді панує релігійна свідомість. “Реформатори” основні зусилля направляли на зміну цієї свідомості. Протягом довгих років у свідомість людей уливали атеїстичні погляди.

Розвиток держави вимагав міцної сім`ї, патріотизму, самопожертвування. Держава змушена була повертатись до моральних цінностей. У школі ми зустрічаємо такі традиційні цінності, як: колективізм, взаємодопомога, почуття обов`язку, відповідальність, працелюбність, дисциплінованість, стриманість і т. ін. Але були явні протиріччя. Була переписана історія України, виключені з програми цілі пласти народної і духовної культури. Реформи були спрямовані на те, щоб змінити релігійні початки системи освіти.

Виникли теорії, що людина після смерті персоналізується в інших людях та інші. В усьому почали шукати причину в природі людини, в її еволюційному розвиткові, Бога замінили обожненням природи, тобто Його творінням. Школа періоду атеїзму має і певний позитивний досвід. Освіта набуває статусу загальноосвітньої. Вивчаються тільки основи наук, усі прикладні напрямки виносяться за рамки середньої школи в професійну освіту різного рівня. Природничі і гуманітарні напрямки стають рівноцінними. Така освіта дає хороші результати. Це проявилось, наприклад, у тому, що країна, яка має найменше комп`ютерів, дає світові висококваліфікованих програмістів. Випускник школи мав можливість вступити до будь-якого вищого чи середньо-спеціального закладу. Був сильний зв`язок вчителів з батьками учнів. Батьки мали можливість брати участь у шкільному навчально-виховному процесі.

Радянська педагогіка ставила за мету “всесторонній розвиток особистості, яка поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість”, але не змогла досягти цієї мети тому, що вона відкидала існування духовного світу і визнання первинності матерії, а не духу. Такий підхід не дозволив пізнати істину природу людини як образу і подоби Божої, зіпсованої гріхом, а значить, неможливо було розробити науково-психологічні основи педагогічного процесу.

Демократичні перетворення в нашому суспільстві почали вимагати нових основ реформування школи. На певний період залишились у гуманізмі. В цьому напрямку нас цікавлять принципи рівності, справедливості, поваги до людської гідності, турбота про добробут людини. Якщо подивитися глибше, то ми побачимо, що гуманізм є антихристиянським напрямком. Гуманізм обожнює людину, поклоняється творінню замість поклонінню Творцю.

Демократичні перетворення в державі призвели до знищення традиційної системи цінностей. Наприклад: виховання цнотливості замінилось сексуальним вихованням,

фізкультура замінилась валеологією. Найбільше постраждала сім`я. Почалась стимуляція вільного життя підлітків, що пропагує непослух батьків. Це проповідувалось у засобах масової інформації. Змінилась кількість годин на мову, літературу, історію. Метою навчання і виховання стають успіх, кар`єра, входження в суспільство західного світу. Формується система освіти адаптованого типу, яка дозволяє учню пристосуватись до умов життя в суспільстві, але виключає умови для його духовного росту. Результати демократично-гуманістичного виховання у загальноосвітніх школах дали свої плоди, які скуштували найпершими батьки. Діти одягаються не за правилами, смітять у класах, уживають алкоголь, курять і т.інше. Ми повинні спитати батьків, якими вони хочуть бачити своїх дітей, школа повинна допомагати сім`ї у вихованні дітей.

Що потрібно зробити в освіті, щоб дитина радувала своїх батьків? Необхідна така система виховання, яка дозволила б повністю передавати від одного покоління до іншого знання, досвід практичної і творчої діяльності, цінності, які належать народу, досвід духовного життя. Якщо ми створимо таку школу, то обов`язково прийдемо до школи із славними народними традиціями. Іншого шляху немає. Неможливо штучно створити основу, яка дозволить виправити притаманну людині від народження зіпсованість первородним гріхом, підняти життя людини до Божественної висоти, включити всі пізнавальні сили людини, а не тільки її розум, звільнити від влади егоїстичних поривів.

Школа, яка заснована на християнській традиції, є єдиною природообразною і науковою та дає можливість дітям усіх національностей і християнських конфесій увійти в світову християнську культуру, при цьому створювати умови і для засвоєння своєї національної культури і національних звичаїв.

Ми маємо бажання створити християнську педагогіку, зважаючи на те, що народна свідомість є відображенням релігійно-християнського традиційного образу життя, пов`язаного з Христовою церквою. Це важко зробити тому, що наша держава відділила школу від церкви, але сім`я не відділена від церкви. Таким чином ми маємо те, що школа делікатно не зачіпає християнське (релігійне) виховання, яке здійснює сім`я. Щоб допомогти сім`ї продовжити християнське виховання, держава (школа) вводить дитину в світ атеїзму, язичництва. Школа повинна вводити дитину в світ культури через християнські чесноти.

Зберігаючи свободу вибору дитини і згоду батьків, школа повинна продовжувати християнський досвід, який дитина взяла в сім`ї. Цим самим ми зберігаємо принцип свободи віросповіданнь і даємо можливість сім`ї отримати християнське виховання своїх дітей. Це буде реальним, якщо

школа ретельно працює з сім`єю, допомагає будувати на християнських засадах своє життя.

Весь цивілізований світ живе в атмосфері християнської культури. Україна протягом більш як тисячу років створювала свої традиції на основі християнських цінностей. Без розуміння християнства дитина не зможе освоїти світову християнську культуру. Якщо ми хочемо відродити школу в Україні, нам потрібно переглянути зміст освіти. Потрібно повернути в освітній простір вивчення основ наук, пов`язаних з історією Христової церкви. Духовній освіті потрібно присвоїти особливий статус і опрацювати її зміст. Слово Біблії повинно бути присутнім на кожному уроці. За проханням батьків повинна читатися християнська етика. Таким чином сім`я, як соціальний організм держави, отримає для своїх дітей повноцінне навчання і християнське виховання.

Сучасна школа, даючи дітям знання, формує їхню свідомість на кар`єрний ріст, замінивши ріст духовний. Мета і сенс людського життя зводиться до того, чи корисна людина для конкретної економічної і політичної системи, що, природньо призводить до конкретних педагогічних цілей, серед яких основними є соціальна адаптація і професіоналізація. В такій системі освіти практично немає місця загальноосвітній або університетській підготовці і духовно-моральному вихованню. Рання спеціалізація орієнтує дітей на участь у заробітку грошей, традиційно дітей в Україні привчали до домашньої праці з метою передачі їм життєвого досвіду, необхідного для допомоги сім`ї. Сучасний спосіб заохочення дітей до заробітку грошей призводить до того, що вони професійно не зростають, а часто потрапляють в коло кримінального бізнесу. Ілюзія самостійного життя призводить їх до розриву з сім`єю.

Атеїстична спрямованість освіти все життя людини направляє на земні блага. Більшість керівників системи освіти мають атеїстичний світогляд, і його нав`язують усьому сучасному суспільству.

Мета всієї системи освіти повинна включати в себе відкриття образу Божого в людині, усвідомлення людиною мети і сенсу життя, свого призначення в цьому світі і відповідальності за своє життя. З цієї точки зору людину не можна розглядати тільки як земну, її потрібно розглядати як Богом дане вічне життя. У кожної людини є своє призначення у цьому світі.

Пізнаючи світ, людина з духовної точки зору повинна дати відповідь на два найважливіші запитання. Перше питання – походження світу, в якому ми живемо. Друге – походження людини. На перше питання дається відповідь, що світ походить шляхом еволюції, тобто матеріалістична точка зору. З освіти вигнана духовна ідеалістична точка зору, що Бог створив світ і

людину. Деякі керівники говорять, що ця точка зору знімає напругу в навчальних закладах, де навчаються християни, мусульмани й іудеї. Насправді, атеїсти принижують релігійні почуття віруючих, бо християни, мусульмани й іудеї однаково шанують Старий Завіт, і погляди на походження світу і людини в них збігаються і різко відрізняються від атеїстичних. Атеїстичний світогляд недуховні цінності людини ставить вище духовних, зводить їх до земних матеріальних благ.

Кожен науковець знає, що наука не змогла довести, що світ і людину створив не Бог. Ми ніколи не зможемо доступними нам методами отримати інформацію про початок створення світу і людини. Враховуючи це, Творець світу Сам показав людству в Божественнім Откровенії цю тайну. Таким чином Біблія відкрила нам знання про походження світу і людини. Християнство вивело людство з полону язичницького мороку, тим самим дало можливість об`єктивного вивчення навколишнього світу. Вивчаючи закони природи, вчені завжди розуміли, що досліджують замисел Божий, закладений у природі, завжди захоплювались премудрістю Творця.

Діти в сім`ї вже з молоком матері знали, що світ і людину створив Бог. Сучасна сім`я, після багатьох десятків літ атеїзму не в змозі справитись із завданням зберегти і передати ці основи. Тому традиційні погляди на створення світу і людини необхідно вивчати в рамках наявної системи освіти, вони повинні бути включені в зміст освіти. Також обов`язково потрібно включити питання про первородний гріх, про божественні і демонічні сили, про ієрархічну побудову світу. Учні повинні мати уявлення про вічне життя і смерть, про гріх і покаяння, про совість і сором, про необхідність виконувати заповіді Божі і зберігати чистоту і цнотливість, про смирення і послух – як вищі людські добродіяння. Без визначення змісту і мети життя людині неможливо не тільки навчатися, але й правильно жити. Християни визначають зміст життя як Богоугодне. Все людське життя повинно бути Богоугодним, а значить і Благодатним. Це мета педагогічна, вона дозволяє людині орієнтуватись як в соціальному світі, так і в світі природи. Кожен отримує точний критерій різниці добра і зла, що є Богоугодним – те добро, що призводить до сварки з Богом, є злом і гріхом. На практиці навчитися виконувати Божу волю можливо, якщо прислухатися до голосу совісті.

Духовні закони – такі ж закони, як і закони природи. Якщо людина їх порушує, вона спотворює своє життя, ускладнює його і робить його безрадісним. І це буде продовжуватись до тих пір, поки людина не розтопче, не спалить свою совість постійними падіннями. Але, як показує практика, що навіть у самих загублених душ голос совісті має можливість до пробудження.

Духовна сфера життя людини є основою змісту світської освіти. Світська освіта повинна підносити людину до Божественної висоти на відміну від атеїстичної.

У світській освіті є проблеми сімейного виховання. Християнське виховання сім`янина замінено "наукою про здоровий спосіб життя". Здавалось, що такий підхід правильний. Такий підхід багатозначний. Починається з "сексуальної просвіти", що собою являє замаскований вид розбещення дітей і молоді. Продовжується боротьбою за виживання в сучасному суспільстві і закінчується вивченням різних окультно-містичних учень, які ніби дають можливість розкрити і вдосконалити здібності людини. Ніхто не говорить про демонічну природу цих наук і їх шкоду для душі людини. В цих підходах загублені головні поняття, такі, як "гріх", "сором", "совість", "цнотливість".

Не все гаразд у сучасній школі з патріотичним вихованням. Треба відзначити, що патріотизм не обмежується любов`ю до Батьківщини, а піднімається до рівня жертвенного ставлення до нього, до бажання у випадку необхідності віддати за неї життя, бажання винести зі своїм народом будь-які випробування і скорботи.

Діти повинні пам`ятати, що головним їхнім багатством є мова. Культ рідної мови повинен царювати не тільки в сім`ї, але протягом усього періоду навчання в школі і в інших навчальних закладах До сьогодні ведуться дебати про державність української рідної мови. Потрібно вивчати іноземну мову тоді, коли досконало знаєш свою рідну мову.

Не все гаразд у наших школах з вивченням традицій і звичаїв рідного народу, його пісень і казок. Казка вчить розрізняти добро і зло.

У програмах школи майже відсутнє ознайомлення з життям святих. Життя святих і героїв показує дітям і молодим людям живі образи святості, в тому числі національної святості і національної доблесті. Ознайомлення з святими і героями підносить душу дитини; воно дає їй одразу ж – і смиріння, і почуття власної гідності, і почуття рангу; воно вказує дитині і завдання, і правильний шлях у житті.

Мало уваги світська школа приділяє поезії, особливо християнським поетам. Діти, як правило, їх не знають. Поступово, з роками, дитині необхідно відкривати всі багатства національного мистецтва: літературу, поезію, архітектуру, живопис, скульптуру, музику, театр, танець.

У сучасних школах не визначено, яку історію вивчати. Окремі регіони України пишуть свою історію. Історія нашого українського народу повинна бути священна. В історії народу все залишилося від того, як народ ходив перед очима Бога, як виконував Його закони і заповіді. Потрібно порівнювати духовне життя народу з його земними проявами. Дитина

повинна знати своїх героїв, розуміти, що територія України не просто земля “від стовпа до стовпа”, а це територія, освячена св. Князем Володимиром, що це духовне пасовисько українського народу, житло для майбутніх поколінь. Кожен з нас є членом держави. Діти і молоді люди повинні знати духовну душу держави. Виховання громадянина України повинно бути направлено на виховання у ньому християнських духовно-моральних цінностей.

Державі не потрібні авантюристи і злочинці, чистолюбиві люди, кар`єристи і демагоги. Державі не потрібні політикани, які розколюють суспільство на партії і фракції. Державі потрібні державні діячі, які люблять Бога, люблять свій український народ. Примусити людину полюбити державу неможливо, але можливо виховати дух любові. Державна школа повинна виконувати цю місію, вона повинна це робити.

Коли дитина свідома, що вона знаходиться в цьому світі в бутті людському і бутті Божественному, маючи дві волі – людську і Божественну, тоді необхідно душу дитини направляти до Бога, виховуючи бажання виконувати волю Божу, виконувати Божі заповіді.

Моральне самовизначення дитини народжує в ній бажання до духовного життя, до духовного народження. Душа, яка відкрилась для вічного життя, наповнюється Божественною благодаттю, духовно вдосконалюється. Все залежить від того, наскільки зможуть вихователі (батьки, вчителі) допомогти дитині пізнати Бога, його Божественну благодать. Розглядаючи процес становлення людської особистості через духовно-моральне самовизначення до духовного народження і духовного вдосконалення, християнська педагогіка спирається на вчення християнської церкви про зародження і розвиток духовного життя людини. Процес отримання особистістю християнського духовно-морального досвіду в житті є головним у християнській педагогіці.

Коли ми в світській педагогіці говоримо, що дитину виховує сім`я, школа, громадськість, то в християнській педагогіці кажемо, що дитину виховує церква, сім`я, школа, громадськість. Церква виховує християнську сім`ю. Школа впливає на свідомість дитини, допомагає духовно вдосконалювати особистість, тобто дає знання, соціально-культурний і духовний досвід. Після цього особистість потрапляє на вулицю і там отримує певну дозу духовно-культурного виховання. Потрібно відзначити, що не кожний духовний досвід, отриманий у школі і на вулиці, а також не всі знання і не весь соціально-культурний досвід будуть потрібні в подальшому житті людини.

Якщо йти шляхом порівняння педагогік, то світська педагогіка виходить з того, що людина живе на землі тичасово, рамки земного життя обмежені. Християнська педагогіка

розглядає життя людини як вічну категорію і безсмертну і направляє виховання на конкретну людину, яка духовно зв`язана з Богом і несе відповідальність перед Богом не тільки за своє земне життя, але й за збереження і розвиток історичних і культурних традицій народу, частиною якого вона є і доля якої входить в потойбічний світ, у котрий ми переходимо після смерті.

Кожна людина повинна хотіти досягти вершин духовності, але коли до цієї вершини прагнуть двоє віруючих і невіруючий, то досягає вершини швидше християнин, бо йому допомагає Дух Святий, який він отримує з християнської церкви.

Виховуючи особистість, ми готуємо її до життя вічного вже тут на землі, тобто ми особистість рятуємо від поганих вчинків (гріхів), щоб душа її попала в Царство Боже (Небесне). Тоді в основі християнського світогляду лежить думка про те, що неможливо рятуватися поза церквою – це і є основою педагогічної проблеми. Це означає, що церква допомагає особистості через віру освятити все коло понять і практичного життя людини, покласти в основу життя не мету розвитку особистості, а мету спасіння людської душі. Церква вчить не тільки жити по-християнськи, але й думати по-християнськи, тобто звертатися за керівництвом, перш за все, до вчення церкви, а не до науки. Церква допомагає перемогти розлад між думкою і почуттями, плоттю і духом, знаннями і вірою; отримати повноту буття в світі матеріальному і в світі духовному; не виправляти і формувати, а освячувати і перетворювати особистість у Дусі Істини і Любові.

Розглянемо категорії християнської педагогіки. Педагогічна категорія – “освіта” розглядається християнською педагогікою за яскраво вираженою специфікаю. “Людина була створена Богом за образом і подобою своєю” (1М: 26–27; 5:1–2). Це твердження є визначальним для трактування цього поняття.

Нині у світських і духовних навчальних закладах склалась така ситуація, що в дидактиці духовні і світські заклади використовують навчальні технології і методи, які не можуть бути не духовними. Архієпископ Черкаський і Канівський Софроній, виступаючи перед студентами та викладачами Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова 23 вересня 2002 року висловив таку думку, що в основі освіти в Україні завжди лежала духовність, християнська мораль, без яких наука не має права на існування; школа повинна надати можливість дітям пізнати Бога, оскільки світська наука – вінець усієї сучасної системи освіти – підштовхує людство до прірви.

В сучасній християнській педагогіці ми повинні керуватися тим, що дитина повинна мати бажання вчитися, прагнути пізнавати предмет навчання, але сама собі ради в навчанні вона дати не може, тому їй потрібний розумний і досвідчений

учитель, який крок за кроком буде направляти її розум для успішного засвоєння та здобуття нових знань, умінь та навичок.

Християнська церква проявляє готовність до використання кращих здобутків світської педагогіки, наприклад досвіду педагогів новаторів: В.Зіньковського, Г. Ващенка, А. Макаренка, В. Сухомлинського та ін. Кращі зразки секуляризованої педагогіки повинні лягти у родючий ґрунт християнської педагогіки. Кожне педагогічне питання повинно розглядатися в руслі сформованої на сьогодні церковної свідомості, і тому проблема розвитку християнської теорії, практики навчання та виховання є невід`ємною складовою серйозної проблеми дотримання церковних традицій. Тому залучення здобутків світської педагогіки і культури не означає, що ми поступаємось безбожній культурі, зраджуєм основним незмінним виховним постулатам. Потрібно дотримуватись консерватизму, ідучи в минуле до забутих християнських духовних цінностей. На цьому шляху в минуле християнська церква бачить перспективу розвитку й удосконалення, не тільки церковної науки про навчання й виховання, а й світської педагогічної науки.

Якщо і педагогічна наука буде духовно зростати, то ми отримаємо духовно-морально вихованих педагогів, від результатів їхньої праці отримаємо все нові і нові коштовні плоди – духовно-морально вихованих учнів, студентів. Сила християнського виховання залежить від сили власного прикладу вихователя. Християнство – це життя в любові, і коли ми починаємо виховувати в любові, ми здійснюємо справжнє християнське виховання. Вихователь буде по-християнськи любити свого учня, якщо він веде християнський спосіб життя, сповнений любові до Господа та ближнього.

Більшість християнських педагогів схиляються до думки, що необхідно теоретично обґрунтувати систему християнського виховання, християнської педагогіки. Це завдання складне, але християнська церква виявляє сьогодні готовність до виконання цього завдання. Усвідомлення особливостей християнської педагогіки є складним завданням для сучасних світських педагогів, які звикли використовувати зовсім інші категорії. Це особливий світ, у якому існує інша школа цінностей, інше світорозуміння, інший підхід і зміст виховання; навчальних предметів, якими треба опанувати, щоб краще зрозуміти й адаптуватись до цього світу. Тому перебування в школі, за християнською традицією, не є простим. У своєму викладі християнської педагогіки ми будемо використовувати поняття: Бог, Його Закон, Богородиця, добро і зло, рай і пекло, віра, надія, любов, гріх, страх Божий, совість, храм, покаяння, спасіння, смерть, Царство Боже.

2.3. Принципи християнського виховання

Християнське вчення про моральне виховання особистості – це цілісна педагогічна система, яка вбачає призначення людини слідувати шляхом Ісуса Христа. В християнській педагогіці є фундаментальні елементи, які є в основі наукової виховної роботи, опорою, яка дозволяє вихователю розв`язати конкретні педагогічні завдання – це принципи християнського виховання духовної особистості. Зрозуміло, що на всі випадки життя неможливо розробити норми та правила. Саме тому основою виховних взаємин є необхідність розуміння тенденцій, закономірностей, законів та принципів процесу християнського виховання, та дії відповідно з ними. На сьогодні існує багато класифікацій принципів. Розглянемо деякі з них.

Митрополит Іларіон виокремлює таких п`ять принципів: 1)духовної спрямованості виховання, 2)спадковості християнському ідеалу, 3)ідейності, 4)корисності для суспільства, 5)самовдосконалення особистості.

Митрополит Іларіон принцип духовної справедливості вважає даром духовного виховання особистості, фундаментом якого є Бог, духовна культура, звичаї, обряди, традиції українського народу. Основою цього принципу є виховання доброї, справедливої, мудрої, моральної особистості, яка прагне, щоб її життя та життя ближніх було сповнено любов`ю до людей, народу, Бога, всього того, що називається Україною.

Головним орієнтиром у засвоєнні і дотриманні загальнолюдських християнських цінностей, як у шкільному так і в родинному вихованні, вважає митрополит, є принцип спадковості християнського ідеалу. Він наголошує на тому, що виховання повинно відповідати християнському ідеалу і ґрунтуватися на морально-християнських ціннісних засадах. Вважав, що вихователю потрібно в основу всієї системи роботи покласти вічні істини християнства, які, за переконанням ученого, визначають мету педагогічної діяльності.

В принцип ідейності митрополит Іларіон закладає необхідну потребу особистості у досягненні поставленної мети. У своїй практичній і теоретичній діяльності він виокремлює такі провідні ідеї:

а) українська національна ідея – вияв національного буття народу в його мові, культурі, – що є духовними основами процесу утворення й існування нації;

б) ідея природовідповідності, яка є необхідною в становленні особистості. Вчений вважав найбільш важливим моментом природу України і щастя, яке нам дарував Бог, тим, що ми народились на цій благословенній Землі;

в) ідея народності проявляється у поступовому створенні єдиної культури, літературної мови і спільної долі народу.

Почуття народної гідності, вважав вчений, ґрунтуються на шануванні рідної мови. Без знання рідної мови дитина ніколи не усвідомить ні рідної культури, ні християнської віри, і, що дуже важливо, не буде бажати жити у незалежній державі. Без знання мови українські діти будуть позбавлені животворного впливу рідної культури, не зможуть повною мірою оволодіти народною спадщиною, а це призведе до того, що дитина не стане корисним членом свого суспільства.

Провідним християнським принципом є *корисність для суспільства*. Митрополит зазначає, що не уявляє собі життя повновартісної людини без праці для блага суспільства. До праці людина повинна ставитись свідомо. Саме свідоме, творче ставлення до праці підвищує рівень практичної і морально-психологічної підготовки дитини до самостійного життя, формує у молодого покоління усвідомлену потребу в праці. В центр своєї виховної роботи педагог ставить формування у молоді глибокої поваги і готовності до сумлінної праці на спільне благо. Праця, зазначав учений, – основне джерело матеріального і духовного скарбу, фундамент виховання особистості.

Новизна поглядів митрополита у розумінні корисності для суспільства полягає в тому, що, якщо людина розглядається як творіння Боже, то вона вже є співтворцем Бога, бере активну участь у суспільній перебудові і сама визначає своє місце в житті. Вчений визначав, що поведінку особистості зумовлює соціальна дійсність та її активна позиція, у ставленні до свого народу, держави, Бога. Можливість працювати на користь свого народу, розвиваючи свої здібності, приведе особистість до самовдосконалення.

Принцип самовдосконалення, в розумінні педагога, є процес продовження розвитку особистості, набуття особистістю відносної самостійної свободи від зовнішніх умов свого існування. Потреба в самовдосконаленості є визначальною тому, що, людина, задовільнивши себе матеріально (одяг, житло, їжа), в своїх діях починає керуватися вищими (духовними) критеріями, такими, як гідність, повага, честь та ін.

Можна зробити висновок, що духовні принципи виховання, які виокремив митрополит Іларіон, відображають головні суперечності та тенденції становлення духовної особистості в дитячому та юнацькому віці, виступають основою для розробки педагогом мети та змісту християнського виховання.

Принципи християнської православної освіти (протоіорей Г. Каледа РПЦ): 1. Христоцентричність. 2. Педоцентричність. 3. Випередження релігійно-моральною освітою раціонально-інформаційної. 4. Воцерковлення. 5. Виконання заповідей

Христа дитиною, юнаком, дівчиною, дорослою людиною в сучасних умовах. 6. Розкриття Православ`я – як радісної повноти життя в Христі.

Сама назва розкриває зміст того чи іншого принципу.

Принципи біблійного виховання (Данило Ковальчук, митрополит Чернівецький і Буковинський УПЦКП): 1. Ненасилля. 2. Своєчасність. 3. Єдність педагогічного впливу. 4. Повага особистості. 5. Антропологічний принцип. 6. Безперервна увага. 7. Моральна відповідальність перед Господом Богом вихователя чи педагога за спрямування виховного впливу. 8. Смирення. 9. Любов – найголовніша засада виховання.

Митрополит Данило назвав *принципами-парадигмами біблійного виховання,* підкресливши в такий спосіб їх давність, первісність, незмінність та обов`язковість для виконання. Митрополит пояснює принцип ненасилля, що покарання допускається тільки як зовнішній чинник закріплення досвіду й зумовлюється християнською любов`ю до дитини. Він відзначає, що церква засуджує жорстоке ставлення батьків до дітей та накладання на них важких фізичних покарань.

Тут звертаємось до Іоанна Златоуста, який радить батькам більше карати своїх дітей строгим голосом і попередженням, ніж фізично. Але в розумних межах фізичні покарання, безумовно, необхідні. “Хто любить свого сина – тримає для нього різку, щоб мати з нього врешті-решт утіху (Сир.30:1)”.

С. Ярмусь, декан Богословського ф-ту колегії св. Андрія, м. Вінніпег, Канада, виокремлює *21 принцип християнського виховання.* Перший принцип ґрунтується на християнській антропології і відповідає духові християнської свідомості. 2. На відміну від секуляризованої педагогіки, яка, перш за все, займається підготовкою дитини до земного життя, християнська педагогіка на перший план ставить духовні цілі. 3. Духовне життя – це пошук Бога. Особистість людини – цілісна, неповторна, тому поняття переселення душ недопустиме. 4. Усе в людині пов`язується (зосереджується) духом. А це зосередження – серце воно стає центром самоусвідомлення людини, її свободи й особистості. 5. Особистість нероздільна з усім світом. Через первородний гріх людина містить темне і світле начала. Духовне життя вимагає благодатного перетворення людської природи. Спасіння людини – лише в благодатній допомозі Господа. 6. Гріх, що увійшов у людство через його містичну одно істотність, увійшов також у весь створений світ. Бо весь світ – одноістотний. 7. Людину рятує благодатна соборність церкви. Тому і виховання розуміється як воцерковлення людини. 8. У світлі цих положень християнської антропології розробляються й основи християнської педагогіки. 9. Ціль виховання – допомогти людині звільнитися від влади гріха: через

благодатне сповнення всього, що є в церкві, через відкриття й розуміння образу Божого. 10. Емпіричний розвиток людини служить цілям духовного життя, цілям спасіння особистості. 11. Принцип особистості передбачає не гармонійний розвиток, а розуміння ієрархії вартостей. Найголовніше – духовне життя людини. Усі інші завдання виховання, розвиток усіх сторін особистості людини підкорені головному – духовному вихованню. 12. Фізичне виховання – священне, бо воно впорядковує життя тіла. 13. Важливим є й психічний розвиток людини. Особливе значення має формування тих чеснот, які допомагають подолати трагічну роздвоєність людської природи (звернення її до добра і до зла): слухняності, поваги до авторитету, смирення. 14. Коли виховання характеру як інструменту для творчої та соціальної діяльності стає самоціллю, – це ставить людину на рівень Бога, а отже веде до падіння. 15. Виховання дисципліни не є самоціллю. Дисципліна – це свобода і звільнення людини (дитини) від поверхневого. Вона животворна тільки тоді, коли керується послухом авторитету церкви та авторитету розумного, старшого, досвідченого. 16. Сексуальне виховання. Сексуальність людини не є причиною розладу в людській природі, бо розлад у людській природі має духовне походження. Статева цнотливість – категорія духовна. Виховання статі має емпіричне та духовне значення. 17. Соціальне і національне виховання виходить з ідеї благодатної соборності. Національне виховання не тільки пов`язує особистість із рідним краєм, але й дає можливість усвідомити національну єдність людства перед Богом. Тому і соціальне, і національне виховання мусить ставити людину понад усі історичні конфлікти. 18. Моральне виховання керується тільки релігійною мораллю, оскільки секуляризована мораль не пов`язується з гріховністю. Ціль філософської моралі – служіння добробутові людини. Ціль християнської моралі – служіння добру і Богу. Моральне оздоровлення людини можливе тільки через покаяння. 19. Естетичне виховання має два завдання: низьке та високе. 20. Інтелектуальне виховання. Інтелектуальне обдарування людини має Божественне походження і тому його розвиток не обмежується. 21. Релігійне виховання допомагає людині занурюватися в життя церкви, особливо в його серце – життя літургійне. Вивчення догматичної істини християнської церкви, соборне причащення розумові церкви є обов`язковим.

С. Ярмусь у принципах не виділяє принципу ненасилля, але в роздумах про *християнське виховання визначає свободу.* Потрібно відзначити, що категорія свободи є однією з центральних у християнській педагогіці, тому світським педагогам потрібно усвідомити змістову наповненість цього поняття й умови, за яких така свобода здійснюється. Чи існує

свобода в християнському вихованні? “Де Дух Господній, там воля” (2 Кор. 3:17). Із християнської точки зору свобода полягає не в тому, щоб вільно обирати зло, а в тому, щоб вільно прийняти Бога.

В. Карагодін у статті «Християнська педагогіка: принцип свободи і унікальність особистості» (Рідна школа – 1997. – №11, С. 24) пише, що у християнській педагогіці свобода не є самоціллю, а лиш необхідною умовою. Поза нею не існує моральності, але сама свобода зовсім не гарантує останньої. Тобто свобода може привести як до добра, так і до зла, і в цьому її трагічність. Тож, центральним стає питання взаємозв`язку свободи і моральності, або, іншими словами, узгодження у душі дитини дару свободи і добра.

З християнської точки зору не має протиріччя у тому, що людина є вільною не тоді, коли для неї все дозволено й вона вільно може обирати зло, а тоді, коли вона за власним бажанням обирає шлях добра, шлях до Бога. Християнське виховання не полягає в тому, щоб надавати дитині абсолютну свободу, спокійно спостерігати, як дитина йде стежкою зла, а використовувати всі відомі засоби виховання, виховувати її до добра, підводити її до того стану, коли вона могла б зрадістю зробити вибір на користь добра. Направляти дитину, щоб вона мала бажання вчитися, прагнути пізнавати предмет навчання. А для цього їй потрібен розумний, досвідчений педагог.

Проблема слухняності є дуже важливою і принциповою для християнської педагогіки. Тут ми посилаємось на Святе Письмо та святих отців, особливо Іоанна Златоуста, які застерігали від надмірної поблажливості й не забороняли фізичних покарань. Але повинен бути баланс між любов`ю та покараннями. “Гніваючись не грішіть” (Ефес.4:26).

У співвідношенні дисципліни і свободи у християнському вихованні любов повинна поєднуватись із суворістю. Християнська любов повинна виявляти дітям милосердя Боже. Християнська педагогічна діяльність повинна являти божественну любов, щоб дитина перебувала в атмосфері цієї любові і розуміла, що дисципліна і свобода випливає з цієї любові. Суворість проявляється тоді, коли дитина робить погані вчинки і має бути розумною, щоб вона не була грубою і жорстокою, і повинна використовуватись у тих випадках, коли діти стають неслухняними.

Цей принцип обґрунтований у працях святих отців і вчителів церкви. У вихованні дисципліни велику роль відіграють батьки. Батьки-християни можуть допомогти дітям зрозуміти, що в основі всякої дисципліни лежить один принцип: “Нехай буде воля Твоя”, а не принцип батьківського “Я так хочу”.

Розглянемо *принципи християнської педагогіки Л. В. Сурової:* Принцип *ненасилля,* тоді як у нашому суспільстві

агресивність і насильство стали повсякденним явищем, що навіть не завжди його помічаємо. Християнську педагогіку хочемо створювати без насильства. Бог створив нас вільними. Нехай першою заповіддю християнської педагогіки буде заповідь "Не убий". Не роби насильства над душею, не гаси духа. Але не можна забувати, що принцип ненасилля не є вседозволеним для дитини. Тему слухняності вона розкриває таким чином, що слухняний це той, який вміє слухати, уважний, хто намагається зробити те, про що його просять. Але не забудемо, що нічого не слід виконувати бездумно. Потрібно намагатися слухати Бога – пам`ятати його заповіді, і якщо те, про що просять люди, збігається з ними, – намагатися виконати. То що ж таке слухняність? Служіння людям, виконання якоїсь корисної справи – це слухняність Богу.

Принцип своєчасності. В Євангелії ми знаємо, що слова і діла Господні відкриваються людям по вірі їх можливості сприйняти їх. Учення Христа не теорія, а Благая вість – педагогічна дія, яка спирається на дух Євангелії, буде впливати на духовний стан дитини залежно від її розумового розвитку, тобто від готовності дитини сприйняти її.

Принцип особистості. Все в християнстві в особах: особистими відношеннями охоплений духовний світ, особистість людини створює саму себе в особистому спілкуванні з Господом. Головне завдання педагога не стати на цьому особистому шляху дитини до Бога, а навпаки, направляти, а не притискати особистий початок у дитині.

Антропологічний принцип. Повага до людини, повага до її гідності є основною вимогою в християнстві. Цей принцип вимагає від нас вивчати людину в усій її повноті, для того, щоб інтуїтивне відчуття було підкріплене церковним, святоотцівськими і науковими знаннями людини. Тобто ми повинні вчитися бачити людину і розуміти, що відбувається з нею. Звідси вимога до педагога: щоб вчити, потрібно самому вчитися.

Цей принцип перегукується з провідними принципами реформи всієї національної освіти, які визначені в Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття). Зокрема, в першому пункті записано, що провідними тенденціями розвитку національної системи освіти має бути орієнтація на людський вимір в освітній діяльності, на визнання цінності особистості учня та його гідності.

Принцип постійної уваги. Якщо процес навчання може бути організований по-різному, в тому числі з великими перервами по часу, тоді як виховний процес по своїй суті є безперервним. Якщо ми призупиним виховання, то дитина не перестане виховуватись, вона просто знайде собі іншого вихователя. Тому в педагога не повинно бути відпочинку до того часу, поки він не знайде на своє іншого педагога. Від нас

вимагається постійна участь у житті дітей, можливо, це і є найважче для внутрішнього світу педагога.

Принцип відповідальності. Цей принцип пов`язаний з моральним кодексом педагога. Тобто, ми повинні завжди розуміти, що ми робимо і не створювати ілюзій, не мріяти, не нав`язувати учням своїх ідеалів, образів і бажань. Християнству чужий романтизм в усіх його виявах. Іллюзії часто народжують агресію. Майже завжди життя вступає в протиріччя з романтичною уявою і неминуче починає дратувати. Звідси може виникнути бажання подавити, переробити, підігнати життя під наше уявлення про нього. Ми не повинні цього робити – людина вільна і має право на власний шлях до Бога.

Принцип любові. Що значить для педагога любити дитину? Це значить бачить її в Божественному задумі. Бачити дитину такою, якою її створив Бог, а не народили батьки.

Але, звичайно, людина не в минулому хороша, а в майбутньому. Тут для неї є всі можливості. Любити – це не просто бачити цю можливість, але відчувати образ того, хто йде в ім`я Господнє. Любити важко, погані вчинки і пристрасті цей образ затемнюють. Скільки сил, віри і енергії потрібно, щоб очі серця не стали очима земними?! Де ж взятии таку любов? Жорстокість заполонила, здається, весь світ… Але вона не заполонила Того, Хто переміг світ. Якщо серце педагога звернене до Христа, Творець буде омивати його Своєю безмежною любов`ю, співчувати, підтримувати його вміння до співчуття, милосердя і любові.

Принцип смирення. В чому може виражатися смирення педагога? В розумінні, що істинним дитячим керівником є Господь, а ми не повинні заважати Його діям. Чи ж все нам відкривається в Божому задумі про людину? Звичайно, ні. І справа не тільки в духовному рівні педагога, а, в першу чергу, в тому, що людина ніколи не може бути нам до кінця відкрита і зрозуміла. Ми не повинні нею керуватись. Ми – співпрацівники Господа, за словами апостола Павла, і повинні дати Йому можливість діяти. Наші педагогічні старання повинні мати чіткі межі – перед тайним помислом Божим потрібно відступати.

Не в усіх класифікаціях виокремлено принцип патріотизму. Одним із принципів християнського виховання виступає принцип любові до рідного краю, народу. Бог і Вітчизна – це гасло, яке часто зустрічається в літературі з християнського виховання.

Підсумовуючи огляд класифікацій принципів християнської педагогіки, висновковуємо, що їх об`єднує те, що вони виходять з єдиного християнського розуміння сутності людини, її призначення на землі, всі вони містять принципове ядро, яке виражає християнську сутність.

Що ж складає ядро уявлень про людину та виховання, котрі лягли в основу всіх вище згаданих принципів?

Підсумуємо:1. Людина – це образ і подоба Божа. Звідси – гідність людини, її природний потенціал і потяг до духовного вдосконалення; основа поваги й любові до ближнього; рівність усіх перед Богом. Біблія розкриває, як перша людина відійшла від Бога й потьмарила образ Божий у собі. Так, гріх увійшов у життя людства, оскільки весь світ – одноістотний, тобто всі ми – єдине ціле. Але церква дає кожній людині надію відтворити образ Божий у собі, врятувати свою душу. Христос, який своєю хресною смертю спокутував первородний гріх, дав усім цю надію.

2. Спасіння людини на землі – це оздоровлення, зцілення її душі. Виховання звернене на особистість, а особистість – вічна. Виховання не може бути лише підготовкою дитини до земного буття. Воно повинно бути націлене на підготовку до життя вічного. Смерть – важлива категорія, без якої неможливе християнське виховання.

3. Спасіння можливе лише в церкві. Тому без воцерковлення, глибокого входження в літургійне життя не буває справжнього християнського виховання.

4. Життя християнина сприймається як подвиг, велика духовна дисципліна, слідування Божим Заповідям. Водночас – це радісна повнота життя в Христі: ”Радійте в Господі завсіди, і знову кажу: радійте!” (Фил. 4,4). Найвеличнішим прикладом служить приклад Христа, святих церкви. Надзвичайно важливим поняттям у християнській педагогіці є виховання страху Божого. Дитину вчать протидіяти злу і не тільки зовнішньому, але й внутрішньому, що коріниться в ній самій.

5. Християнське виховання неможливе без любові, але церква проти надмірної любові, яка калічить душу дитини. Саме через призму любові до Бога батьківська любов до дітей набуває свого істинного статусу.

6. Важливим є принцип патріотизму: виховання любові до рідного краю, народу. Виховання націлене, перш за все, на духовність людини, ураховуючи ієрархічну будову людини. Тому духовне виховання є визначальним для всіх інших завдань виховання. Духовно-моральне виховання є пріоритетним, випереджаючим у відношенні до інформаційно-розумового. Ієрархічну впорядкованість повинно мати все життя людини: перше місце в нашому серці повинно бути відведено Богові, а вже потім власним дітям та всьому земному.

Християнська теорія виховання базується на християнському вченні, яке є єдиною абсолютною істиною, на відміну від тих, кому більше до душі плюралізм “Уявлення про те, що є абсолютна істина, – висловив свою думку патріарх Філарет з нагоди 2000-ліття Різдва Христового, – обов`язкова

для всіх, сьогодні просто не сприймається… Але християнство…наполягало і наполягає на своїй винятковості, як релігії Богооткровення, і розглядає всі інші релігії як хибні шляхи до Бога".

Митрополит Вінніпегу і всієї Канади Михаїл відзначав, що людство в певний час утратило розуміння єдиного Бога, різні народи по-різному почали трактувати Бога… Найправдивішим із християнських віровизнань є, очевидно, таке, яке в непорушній чистоті оберігає передані святими апостолами Боговідкриті Істини, без додатку будь-яких людських земних міркувань, і не віджилось від апостольського вчення.

Вже було сказано, що в питаннях християнської моралі є розбіжності в різних християнських конфесіях. Завдання християнської педагогіки – відшукати спільне для того, щоб відновити духовний стержень нашого народу, повернути його на свій власний шлях історії.

Для християнина є абсолютно очевидним, що існує істина, раз і назавжди дана, заповідана людству Божественна мораль, збереження якої є високою місією християнської церкви. Змінюється суспільство, але християнська мораль змінюватись не могла; чим ближче вона до Божої істини, тим вона правильніша. Цей загальний критерій істинності понять, подій та явищ повинен застосовуватись у навчанні і вихованні молодого покоління.

Для того, щоб прийняти християнство, не потрібні логічні докази, а треба лише вірити. Тому в основі християнського виховання лежить формування в дитини віри, спираючись на яку вихователь з Божою допомогою виводить дитину на шлях духовного виховання. Життя без цієї високої мети для християнського світосприймання не має сенсу; воно є лише жалюгідним пристосуванням до земних швидкоплинних умов, за якими втрачається можливість життя вічного. Тому будь-яке виховання, що має під собою іншу основу, не розцінюється як правильне. Жодний метод, методика, виховна форма розглядаються самі по собі, тобто не є самоцінними. Вони представляють цінність тільки в загальному контексті християнського виховання.

Хочемо виділити ще один вагомий принцип християнського виховання – *принцип закритості*, який не виокремлений у християнській літературі, а на практиці часто зустрічається. В житті він проявляється в тому, що християни завжди піклуються про достойне спілкування й діяльність своїх дітей.

На необхідність захищатися від пристрастей світу, від безбожників і плодів їхньої діяльності вказує їм Біблія: "До чужого ярма не впрягайтесь з невірними; бо що спільного між праведністю та беззаконням, або яка спільність у світла з темрявою…Бо ви храм Бога Живого, як Бог пророк: "Поселюсь серед них і ходитиму їм Богом, – а вони будуть народом Моїм!

Вийдіть тому з-поміж них та й відлучіться, – каже Господь, – і не торкайтесь нечистого, – і я Вас прийму" (2 Кор. 6:14–17).

У літературі роз`яснюється поведінка, відповідна цьому принципові: двері християнської сім`ї повинні бути закриті для безбожників, а також тих, хто, називаючи себе християнами, насправді здійснює смертні гріхи. Це правило розповсюджується й на родичів, оскільки Господь вважає родичами близьких за духом, а не за плоттю. Спілкування з людьми, які випадають з окремого кола, повинно визначатися заповіддю любові до ближніх, що, однак, не означає близького, душевного спілкування. Тобто, християнська сім`я має з максимальною обережністю відбирати людей, що входять у її дім, контролювати коло знайомств дітей. Спілкування зі сторонніми людьми має бути обмежене необхідністю.

Усе вищезазначене стосується й кола читання, дозвілля, занять: усе, що збуджує пристрасть, повинно бути усунуто. Ніщо: ні техніка, ні наука, ні мистецтво, ні розваги не повинні стати кумирами й замінити собою Бога. З одного боку, як і раніше, християнська освіта покликана не тільки навчати, але й оберігати, правильно чинять ті батьки, які віддають свою дитину в християнську школу або дитячий садок. З іншого боку, на думку деяких священників, багато хто неправильно розуміє роль християнства у суспільстві, намагається відійти від світу, перестає отримувати радість від читання, спілкування з недавніми друзями, від удосконалення своїх професійних якостей, зраджуючи професійному покликанню й шукаючи роботу за церковною огорожею.

Чимало батьків не знає відповіді на питання: виховувати дітей, орієнтуючи виключно на церковні контакти, чи вчити жити в суспільстві. Звертається увага на те, що соціальний бік християнського виховання залишається мало опрацьованою проблемою, яка дуже рідко ставала темою християнської проповіді й майже зовсім не висвітлювалась у літературі з християнського виховання. Таким чином, малодослідженою вважається тема поведінки віруючої людини в ситуації, коли вона вступає в активні взаємовідносини зі світом, відповідає за звичайні земні справи. Дискусійним залишається питання можливості користуватися плодами сучасної НТР (телевізор, комп`ютер, інтернет), працювати в банку тощо.

Проблема закритості християнського виховання розповсюджується й на питання вибору школи для дитини. Батьки віддають дітей до християнської школи, щоб забезпечити сприятливі умови для виховання, але не завжди отримують очікуваний результат. Священики вказують на те, що необхідність відстоювати релігійні погляди в нецерковному середовищі інколи дає кращі виховні результати, ніж виховання в такому собі духовному парнику, яким є християнська школа; закликають не бути ханжами, не

намагатися бути більш віруючим, ніж Апостоли й Святі Отці; усвідомлювати, що світ упливає на дітей, якими б стінами не намагалися від нього відгороджуватися.

Перед церквою стоїть серйозна проблема: працювати тільки з дітьми воцерковлених сімей чи піти назустріч світу і впровадити нові форми взаємодії, виховного впливу на молодь. Наведемо протилежені погляди на одну проблему. Прот. В. Свєшников уважає, що шлях до храму повинен бути природним; не повинно бути заманювання дітей справами, що не мають безпосереднього відношення до церковного життя. Іншої думки дотримувався прот. Г. Каледа: "Необхідно піднести голос православної проповіді. Вона повинна не тільки звучати з амвонів храмів, а вийти на паперті, вулиці, увійти до клубів, шкільних класів, студентських аудиторій…" Він уважав, що потрібно переглянути погляди і на саму атмосферу, пануючу в православному храмі, щоб не відлякувати молодь так званим "православним егоїзмом", який проявляється у фанатизмі без любові, менторстві, грубості. "Суворість, фанатизм батьків інколи відштовхують дітей від церкви… Але нехай діти сміються, грають і танцюють, моляться Богу й учаться, ходять до храму як на свято. Кожному віку – свою справу й сприйняття світу",– твердить прот. Г. Каледа.

За більш відкриту місіонерську роботу з нецерковними дітьми виступає О. Ничипоров. Він наголошує, що церква застосовує застарілі форми роботи з молодим поколінням, більше орієнтується на відгородження православних дітей від світу, ніж на залучення дітей із сімей невіруючих, відлякує молодь надмірним моралізуванням і викриванням пороків, не старається бути гнучкою в стосунках з дітьми, котрі сповідують інші моральні цінності. Його досвід роботи з дітьми свідчить, що можна організувати виховання нетрадиційним для церкви шляхом, а саме, задовольняючи різноманітні дитячі інтереси (необов`язково духовного напрямку), згуртовуючи різних дітей навколо абсолютно земних справ, поступово залучаючи дітей до християнського світогляду. Б. Ничипоров піднімає надзвичайно складну виховну проблему: чи повинно християнське виховання орієнтувати не тільки на духовні, але й на соціально значимі цінності; чи повинна дитина християнин прагнути земного професійного успіху, приймаючи світські правила гри. Священик відповідає на ці запитання ствердно: "Ось у чому я бачу основне завдання для роботи церкви з дітьми сьогодні. Не потрібно нічого руйнувати й будувати заново. Є дитяча художня школа, є танцювальна студія, є фізкультурні гуртки – треба увійти в них".

Наші діти, які навчаються в християнських навчальних закладах, навчались у світських школах. Хочемо, щоб Ви

порівняли принципи виховання, які нині використовуються в світській школі.

Розглянемо тепер педагогічні принципи виховання, рекомендовані Міністерством освіти і науки України за навчальною програмою «Основи християнської етики».

Принцип цілеспрямованості виховання. Передбачає спрямування виховної роботи з християнської етики на досягнення основної мети виховання – високодуховної і моральної особистості, підготовки її до самостійного життя, свідомої й активної трудової діяльності. Цей принцип реалізується за умови підпорядкованості виховної роботи з основ християнської етики загальній меті, знання цієї мети вихователями і вихованцями, недопущення стихійності у вихованні, наявності перспективи, проектування рівня вихованості відповідно до запланованої мети.

Принцип зв`язку виховання з життям. Виховна діяльність з християнської етики має орієнтувати учнів на те, що вони покликані жити і діяти відповідно до християнських духовно-моральних принципів. Реалізація цього принципу передбачає систематичне ознайомлення і залучення учнів до громадсько-політичного життя в країні, регіоні, місті, селі. Долучаючись до активного життя, школярі засвоюють досвід старших поколінь, можуть і повинні брати посильну участь у доброчинних справах. Завдяки цьому в них формується психологічна, моральна і практична готовність до суспільного життя й діяльності.

Принцип єдності свідомості та поведінки у вихованні. Поведінка людини – це її свідомість у дії. Формування такої моральної свідомості – складний і суперечливий процес, тому необхідне оптимальне співвідношення методів формування свідомості та суспільної поведінки, запобігання відхилення у них, виховання в учнів несприятливості до будь-яких негативних упливів, готовності протистояти їм.

Принцип виховання через працю. В основі цього принципу закладена ідея, що формування духовно-моральної особистості на християнських цінностях безпосередньо залежить від її діяльності, від особистої участі у праці. Цей принцип спирається на такий психологічний чинник, як прагнення дитини до активної діяльності. Реалізується за умови усвідомлення учнями, що праця – важливе джерело задоволення матеріальних і духовних потреб, чинник всебічного розвитку особистості, сумлінне ставлення до неї – важлива позитивна риса. Передбачає залучення учнів до взаємодопомоги, допомоги слабшим, доброчинної діяльності, добровільної практичної участі у житті класу, школи, громади, допомоги самотнім, літнім людям, усім, хто потребує допомоги.

Принцип комплексності у вихованні. Ґрунтується на діалектичній взаємозалежності педагогічних явищ і процесів. Утілення його в життя передбачає: єдність мети, завдань і змісту духовно-морального виховання; єдність форм, методів і прийомів виховання; єдність виховних упливів школи, сім`ї, громадськості, засобів масової інформації; врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; єдність виховання і самовиховання; постійне вивчення рівня вихованості учня і коригування виховної роботи.

Принцип виховання особистості у колективі. Цей принцип зумовлений об`єктивними закономірностями духовно-морального розвитку дитини і відповідає природі суспільства. Його реалізація передбачає: усвідомлення учнями того, що колектив – могутній засіб виховання, що певні риси особистості формуються лише в колективі; згуртованість колективу та значення його думки для виховання школярів; участь учнів у самоврядуванні, що сприяє розвиткові самостійності, самодіяльності, ініціативи та ін. Найбільша виховна цінність колективу в тому, що між його членами виникають найрізноманітніші стосунки: взаємної відповідальності й залежності, організаторів і виконавців, між вихователями і вихованцями, між старшими й молодшими, міжособистісні стосунки (симпатії, товариськості, дружби, любові).

Принцип поєднання педагогічного керівництва з ініціативою та самодіяльністю учнів. Педагогічне керівництво зумовлюється відсутністю в учнів належного життєвого досвіду: виховання творчої високодуховної і високоморальної особистості можлиive, якщо існують умови для вияву самостійності й творчості, схвалюються ініціатива та самодіяльність. Цей принцип передбачає безпосередньо участь учнів у плануванні своїх громадських справ, усвідомлення їх необхідності й значення, контроль за їх виконанням, оцінці досягнутих результатів.

Принцип поєднання поваги до особистості вихованця з розумною вимогливістю до нього. Цей принцип передбачає: єдність вимог до вихованців з боку батьків, педагогів у процесі навчання християнської етики, контроль за їхньою поведінкою, гуманне ставлення до них, повагу до їхньої думки та ін. Його втілення в життя ускаладнюється тим, що серед учнів нерідко є діти з різним релігійним досвідом, різним духовно-моральним рівнем, проблемні діти. Педагог повинен бути терплячим до всіх дітей без винятку, поважати їхню людську гідність. Розумна вимогливість є свідченням поваги до особистості дитини. Її виховний потенціал зростає, якщо вона доцільна, випливає з потреб виховного процесу, із завдань духовно-морального розвитку особистості.

Принцип індивідуального підходу до учнів у вихованні. Такий підхід, як індивідуальна корекція загальної системи виховання, важлива вимога до організації виховного процесу й одна з умов підвищення його ефективності. Виховні заходи з християнської етики, які не враховують цієї вимоги, не торкаються внутрішніх сторін особистості вихованця, є малоефективні. Результати виховного процесу з християнської етики значною мірою залежать від того, наскільки в ньому враховано вікові та індивідуальні особливості учнів.

Принцип системності, послідовності й наступності у вихованні. Реалізація цього принципу передбачає, передусім, підбір змісту і методики виховної роботи з християнської етики залежно від віку та рівня розвитку учнів. З віком змінюється педагогічне керівництво дитячим колективом, що виявляється у наданні йому більшої самостійності в усіх питаннях його життєдіяльності. Підвищується і вимогливість до нього вихователів. Важливо прогнозувати можливі наслідки заходів духовно-морального впливу на школяра. Індивідуальний підхід потрібен до кожного вихованця, а не лише до тих, хто вирізняється незвичайною поведінкою. Досвідчені педагоги намагаються бачити кожного учня таким, яким він є, і, відповідно до цього, будувати виховну роботу з класом.

*Принцип єдності педагогічних вимог сім`ї, школи і громадськості*. Передбачає охоплювати всі сторони навчально-виховної роботи сім`ї, школи, всі форми діяльності учнівського та педагогічного колективів, громадських та благодійних організацій, знаходити свій вияв у змісті, формах навчання та виховання, у правилах поведінки школярів, у стилі життя школи, її традиціях. Така єдність є однією з умов оптимізації виховного процесу з християнської етики. Школа як провідна ланка у системі духовно-морального виховання учнівської молоді має не лише залучати до цієї справи сім`ю, громадські та інші організації, а й давати їм основи психолого-педагогічних знань, передовий досвід виховання, дбати про підвищення етичної і педагогічної культури батьків, виховувати толерантне ставлення до інших конфесій.

Принцип народності. Має на меті національну спрямованість виховання, оволодіння рідною мовою, формування національної свідомості, любові до рідної землі свого народу; прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, народних традицій і звичаїв релігій, вірувань, усіх народів, що населяють Україну і світ.

Принцип природовідповідності. Спирається на врахування багатогранної й цілісної природи людини, вікових та індивідуальних особливостей дітей, їх духовних, анатомічних, фізіологічних, психологічних, національних, релігійних та регіональних особливостей.

Принцип культуровідповідності. Ґрунтується на органічному зв`язку з історією народу, його мовою, релігією, культурними традиціями, з народним мистецтвом, на забезпечення духовної єдності поколінь.

Принцип гуманістичності. Передбачає створення умов для формування кращих духовно-моральних рис і здібностей дитини, джерел її життєвих сил; гуманізація взаємин вихователів і вихованців; виховання – центр навчально-виховного процесу, повага до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності, довір`я до неї; виховання гуманної особистості. Передбачає розуміння принципової відмінності між християнським і світським гуманізмом і, відповідно, місця людини в цих ціннісних системах.

Принцип демократизму. Має на меті усунення авторитарного стилю виховання, сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності, визнання права школяра на свободу, на розвиток здібностей і вияв індивідуальності. Передбачає глибоке усвідомлення взаємозв`язку між ідеалами соборности, правами людини і громадянською відповідальністю.

Принцип національного самоусвідомлення. Вимагає наповнення виховання національним змістом, що передбачає формування самосвідомості громадянина. Забезпечення можливості всім дітям навчатися у рідній школі, виховувати національну гідність, національну свідомість, почуття належності до свого народу. Виховання в дітях менталітету народу, увічнення в підростаючих поколіннях специфічних елементів, що є в кожній нації, виховання їх як носіїв національної культури.

Крім загальнодидактичних принципів, у процесі навчання основ християнської етики використовуються *спеціальні принципи.*

- принцип теоцентризму;
- біблійної основи навчання;
- міжконфесійності;
- толерантності до релігійних відмінностей і особливостей;
- добровільності вибору навчальної дисципліни.

Принцип теоцентризму означає, що джерелом духовно-моральних цінностей є Бог. Ці цінності є об`єктивними, вічними і незмінними. Ці моральні принципи передані людям Богом через Біблію. Боголюдина Ісус Христос виконав і доповнив ці моральні принципи. Відтоді вони називаються християнськими.

Принцип біблійної основи навчання передбачає, що серцевина навчання – християнські моральні цінності, подані у Біблії, які є спільними для всіх християнських конфесій.

Принцип міжконфесійності скеровує учителя й учня на вивчення спільних для всіх християнських конфесій моральних

цінностей. Пропаганда окремої конфесії і, тією чи іншою мірою, приниження іншої – не допускається.

Принцип толерантності до релігійних відмінностей і особливостей передбачає шанобливе і терпиме ставлення до відмінностей різних конфесій, а також до віруючих людей з різними переконаннями.

Принцип добровільності передбачає добровільний вибір навчальної дисципліни батьками та учнями і написання для цього відповідної заяви.

Сукупність цих принципів забезпечує успішне визначення завдань, підбір змісту, методів, засобів і форм виховання. Єдність принципів виховання потребує від педагога вміння використовувати їх у взаємозв`язку з урахуванням конкретних можливостей і умов.

Якщо замислитись про зміст християнських і світських принципів педагогіки, то можна зробити висновок, що вони не суперечать один одному, направлені на високоморальне виховання особистості. У християнській педагогіці можна використовувати той чи інший принцип, а результат можна отримати від впровадження того чи іншого принципу педагогом-майстром, який повинен знати принципи і правильно їх використовувати.

Якщо проаналізувати духовну літературу, виступи в пресі керівників різних християнських конфесій, можна зустріти критику: православні критикують католиків, ті, у свою чергу, критикують православних. Цього не повинно бути. Християни не повинні розходитись у служінні Творцю, оберігати передані святими апостолами Боговідкриті Істини, нічого свого не додавати і не відхиляти з апостольського вчення. Потрібно використовувати християнські моральні доктрини – десять заповідей. Декалог Дух десяти заповідей був відновлений Ісусом Христом, який доповнив Декалог дев`ятьма заповідями блаженств, переосмислив моральні настанови Старозавітного Закону. Відкрив нам надію на Господа в молитві «Отче наш», позбавивши моральну свідомість Ізраїлю націоналізму та формалізму.

Протоієрей Зеньківський у своїй книзі «Апологетика» пише, що християнська мораль має не національний, а універасльний характер, вона звернена до всіх людей, до всіх народів, оскільки всі люди, всі народи створені Богом, який для всіх людей і всіх народів є наш Отець Небесний. З цього Богосинівства всіх людей витікає братство всіх людей.

Новозавітні заповіді Ісуса Христа вказують шлях до морального вдосконалення. Ідеалом такого вдосконалення є Отець Небесний. Визнаючи в собі гріховну ушкодженість, кожна людина може вдосконалити свою природу. Першим кроком є покаяння та дотримання божих заповідей у повсякденному житті. Можливо, нас будуть критикувати різні

християнські конфесії. Ми будуємо свою християнську педагогіку на істинах, раз і назавжди даних і заповіданих людству в Божественній моралі.

В основі теорії і практики християнського виховання – формування в дитини віри в Ісуса Христа, спираючись на яку вихователь з Божою допомогою виводить її на шлях духовного вдосконалення. Життя без віри в істину Божу для християнського світосприйняття не має сенсу; воно є лише повним пристосуванням до земних умов життя, за яким втрачається можливість життя вічного. Тому будь-яке виховання, яке має під собою іншу основу, не буде розцінюватись як правильне. Проаналізувавши відповідну педагогічну літературу і досвід з питань християнського виховання, робимо висновок про те, що основним стержнем християнського виховання виступають християнські чесноти Віра, Надія і Любов.

2.4. Про християнські чесноти Віру, Надію і Любов Християнська чеснота Віра. Про віру в Господа в Новому Завіті

Теорія християнського виховання, розроблена авторами на християнських чеснотах Віри, Надії і Любові.

Віра: а) *є переконання в невидимих речах*: «Віра — то підстава сподіваного, доказ небаченого» (Євр. 11, 1);

б) *заповідана*: «...Боже Царство наблизилося. Покайтеся і віруйте в Євангеліє» (Мр. 1, 15). «І оце його заповідь, бо ми вірували в Ім'я Сина Його — Ісуса Христа» (1 Ів. 3, 23).

Предмети віри: а) *Бог*: «Віруйте в Бога і в Мене віруйте» (Ів. 14, 1). «Догодити ж без віри не можна. І той, хто до Бога приходить, мусить вірувати, що Він є...» (Євр. 11,6);

б) *Святе Письмо*: «Я Богові отців служу так, що вірую всьому, що в Законі і пророків написане» (Дії 24, 14). «Вірне це слово і гідне всякого прийняття...» (Тим. 1, 15);

в) *обітниці Божі*: «Авраам не мав сумніву в обітницю Божу через недовірство, але зміцнився у вірі і віддав славу Богові» (Рим. 4, 20). «Але за його обітницею ми дожидаємо неба нового й нової землі, що правда на них пробуває» (2 Петр. 3, 13).

Віра в Христа є єдиним засобом до спасіння: «Отець любить Сина і дав все в Його руку. Хто вірує в Сина, той має вічне життя; а хто в Сина не вірує, той життя не побачить, — а гнів Божий на нім перебуває» (Ів. 3, 35, 36). «Ми віримо, що благодаттю Господа ми спасемося...» (Дії 15, 11).

Віра є одна: «Один Господь, одна віра...» (Еф. 4, 5).

Віра в Господа є дар Божий: «Бо спасенні ви благодаттю через віру, а це не від вас, — то дар Божий» (Еф. 2, 8).

Господь є голова і вершитель віри: «Тож і ми скиньмо всякий тягар і гріх, що обплутує нас, та й біжімо з

терпеливістю до боротьби, яка перед нами, дивлячись на Ісуса, на Начальника й Виконавця віри» (Євр. 12, 1, 2).

Через віру отримуємо: а) *відпущення гріхів і освячення*: «Усі пророки свідкують про Нього, що кожен, хто вірує в Нього, одержить прощення гріхів Його йменням» (Дії 10,43). «Пошлю тебе до язичників, — відкрити їм очі, щоб вони навернулись від темряви у світло та від влади диявола до Бога, щоб вірою в Мене отримати їм дарування гріхів і долю з освяченими» (Дії 26, 17, 18). «І між нами та ними різниці Він жодної не вчинив, очистивши вірою їхні серця» (Дії 15, 9);

б) *виправдання і всиновлення*: «Хто слухає сло́ва Мого і вірує в Того, Хто послав Мене, — має життя вічне і на суд не приходить, але переходить від смерті до життя» (Ів. 5, 24). «Отже, мужі-браття, хай відомо вам буде, що прощення гріхів через Нього (Ісуса Христа) звіщається вам. І в усім, у чому ви не змогли виправдатись Законом Мойсеєвим, через нього виправдується кожен віруючий» (Дії 13, 38, 39). «Тим, які прийняли Його, віруючим в ім'я Його, дав владу бути дітьми Божими» (Ів. 1, 12). «Усі ми сини Божі, по вірі в Христа Ісуса» (Гал. 3. 26);

в) *дар Святого Духа*: «Хто вірує в Мене, як каже Писання, то ріки живої води потечуть з утроби Його. Це ж сказав Він про Духа, що мали прийняти Його, хто ввірував у Нього» (Ів. 7, 38, 39). «А як я промовляв, злинув на них (язичників) Святий Дух, як спочатку й на нас. Отож, коли Бог дав однаковий дар їм, як і нам, що ввірували в Господа Ісуса Христа, то хто ж я такий, щоб міг заперечувати Богові?» (Дії 11, 15, 17);

г) *доступ до Бога*: «Через Якого ми вірою одержали доступ до тієї благодаті, що в ній стоїмо, і хвалимось надією слави Божої» (Рим. 5, 2). «У Господі маємо відвагу та доступ у надії через віру в Нього» (Еф. 3, 12);

ґ) *духовне життя*: «Це ж написано, щоб ви ввірували, що Ісус є Христос, Божий Син, а віруючи, життя мали в Ім'я Його» (Ів. 20, 31). «Бо Законом я вмер для Закону, щоб жити для Бога. Я розп'ятий з Христом. І живу вже не я, а Христос проживає в мені. А що я живу в тілі тепер, — живу вірою Божого Сина, що мене полюбив, і видав за мене Самого Себе» (Гал. 2; 19, 20);

д) *спасіння*: «Хто ввірує і охреститься, спасіння буде» (Мт. 16, 16). «І, як Мойсей підніс змія в пустині, так мусить піднесений бути й Син людський, щоб кожен, хто вірує в Нього, мав вічне життя. Так бо Бог полюбив світ, що дав Сина Свого Єдинородного, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, але мав життя вічне. Бо Бог не послав Свого Сина на світ, щоб Він світ засудив, а щоб через Нього світ спасся. Хто вірує в Нього, не буде засуджений, а хто ж не вірує — той вже засуджений, що не повірив в ім'я Єдинородного Сина Божого» (Ів. 3, 14–18). «Віруй в Господа Ісуса, і спасешся ти, і весь дім

твій» (Дії 16, 31). «Вірою вашою досягнете спасіння душ» (1 Петр. 1, 9);

е) *вічне життя*: «Віруючий в Мене має життя вічне» (Ів. 6, 47). «Віруючий в Сина Божого має життя вічне» (1 Ів. 5, 13).

Віруючий в Господа: а) *не буде осоромлений і осуджений*: бо написано в Писанні: «Ось кладу Я на Сіоні Каменя вибраного, наріжного, дорогоцінного, і хто вірує в Нього, той не буде осоромлений!» (1 Петр. 2, 6). «Тож немає тепер жодного осуду тим, хто ходить у Христі Ісусі не за тілом, а за духом» (Рим. 8, 1);

б) *не умре ніколи і не загине*: «І кожен, хто живе та хто вірує в Мене, — повіки не вмре» (Ів. 11, 26). «Так бо Бог полюбив світ, що дав Сина Свого Єдинородного, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, але мав життя вічне» (Ів. 3, 16);

в) *не живе в темноті*: «Я, Світло, на світ прийшов, щоб кожен, хто вірує в Мене, у темряві не зоставався» (Ів. 12, 46);

г) *народжений і любимий Богом*: «Кожен, хто вірує, що Ісус — то Христос, той родився від Бога» (1 Ів. 5, 1). «Бо Отець любить Сам вас за те, що ви полюбили Мене та й увірували, що Я вийшов від Бога» (Ів. 16, 27);

ґ) *має впевненість у своєму спасінні через віру*: «Хто вірує в Божого Сина, той свідчення має в собі. Хто не вірує в Бога, той учинив Його неправдомовцем, бо не вірив у свідчення, яким Бог свідчив про Сина Свого. А це свідчення, що Бог життя вічне нам дав, а життя це — у Сині Його» (1 Ів. 5, 10, 11). «Благословенний Бог і Отець Господа нашого Ісуса Христа, що великою Своєю милістю відродив нас до живої надії через воскресіння з мертвих Ісуса Христа на спадщину нетлінну, й непорочну, та нев'янучу, захована в небі для вас, що ви бережені силою Божою через віру на спасіння, яке готове з'явитися останнього часу» (1 Петр. 1, 3–5).

Блаженні ті, хто вірує: «І блаженна та, що повірила, бо збудеться проречене їй від Господа» (Лк. 1, 45). «Ісус сказав Хомі: "Ти повірив тому, що побачив Мене? Блаженні ті, які не бачили, а повірили"» (Ів.20, 29).

Віра приводить до: а) *послуху Богові*: «"Що нам робити, щоб творити діла Божі?" Ісус відповів їм: "Оце діло Боже, — щоб у Того ви вірували, Кого Він послав"» (Ів. 6, 28, 29). «Тут терпеливість святих, що додержують заповіді Божі та Ісусову віру» (Об. 14, 12);

б) *любові до Господа і спілкування з Ним*: «Ви Його любите, не бачивши, і віруєте в Нього, хоч тепер не бачите, а ввірувавши, радієте невимовною й славною радістю» (1 Петр. 1, 8). «Щоб Христос через віру замешкав у ваших серцях, щоб ви, закорінені й основані в любові, змогли зрозуміти з усіма святими, що то ширина і довжина, і глибина й вишина, і пізнати Христову любов» (Еф. 3, 1–19);

в) *любові до братів*: «Тому й я, прочувши про вашу віру в Господа Ісуса, і про любов до всіх святих, не перестаю за вас дякувати Богу...» (Еф. 1, 15, 16);

г) *надії, миру, радості*: «Бог же надії нехай вас наповнить усякою радістю й миром у вірі, щоб ви збагатилися надією, силою Духа Святого» (Рим. 15, 13). «Отож, виправдавшись вірою, майте мир з Богом через Господа нашого Ісуса Христа» (Рим. 5, 1). «В'язничний сторож їх запросив до дому свого і нагадував їх, і радів з усім домом своїм, що ввірував у Бога» (Дії 16, 34). «Бо ми в дусі з віри чекаємо надії праведності» (Гал. 5, 5);

ґ) *перемоги над дияволом і світом*: «А найбільш над усе візьміть щита віри, яким зможете погасити всі огненні стріли лукавого» (Еф. 6, 16). «Бо кожен, хто родився від Бога, перемагає світ. А оце перемога, що світ перемогла, — віра наша. А хто світ перемагає, як не той, хто вірує, що Ісус — то Син Божий?» (1 Ів. 5, 4, 5);

д) *сміливості для проповіді слова*: «Та мавши того ж духа віри за написаним: "Вірував я, через те говорив", і ми віруємо, тому-то й говоримо» (2 Кор. 4, 13). «Тож, мавши надію таку, ми діємо з великою сміливістю» (2 Кор. 3, 12).

Віра: а) *повинна бути від серця*: «Відізвався ж євнух до Пилипа і сказав: "Благаю Тебе — це про кого говорить пророк? Чи про себе, чи про іншого кого?" А Пилип одкрив уста свої, і, зачавши від цього Писання, благовістив про Ісуса йому. І, як шляхом вони їхали біля води, то озвався євнух і сказав: "Ось вода. Що мені заважає хреститися?" А Пилип відказав: "Якщо віруєш із повноти серця свого, то можна". А той відповів і сказав: "Я вірую, що Ісус Христос — то Син Божий!"» (Дії 8, 34–37);

б) *діє з любов'ю*: «Бо сили немає в Христі Ісусі, ані обрізання, ані необрізання, але віра, що діє з любов'ю» (Гал. 5, 6). «Ціль же наказу — любов від чистого серця, і доброго сумління, і нелукавої віри» (1 Тим. 1, 5). «І набагато збільшилась у мені благодать Господа нашого з вірою та любов'ю в Христі Ісусі» (1 Тим. 1, 14);

в) *без любові ніщо*: «І коли маю дара пророкувати, і знаю всі таємниці, й усе знання, і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любові не маю, — то я ніщо!» (1 Кор. 13, 2);

г) *виявляється ділами, без яких вона мертва*: «Чи хочеш ти знати, о марна людино, що віра без діл — мертва? Авраам, отець наш, — чи він не з діл виправданий був, як поклав був на жертовника свого сина Ісаака? Як ти бачиш, що віра допомогла його ділам і вдосконалилася віра з діл? І здійснилося Писання, що каже: "Авраам же ввірував Богові, і це йому зараховане в праведність, і був названий він другом Божим". Отож, чи ви бачите, що людина виправдується від діл, а не тільки від віри? Чи так само і блудниця Рахав не з діл виправдалась, коли

прийняла посланців і дорогою іншою випустила? Бо як тіло без духа мертве, так і віра без діл — мертва» (Як. 2, 20–26);

г) *без діла не може спасти*: «Яка користь, брати мої, коли хто говорить, що має віру, але діл не має? Чи може спасти його віра?» (Як. 2, 14);

д) *без діл подібна вірі демонів*: «Чи віруєш ти, що Бог один? Добре робиш! Та й демони вірують — і тремтять» (Як. 2, 19).

«І, як прибув Він на той бік, до землі Гадаринської, перестріли Його два біснуваті, що вийшли з могильних печер, душі люті, так, що ніхто не міг переходити тією дорогою. І ось вони стали кричати, говорячи: "Що тобі, Сину Божий, до нас? Прийшов Ти сюди передчасно нас мучити?"» (Мт. 8, 28, 29).

Без віри не можна догодити Богу: «Догодити ж без віри не можна. І той, хто до Бога приходить, мусить вірувати, що Він є, а тим, хто шукає Його, Він дає нагороду» (Євр. 11, 6).

Віра необхідна для того: а) *щоб почути молитви*: «І все, чого ви в молитві попросите з вірою, — то одержите» (Мт. 21, 22). «А Ісус їм у відповідь каже: "Майте віру Божу! По правді кажу вам: як хто скаже горі цій: "Порушся та й кинься до моря", — і не матиме сумніву в серці своїм, але матиме віру, що станеться так, як говорить, — то буде йому! Через це говорю вам: усе, що ви в молитві попросите, вірте, що одержите, і сповниться вам» (Мр. 11, 22–24);

б) *щоб витримати боротьбу християнського життя*: «Цього наказу я передаю тобі, сину мій Тимофію, за тими пророцтвами, що про тебе давніше були, щоб ними провадив ти добру війну, маючи віру та добре сумління, якого дехто відкинулися та й розбилися у вірі» (1 Тим. 1, 18, 19). «Змагайся добрим подвигом віри...» (1 Тим. 6, 12);

в) *щоб звершувати чудеса*: «По правді, по правді кажу вам: хто вірує в Мене, той учинить діла, які чиню Я, і ще більші від них учинить, бо Я іду до Отця» (Ів. 14, 12). «А Степан, повний віри та сили, чинив між народом великі знамена та чуда» (Дії 6, 8);

г) *щоб зцілятися від недругів і бід*: «І коли Він додому прийшов, приступили до Нього сліпці. А Ісус до них каже: "Чи ж вірите ви, що Я можу вчинити оце!" Говорять до Нього вони: "Так, Господи". Тоді Він доторкнувся до їхніх очей і сказав: "Нехай станеться вам згідно з вашою вірою!" І очі відкрилися їм» (Мт. 9, 28–30). «І сказав прокаженому Ісус: "Підведися й іди: твоя віра спасла тебе"» (Лк. 17, 19).

Християнське життя називається добрим подвигом віри: «Я боровся наполегливо, життєвий шлях скінчив, віру зберіг. Тепер же приготовлений мені вінець праведності, якого Господь, Суддя праведний, дасть мені в день той» (2 Тим. 4, 7, 8).

Віра, випробувана скорботою, через терпіння стає радістю: «Майте, брати мої, повну радість, коли впадаєте в

усілякі випробування, знаючи, що випробування вашої віри дає терпеливість. А терпеливість нехай має чин досконалий, щоб ви досконалі та бездоганні були і недостачі ні в чому не мали» (Як. 1, 2–4).

Віруючі бувають з'єднані однією вірою: «А люди, що ввірували, мали серце одне й одну душу...» (Дії 4, 32).

Віруючі вірою: а) *живуть і ходять*: «Бо ходимо вірою, а не видінням» (2 Кор. 5, 7). «...А що я живу в тілі тепер, — живу вірою в Божого Сина, що мене полюбив і віддав за мене Самого Себе» (Гал. 2, 20);

б) *бувають твердими*: «Вірою всі тверді...» (2 Кор. 1, 24). «Радуюсь, коли бачу твердість вашої віри в Христа» (Кол. 2, 5);

в) *утішаться*: «Бо бажаю вас бачити, щоб потішитися разом із вами спільною вірою — і вашою, і моєю» (Рим. 1, 11, 12);

г) *противляться дияволу*: «Противтеся дияволу, тверді в вірі» (1 Петр. 5, 9).

Віруючі повинні: а) *бути здорові у вірі*: «Щоб старі чоловіки тверезі були, поважні, помірковані, здорові у вірі, у любові, у терпеливості» (Тит. 2, 2);

б) *зростати у вірі*: «Бувши вкорінені і збудовані на Ньому, та зміцнені у вірі, як вас навчено, збагачуючись у ній з подякою» (Кол. 2, 7). «Яку подяку ми можемо віддати Богові за вас, за всю радість, котрою радіємо ради вас перед Богом нашим? Ми вдень і вночі молимося ревно, щоб побачити вас знову та доповнити те, чого бракує вірі вашій?» (1 Сол. 3, 9, 10). «Ми завжди повинні подяку складати за вас Богові, браття, як і годиться, бо сильно росте віра ваша» (2 Сол. 1, 3);

в) *боротися за віру*: «Улюблені мої, маючи бажання писати вам про спільне спасіння наше, я визнав за потрібне написати і спонукати вас, щоб ви боролись за віру, яка була раз і назавжди дана віруючим» (Юд. 3). «Тільки живіть згідно з Христовим Євангелієм, щоб — чи прийду я й побачу вас, чи й не бувши — почув я про вас, що ви стоїте в однім дусі, борючись однодушно за віру євангельську» (Фил. 1, 27);

г) *мати тверду впевненість у вірі*: «З цієї причини й терплю я оце, але не соромлюсь, бо знаю, у Кого я ввірував і впевнився, що Він має силу зберегти довірене мною Йому на той день» (2 Тим. 1, 12);

ґ) *визнавати відкрито свою віру*: «Отже, кожного, хто Мене визнає перед людьми, того перед Небесним Отцем Моїм визнаю і Я» (Мт. 10, 32);

д) *наслідувати віру святих*: «Авраам став отцем всіх віруючих, які ходять по стопам віри, яку мав він» (Рим. 4, 11);

е) *перебувати у вірі*: «Павло з Варнавою проходили міста і придбали багато учнів, душі яких зміцнювали, просячи перебувати у вірі» (Дії 14, 20–22).

Умовляння до віри: «Аж доки ви маєте світло, то віруйте у світло, щоб синами світла ви стали» (Ів. 12, 36). «І не будь ти

невіруючим, але віруючий!» (Ів. 20, 27). «Випробовуйте самих себе, чи ви у вірі, пізнавайте самих себе...» (2 Кор. 13, 5). «...Будьмо тверезі, зодягнувшися в броню віри й любові...» (1 Сол. 5, 8). «...Тримайся правди, віри, любові, миру з тими, хто Господа кличе від чистого серця» (2 Тим. 2, 22).

Моліться *про примноження вашої віри*: «І сказали апостоли Господу: "Примнож у нас віру!"» (Лк. 17, 5).

Віра народжується безпосередньо через: а) *писання*: «Це ж написано, щоб ви ввірували, що Ісус є Христос, Син Божий, і віруючі мали життя в ім'я Його» (Ів. 20, 31). «Верійці прийняли слова з повним запалом, день у день досліджували Писання і багато тоді з них ввірували» (Дії 17, 11, 12);

б) *проповіді*: «Іоанн прийшов на свідоцтво, щоб засвідчити про світло, щоб повірили всі через нього» (Ів. 1, 7). «Та не тільки за них (апостолів) Я благаю, а й за тих, що ради їхнього слова ввірують у Мене» (Ів. 17, 20). «Більшість із тих, хто слухав слово, увірував; і було число таких людей біля п'яти тисяч» (Дії 4, 4). «Як вірувати в Того, про кого не чули? Як слухати без проповідуваного?» (Рим. 10, 14);

в) *чудеса*: «Такий початок чудесам зробив Ісус у Кані Галілейській і виявив славу Свою. І ввірували в Нього учні Його» (Ів. 2, 11). «А багато з народу в Нього ввірували та казали: "Коли прийде Христос, чи ж Він чудо чинитиме більше, як чинить Оцей?"» (Ів. 7, 31);

г) *слухання*: «Віра від слухання, а слухання від слова Божого» (Рим. 10, 17).

Гордість є перешкодою для віри: «Як ви могли не вірувати, коли славу один від одного приймаєте, а слави тієї, що від Бога Єдиного, не прагнете ви?» (Ів. 5, 44).

Нечестиві не вірують: «Якщо ж Євангеліє ними закрите, то закрите для тих, хто гине, для невіруючих, яким Бог цього світу засліпив розум, щоб не засяяло їм світло Євангелія слави Христа, а Він є образ Божий» (2 Кор. 4, 3, 4).

В останні часи занепадає віра: «Син людський як прийде, чи Він на землі знайде віру?» (Лк. 18, 8). «А дух ясно говорить, що від віри відступляться дехто в останні часи, ті, хто слухає духів підступних і наук демонів» (1 Тим. 4, 1).

Ті, хто не має віри, будуть засуджені: «Хто не буде вірити, засуджений буде» (Мр. 16, 16). «Якщо хто почує мої слова і не повірить: слово, яке Я говорив, воно буде судити його в останній день» (Ів. 12, 47, 48). «Будуть засуджені всі, хто не вірив у правду, але полюбив неправду» (2 Сол. 2, 12).

Істинна віра – єдина, тому що існує тільки один Бог. Богів не може бути багато. Бо там, де існують навіть два боги, немає жодного. Так само не може бути двох істин. Істина — одна.

Із цього виходить, що не треба вірити взагалі у вигаданих богів, які в дійсності не є богами, а звичайними людьми (як це було в Стародавній Греції). Люди вірили стихіям світу цього,

наприклад, сонцю, рікам, вірили у тварин, як у богів, а дехто вірив у природу. До речі, й сьогодні багато хто, відмовляючись від атеїзму, вірить у сили природи (це колишній пантеїзм) або в щось надприродне, наприклад у вищий розум. Сучасна людина готова повірити в будь-що: в окультизм, в екстрасенсів, у викликання духів тощо. Вона ніяк не хоче повірити в єдиного істинного Бога, прославленого в Трійці славимого. Свобода завела людей у нетрі релігійних вірувань, які відводять їх від істинного Бога.

Дехто запитає: яка різниця — у кого або в що вірувати? Звичайно, різниця є, і суттєва. Це все одно, що один вірує у світло, а інший — у темряву. Один визнає єдиного істинного Бога, у Трійці прославленого, а інший признає неправдивих богів, які не є богами.

Істинна віра рятує людей, а неправдива віра їх духовно губить. Тільки віра в істинного Бога-Спасителя очищає людей від гріха, бо лише Бог має владу прощати гріхи. А неправдиві вірування не приводять людей до справжньої духовності.

В Україні існує більше 70 віровизнань і релігій. А віра повинна бути єдина... Прихильники тих чи інших вірувань стверджують, що тільки їхня віра є істинною. У дійсності істинною вірою може бути лише та, яку приніс на землю Син Божий, Господь наш Ісус Христос. Усі інші вірування неправдиві, бо вони не від Бога. Усе, що ми знаходимо доброго в інших релігіях і віруваннях, є результатом природної духовної діяльності людини. Не треба забувати, що кожна людина має образ і подобу Божу і в силу цього може творити добро. А що стосується надприродних явищ, які спостерігаються в їхньому середовищі, то це або справа диявола, або звичайний обман (як історія з інопланетянами чи шахраями-цілителями), або результат дії природних законів, які людина ще тільки вивчає.

Істинній вірі, яку вимагав і вимагає від нас Господь Ісус Христос, характерні: перше — духовне очищення, тобто зміна гріховного життя на благочестиве, і друге — чудеса, які творив Спаситель і його апостоли. Перемагати закони природи може тільки один Бог і ніхто інший. Навіть коли апостоли й інші святі творили чудеса, вони робили це не своєю власною силою, а силою божественною. Тому Господь Ісус Христос, звертаючись до Своїх сучасників, говорив: «Якщо ви не вірите Моїм словам, то повірте Моїм ділам». Цим Він хотів підтвердити, що Його проповідь від Бога і що Сам Він є Син Божий. І в наш час чудеса творяться тільки в істинній церкві. Бо там, де є Христос, там істинна церква та істинна віра.

Для Бога не існує часу. Бог творив чудеса і раніше, коли жив Ісус Христос, творить їх і тепер. Однак у будь-які часи від людей вимагається та віра, яка робить неможливе. Господь сказав: «Якщо ви будете мати віру, як гірчичне зерно, і скажете

цій горі: “Пересунься на інше місце”. Буде так». Цим він засвідчив, що Бог може робити неможливе. Віруючий, як сказав Христос, маючи оту віру, як гірчичне зерно, усе зможе. Якщо в кого тепер вона є, нехай сміливо приступає до Бога і благає зцілення від тієї чи іншої хвороби. І буде так! А якщо віри такої немає, то станеться те, що сталося з апостолами, коли вони не могли вигнати біса з біснуватої людини. Коли апостоли запитали Христа: «Чому не змогли вигнати біса?» — то Господь сказав: «За невіру вашу». І коли апостол Петро йшов по водах бурхливого моря, а потім став тонути, Спаситель сказав Петрові: «Маловірний, чому ти засумнівався?» Це свідчить про те, що і в часи земного життя диво сталося лише тому, що вистачало відповідної віри. Те саме відбувається і тепер. Хто має сильну віру, той і в наш час зціляється від невиліковних хвороб і очищається від гріхів.

Християнська чеснота Надія: про надію на Господа можна прочитати в різних місцях Біблії: «Я надіюсь на Господа, має надію душа моя, і на Слово Його я вповаю» (Пс. 130, 5).

Спонукання до надії на Бога: *Його ласка*: «Господь любить тих, хто боїться Його, хто надію складає на милість Його!» (Пс. 147, 11). «Добрий Господь, пристановище Він у день утиску, і знає Він тих, хто на Нього надіється!» (Наум. 1, 7);

Його милість і Його милосердя: «Хай надію складає Ізраїль на Господа, бо з Господом милість, і велике визволення з Ним» (Пс. 130, 7). «Отож приступаймо з відвагою до престолу благодаті, щоб прийняти милість та для своєчасної допомоги знайти благодать» (Євр. 4, 16);

Його любов до Христа: «Любов Божа до нас відкрилась у тому, що Бог послав у світ Сина Свого Єдинородного, щоб ми жили через Нього» (1 Ів. 4, 9);

Його благодіяння: «Ангел Господній табором стає кругом тих, хто боїться Його, — і визволює їх» (Пс. 34, 8). «Наказуй багатим за віку теперішнього, щоб не неслися високо, і щоб надії не клали на багатство непевне, а на Бога Живого, що щедро дає нам усе на спожиток» (1 Тим. 6, 17);

Його могутність: «Господь моя сила та щит мій, на Нього надіялось серце моє, — й Він мені допоміг, і втішилося моє серце, і співом своїм я прославлю Його» (Пс. 28, 7). «Оце — Бог спасіння моє! Безпечний я, і не боюсь, бо Господь — сила моя та спів мій, і спасінням для мене Він став!» (Іс. 12, 2);

Його обіцянка заступництва: «Хто Господа любить, — ненавидьте зло! Хто рятує душі святих Своїх, Той визволить їх із руки несправедливих» (Пс. 97, 10). «Бо Господь, Бог ваш, Він Той, що йде з вами воювати для вас з вашими ворогами, щоб спасти вас!» (5 М. 20, 4). «Чи ж не наказав Я тобі: будь сильний та відважний? Не бійся й не лякайся, бо з тобою Господь, Бог твій, у всьому, де ти будеш ходити» (Іс. Нав. 1, 9). «Коли переходитимеш через води, Я буду з тобою, а через

річки — не затоплять тебе, коли будеш огонь переходити, — не попечешся, і не буде палити тебе його полум'я» (Іс. 43, 2).

Піклування, яке Він має про нас: «Через те вам кажу: не журіться про життя своє — що будете їсти та що будете пити, ні про тіло своє — у що зодягнетеся. Чи ж не більше від їжі життя, а від одягу тіло? Погляньте на птахів небесних, що не сіють, не жнуть, не збирають у клуні, та проте ваш Небесний Отець їх годує. Чи ж ви не багато вартніші за них?» (Мт. 6, 25–26). «Покладіть на Нього всю вашу журбу, бо Він опікується вами!» (1 Петр. 5, 7).

Господь є твердиня вічна: «Полюблю Тебе, Господи, сило моя, Господь моя скеля й твердиня моя, і Він мій Спаситель! Мій Бог — моя скеля, сховаюсь я в ній, Він щит мій, і ріг Він спасіння мого, Він башта моя!» (Пс. 18, 2–3). «Надійтеся завжди на Господа, бо в Господі, в Господі вічна твердиня!» (Іс. 26, 4).

Він є фортеця і притулок: «І твердинею буде Господь для пригніченого, у час недолі — притулком» (Пс. 9, 10). «Добрий Господь, пристановище Він у день утиску, і знає Він тих, хто на Нього надіється!» (Наум. 1, 7).

Він є захист: «Ти блаженний, Ізраїлю! Який інший народ, якого спасає Господь, як тебе? Він щит допомоги твоєї, і Меч Він твоєї величности. І будуть твої вороги при тобі упокорюватись, а ти по висотах їх будеш ступати» (5 М. 33, 29). «Душа наша надію складає на Господа — Він наша поміч і щит наш» (Пс. 33, 20).

Він наш Викупитель і Спаситель: «Бо Я — Господь, Бог твій, що держить тебе за правицю й каже до тебе: "Не бійся, — Я тобі поможу! Не бійся, ти Яковів черве, ти жменько Ізраїлева. Я тобі допоможу", — каже Господь, і твій Викупитель — Святий Ізраїлів!» (Іс. 41, 13–14).

Він наш Небесний Отець: «Тож як ви, бувши злі, потрапите добрі дари своїм дітям давати — скільки ж більше Отець ваш Небесний подасть добра тим, хто проситиме в Нього!» (Мт. 7, 11).

Той, хто надіється на Бога, буде мати милість: «Милість Твоя, Господи, нехай буде на нас, бо ми надіємося на Тебе» (Пс. 33, 22);

буде знаходитись у повному спокої: «Думку, оперту на Тебе, збережи Ти в повнім спокої, бо на Тебе надію вона покладає» (Іс. 26, 3);

буде непохитним: «Ті, хто надію складає на Господа, вони як Сіонська гора, яка не захитається, яка буде стояти повік!» (Пс. 125, 1);

буде почутим: «І оце та відвага, що ми маємо до Нього, — що коли чого просимо, згідно з волею Його, то Він слухає нас» (1 Ів. 5, 14);

радітиме в Бозі: «бо Ним радується наше серце, бо на ймення святеє Його ми надію кладемо!» (Пс. 33, 21);

силу відновлять: «а ті, хто надію складає на Господа, силу відновлять, крила підіймуть, немов ті орли, будуть бігати — і не потомляться, будуть ходити — і не помучаться!» (Іс. 40, 31);

наслідують землю: «бо знищені будуть злочинці, а ті, хто вповає на Господа, — землю вспадкують!» (Пс. 37, 9);

буде отримувати допомогу: «Бо з Тобою поб'ю я вороже військо, і з Богом своїм проберусь через мур» (Пс. 18, 30);

буде захищати від зла: «І Господь їм поможе та їх порятує, визволить їх від безбожних і їх збереже, — бо вдавалися до Нього вони!» (Пс. 37, 40). «Бо конче врятую тебе, і від меча не впадеш ти, і буде тобі душа твоя за здобич, бо ти надіявся на Мене» (Єр. 39, 18);

не боятися людей: «За мною Господь — не боюся нікого, що зробить людина мені?» (Пс. 118, 6). «Що ж скажеш на це? Коли за нас Бог, то хто проти нас?» (Рим. 8, 31). «Тому ж ми сміливо кажемо: «Господь — мені помічник, і я не злякаюсь нікого: що зробить людина мені?» (Євр. 13, 6);

не боятися нічого: «Я лягаю, і сплю, і встаю, бо Господь оберігає мене, я не боюсь безлічі людей, що звідусіль нападають на мене. Устань, Господи, і спаси мене, Боже мій, бо Ти побив ворогів моїх, зуби грішників сокрушив єси» (Пс. 3, 6–8). У кінці псалма Господь обіцяє людині довге життя під Його покровом

Святий Праотець Авраам. Отець віруючих, як його називає апостол Павло, жив майже 4000 років тому. І Бог йому сказав, щоб він вийшов із свого дому, із роду батька, із своєї країни і йшов у землю, яку йому Бог покаже. Так було покладено початок старозавітній вірі, яка стала фундаментом новозавітної. Бог обіцяє Аврааму, якщо він збереже Йому вірність і віру, то через його потомків благословляються всі племена і народи землі. Обіцяє їм країну, землю, на якій вони будуть славити Бога.

Бог свою обіцянку виконав, незважаючи на те, що Авраам і його дружина були старі, Бог послав їм сина Ісаака. Коли Ісаак досяг повноліття, тоді Господь, бажаючи випробувати віру Авраама, звелів йому принести незвичайну жертву — свого сина. Авраам послухав Господа, і, маючи надію, що Всемогутній Бог може повернути до життя приреченого на смерть, наважився заколоти Ісаака на жертовнику і віддати тіло його на всеспалення. Усе було підготовано для того, щоб принести цю справді нову жертву, тобто безприкладну. Залишилося здійснити вже занесений удар ножем.

Господь утримав руку Авраама, задовольнившись тим, що той уже заколов Ісаака у своїх думках і цим подвигом самопожертви виявив велику силу віри, надії й відданості Богу.

Господь виконує обіцянку, дану Авраамові для його сина Ісаака. Коли настав голод у тому краї, де жив Ісаак, то він пішов на поклон до царя філістимського Авімелеха. І явився Ісааку Господь, і сказав: «Не ходи до Єгипту — оселися в землі, про яку Я скажу тобі. Перебувай у цьому краї, а Я буду з тобою, і тебе поблагословлю, бо тобі та нащадкам твоїм дам усі ці землі. І Я виконаю обіцянку, що Я дав був батькові твоєму Авраамові. І розмножу нащадків твоїх, немов зорі на небі, і потомству твоєму Я дам усі ці землі. І благословляться в потомстві твоїм усі народи землі» (1 М. 26, 2–4).

Господь обіцяє заступництво Якову. Ісаак мав два сини — Ісава і Якова. Але сталося так, що Ісаак благословив Якова на первородство і затвердив за ним право на землю, багату хлібом і вином. Через те Ісав зненавидів Якова і погрожував вбити його після смерті батька. За порадою батьків, рятуючись від гніву брата, Яків відійшов до Месопотамії, де прожив у свого дядька Лавана двадцять років та одружився з його дочками Лією та Рахіллю. Під час подорожі він бачив дивний сон: сходи від землі до неба. Сходами піднімалися на небо і спускалися на землю ангели Божі, а нагорі сходів стояв Господь. Господь обіцяв Якову Своє заступництво під час його подорожі й на всіх шляхах життя і підтвердив йому обітниці, дані Авраамові. Яків зрадів такому сну і подякував Господу, принісши йому жертву. Сон виявився дійсним, бо протягом всього життя Бог не покидав Якова. При смерті Яков сказав своєму синові Йосипові: «Ось я вмираю... А Бог буде з вами і поведе вас до Краю ваших батьків!» (1 М. 48, 21).

Допомога Господа Мойсею. Коли Мойсей родився, то в нього не було шансів вижити, бо фараон видав наказ повитухам усіх ізраїльських дітей чоловічої статі після народження умертвляти. Але мати, породивши хлопчика, не знала, як його спасти, і боялась, щоб ніхто не почув його крику. Два місяці вона ховала його від людей, а тоді положила в корзину і понесла до річки Ніл і, поставивши корзину в очерет, сама пішла. Її старша дочка залишилась слідкувати, що буде з хлопчиком.

У той же час приходить до річки купатись дочка фараона, і почула плач дитини, і послала своїх служниць в очерет, які й принесли корзину з хлопчиком. Вона взяла його собі в дім і дала ім'я Мойсей, що означає «вийнятий з води». Він виріс у неї як син, мав і освіту, і багатство, і добрі умови для життя, про яке тільки може мріяти людина. І хоч він пізнав всю мудрість єгипетську, все-таки вирішив повернутися до своїх братів по вірі.

І коли Мойсей побачив, що брати його по вірі, по плоті страждають від знущань царя єгипетського, він вирішив їх визволити і врятувати. Одного разу Мойсей заступився за ізраїльського раба і вдарив єгиптянина так, що той помер. І

коли про це стало відомо, то йому прийшлося тікати з міста і заховатись у пустелі. Тут він зустрів кочівників, одружився на дочці їхнього вождя і пас овець. Довго він пас овець, уже й надія його почала згасати. Але одного разу в горах він побачив кущ, який палав вогнем, але не згорав, — «Неопалиму Купину». Він почув голос Господа, Який його посилав до царя єгипетського, щоб той відпустив ізраїльський народ з рабства. Декілька разів Мойсей сумнівавсь, що він не зможе цього зробити через те, що не вміє добре говорити. І сказав йому Господь: «Хто дав уста людині? Хто робить німим, чи глухим, чи видючим, чи темним, — чи ж не Я, Господь? А тепер іди, а Я буду з устами твоїми і буду навчати тебе, що казати» (2 М. 4, 11–12). Господь уселяв надію в Мойсея, і той виконує Його волю.

І він пішов до царя єгипетського і не своєю силою, а силою Божою сказав: «Так говорить Господь Предвічний. Відпусти народ мій!». Спочатку його фараон прогнав. Але після того як пройшли стихійні лиха — вода змінилась на кров, багато жаб, воші, рої мух, моровиця на худобу, гнояки на людях, неврожай, багато сарани, три дні темряви — фараон зрозумів, що це Сам Господь Бог каже устами Мойсея. І дозволив усім родам і племенам ізраїльським вийти із землі Єгипетської.

І далі Господь не полишав Мойсея. Він ішов попереду свого народу, і Господь його вів, і допомагав вижити в пустелі. Проте єгипетський цар передумав і хотів ізраїльтян повернути назад, щоб мати дармову робочу силу. Тут Мойсей надіється на Господа, і Він промовив до Мойсея: «А ти підійми свою палицю, і простягни свою руку на море, і розітни його, — і нехай увійдуть Ізраїлеві сини в середину моря, на суходіл» (2 М. 14, 16).

І послухав Мойсей Господа. Море розступилось, і перейшли сини Ізраїлю по дну моря, як по суходолу. Коли люди перейшли, то хвилі поглинули колісниці єгиптян, і вони вже не змогли наздогнати ізраїльтян.

Далі повів Мойсей народ пустелею. Пустеля — не Єгипет. Тут було багато труднощів, але Мойсей покладає надію на Господа, і Господь йому і його народові допомагає їжею та водою. І коли Мойсей розповів своєму тестю і своїй дружині про всі труднощі, які спіткали його в дорозі, як Господь допомагав їм в усьому, то тішився тесть усім тим добром, що вчинив Господь для Ізраїлю, що визволив його з єгипетської неволі.

Господь через Мойсея дав його народу заповіт Свій — Десять Заповідей, і написав їх на двох камінних таблицях. Господь показав Мойсею той край за річкою Йордан, куди перейде народ Ізраїлю, а Мойсей туди не ввійде. Перед своєю смертю покликав Ісуса, сина Навина, та й до нього сказав на очах всього Ізраїлю: «Будь сильний та відважний, бо ти

ввійдеш з цим народом до того Краю, якого Господь заприсягнув їхнім батькам, щоб їм дати, і ти даси їм його на спадок. А Господь, Він Той, що піде перед тобою, — не опустить тебе й не покине тебе, — не бійся й не лякайся» (5 М. 31, 7–8).

Надія на Господа Анни — матері пророка Самуїла. Священне Письмо розповідає про життя пророка Самуїла. Його народження було незвичайне. Мати Самуїла була безплідною, а для неї це було велике горе, тому що жінка, яка не має дітей, вважалася проклятою Господом. Вона проходила вулицею, наче прокажена, як зачумлена, кожен міг показати на неї і сказати: «Оце йде Анна, від якої Бог відвернувсь, Він покарав її за гріхи». Її чоловік Елкан не дорікав їй, а розважав: «Анно, чого ти плачеш і не їси? Чого сумне твоє серце? Чи ж я не ліпший тобі за десятьох синів?» (1Сам. 1, 8).

І вона вирішила піти в місто Шілоо, де знаходився Ковчег. У той час ще не було храму Єрусалимського, та й самого Єрусалима як священного міста ще не було. А було місто Шілоо, у якому люди молились і поклонялись Господу. Там, у шатрі, під охороною священиків і служителів-левитів знаходився Ковчег Завіту — священна реліквія, Святиня народу Ізраїльського (Божого). Дорогоцінна скринька, яка нібито слугувала Престолом, на якому невидимо перебував Господь, коли благословляв віруючих.

У Ковчезі Завіту знаходилася манна небесна, якою в пустелі годували народ, а також і жезл первосвященика Аарона, який розцвів. У Ковчезі зберігалися скрижалі Закону, яким у нашій церкві відповідає Євангеліє. До Ковчега не можна було торкатись неосвяченими руками. За це була смертна кара. Тому день і ніч вартували та охороняли служителі й шатро — Скинію, і Ковчег Завіту.

Анна прийшла в місто з великою надією на допомогу від Господа. Прийшла вона до порогу Скинії, зупинилася, впала на землю, молилась до Господа та гірко плакала. І склала вона обітницю, сказавши: «Господи Саваофе, якщо дійсно споглянеш на біду Твоєї невільниці, і згадаєш мене, і не забудеш Своєї невільниці, і даси Своїй невільниці нащадка чоловічої статі, то я дам його Господові на всі дні життя його, а бритва не торкнеться його голови» (1 Сам. 1, 11).

За її молитвою спостерігав священик Ілля, який сидів на стільці. Вона довго молилась, а Ілля спостерігав за нею. І сказав він до неї: «Йди від Святині, ти прийшла сюди п’яна!» Тоді вона поклонилася йому і стала казати: «Прости мене, я прийшла сюди зовсім не п’яна. Мене горе вбило. Я тому й не тримаюсь на ногах, що все життя в мене зламане і гнітюче. Я тому хитаюсь, що тягар моєї печалі дуже великий. Я прошу в Бога, щоб Він зняв з мене прокляття і дав мені нарешті дитину». Ілія розчулився і сказав їй: «Йди, дочко моя, з миром!

Буде в тебе син». І через деякий час у неї народився син, потім другий і третій. Первістка свого назвали Самуїлом, що значить «Бог почув».

Самуїл служив у Скинії, а пізніше став пророком і помазав на царство Давида. Було це так: Господь звелів Самуїлові помазати на царя одного з синів Єссея. У нього було вісім синів. Кожен з них був кращий від іншого: сильні, красиві, високі. Коли Самуїл прийшов до Єссея, то вдома було сім синів, і на жодного Господь не вказав Самуїлові. І запитав Самуїл Єссея: «Чи то всі твої діти?» А той відказав: «Ще зостався найменший — він пасе отару». І сказав Самуїл до Єссея: «Пошли привести його, бо не сядемо за стіл, аж поки він не прийде сюди». І послав він, і привів його, а він — рум'яний, із гарними очима та хорошого стану. А Господь сказав Самуїлові: «Устань, помаж його, — бо це він!». «І взяв Самуїл рога оливи, та й помазав його серед братів його. І Дух Господній злинув на Давида, і був на ньому від того дня і далі» (1 Сам. 16, 11–13).

Приклади надії на Господа царя Давида. Ісуса Христа називали сином Давида. Його називали так тому, що Він дійсно був далеким потомком Давида. А, як ми знаємо з вищесказаного, пророк Самуїл помазав Давида на царя. Давид став царем. Господь обрав його. Але в житті Давида були цікаві моменти, коли йому доводилося повністю надіятися на Господа. Давид розповідав про себе, що коли він був пастухом у свого батька при отарі, то приходив лев, а також ведмідь, та й тягнув ягня з отари, а він виходив за ним і побивав лева й ведмедя, і виймав з пащі в них жертву.

У Святому Письмі описується такий випадок, як Давид, будучи ще юним, переміг ворожого воїна Голіафа. Голіаф був богатир, високого росту, сильний і самовпевнений.

На полі бою зійшлися два війська: філістимляни та ізраїльтяни. За старовинним звичаєм, перед початком битви виходили два сильних воїни для битви. Вважалося, чий воїн переможе, того військо переможе свого супротивника.

Ізраїльтяни, побачивши Голіафа, злякались, бо в їхньому війську не було такого сильного воїна.

Давид умовив царя Саула, щоб той виставив його. Він сказав: «Господь, що врятував мене з лапи лева та з лапи ведмедя, Він урятує мене з руки цього філістимлянина». І сказав Саул: «Іди, і нехай Господь буде з тобою!» (1 Сам. 17, 37).

«І узяв Давид свого кия у руку, і вибрав собі п'ять гладеньких камінців із потоку, і поклав їх у пастушу торбу, яку мав при собі, і з пращею в руці почав наближатися до філістимлянина» (1 Сам. 17, 40).

І сказав філістимлянин до Давида: «Ходи ж до мене, а я твоє тіло віддам птаству небесному та звірині польовій» (1 Сам. 17,

44). І сказав Давид до філістимлянина: «Ти йдеш на мене з мечем і списом та ратищем, а я йду на тебе в ім'я Господа Саваофа, Бога військ Ізраїлевих, які ти зневажав. Сьогодні віддасть тебе Господь у мою руку — і я поб'ю тебе, і відітну голову твою з тебе» (1 Сам. 17, 45–46).

Зверніть увагу, яка *велика надія на Господа*. Давид вийняв камінь і кинув його з пращі — і вдарив філістимлянина в чоло його. Той камінь втявся йому в чоло — і він упав обличчям на землю. Давид підбіг до нього, вийняв його меч і відтяв йому голову.

Ізраїльтяни отримали перемогу. І коли воїни поверталися, то їх зустрічали жінки з усіх міст і більше славили Давида, ніж царя. Цар Саул дивився заздрісним оком на Давида й одного разу хотів його проколоти списом, але промахнувся. І боявся Саул Давида, бо з ним був Господь, а від Саула Він відійшов (1 Сам. 18, 12).

Пізніше Саул знову намагався вбити Давида. Давид звернувся до Господа, і Господь йому розповів про наміри царя. Давид заховався в пустелі. «А Саул шукав його повсякденно, та Бог не дав Давида в руки йому» (1 Сам. 23, 14).

Після смерті царя Саула Давид осів у Єрусалимі на горі Сіон. До нього з'їхались усі племена Ізраїлеві й обрали вони Давида царем над Ізраїлем. Господь допомагає йому розбити філістимлян. Він переносить Божий Ковчег Завіту на Сіон і у своїй молитві подякував Господові: «Ти Великий, Господи Боже, бо немає Такого, як Ти, і немає Бога, окрім Тебе...» (2 Сам. 7, 22).

«Царював Давид над Ізраїлем сорок літ: у Хевроні царював він сім літ, а в Єрусалимі царював тридцять і три роки» (1 Цар. 2, 11). Перед своєю смертю він попросив пророка Натана і священика Садока помазати на царя сина свого від невільниці Варсавії Соломона.

І коли наблизилися Давидові дні до смерті, він покликав Соломона і сказав: «Ось я йду дорогою всієї землі, а ти будеш міцний та станеш мужем. І будеш ти стерегти накази Господа, Бога свого, щоб ходити Його дорогами, щоб стерегти постанови Його, заповіді Його, та установи Його, й свідчення Його, як писано в Мойсеєвім Законі, щоб тобі щастило в усьому, що будеш робити, і скрізь, куди звернешся, щоб виконав Господь Слово Своє, як говорив мені, кажучи: "Якщо сини твої будуть стерегти дороги свої, щоб ходити перед лицем Моїм у правді всім своїм серцем та всією душею своєю, то сказав: не буде переводу нікому від тебе на троні Ізраїлевім!"» (1 Цар. 2, 2–4).

Яка прекрасна і повчальна воля батька сказана своєму сину перед смертю. Нам потрібно ці слова запам'ятати як молитву і завжди казати своїм дітям, не чекаючи смертного часу.

Мудрість царя Соломона від Господа. Коли до царя Соломона прийшла його мати Вірсавія, він устав назустріч, і вклонився їй, та й сів на своєму троні. І поставив він трона і для царевої матері, і вона сіла праворуч від його.

Цим самим ми хочемо просто нагадати дітям, як вони повинні поважати своїх батьків. За свій престол Соломон приніс багато жертв Господу.

Одного разу з'явився Господь до Соломона в нічному сні. І Бог сказав: «Проси, що Я маю дати тобі!» А Соломон сказав: «Ти зробив велику милість із рабом Своїм Давидом, батьком моїм, як він ходив перед лицем Твоїм правдою, та праведністю, та простотою серця з Тобою. І зберіг Ти йому велику милість, і дав йому сина, що сидить на його троні, як є й цього дня. А тепер, Господи, Боже, Ти вчинив Свого раба царем замість батька мого Давида, а я, недоросток, не знаю виходу та входу. А раб Твій серед народу Твого, якого Ти вибрав, — він народ численний, що його не можна ані злічити, ані зрахувати через велику кількість. Дай же Своєму рабові серце розумне, щоб судити народ Твій, щоб розрізняти добре від злого, щоб правильно керувати цим великим народом Твоїм!».

І Господу було приємно слухати прохання Соломона. І сказав Бог до нього: «За те, що ти просиш це в Мене, а не просиш для себе днів довгих та багатства, і не просиш душ ворогів своїх, а просиш собі розуму, щоб уміти судити, та ось зроблю Я за словом твоїм — ось Я даю тобі серце мудре та розумне, так що такого, як ти, не було перед тобою, не буде такого після тебе. А також те, чого ти не просив, Я даю тобі: і багатство, і славу так, що такого, як ти, не було перед тобою і не буде нікого серед царів усе життя твоє. А якщо ти ходитимеш Моїми дорогами, і будеш дотримуватися настанов Моїх та заповідей Моїх, як ходив був батько твій Давид, то продовжу дні твої!» (1 Цар. 3, 5–14).

Соломон мав велике царство від річки Євфрат аж до границі з Єгиптом. І йому підкорялося багато народу «численності, як піску, що в морі» (1 Цар. 4, 20). За Божу премудрість Соломон будує Господній дім — храм у Єрусалимі. Покрив і оздобив храм золотом. Будував він його сім років. Найняв найкращих майстрів: художників, які прикрасили й оздобили храм всередині й назовні.

При великій кількості народу священики внесли Ковчег Завіту до храму у Святому Святих, під крила херувимів. Але як тільки поставили Ковчег Завіту у Святому Святих, слава Господня, як хмара, зійшла і наповнила храм, і цар Соломон звернувся до Бога з такою натхненною молитвою:

«Господи, Боже Ізраїлів! ...Хоч небо і небо небес не вміщають Тебе, а тим менше храм цей, що його я збудував Імені Твоєму, але згляньсь на молитву раба Твого і на прохання його... Нехай будуть очі Твої відкриті на храм цей

день і ніч, і коли хто помолиться на місці цьому, Ти почуй з місця оселі Твоєї, почуй і помилуй... Коли навіть чужинець, що не з Твого народу Ізраїлю, прийде, і помолиться коло храму цього, Ти помилуй з неба, з місця оселі Твоєї і зроби все, про що буде просити Тебе чужинець, щоб усі народи землі знали ім'я Твоє і боялися Тебе» (1 Цар. 8, 23, 27–30, 41–43).

«Коли нарід почне грішити... але пізніше покається, і Ти почуєш їхню молитву і благання... щоб очі Твої були відкриті на благання народу Твого Ізраїлю, щоб прислухатися до них, коли вони кликатимуть до Тебе» (1 Цар. 8, 46, 49, 52).

Пізніше Господь з'явився Соломонові другий раз і сказав до нього: «Вислухав Я молитви твої, якими благав ти перед лицем Моїм, — Я освятив той храм, що ти збудував, щоб покласти ім'я Моє там аж навіки. І будуть там Мої очі та серце Моє по всі дні» (1 Цар. 9, 3).

Господь обіцяє заступництво народу, але далі ставить умову, щоб народ не грішив, виконував заповіді Божі.

Далі сказано у Святому Письмі, що Господь виконав Свою обіцянку: «І став Соломон найбільшим від усіх земних царів щодо багатства та щодо мудрості» (1 Цар. 10, 23). Але Господь дарував йому ще іншу мудрість. Вона перевершувала мудрість усіх синів Сходу та Єгипту. «Він проказав три тисячі приказок, а пісень його було — тисяча й п'ять. І говорив він про дерева — від кедра, що в Лівані, й аж до ісопу, що росте на стіні. І говорив про худобу, і про птаство, і про плазуюче та про риб. І приходили від усіх народів, щоб послухати Соломонову мудрість, від усіх царів краю, що чули про мудрість його» (1 Цар. 5, 12–14).

Господь карає за гріхи всіх: і бідних, і багатих. Соломон дуже згрішив перед Господом. Він мав сімсот жінок і триста наложниць. Було багато жінок із племен, які не вірили в Єдиного Бога. «Соломонові жінки прихилили його серце до інших богів; і серце не було все з Господом Богом, як серце батька його Давида» (1 Цар. 11, 4). Бог пообіцяв, що відбере царство і дасть рабові його. Господь сказав: «Тільки за твоїх днів не зроблю того ради батька твого Давида — з руки сина твого відберу його!» (1 Цар. 11, 12). Соломон тяжко згрішив перед Богом, але в кінці життя розкаявся.

З усього сказаного про царя Соломона можна зробити висновок про велику милість Господню до людини, про Його велике терпіння. Однак не потрібно занадто випробувати терпіння Господа.

Надія на Господа пророка Іллі. Пророк Ілля жив майже за 1000 років до Різдва Христового, коли темрява язичництва заволоділа всіма народами і насунула своєю тінню навіть на богообраний народ ізраїльський, що за Провидінням Божим повинен був зберігати віру в Єдиного Істинного Бога і пришестя Спасителя світу.

Від віри в Істинного Бога відійшов і сам ізраїльський цар Ахав з царицею Єзабель, і майже все його військо, і його правителі, а за ними пішов майже весь його народ. Так в історії часто буває: зраджує Богу спочатку верхівка, а потім і прості люди.

Ілля був великим ревнителем слави Божої і тяжко страждав, що його народ відійшов від Господа.

Для того, щоб навернути людей до Бога, пророк Ілля наводить кари Божі на нечестивців, щоб хоч цими карами зворушити їхні темні душі.

Він переживав, коли після кожної кари, а пізніше й милосердя Божого, люди знову поринали в безодню язичництва. Ілля часто покидав людей і тікав від них у пустелю, в печери. Бог опікувався ним — і круки приносили йому їжу вранці та ввечері.

Одного разу, за велінням Господа, Ілля жив в однієї вдови на ім'я Сарепта. У неї захворів єдиний син. Хвороба була така тяжка, що син помер. Вдова почала винити Іллю в смерті свого сина. Ілля кликнув до Господа і сказав: «Господи, Боже мій, чи цій удові, що я в неї мешкаю, учиниш зло, щоб убити її сина?» (1 Цар. 17, 20). Велика надія була в Іллі на Господа. Він знову кликав до Господа й казав: «Господи, Боже мій, нехай вернеться душа цієї дитини в неї!» (1 Цар. 17, 21). Господь вислухав прохання Іллі й повернув душу в тіло, й дитина ожила. Ілля віддав дитину матері й сказав: «Дивись — твій син живий!».

Для того, щоб показати царю і цариці, що вони вірять не тому богу, Ілля запропонував царю зібрати всіх пророків і принести жертву: розкласти дрова, зарізати бичка, а м'ясо його покласти на дрова і без вогню запалити вогнище.

У царя головним богом був Ваал. Зібрали 450 пророків Ваалових, а Ілля був сам. Пророки просили свого бога зробити диво зранку аж до полудня. Дива не сталось. А Ілля ще на додаток обливав водою дрова три рази по чотири відра.

Як бачимо, Ілля покладав велику надію на свого Єдиного Бога. Він сказав: «Господи, Боже Авраамів, Ісааків та Ізраїлів! Сьогодні пізнають, що Ізраїлів Бог, а я Твій раб, і що все оце я зробив Твоїм словом. Вислухай мене, Господи, вислухай і нехай пізнає цей народ, що Ти — Господь, Бог, і Ти обернеш їхнє серце назад!» (1 Цар. 18, 36–37). Господь зіслав вогонь... Люди почали вигукувати: «Господь — Він Бог, Господь — Він Бог!».

І наче в нагороду за страждання, за віру і любов до Єдиного Бога Господь послав пророку Іллі незвичайну смерть. Одного разу Ілля ішов зі своїм учнем Єлисеєм, і ось здійнялася буря, вдарив грім, небо розрізала блискавка, явилася ніби вогняна колісниця й підняла пророка Іллю на небо; і тільки одяг з нього впав до ніг Єлисея, а самого пророка Єлисей уже не знайшов.

Допомога Господа пророку Єлисею. Бог прославив пророка Єлисея багатьма чудесами. Після взяття Іллі на небо Єлисей мав перейти через річку Йордан. Він вдарив плащем Іллі по воді; вода розступилась, і він перейшов по сухому дну.

У місті Єрихон була вода, не смачна, мала мало солі, і там земля була неродюча. Єлисей укинув у джерело сіль, і вода зробилася смачною і життєдайною.

Якось до Єлисея підійшла бідна вдова, плакала і казала: «Мій чоловік помер і залишив після себе багато боргів. Тепер лихвар хоче взяти за борг обох моїх дітей у раби». Удома в неї була лише одна олія. Єлисей сказав їй, щоб вона в сусідів позичила багато порожнього посуду і при зачинених дверях свого дому порозливала олію в ці посудини.

Жінка так і зробила. Олія лилась у посудини до тих пір, аж поки вони всі не наповнилися. Вона продала олію, сплатила увесь борг, і ще залишились гроші на прожиття.

У місті Сонам в однієї багатої жінки померла дитина. Вона прийшла до Єлисея і у відчаї впала до його ніг. Єлисей увійшов у дім, де лежала мертва дитина, і довго молився Богові. Дитина ожила.

Воєначальник сирійського царя Неєман хворів на проказу. Ніхто не міг вилікувати його від цієї хвороби. Від служниці своєї жінки, служниця була єврейка-полонянка, він дізнався про пророка Єлисея.

Неєман поїхав у землю Ізраїльську до пророка Єлисея. Через свого слугу Єлисей передав, щоб Неєман обмився сім разів у річці Йордан. Той зробив так, як звелів йому пророк, і вмить став здоровим.

З багатьма дарунками повернувся він до Єлисея, але пророк нічого не прийняв від нього.

Пророк Єлисей і після смерті вчинив диво. Наступного року після його смерті повз печеру, де він був похований, несли померлого. Побачивши військо ворогів, ті, що ховали, кинули тіло померлого в гріб пророка. Як тільки воно, падаючи, торкнулось Єлисеєвих кісток, людина вмить ожила і піднялася на ноги.

Господь допомагає цареві Єзекії. Коли Єзекія став царем Ізраїлю, то він мав двадцять п'ять років від роду і був з роду Давида. Царював він у Єрусалимі двадцять дев'ять років. Робив усе угодне для Бога, нищив поганських божків і розбив мідного змія, якого поставив ще Мойсей.

«Він надіявся на Господа, Бога Ізраїлю, і такого, як він, не було між усіма царями Юдиними, ані між тими, що були перед ним. І міцно тримався він Господа, не відступався від Нього, і додержував заповіді Його, що наказав був Господь Мойсеєві» (2 Цар. 18, 5–6).

Сталось так, що на чотирнадцятому році царювання Єзекії ассирійці завоювали всі укріплені міста Юдині. Єзекія

заплатив великі гроші ассирійському цареві, але той обложив місто Єрусалим і вимагав здати його, але при цьому поносив Єдиного Господа, кажучи, не вірте Єзекії, що врятує вас і ваше місто Господь. До цього ассирійці завоювали багато країн, і боги цих країн не допомогли їм.

Єзекія ввійшов у Господній дім і почав молитися: «Господи, Боже Ізраїлів, що сидиш на херувимах! Ти Той єдиний Бог для всіх царств землі. Ти створив небеса і землю!» (2 Цар. 19, 15). Далі він розповів, що ассирійці спустошили інші народи, а їхніх богів «кинули на огонь, бо не боги вони, а тільки витвір людських рук, дерево та камінь, і понищили їх» (2 Цар. 19, 18).

«А тепер, Господи, — сказав Єзекія, — спаси нас від руки його, і нехай знають усі царства землі, що Ти Господь, Бог Єдиний!» (2 Цар. 19, 19).

І сталося так, що Господь зробив, що ассирійці в місто не ввійшли. Уночі Господь послав ангела, який винищив сто вісімдесят тисяч ассирійських воїнів, а з рештою війська цар утік. А коли він молився до свого бога, був убитий мечем своїми ж воїнами.

Сталося так, що Єзекія смертельно захворів. Він крізь сльози просив допомоги від Господа. Господь його за три дні підняв з ліжка, і після цього Єзекія прожив ще п'ятнадцять років.

Праведний Йов. Йов був чоловіком праведним. Він боявся Бога, а від злого втікав. Мав семеро синів і три дочки. Був дуже багатий. Діти жили дружно, поважаючи один одного, і любили свого батька. Бог випробував Йова.

Сталося так, що в Йова все багатство було забране. Він вклонився до землі й сказав: «Я вийшов нагий з утроби матері своєї, і нагий повернусь туди, в землю! Господь дав — Господь узяв... Нехай буде благословенне Господнє ім'я!» (Йов. 1, 21). А як сталось, що він захворів, а його дружина сказала, щоб він прокляв Господа, Йов сказав до дружини: «Ти говориш отак, як говорить яка з божевільних!.. Чи ж ми будемо приймати від Бога добре, а злого не приймем?» (Йов. 2, 10). До нього прийшли друзі, щоб утішити його надворі. Один казав Йову про те, що Бог покарав його за гріхи, другий казав, що нам невідомі шляхи Господні, але утішити вони його не змогли. Не може одна людина утішити іншу, коли та впала на дно відчаю.

І Йов покликав Господа, і Бог явився йому. Він не дав Йову відповіді, не дав ніякого пояснення, а тільки доторкнувся до нього, і це було для Йова спасінням. Він піднявся духом і часто казав, щоб у своїх ділах покладалися на Господа: «А я б удавався до Бога, і на Бога б поклав свою справу, — Він чинить велике та недослідиме, предивне, якому немає числа, бо Він дає дощ на поверхню землі, і на поля посилає Він воду, щоб поставить низьких на високе, і зміцнити спасіння засмучених» (Йов. 5, 8–11).

«І Він від меча урятовує бідного, а з міцної руки — бідаря, і стається надія нужденному, і замкнула вуста свої кривда!» (Йов. 5, 15–16).

«Тож Бог сильний і не відкидає нікого, Він міцний у силі серця. Не лишає безбожного Він при житті, але право для бідних дає» (Йов. 36, 5–6).

Господь пожалів Йова, повернув йому все, що він мав, і ще подвоїв. І прожив Йов сто сорок років, і побачив своє потомство в четвертому поколінні.

Святий пророк Ісая. У книзі пророка Ісаії розповідається, як було йому видіння в Храмі Господньому. Коли він молився, то раптово яскраве світло осяяло темноту, нібито розійшлися стіни Храму, і духовними очима побачив пророк Господа, що сидів на високому та піднесеному престолі, а кінці одягу Його переповнювали Храм. Серафими стояли зверху Його, по шість крил у кожного, двома закривав обличчя своє, і двома закривав ноги свої, а двома літав. І кликав один до одного і казав: «Свят, свят, свят, Господь Саваоф, уся земля повна слави Його!» (Іс. 6, 1–3). Захитались пороги Храму, і він наповнився димом. Пророк відчув своїм серцем, що він грішний чоловік і нечестивий, і сидить серед нечестивого народу, і що йому велика честь побачити Царя слави. Він думав, що коли побачив Господа, то повинен умерти. Один з ангелів доторкнувся до уст його і сказав: «Ось я доторкнувся до твоїх уст, і відійшло беззаконня твоє, і гріх твій окуплений» (Іс. 6, 7).

І Господь послав його проповідувати народу. У той же час, коли жив пророк Ісаія, світ був охоплений різними війнами. Йшли безперервні завойовники то в одну сторону, то в іншу, гнали тисячні колони військовополонених, знущалися, великі армії чиновників, беззаконня... Люди прекрасно розуміли, що є закон, є правда, але ніхто її не дотримувався.

У той момент, коли світ здригався від ударів зла, пророк Ісаія заговорив про Царство Боже, що не вічно буде панувати безумство і тьма у світі, а прийде спасіння від зла і прийде воно від вищого божественного життя. На чолі цього Царства стоїть Цар зовсім не такий, якого звикли бачити люди. Це не насильник, не властитель коронований, а це Той таємничий, Хто приходить примирити всіх людей. Хто приходить без насильства, а сила Його виявляється в силі Його Духа.

На грецькій мові «цар» — це «месія», що означає помазаник, цар або Христос. Христос — це грецьке слово, що означає помазаник. Пророк Ісаія в VII ст. до Різдва Христового перший заговорив про прихід помазаника. Він називає Його різними символічними іменами.

Перше ім’я — Емануїл, що значить «з нами Бог». «Господи, змилуйся над нами — на тебе надіємось ми! Будь їхнім раменом щоранку та в час утиску нашим спасінням!» (Іс. 33, 2).

«Зверніться до Мене і спасетесь, усі кінці землі, бо Я — Бог, і немає більше іншого Бога» (Іс. 45, 22).

«...Господь Бог допоможе Мені, тому не соромлюсь Я, тому Я зробив обличчя Своє, немов кремінь, і знаю, що не буде стидно Мені» (Іс. 50, 7).

«Шукайте Господа, доки можна знайти Його, кличте Його, як Він близько!» (Іс. 55, 6).

У кінці свого життя пророк Ісаія не втрачає надії: він бачить, що приходить час, коли люди перекують мечі на орала — ви всі знаєте ці слова, вони також стали крилатими, — що закінчиться злоба на землі, і весь світ преобразиться, і вовк ляже разом з ягням.

Ісаія не боїться царя Манасію і гаряче викриває його нечестиві дії. Цар дійшов до того, що поставив жертовники язичницьким ідолам у Храмі Соломоновому. Під упливом свого нечестивого царя юдейський народ почав зовсім забувати Істинного Бога. Юдеї навіть перестали святкувати Пасху та інші встановлені Мойсеєм свята.

Святий пророк Ісаія зазнав мученицької смерті. За викриття неповаги до царя Манасії його перепиляли дерев'яною пилою.

Надія на Господа пророка Єремії. Пророк Єремія був священиком і жив недалеко від Єрусалима. У Святому Письмі розповідається, як Господь покликав Єремію стати пророком.

Сказав Господь: «Ще поки ти був в утробі матері, Я пізнав був тебе, і ще поки ти вийшов з утроби, тебе посвятив, дав тебе за пророка народам! А я відповів: "О Господи, Боже, та ж я промовляти не можу, бо я ще юнак!"...».

Господь же мені відказав: «Не кажи: "Я юнак", бо ти підеш до всіх, куди тільки пошлю Я тебе, скажеш усе, що тобі накажу! Не лякайся перед ними, бо Я буду з тобою, щоб тебе рятувати!».

І простяг Господь руку Свою, і доторкнувся моїх уст та й до мене сказав: «Ось дав у твої уста слова Мої! Дивись, — Я сьогодні призначив тебе над народами й царствами, щоб викривати та бурити, і щоб губити та руйнувати, щоб будувати й насаджувати!» (Єр. 1, 5–10).

Як бачимо з вищесказаного, Господь пообіцяв пророку Єремії Свою допомогу і заступництво.

У своїх проповідях і зверненнях до народу пророк нагадував народу ізраїльському про заступництво і допомогу, яку давав Господь їхнім предкам.

Часто Єремія просив Господа, щоб Він помилував народ. «Знаємо, Господи, нашу безбожність, — говорили уста пророка, — вину наших батьків, бо ми проти Тебе згрішили, — та не відкидай нас ради ймення Свого, не безчесть трону слави Своєї, пам'ятай, не зламай заповіту Свого з нами!» (Єр. 14, 20–21).

Господь підтверджує пророку Свою допомогу: «І дам Я тебе для оцього народу за мура міцного із міді, і будуть вони воювати з тобою, та не переможуть тебе: бо Я буду з тобою, щоб спасати тебе й щоб тебе рятувати, — говорить Господь. — І врятую від руки злих, і з рук насильників визволю тебе!» (Єр. 15. 20–21).

Усі пророцтва Єремієві збувалися. Він пророкував, що вавилоняни захоплять Єрусалим і спалять його. Царем у Вавилоні був Навуходоносор, а воїнів царя називали халдеями. За це Єремію посадили в тюрму, а пізніше вкинули в яму.

Цар Юдейський хотів ще раз почути з вуст Єремії про долю Єрусалима. Коли його витягли з ями і привели до царя, то він підтвердив своє пророцтво. Коли халдеї захопили місто, то Єремія сидів на подвір'ї тюрми і боявся, щоб його не вбили. «Але тебе врятую Я, — говорить Господь, — і ти не будеш відданий у руки цих людей, яких ти боїшся. Бо конче врятую тебе, і від меча не впадеш ти, і буде душа твоя з тобою, бо ти надіявся на Мене» (Єр. 39, 17–18).

Далі Єремія радить юдеям не переселятися в Єгипет, бо там вони загинуть. Але вони його не слухали, і пророцтво збувається. Пророкував Єремія і для інших народів.

Свою тугу за зруйнований Єрусалим і Храм Господній пророк описує в книзі «Плач Єремії».

Перед самою смертю Єремія написав пророцтво, яке ми можемо назвати *пророцтвом надії*. Він говорить: «Люди розрушили закон, люди розрушили Завіт Творця між ними і Богом, але прийде новий час, коли Бог укладе з людьми Новий Завіт, який буде викарбуваний не на камінних скрижалях, а в серці людей. Цей Новий Завіт — вічний Завіт». Це було сказано більш як за 500 років до нашої ери, до Різдва Христового, до епохи Нового Завіту.

Божа допомога пророку Даниїлу. Вавилонський цар взяв на виховання чотирьох юнаків із царських і шляхетних сімей. Серед них був юнак Даниїл. Вони повинні були виховуватись і навчатись при царському дворі 3 роки.

Серед чотирьох юнаків наймудрішим був Даниїл. І коли цареві наснився сон і його мудреці не розгадали, то він видав наказ їх повбивати.

Даниїл попросив трохи часу і розгадав царські сни... Даниїл повідомив своїх товаришів, і вони просили допомоги в Небесного Бога. Даниїл надіявся на Господа, і Він відкрив йому таємницю снів. Даниїл сказав царю, що це зробив Всевишній Бог.

Цар відповів Даниїлові: «Поправді, що ваш Бог — це Бог над богами та Цар над царями, і Він відкриває таємниці, коли міг ти відкрити оцю таємницю»! (Дан. 2, 47). Після цього цар залишив Даниїла при царському дворі.

Слуги царя донесли цареві, що три юнаки, які навчалися з Даниїлом, не поклоняються вавилонським богам. Цар наказав їх спалити в печі.

Юнаки поклали надію на Господа. Вони вийшли з вогняної печі цілі й навіть без запаху диму.

Цар вигукнув: «Благословенний Бог послав Свого ангела і врятував Своїх рабів, які надіялись на Нього».

Царі змінювалися, і Даниїл служив їм чесно. При царі Дарії він був поставлений старшим над урядовцями. Із заздрості урядовці донесли царю про те, що Даниїл порушує указ царя про час поклоніння богам. Застали Даниїла, коли він молився в час, який був заборонений. Тих, хто порушив наказ, кидали до ями з левами. Цар любив Даниїла і думав, як йому допомогти. Але того часу ці мужі поспішили до царя й говорили йому: «Знай, царю, що за правом мідян і персів усяка заборона та постанова, яку цар установить, не може бути змінена» (Дан. 6, 16).

Тоді цар звелів привести Даниїла і вкинути до ями з левами. На другий день цар підійшов до ями й окликнув Даниїла. Він запитав: «Даниїле, рабе Бога Живого, чи твій Бог, Якому ти завжди служиш, міг урятувати тебе від левів?» Тоді Даниїл заговорив із царем: «Царю, навіки живи! Мій Бог послав Свого ангела, і позамикав пащі левів, і вони не пошкодили мені, бо перед Ним знайдено було мене невинним, а також перед тобою, царю, я не зробив шкоди» (Дан. 6, 21–23). Цар зрадів і наказав витягти Даниїла з ями.

«Цар Дарій видав наказ, щоб по всьому царству тремтіли і боялись Даниїлового Бога, бо Він Бог Живий та існує навіки, й царство Його не буде зруйноване, а панування Його — аж до кінця. Він рятує, визволяє і чинить знаки та чудеса на небі та на землі. Він урятував Даниїла від лев'ячої сили» (Дан. 6, 28).

Пророка Даниїла любив і поважав цар Дарій і пізніше цар Кір.

Чудесне врятування апостолів із в'язниці. Апостоли творили великі чудеса в оздоровленні людей. «Люди почали навіть хворих виносити на вулицю з тим, щоб, як ітиме апостол Петро, то хоч тінь його впала б на кого з них. І безліч люду збиралось до Єрусалима з довколишніх міст і несли недужих та хворих від духів, нечистих — і були вони всі вздоровлювані!» (Дії 5, 15–16).

Первосвященики були переповнені заздрощами, і руки наклали вони на апостолів, і до в'язниці громадської вкинули їх. Але Ангел Господній вночі відчинив для них двері й, вивівши їх, проказав: «Ідіть і зустрічайтесь з народом, говоріть до народу в храмі про все, що сталося» (Дії 5, 19–20). Тут мається на увазі усе, що сталося з Ісусом Христом. Отже, ми бачимо тут надію на Господа апостолів у допомозі хворим людям і допомога Господа у звільненні їх із в'язниці.

Звільнення апостола Петра з в'язниці. Цар Ірод, убивши апостола Якова, задумав схопити Петра. Він його схопив і посадив до в'язниці. Стерегли апостола шістнадцятеро воїнів. Він був закутий двома ланцюгами.

Однієї ночі ангел Господній з'явився, і у в'язниці засяяло світло. І, доторкнувшись до боку Петрового, ангел збудив його, кажучи: «Мерщій уставай!». І ланцюги з рук його поспадали. Ангел до нього промовив: «Підпережись і взуй сандалії свої». І він так учинив. І каже йому: «Зодягнися в плаща свого й за мною йди». І, вийшовши, він ішов услід за ним і не знав, чи то правда, що робиться від ангела, бо думав, що видіння бачить. Як сторожу минули вони першу й другу, то прийшли до залізної брами, що до міста веде, — і вона відчинилася сама їм. І, вийшовши, пройшли одну вулицю — і відступив зараз ангел від нього. Сказав же Петро, опритомнівши: «Тепер знаю правдиво, що Господь послав Свого ангела і видер мене з рук Іродових та від усього чекання народу юдейського» (Дії, 12, 7–11).

Порятунок апостола Павла. Цар Агріпа присудив апостолові Павлу від'їхати до Риму на кесарів суд. До Риму його везли на кораблі. Крім команди корабля, на ньому були й в'язні. Усього було двісті сімдесят шість осіб. Почалася велика буря на морі. Корабель став некерований. Була велика паніка. Більшість людей втратила надію на порятунок. Більш як десять днів вони нічого не їли й не пили.

Павло виступив і сказав до людей, які були на кораблі: «А тепер я вас благаю триматись на дусі, бо ні одна душа з вас не згине, крім корабля. Бо ночі цієї з'явився мені ангел Бога, Якому належу й Якому служу, та і пророк: "Не бійся, Павле, бо треба тобі перед кесарем стати, і ось Бог дарував тобі всіх, хто з тобою пливе"» (Дії 27, 22–24).

Усі люди благополучно добралися до міста Риму. Павло ще два роки ждав свого судового вироку. За цей час він прийняв багато людей. З ранку до вечора він їм розповідав про Боже Царство та з відвагою навчав про Господа Ісуса Христа.

А в другому посланні до Тимофія святий апостол Павло так виявляє свою надію на Господа: «З цієї причини й терплю я оце, але не соромлюсь, бо знаю, у Кого я ввірував та впевнився, що має Він силу заховати на той день паству мою» (2 Тим. 1, 12).

Вислови про надію на Господа. *Людина повинна покладати свою надію лише на одного Бога*: «Краще уповати на Господа, аніж надіятися на людину, краще уповати на Господа, аніж покладатися на князів» (Пс. 117, 8–9);

«Надійтеся завжди на Господа, бо Господь Бог є твердиня вічная» (Іс. 26, 4);

«Не надійтеся на князів, на синів людських, у них немає спасіння» (Пс. 145, 3);

«Перестаньте надіятися на людину, що дихання в носі її, бо за що її поважати?» (Іс. 2, 22);

«Відкрий Господу путь твою і надійся на Нього. Підкорись Господу і надійся на Нього» (Пс. 36, 5, 7);

«Передай Господу справи свої і все, що ти задумав, збудеться» (Пр. 16, 3);

«Ні про що не турбуйтесь, а в усьому нехай виявляються Богові ваші бажання молитвою й проханням з подякою» (Фил. 4, 6);

«Не лякайся перед ними, — говорить Господь, — бо Я буду з тобою, щоб тебе рятувати» (Єр. 1, 8);

«Тому й ті, хто з Божої волі страждає, нехай душі свої віддадуть у доброчинстві Йому, як Сотворителю вірному» (1 Петр. 4, 19);

«У день я не буду боятися, бо уповаю на Тебе» (Пс. 55, 4);

«Бо зрушаться гори й холми захитаються, та милість Моя не відійде від тебе, і заповіт Мого миру не захитається», — каже твій милостивець Господь (Іс. 54, 10).

Християнська чеснота Любов у Святому ПисьміЄ *Господь наш виявив Свою безграничну любов:*

а) спасти тих, що загинули: Син бо Людський прийшов, щоб спасти загинуле (Мт. 18, 11);

б) прийшов врятувати світ: Я не прийшов світ судити, але щоб спасти світ (Ів. 12, 47);

в) пожертвувати добровільно Своїм життям: через те Отець любить Мене, що Я власне життя віддаю, щоб знову прийняти його. Ніхто в Мене його не бере, але Я Сам від Себе кладу його (Ів. 10, 17–18). І поводьтеся в любові, як і Христос полюбив вас, і видав за нас Самого Себе, як дав і жертву Богові на приємні пахощі. Ісус Христос полюбив Церкву, і віддав за неї Себе (Еф. 5, 2, 25);

г) віддав Своє життя для викуплення багатьох; так само й Син Людський прийшов не на те, щоб служили Йому, а щоб послужити, і душу Свою дати на викуп за багатьох (Мт. 20, 28);

д) поклавши життя Своє за нас: узявши ж хліб і вчинивши подяку, поламав і дав їм (ученикам), проказуючи: «Це тіло Моє, що за вас віддається. Це чиніть на спомин про Мене!» По вечері так само і чашу, говорячи: «Оця чаша — Новий Заповіт у Моїй крові, що за вас проливається» (Лк. 22, 19–20). І живу вже не я, а Христос проживає в мені. А що я живу в тілі тепер, — живу вірою в Божого Сина, що мене полюбив, і видав за мене Самого Себе (Гал. 2, 20). Самого Себе дав за нас, щоб нас визволити від усякого беззаконства та очистити Собі людей вибраних, у добрих ділах запопадливих (Тит. 2, 14). Ми з того пізнали любов, що душу Свою Він поклав був за нас (Ів. 3, 16);

е) віддав Своє життя і перетерпів смерть за всіх людей: Христос вмер за всіх, щоб ті, хто живе, не жили вже для себе

самих, а для Того, Хто за них був умер і воскрес (2 Кор. 5, 15). Один бо є Бог і один Посередник між Богом та людьми, — людина Христос Ісус, що дав Самого Себе на викуп за всіх. Таке було свідоцтво часу свого (1 Тим. 2, 5–6);

ж) померти для спасіння грішників: бо Христос, бо коли ми були ще недужі, своєї пори помер за нечестивих (Рим. 5, 6). Христос Ісус прийшов у світ спасти грішників, із яких перший — то я (1 Тим. 1, 15);

з) заступається перед Богом за нас: Ісус Христос є Той, що вмер, надто й воскрес, — Він праворуч Бога, і Він і заступається за нас (Рим. 8, 34);

и) Сам докоряє і карає: кого Я люблю, тому докоряю й караю того (Об. 3, 19).

Любов Господа безмежна і неосяжна: «Щоб Він дав вам за багатством слави Своєї силою зміцнитися через Духа його в чоловікові внутрішнім, щоб Христос через віру залишив у ваших серцях, щоб ви, закорінені й основані в любові, змогли зрозуміти зо всіма святими, що то ширина, довжина і глибина й вишина, і пізнали Христову любов, яка перевищує знання, щоб були ви наповнені всякою повнотою Божою «(Еф. 3, 16–19).

Господь полюбив нас так, як любить нас Його Отець: «Хто заповіді Мої має та їх зберігає, той любить Мене. А хто любить Мене, то полюбить його Мій Отець, і Я полюблю його, і об'явлюсь йому Сам» (Ів. 14, 21).

Господь показав Свою любов: а) до малих дітей, благословивши їх: «І взяв Він дитину, і поставив її серед них (учеників). І, обнявши її, Він промовив до них: «Коли хто в Ім'я Моє прийме одне з дітей таких, той приймає Мене». (Мр. 9, 36–37). Тоді поприносили діток до Нього, щоб Він доторкнувся до них, учні їм докоряли. А коли спостеріг це Ісус, то обурився та й промовив до них: «Пустіть діток до Мене приходити, і не бороніть їм, бо таких Царство Боже! По правді кажу вам: хто Божого Царства не прийме, немов те дитя, той у нього не ввійде». І Він їх пригорнув, і поблагословив, на них руки поклавши (Мр. 10, 13–16);

б) *до Своїх учнів, молившись за них*: «І промовив Господь: «Симоне, Симоне, — ось сатана жадав вас, щоб вас пересіяти, мов ту пшеницю. Я ж молився за тебе, щоб не зменшилась віра твоя» (Лк. 22, 31–32). «Отче Святий, заховай в ім'я Своє їх, яких дав Ти Мені, щоб як Ми, єдине були! Освяти Ти їх правдою! Твоє слово — то правда. Бажаю Я, Отче, щоб і ті, кого дав Ти Мені, там зо Мною були, де знаходжуся Я, щоб бачили славу Мою» (Ів. 17, 11, 17, 24);

в) *до стражденних Своїм жалем до них і допомогою*: «Побачивши Наїнську вдову, яка плакала за померлим сином, Господь пожалів її і сказав їй: «Не плач» і воскресив сина її» (Лк. 7, 13). «Ісус, коли побачив Марію, сестру померлого

Лазаря, яка плакала разом з юдеями, які до неї прийшли, Сам скорбив, пустив сльозу і тоді ж воскресив Лазаря» (Ів. 11, 33, 35);

г) *до хворих, зціляючи їх:* «І, як вийшов Ісус, Він побачив багато народу, — і змилосердився над ними, і їхніх слабих уздоровив» (Мт. 14, 13). «І приступило до Нього багато народу, що мали з собою кривих, калік, сліпих, німих і інших багато, і клали їх до Ісусових ніг. І Він уздоровлював їх» (Мт. 15, 30). «І змилосердився Ісус, доторкнувся до їхніх очей, — і зараз прозріли їм очі, і вони подалися за Ним» (Мт. 20, 34);

д) *до бідних, помагаючи їм*: «А Ісус Своїх учнів покликав і сказав: «Шкода Мені цих людей, що вже три дні зо Мною знаходяться, але їсти не мають чого; відпустити їх без їжі не хочу, щоб вони не ослабли в дорозі». А учні Йому відказали: «Де нам *узяти* стільки хліба в пустині, щоб нагодувати стільки народу?» А Ісус запитав їх: «Скільки маєте хліба?» Вони ж відказали: «Семеро, та трохи рибок». І Він ізвелів на землі посідати народові. І, взявши сім хлібів і риби, віддавши *Богу* подяку, поламав і дав учням Своїм, а учні народові. І всі їли й наситилися, а з позосталих кусків назбирали сім кошиків повних...

Їдців же було чотири тисячі мужів, окрім жінок та дітей» (Мт. 15, 32–38).

е) *до грішників, які заблудилися*: «Єрусалиме, Єрусалиме, що вбиваєш пророків та каменуєш посланих до тебе! Скільки разів Я хотів зібрати дітей твоїх, як та квочка збирає під крила курчаток своїх, — та ви не захотіли» (Мт. 23, 37). «І коли Він наблизився, і місто побачив, то заплакав за ним і сказав: «О, якби й ти хоч цього дня пізнало, що потрібно для миру тобі! Та тепер від очей твоїх сховане це» (Лк. 19, 41–42);

ж) *до Своїх гонителів, стараючись їм зробити добро*: «І один із них рубанув раба первосвященникового — та й відтяв праве вухо йому. Та Ісус відізвався й сказав: «Лишіть, — уже досить!» І, доторкнувшись до вуха його, уздоровив його» (Лк. 22, 50–51);

з) *до Своїх убивць*: «Ісус на хресті говорив: «Отче! Прости їм, бо вони не знають, що творять» (Лк. 23, 34).

Господь засвідчив свою любов до Отця: «Небагато вже Я говоритиму з вами, бо надходить князь світу цього, а в Мені він нічого не має, та щоб світ зрозумів, що люблю Я Отця, і як Отець наказав мені, так роблю» (Ів. 14, 30–31). «Він, бувши в Божій подобі, не вважав за захват бути Богові рівним, але Він умалив Самого Себе, прийнявши вигляд раба, ставши подібним до людини, Він упокорив Себе, бувши слухняним аж до смерті, і то смерті хресної...» (Фил. 2, 6–8).

Вірні: а) *люблять Бога за те, що Він любить їх*: «Бо Христова любов спонукає нас, що думають так, що коли вмер один за всіх, то всі померли. А вмер Він за всіх, щоб ті, хто

живі, не жили вже для себе самих, а для Того, Хто за них був умер і воскрес» (2 Кор. 5, 14–15);

б) *повинні жити для Того, Хто полюбив їх і Хто умер за них*: «Бо Законом я вмер для Закону, щоб жити для Бога. Я розп'ятий з Христом. І живу вже не я, а Христос проживає в мені. А що я живу в тілі тепер, — живу вірою в Божого Сина, що мене полюбив і видав за мене Самого Себе» (Гал. 2, 19–20);

в) *перебувають у любові до Господа через покору Йому*: «Якщо будете зберігати Мої заповіді, то в любові моїй перебуватимете, як і Я зберіг Заповіді Свого Отця і перебуваю в любові Його» (Ів. 15, 10);

г) *повністю впевнені в незмінній любові Господа*: «Хто нас розлучить від любові Христової? Чи недоля, чи утиск, чи переслідування, чи голод, чи нагота, чи небезпека, чи меч?» (Рим. 8, 35);

д) *незламні серед усіх бід силою любові Господньої*: «За Тебе нас цілий день умертвляють, нас уважають за овець, приречених на заколення». «Але в цьому всьому ми перемагаємо Тим, Хто нас полюбив. Бо я пересвідчився, що ні смерть, ні життя, ні Анголи, ні влади, ні теперішнє, ні майбутнє, ні сили, ні вишина, ні глибина, ані інше яке створіння не зможе відлучити нас від любови Божої, яка в Христі Ісусі, Господі нашім!» (Рим. 8, 36–39);

е) *прославляють Господа за його безмежну любов:* «Йому, що нас полюбив і кров'ю Своєю обмив нас від наших гріхів, що вчинив нас «царями, священиками Богові» й Отцеві Своєму, — Тому слава та сила на вічні віки! Амінь» (Об. 1, 5–6).

Господь називає вірних: а) *Своїми друзями*: «Лазар, друг наш, заснув, але Я іду розбудити його» (Ів. 11, 11). «Ви друзі Мої, якщо чинити все, що Я вам заповідую. Я вже більше не буду рабами вас звати, бо не відає раб, що пан його чинить. А вас назвав друзями Я, бо Я вам об'явив усе те, що почув від Мого Отця» (Ів. 15, 14–15);

б) *Своїми братами*: «А Він відповів тому, хто Йому говорив, і сказав: «Хто мати Моя? і хто браття Мої?». І, показавши рукою на учнів Своїх, Він промовив: «Ото Моя мати та браття Мої! Бо хто волю Мого Отця, що на небі, чинитиме, той Мені брат, і сестра, і мати!» (Мт. 12, 48–50). Цар відповість і промовить до них: «По правді кажу вам: що тільки вчинили ви одному з найменших братів Моїх цих, — те Мені ви вчинили» (Мт. 25, 40). Промовляє тоді їм Ісус: «Не лякайтесь! Ідіть повідомте братів Моїх, — нехай вони йдуть в Галілею, — там побачать Мене!» (Мт. 28. 10). Йди до братів Моїх та їм розповіси: Я йду до Свого Отця й Отця вашого і до Бога Мого й Бога вашого (Ів. 90, 17). Бо Хто освячує, і ті, хто освячуються, — усі від Одного. З цієї причини не соромиться

Він звати братами їх, кажучи: «Сповіщу про Ім'я Твоє браттям Своїм» (Євр. 2, 11–12).

Любов наша до братів наших повинна бути подібною до любові Господа до нас: «Нову заповідь Я вам даю: Любіть один одного! Як Я вас полюбив, так любіть один одного й ви» (Ів. 13, 34). «Оце Моя заповідь, — щоб любили один одного ви, як Я вас полюбив! Ніхто більшої любові не має над ту, як хто свою душу поклав би за друзів своїх» (Ів. 15, 12–13). «Ми з того пізнали любов, що душу Свою Він поклав був за нас. І ми мусимо класти душі за братів!» (1 Ів. 3, 16).

Про нашу любов до Господа Бога нашого. Ісус сказав юнакові: «Люби Господа, Бога свого, усім серцем твоїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою». Це є найбільша і найперша заповідь (Мт. 22, 37–38).

Любов до Бога а) *заповідана:* «Люби Господа Бога твого» (5М. 11, 1). «Ми любимо Його, бо Він перше нас полюбив» (1 Ів. 419). «Бережіть себе самих у Божій любові, і чекайте милости Господа нашого Ісуса Христа для вічного життя» (Юд. 21);

б) *повинна бути від усього серця:* « І люби Господа, Бога твого, усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю» (5М. 6, 5).

Любов до Бога утворюється в серці Духом Святим: «Бо любов Божа вилилася в наші серця Святим Духом, даним нам» (Рим. 5, 5). «Плід Духа — любов» (Гал. 5, 22).

Любов до Господа виробляє у вірних: а) *слухняність у виконанні заповідей*: «Будеш додержувати постанов Його, і звичаї Його, і закони Його, і заповіді Його по всі дні» (5М. 11, 1). «А хто додержує Його слово, у тому Божа любов справді вдосконалилась» (1 Ів. 2, 5). «А любов ця — щоб ми жили згідно з Його заповідями» (2 Ів. 6);

б) *ненависть до гріха*: «Ті, хто любить Господа, ненавидить зло» (Пс. 96, 10);

в) *радість у Господі*: «Ти їх охорониш, і будуть радіти Тобою, хто любить ім'я Твоє» (Пс. 5, 12);

г) *мир*: «Великий мир у люблячих закон Твій» (Пс. 118, 165);

д) *відвагу на суд*: «Любов удосконалюється з нами так, що ми маємо відвагу на день судний» (1Ів. 4, 17).

Любов до Бога: а) *не може існувати без братської любові*: «Як хто скаже: «Я Бога люблю», та ненавидить брата свого, якого бачить, як він може Бога любити, Якого не бачить? І ми оцю заповідь маємо від Нього, щоб, хто любить Бога, той і брата свого любив!» (1Ів. 4, 20–21). «А хто має достаток на світі, і бачить брата свого в недостачі, та серце своє зачиняє від нього, то як Божа любов пробуває в такому? Діточки, — любімо не словом, ані язиком, але ділом та правдою!» (1Ів. 3, 17–18);

б) *досконала і вигонить страх*: «Страху немає в любові, але досконала любов проганяє страх геть, бо страх має муку. Хто ж боїться, той не досконалий в любові» (1Ів. 4, 18).

Утверджений у любові до Господа може зрозуміти невимірність любові Христової: «Закорінені й основані в любові, змогли зрозуміти зо всіма святими, що то ширина й довжина, і глибина, й вишина, і пізнати Христову любов, яка перевищує знання, щоб були ви наповнені всякою повнотою Божою» (Еф. 3, 18–19).

Той, хто має любов до Бога: а) *любимий Богом*: «Хто заповіді Мої має та їх зберігає, той любить Мене. А хто любить Мене, то полюбить його Мій Отець, і Я полюблю Його» (Ів. 14, 21);

б) *має спілкування з Богом*: «Бог є любов, і хто перебуває в любові, перебуває той в Бозі, і в нім Бог перебуває» (1Ів. 4, 16);

в) *є предметом Його вірності і милосердя:* «Я Господь, Бог твій, що чинить милість тисячам поколінь тих, хто любить Мене, і хто тримається Моїх заповідей» (2М. 20, 6). «І ти пізнаєш, що Господь, Бог твій, — Він той Бог, той Бог вірний, що стереже заповіта та милість для тих, хто любить Його, та хто додержує Його заповіді на тисячу поколінь» (5М. 7, 9);

г) *охороняється Богом:* «Охороняє Господь всіх, хто любить Його» (Пс. 144, 20);

д) *буде почутий Богом*: «Його збережу, зроблю його сильним, бо знає Ім'я Моє він; як він Мене кликатиме, то йому відповім, я з ним буду в неволі, врятую його та прославлю його» (Пс. 90, 14–15).

Благословіння, обіцяні за любов до Бога: «І станеться, якщо справді ви будете слухати Моїх заповідей, що Я вам сьогодні наказую, — любити Господа, Бога вашого, і служити Йому всім вашим серцем і всією вашою душею, то Я вам дам дощ вашого краю своєчасно, дощ ранній і дощ пізній, і збереш ти своє збіжжя, і свій сік виноградний, і оливу свою. І дам траву на твоїм полі для твоєї худоби, і будеш ти їсти й наситишся» (5М. 11, 13–15).

Ті, що люблять Бога: а) *отримають вічне блаженство*: «Послухайте, мої брати любі, — чи ж не вибрав Бог бідних цього світу за багатих вірою й за спадкоємців Царства, яке обіцяв Він тим, хто любить Його» (Як. 2, 5);

б) *будуть насолоджуватись благами*: «Чого око не бачило й вухо не чуло, і що на серце людині не впало, те Бог приготував був тим, хто любить Його» (1Кор. 2, 9).

Любов до світу виключає любов до Бога: «Бо хто хоче бути світові приятелем, той ворогом Божим стає» (Як. 4, 4). «Не любіть світу, ані того, що в світі. Коли любить хто світ, у тім немає любові Отця» (1Ів. 2, 15).

Лицеміри і злі не люблять Господа: «Горе вам, фарисеям, — бо все десятину даєте з м'яти та рути й усякого зілля, але

обминаєте суд то Божу любов; це треба робити, і того не лишати!» (Лк. 11, 42). «Ісус говорив юдеям: «Але вас Я пізнав, що любові до Бога в собі ви не маєте» (Ів. 5, 42).

Любов до Господа є ознака усиновлення: «А Ісус їм сказав: «Якби Бог був Отець вам, — ви б любили Мене, бо від Бога Я вийшов і прийшов, — не від Себе ж Самого прийшов Я, а Мене Він послав» (Ів. 8, 42).

Любов до Господа повинна бути: а) *надзвичайною*: «Хто більше, як Мене, любить батька чи матір, той Мене недостойний. І хто більше, як Мене, любить сина чи дочку, той Мене недостойний» (Мт. 10, 37).

б) *повинна відповідати Його любові до нас*: «Бо Христова любов спонукує нас, що думають так, що коли вмер Один за всіх, то всі померли. А вмер Він за всіх, щоб ті, хто живе, не жили вже для себе самих, а для Того, Хто за них був умер і воскрес» (2 Кор. 5, 14–15);

в) *відповідна Його милосердному прощенню*: «Численні гріхи прощається жінці за те, що вона багато полюбила» (Лк. 7, 47);

г) *до смерті*: «Павло сказав: «Я готовий померти за ім'я Господа Ісуса» (Дії 21, 13). «Хто нас розлучить від любови Христової? Чи недоля, чи утиск, чи переслідування, чи голод, чи нагота, чи небезпека, чи меч? Як написано: «За Тебе нас цілий день умертвляють, нас уважають за овець, приречених на заколення». Але в цьому всьому ми перемагаємо Тим, Хто нас полюбив. Бо я пересвідчився, що ні смерть, ні життя, ні Анголи, ні влади, ні теперішнє, ні майбутнє, ні сили, ні вишина, ні глибина, ані інше яке створіння не зможе відлучити нас від любови Божої, яка в Христі Ісусі, Господі нашім!» (Рим. 8, 35–39).

Любов до Господа виявляється у вірних: а) *виконання Його заповідей:* «Якщо ви Мене любите, — Мої заповіді зберігайте! Хто заповіді Мої має та їх зберігає, той любить Мене» (Ів. 14, 15, 21);

б) *які беруть на себе хреста свого:* «І хто свого хреста не несе, і не йде вслід за Мною, — той не може бути учнем Моїм» (Лк. 14, 27; Мт. 10, 38).

«Хто має любов до Господа, любимий Ним і Його Отцем: хто любить Мене, то полюбить його Мій Отець, і Я полюблю Його, і об'явлюсь йому Сам. Як хто любить Мене, той слово Моє берегтиме, і Отець Мій полюбить Його, і Ми прийдемо до нього, і оселю закладемо в нього» (Ів. 14, 21, 23).

«Всяка пожертва заради любові до Господа буде мати велику нагороду: Ісус сказав: «Поправді кажу вам: немає такого, щоб дім полишив, чи братів, чи сестер, або матір чи батька, або діти чи поля ради Мене та ради Євангелії і не одержав би в сто раз більше тепер, цього часу, серед

переслідувань, — домів, і братів, і сестер, і матерів, і дітей, і полів, а в віці наступному — вічне життя» (Мр. 10, 29–30).

Нагорода тим, хто любить Господа: «Благодать зо всіма, що незмінно люблять Господа нашого Ісуса Христа» (Еф. 6, 24). «Блаженна людина, що витерпить пробу, бо, бувши випробувана, дістане вінця життя, якого Господь обіцяв тим, хто любить Його» (Як. 1, 12). Докір тим, хто покинув любов до Господа: маю на тебе, що ти покинув свою першу любов. Отож пам'ятай, звідки ти впав, і покайся, і вчинки давніші роби» (Об. 2, 4–5).

Любити Бога ми повинні понад усе, тому що Він наш Творець, Промислитель, Спаситель і любить людей безмежною любов'ю.

«Ми любимо Його, бо Він перше нас полюбив», — каже апостол Іоанн Богослов» (І Ін. 4, 19).

«Якщо б ми не знали, який є Бог Своєю благодаттю, — повчає Василій Великий, — то через одне те, що ми від Нього маємо життя, ми повинні любити Його і пам'ятати про Нього, як діти люблять і пам'ятають свою матір... Дари Його такі численні, великі й важливі, що досить одного з них, щоб зобов'язати нас до всякої подяки Йому...» «...Чим відплачу я Господові за всі добродійства Його на мені?» (Пс. 116, 12).

Любові до Бога вимагає від нас Його безмежна величність, оскільки Бог є Дух, у якому поєднані всі довершеності. Любов до Бога становить основу нашої віри, наших чеснот і всякої моральної довершеності. Через неї ми пізнаємо Бога, тому що, як навчає нас апостол Іоанн Богослов, «кожен, хто любить, родився від Бога та відає Бога. Хто не любить, той Бога не пізнав, бо Бог є любов» (1 Ін. 4, 7–8). Любов до Бога — необхідна передумова для вічного спасіння і блаженства людей. Усі невичерпні блага вічності апостол Павло заповідає тим, хто любить Бога: «Чого око не бачило й вухо не чуло, і що на серце людині не впало, те Бог приготував був тим, хто любить Його» (1 Кор. 2, 9). «Коли ми присвятимо Господові все наше серце, то будемо блаженними і добре нам буде. Творцеві й Подателеві життя і всіх благ ми повинні віддати все, а не частину, бо ніхто не може двом панам служити» (Мт. 4, 24). Той, хто всього себе присвятив Богові, завжди має серце і душу, і помисли, сповнені всякої духовної насолоди, усякої втіхи і незмінної радості.

Отже, любити Господа — це є перший обов'язок кожної людини. Слово Боже говорить нам: «Бог є любов». Ми знаємо, що в ім'я любові Син Божий зійшов із неба на землю, жив серед людей, сам випробував усі скорботи земного життя і Своєю Божественною Любов'ю зігрівав серця тисяч людських душ. Він прощав грішниць, які плакали біля Його ніг; пестив і благословляв дітей; з любов'ю схилявся до тяжкохворих, які зустрічались на Його шляху; плакав над гробом померлого.

Усю силу Своєї любові до людей, ту саму, від якої завмирає людське серце, Він виявив на Хресті, коли дозволив Себе розіп'яти в ім'я любові до людей, заради їхнього вічного життя і радості.

Розглянувши детально християнські чесноти Віру, Надію і Любов у Святому Письмі та окремі історичні приклади, які розповідають про Божественну силу цих чеснот, ми переходимо до основного питання цієї праці: як виховувати в особистості духовно-моральні цінності через християнські чесноти Віру, Надію і Любов.

Це питання будемо розглядати з точки зору часу появи в Святому Письмі. Любов до Господа і ближнього виражена в Десяти заповідях Господніх, даних Мойсею в Старому Завіті. Надія на Господа — в Господній молитві «Отче наш» і Нагірній проповіді Ісуса Христа в Новому Завіті. Віра в Господа виражена в «Символі віри», який був прийнятий на першому Вселенському Соборі в 325 р. у м. Нікеї.

Тому під час викладу матеріалу на перший план ставимо любов до Господа і ближнього. Це як два крила в людській душі, з якими вона зможе злетіти в духовні височини. Якщо з'явиться любов до Господа, то тоді можна на Нього надіятись і вірити в Нього.

2.5. Християнське виховання дітей через християнські чесноти Віру, Надію, і Любов

2.5.1. Виховання любові до Господа

Виховання любові до єдиного Господа: Ми часто ставимо собі запитання: як нам жити на землі у цьому злому і гріховному світі? Як виховати наших дітей у християнському миролюбстві? Немовби відповідаючи на ці важливі запитання, апостол Павло говорить:"Наслідуйте мене, як і я Христа" (1 Кор. 11:1).

Справді гарно жити може лише той, хто являє собою щиру любов Христову до людей і гідними своїми вчинками виконує волю Божу. Добрі дії та починання є виразом нашої любові до людей, а вона є основою всього християнського життя. «Бог є любов, і хто перебуває в любові, той перебуває в Богові, і Бог — у ньому» (1 Ів. 4, 16). «Бо так полюбив Бог світ, що віддав Сина Свого Єдинородного, щоб усякий, хто вірує в нього, не загинув, а мав життя вічне» (1 Ів. 4, 9). Так Бог проявив свою любов до людей.

Любов — це основа християнства, невмираюче вчення Ісуса Христа про небесну любов. Любов являється більш могутньою силою у розбудові християнської церкви, ніж будь-яке інше проявлення сили Божої. Любов є найефективніше знаряддя церкви. Без любові всі інші дари Святого Духа не мають вартості. Любов є суттю Божої природи. Любов є

удосконаленістю людського характеру. Любов – основна сила у Всесвіті. «І коли я роздам всі маєтки свої, і коли я віддам своє тіло на спалення, та любови не маю, — то я ніщо» (1 Кор. 13,3). Ці слова змушують нас задуматись. Якщо ми навіть говоримо ангельськими мовами, пророкуємо, маємо всяке знання, маємо віру, яка переставляє гори, роздаємо все своє багатство до останнього долара, навіть як вмираємо мученицькою смертю, то все це безвартісне, якщо ми не маємо *духу християнської любові*. Який чудовий заклик до справжнього християнського життя!

Що значить любити Бога?

Відповідь: Як любити Бога пояснив нам Сам Господь Ісус Христос. Він говорив в Євангелії: «Хто заповіді мої має та їх зберігає, той любить Мене» (Ів. 14, 21) «Хто не любить Мене, той не береже Моїх слів» (Ів. 14, 21). Отже, любить Бога той, хто постійно має в думках і в серці заповіді Божі і виконує їх.

Щоб жити справді християнським життям, потрібно виконувати десять заповідей Божих. Це його священна воля, або Закон, записаний на двох кам'яних скрижалях. Ці заповіді описані в Старому Заповіті. «І Він оголосив перед вами заповіта Свого, що наказав вам чинити, — Десять Заповідей і написав їх на двох камінних таблицях» (5М. 4, 13). Заповіді Божі, вищі за всі скарби світу. Хто здобув їх, той усередині себе знаходить Бога.

В цих заповідях є любов двох видів: до Бога і до ближнього. Ісус вирізнив дві найважливіші заповіді в Законі: "Люби Господа Бога свого, усім серцем твоїм, і усією душею своєю, і усією своєю думкою". Це найбільша і найперша заповідь. "Люби свого ближнього, як самого себе". На двох цих заповідях увесь Закон і Пророки стояли (Мт.22:37–40). В першу Свою Заповідь Ісус об`єднав перших чотири заповіді, даних Господом Моїсею на Синайській горі.

Перша заповідь Закону Божого сповіщає:

Я є Господь твій, нехай не буде в тебе інших богів, крім Мене.

Що є Бог? Для нашого людського розуму, скутого багатьма обмеженнями, означимо Його, з одного боку, як безкінечність простору і часу, з іншого — це всюдисущність і всепроникність. Незбагненна велич матеріального, живого і, нарешті, всього розумного світу, являється беззаперечним свідченням такої могутності Творця світу, всесильності Бога. Люди, намагаючись осягнути саму глибоку суть життя через свою грішну природу, відчували Його своїми духовними очима як безстрашного, всесильного, всевидющого і неосяжного для нас Творця Всесвіту. Нам не дано цього бачити тому, що сутність Божа вища не лише від людини, а й від усякої розумної природи. Архієпископ Константинопольський Григорій Богослов пише: «Неосяжним називаю не те, що Бог

існує, а те, що Він є таке?.. Зовсім велика різниця — бути впевненим у існуванні чогось і знати, що це таке. Є Бог — творча і ємка причина усього; у цьому учителем для нас — і зір, і дійсний закон... Для нас являється сила творча, яка рухає і береже створене, хоча і не осягається вона думкою».

Бог означає якусь таку силу, від якої людина очікує добра, на яку вона покладається в скорботі й у якій бачить життєву опору. Богові людина дякує за все добре, що в неї є. Якщо людина уповає на Бога Святої Біблії, то вона має в душі істинного Бога.

Бог бажає, щоб ми всім серцем тільки його Єдиного вважали за Бога, вірили в Нього і надіялись на Нього, Бога нашого, і тільки Його любили, Йому Єдиному поклонялись і служили Йому.

«Господеві Богові своєму поклоняйся і служи одному Йому» (Мт. 6, 5); «І люби Господа, Бога твого, усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю» (5 М. 6, 5).

Віра, Надія і Любов до Бога безмежна. Святий Ісаак порівнює її з джерелом води: «Любов, що викликається чим-небудь ззовні, є ніби малим світильником, що живиться єлеєм, яким і підтримується його світло, або наповненим дощем потоком, рух якого припиняється зі зменшенням дощової води. Але любов, яка має винуватцем Бога, є джерелом, що б'є із землі; потоки її ніколи не припиняються: бо Він Сам є джерелом цієї любові і незубожіючою її їжею».

Всемогутній Бог милосердно відкриває Самого Себе і Свою святу волю. Щоб шанувати Господа Бога, ми повинні пізнати Його, постійно навчаючись богопізнанню, яке є найважливішим з усіх пізнань. Воно є першою і найважливішою нашою повинністю, щоб пізнати Бога, нам належить:

1) читати й вивчати Святе Письмо (Слово Боже), яке доносить нам істинне і найдосконаліше осягнення Бога;

2) читати твори Святих отців і вчителів Церкви, необхідних для правильного розуміння Святого Письма;

3) якомога частіше відвідувати храм Божий, оскільки всі здійснювані в ньому церковні служби являють собою конкретну науку про Бога і діла Його.

4) слухати проповіді священиків і пастирів, читати книги релігійно-морального змісту;

5) вивчати творіння Боже — природу, а також історію роду людського, які відкривають перед нами дивні дії помислу Божого.

Перша заповідь Божа покладає на нас і певні обов'язки при богошануванні, тому ми повинні:

вірити в Бога, тобто мати щире і тверде переконання в його існуванні;

жити, ходити під Богом, тобто завжди пам'ятати про Нього і все робити так, ніби ми перед очима Божими, разом із тим не забуваючи, що Бог бачить не тільки наші справи, але й наші думки;

надіятись на Бога, любити Бога і коритися Богові, завжди бути готовими робити те, що Він велить, і не ремствувати, якщо Він чинить з нами не те, чого б ми хотіли самі. Оскільки лише Він один знає, коли нам що дати корисного та потрібного.

Вища форма любові — це наш острах віддалитись від Бога через власні гріхи (страх Божий);

поклонятися Богові, прославляти і дякувати Господу Богу як Творцю, Промислителю і Спасителю, пам'ятаючи про всі Його дари і ласки до нас;

безбоязно сповідувати Бога, тобто ніколи не боятись визнавати, що Він є наш Бог, і не відмовлятись від своєї віри, хай навіть за це віровизнання довелось би постраждати чи навіть померти.

Богошанування — це віра в Бога

Є люди, які страждають у сумнівах і вірять тільки тому, що вони можуть побачити; а чого очима не бачать, у те й не вірять. Є й такі, які кажуть подібно до апостола Фоми: «Якщо не побачу, то не повірю» (Ів. 20, 25). Що їм можна відповісти?

Спочатку запитаємо їх: чи гідні вони, щоб побачити невидиме? Але ж невидимі нам ангели з'явились Аврааму, Якову, Мойсею, Святим апостолам та іншим людям, тому що вони були Святі.

А ми, осквернені гріхами, хочемо, щоб нам показали невидиме. Дивіться, мовляв, — невидиме перед вами; ось перед вами і небо, і земля, і все, що є на них.

Проте ж само по собі нічого не може бути. Жодна річ не може переміщатись із місця на місце без стороннього втручання. Як це сталось? Звідки все це взялось? Хто ж розпорядився, щоб усе було так, як є? Як ви не думайте, як не розмірковуйте, як не хитруйте — усе одно дійдете до висновку про те, що все це міг створити лише один Бог. Ось невидиме і стало перед вами видимим. Дивіться — воно перед вами. Тепер ви й пізнали, що Бог є. Але зверніть увагу: ось перед вами один Бог на небі, один цар (президент) у державі, один батько у своїй сім'ї, один у домі господар, але перед вами знову постає невидиме у формі видимого, неіснуюче — ніби дійсне. Ви переконались, що Бог єдиний. Однак на чому держиться Земля? Хто все собою обіймає, творить, оберігає? Знову ж таки, як не силкуйтесь, у вашій свідомості стане один Бог — Творець, Промислитель, Отець і Оборонець. Отже, знову з невидимого ви одержуєте все видиме і переконливе.

Не шукайте того, чого вам не потрібно шукати. Бог перед вами і говорить вам: блаженні ті, які не бачили, але увірували.

Це підтверджує, що люди, які сумніваються, не мають твердої віри в Бога. «Покажи мені все, і я повірю тобі». Де ж тут віра? Де любов до Бога? Їх немає. Це ніби суперечка, угода з Богом, і така людина — нехристиянин. Істинний християнин, сприймаючи перед собою те, що його оточує, говорить: «Ти мій Бог, Ти моя радість! Усе від Тебе походить, Господи, і все Тобою було і є!». А щоб мати щире і тверде переконання в Його існуванні, то частіше звертайтесь до слів апостола Павла: «Бо Його невидиме від створення світу, власне Його вічна сила й Божество, думання про твори стає видиме. Так що нема їм виправдання...» (Рим. 1, 20).

У серці, що покладає надії тільки на Бога, панують страх Божий, любов до Бога, упования на Бога. Наведемо декілька прикладів тверджень Слова Божого про страх Божий:

«Блажен кожен, хто боїться Господа» (Пс. 128, 1);

«Буде боятися Господа ціла земля, всі мешканці всесвіту будуть лякатись Його...» (Пс. 33, 8);

«Бійтеся Господа, усі святі Його, бо не знають нестатку ті, що бояться Його»;

«Начальник, суддя, вельможа перебувають у славі, та ніхто з них не більший за того, хто Господа страхається» (Сир. 10, 24).

Правдивий страх Божий полягає в тому, що ми, постійно живучи перед лицем Божим, з дитячим шанобливим страхом і священною боязню навіть у найменшому остерігаємось порушити Божу волю. Побожна людина не жахається й не втікає від Бога, але боїться і остерігається грішити, оскільки любить і шанує Бога.

«Я Бог Всемогутній! Ходи перед лицем Моїм і будь непорочний» (1М. 17, 1).

«Буде боятися Господа ціла земля...» (Пс. 33, 8).

«Початок премудрості — страх перед Господом...» (Пс. 111, 10).

Читаючи житія святих, ми часто натрапляємо на описання випадків, коли більшість із розбійників, блудниць та інших великих грішників кидали своє гріховне життя, повертались до Господа, ставали ревними слугами Божими і наприкінці свого життя отримували дар творити чудеса. Однією з підстав, що спонукала грішників покаятись, був страх Божий.

Людина, яка не має страху Божого в серці, є пропащою, оскільки вона робить тільки зло і завжди готова на всілякі безчестя й неправду. Зупинимось на ділах тієї людини, яка живе без остраху Божого. Ось вона на вулиці: що вона робить? Без дурних слів обійтись не може. Вони сморідною рікою течуть з уст її. За склянкою вина вона співає паскудних пісень, над усіма знущається й насміхається, блазнює, дозволяє собі неприродні рухи свого тіла, продає честь ближніх. Як же вона може бути не пропащою людиною? Грішна людина у Царство Боже не ввійде.

Якщо вона не покається, то нехай пам'ятає, що подібні їй — послідовники диявола, і, звичайно, у числі їх і вона сама. «...І не мають спокою день і ніч усі ті, хто вклоняється звірині та образу його, і приймає знамено ймення його». «А диявол, що зводив їх, був укинений в озеро огняне та сірчане, де звірина й пророк неправдивий. І мучені будуть вони день і ніч на вічні віки» (Об. 14, 11; 20, 10).

Крім страху Божого, у нашому серці панує любов до Бога. Людина любить Бога понад усе на світі, якщо в її серці Він — найдорогоцінніший скарб і найвища радість. Тоді людина відмовляється від усього, що може її віддалити від Бога, і з радістю живе згідно із заповідями Божими.

«Хто є мені на небесах, окрім Тебе? А я при Тобі на землі не бажаю нічого! Гине тіло моє й моє серце, та Бог — скеля серця мого й моя доля навіки...» (Пс. 73, 25–26).

«Хто більш, як Мене, любить батька чи матір, той Мене недостойний. І хто більш, як Мене, любить сина чи дочку, той Мене недостойний» (Мт. 10, 37).

«Ісус відповідав...: "Як хто любить Мене, той слово Моє берегтиме ... Хто не любить Мене, той не береже Моїх слів"» (Ів. 14, 23–24).

Крім страху й любові до Бога, в нашому серці ще панує упование на Бога. Що це таке — упование на Бога?

Ми щиро надіємось на Бога, коли віримо, що Він віддано піклується про нас упродовж усього нашого життя і приведе нас до Царства небесного.

«Написано: не хлібом самим буде жити людина, але кожним словом, що походить із уст Божих» (Мт. 4, 4).

«Надійся на Господа всім своїм серцем! Пізнавай ти Його на всіх дорогах своїх, і Він випростує твої стежки» (Пр. 3, 5–6).

Ми повинні дякувати Господу за всі Його дари та добробут.

Один прозорливий старець, сидячи на спільній трапезі, де всім подавали однакові страви, побачив, що їжа, яку їсть братія, змінюється: один їсть мед, інший — простий хліб, а деякі — зелень. Здивований такою зміною їжі, він попросив Господа відкрити цю таємницю. Господь повідав старцю: ті, що їдять мед, — означає, що вони зі страхом і радістю духовною приймають дари Божі, звертаються своїми думками до Господа; ті, що їдять хліб, також дякують Господу, а ті, що їдять зелень, — незадоволені їжею і ремствують. Тому для свого блага всім потрібно користуватися дарами Божими з почуттям подяки, як сказав апостол: «Тож, коли ви їсте, чи коли ви п'єте, або коли інше що робите, — на Божу славу усе робіть!» (1 Кор. 10, 31).

Він привів нас із небуття в буття; дарував нам і тіло, і душу, сформував нас розумними, дав нам повітря для дихання, сотворив усі живі істоти для роду людського і хотів спочатку, щоб людина насолоджувалась, перебуваючи в раю,

продовжувала жити без суму й без усякого труда і, будучи в тілі, ні в чому не поступалася ангелам і силам безплотним, водночас стоячи вище тілесних потреб. Пізніше, коли людина була спокушена лестощами диявола, навіть і тоді Бог не переставав давати благодіяння грішникові.

І нарешті, коли рід людський почав збільшувати свої нечисті справи, Бог побачив, що рани людські невиліковні, і знищив тих, хто творив зло, потопом, залишивши тільки праведника Ноя з тим, щоб він став коренем і початком нового роду людського. І Бог проявив до нього неабияку ласку! Від цього праведника і від синів його Він велів розплодити рід людський до великої кількості людей, поступово вибираючи праведників і ставлячи їх учителями, які навчали інших людей добрих справ подібно лікарям, які лікують хворих. Він веде їх то в Палестину, то в Єгипет, привчаючи до терплячості, і разом з тим давав їм силу; а потім постійно продовжував турбуватись про спасіння людей, посилаючи їм пророків, і через них творив знамення й чудеса. Як ми ніколи не можемо порахувати морських хвиль, скільки б не намагалися, так не можемо перерахувати і різних благодіянь Божих, які Він дав родові людському.

Нарешті, коли Бог побачив, що і після такого промислу людська природа потребує ще більшої любові, тоді, пожаліВши рід людський, послав до нас лікаря душ і тіл — Сина Свого, якому звелів утілитися в образ раба й народитися від Діви, жити разом із нами й терпіти всі наші немочі, щоб людську природу, заплямовану безліччю гріхів, піднести від землі до неба. Дивуючись цьому й уявляючи величезну Божу любов до роду людського, святий Євангеліст Іоанн сказав: «Бо так Бог полюбив світ, що віддав Сина Свого Єдинородного, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, а мав життя вічне» (Ів. 3, 16).

Отже, Син Божий прийшов для того, щоб люди, яким загрожувала погибель, одержали спасіння через віру в Нього. Хто може уявити собі таке велике, незбагненне для розуму людського благовоління, яке Бог явив нам у хрещенні, дарувавши відпущення всіх наших гріхів? Ні думка, ні слово не в змозі порахувати інших благодіянь. І скільки б ми їх ще не перераховував — не буде кінця їм. Хто може осягнути розумом той шлях покаяння, який Бог відкрив роду нашому, і, після дару хрещення, ті чудесні заповіді, за допомогою яких ми, якщо захочемо, зможемо здобути Його благовоління! Бачиш, людино, безліч благодіянь? Бачиш, скільки ми їх назвали, але навіть не змогли переказати їхньої малої частки!

І як може людська мова відтворити словом те, що зроблено для нас Богом! Разом з тим, якими б численними і великими не були б ті благодіяння, але набагато більші і незбагненніші ті

блага, які Він обіцяє після земного життя, в майбутньому, тим, хто йтиме шляхом доброчесності.

Апостол Павло, бажаючи представити нам їх (блага) надмірну велич, говорить: «...Чого око не бачило й вухо не чуло, і що на серце людині не впало, те Бог приготував тим, хто любить Його» (1 Кор. 2, 9).

«Бачиш велику кількість дарів? Бачиш, що Його благодіяння переважають усякі поняття людські? І на серце людині не приходило. Отже, якщо ми захочемо думати про них і від щирого серця дякувати Богові, то можемо одержати від Нього ще більше благовоління і викликати в собі сильнішу потребу в добродіянні. І справді, пам'ять про благодіяння сильно збуджує до подвигів добродіяння і навертає людину зневажати все сучасне, пригортатися до більш великого Благодійника і кожен день проявляти живу любов до Нього!» (Із 27 бесіди святого І. Златоуста).

Виконуючи цю заповідь, ми повинні безбоязно сповідувати Бога. У «Концептуальних засадах…» О. Сухомлинської моральні цінності поділяються на позитивно і негативно значущі. Ми в подальшому своєму викладі негативно значущі моральні цінності називатимемо гріховними пристрастями. Виокремлюємо пристрасті роздратування, жадання, плоті, слова і язика, розуму, думки: «Пристрастями, роздратування є: гнів, гіркота, сварливість, запальність, зухвалість, гордовитість, хвалькуватість і інші подібні. Пристрастями жадання є: лихварство, блуд, нестриманість, ненаситність, сластолюбство, сріблолюбство, самолюбство (найлютіша пристрасть). Пристрастями плоті є: блуд, перелюбство, нечистота, непотріб, обжерливість, лінощі, неуважність, любов до світу, плотолюбство і подібні цим. Пристрастями слова і язика є: невіра, хула, лукавство, підступність, цікавість, двоєдушність, ганьба, наклеп, засудження, приниження, балакучість, удавання, брехня, лихослів'я, лестощі, глузливість, нескромність, запопадливість, бундючність, клятвопорушення, пустослів'я та інші. Пристрастями розуму є: зарозумілість, самовеличання, вихваляння, суперечливість, завзятість, самовдоволення, неслухняність, мрійливість, фантазерство, нещирість, славолюбність, гордість (перше і останнє з усіх зол). Пристрастями думки є: легковажність, полонення і рабство, затьмарення, засліплення, ухилення (від діл), підступи, погодження, схилення, перетворення, відкидання і подібні цим. Одним словом, всі злі думки, почуття і налаштування, невідповідні до нашої природи».

Лінощі — дитя неробства й пустого проведення часу. Лінивим стає той, чиї бажання в ранньому дитинстві задовольняються старшими, а дитині залишається тільки наказувати й капризувати. Ледар виникає там, де все легко дається і людина не знає, що таке тяжко.

Лінощі — наслідок безтурботності. Це явище глибоко духовного порядку, його корені ховаються в бездіяльності душі. Лінивим стає той, хто нічого не бере близько до серця. Лінощі часто-густо споріднені з відсутністю почуття власної гідності: людині байдуже, що про неї думають інші.

Ледачі завжди розтринькують багатства, створені іншими людьми, але достаток витрачених ними благ ще не свідчить про багатства їхнього духовного життя. Ледарі — це духовно вбогі, нужденні люди. Один зі страхітливих коренів лінощів — пустота, убогість духовних інтересів.

Радикальним засобом лікування лінощів є те, щоб людина, яка стала ледарем, подивилась на саму себе, побачила своє нещастя, відчула його своїм серцем.

Щоб відвернути лінощі, треба позбутися неробства й пустого проведення часу. У духовному житті людини не повинно бути такого, щоб вона нічого не створювала. Навіть у ранньому дитинстві потрібно привчати дітей до корисної праці в сім'ї, в дитячому садочку, в школі. Спільно з батьками слід добиватися того, щоб дитина сама себе обслуговувала.

Людина змалку повинна зазнавати певних труднощів, учитись їх переборювати напруженням фізичних і духовних сил. Поєднання фізичних і духовних сил виховує працьовиту, вольову людину.

Не може бути й мови про серйозне виховання працелюбності у дитини, якщо вона не пізнала на власному досвіді, що найважливіший елемент людського життя — це заробляти власними руками або головою кошти на одяг, взуття, їжу. Лінивство — це не тільки фізичне неробство, а й ледарство думки, лінощів у молитві й у всякій богоугодній справі.

Лінощі думки оволодівають людською душею тоді, коли ця думка подається в готовому вигляді і для добування її не потрібно докладати ніяких зусиль. Подібно до безумовного споживання створених чужими руками матеріальних благ, породжуваного небажанням працювати фізично, ретельне обмірковування сталого судження і зволікання породжує лінощі думки, внаслідок уміщення його судження у готовому вигляді в голову.

Шлях до відвернення лінощів — у багатстві духовних потреб. Коли людина з дитинства відчуває в собі потребу в радості праці, у книжці, у молитві, у спілкуванні з Богом, з іншою людиною, у творенні, творчості — вона здобуває силу для боротьби з лінощами. А коли трапилось так, що людина стала ледарем, то потрібно її наполегливо перевиховувати.

Якщо ліниво молитися, то викликаємо гнів Божий. Радимо: «Не молися ліниво і недбало, бо замість того, щоб догодити Богу, ти викличеш гнів Його. Стій на молитві зі страхом і трепетом, не спираючись на стіну і не розпускаючи ніг так,

щоб на одній стояти, а другу відставляти. Протистій помислам своїм і не попускай їм турбуватися плотськими речами, щоб була благоприємною молитва твоя».

Лінощі є гріхом першої заповіді. Розкриваючи гріх лінивості перед молоддю, священик якось зазначив: «До вас, молоді, буде слово моє. Ніхто так не скаржиться на труд як ліниві. Якщо їм доводиться хоч трохи попрацювати, вони після цього не дають спокою нікому, усім жаліються, кричать, що вони страшенно змучились, що здоров'я їхнє погіршилось, і тому подібне. Чому так? Тому що вони, не помічаючи того, одержують від праці огиду. Невже, це добре для них? Ні, дуже погано, бо лінь розслаблює і, більше того, навіть убиває душу й тіло. Недаремно древні мудреці говорили, що лінь є матір'ю всіх пороків. Якщо ви маєте такий порок, то ви повинні негайно позбутися його і зайнятись чесною працею. З чого ви повинні почати? Перш за все, учитися труду у Святих.

Більшість із Святих трудились у дуже тяжких умовах удень і вночі, тому завжди можуть бути для нас прикладом. «Не лінуйся ні до чого доброго», — радив Володимир Мономах.

В. Сухомлинський радить батькам: «Якщо вже ви виростили маленького ледаря, то будьте наполегливими в його перевихованні. Змусьте дві години сидіти над уроками. Звикне — сам відчує радість виконаної праці. Змушуйте без крику, без покарання: адже ви робите йому не зло, а добро. Виконав уроки — нехай години дві попрацює фізично. Піднімайте з ліжка о п'ятій годині ранку. Скажіть йому: я готую для сім'ї сніданок — тружусь, ти готуйся до уроків — теж трудись. Усе це без крику, без нагадування про те, що він, син ваш, ледар. Від того дня, як він піднявся о п'ятій годині й попрацював до семи, — він уже не ледар. Його треба похвалити за працьовитість».

Не буває випадку, щоб такі прості заходи не перевиховали людину. Єдиною перешкодою на шляху до перевиховання ледаря можуть бути лінощі батьків.

Ліниві, поверніться до праці фізичної та духовної, і тоді будете мати любов і благодать від Господа нашого Ісуса Христа! Часто ми у наших душах виявляємо більшу любов до творіння, ніж до Господа, — це також гріх проти першої заповіді. Це може проявлятися і внутрішньо, без зовнішніх обрядів і поклонінь. У глибині серця людина вважає своїм кумиром ті чи інші творіння, боїться їх, любить, покладає на них свої надії, як на Бога. Ці упования на майно, скарб, багатство, гроші, владу, соціальний стан, посаду, будь-яку пристрасть становлять гріх проти Бога. «Чи золото клав на надію собі, чи до широкого золота я говорив: «Ти — безпека моя?» Чи тішився я, що велике багатство моє й що рука моя стільки надбала? ... Це так само провина підсудна була б, бо відрікся б я від Бога Всевишнього» (Іов 31, 24–25, 28).

Самовпевненість — це надія і розрахунки на себе або інших людей, а не на ласку і поміч Божу. Прикладом гріха самовпевненості є випадок з апостолом Петром, коли він обіцяв Господу, що готовий всюди і завжди йти за Ним. Петро сказав: «З Тобою я готовий і до в'язниці, і на смерть іти, своє життя покладу за Тебе». Самовпевненому апостолу Господь відповів: «Ти — своє життя покладеш за Мене? Істинно, істинно кажу, тобі Петре! Не проспіває навіть півень сьогодні, як ти тричі відречешся від Мене».

Як ми знаємо з Євангелія, передбачення Христа збулись. Апостол Петро згрішив, перш за все, своєю самовпевненістю. Вона призвела його до біди і зробила безсилим у боротьбі зі спокусою: він не визначив своїх сил для цієї боротьби, не підготувався до неї через смирення, пильність і молитву. Апостол Петро занадто понадіявся на свої сили. Свята Церква застерігає кожного з нас, говорячи: «Ти, будучи плоттю, не хвались!». Багато з нас мріє без допомоги Бога перемогти зваби. Треба надіятись на Господа, на Його допомогу і ніколи не хвалитися своїми заслугами. Необхідно змиритися перед Господом і подібно до апостола Петра оплакувати свої помилки і падіння.

Самохвальство є гріхом, спорідненим самовпевненості. Прикладом цього гріха є самохвальство фарисея. Якщо дані Богом таланти застосовуються не на славу Божу, а на самовихування, то вони шкодять людині. Не слід хвалити себе й говорити про свої переваги, якщо навіть вони правдиві. Не так важливо, що думають про вас люди, істотно важливіше, якими постаєте в очах Божих. Хвалити себе не лише перед людьми, але й у душі не варто. Самовихваляння може перерости в гордість. А цього гріха буде важко позбутися.

Старайтесь у своєму житті бути скромними.

Скромність — це дисципліна людських відносин, учинків, бажань, думок і почуттів, волі й характеру. Бути скромним — означає ні на мить не забувати, що кожна людина, з якою ти спілкуєшся, має свою гідність, і твоє справді вільне й щасливе життя полягає в тому, щоб утверджувати гідність кожної людини, поважаючи її. Бути скромними — означає не допускати навіть думки про якісь свої виняткові достоїнства, риси, особливі права на пільги, першість, визнання тощо. Перед Господом і суспільством ми всі рівні. Те, що вимагається від усіх, вимагається і від кожного зокрема.

Скромність — рідна сестра працьовитості, старанності, наполегливості. Хвальки ніколи не були старанними трудівниками. Хвастощі переростають у зарозумілість, дуже негативну рису, особливо в молодому віці. Вона виявляється в тому, що людина, маючи туманне, поверхове уявлення про щось дуже складне і важливе, вважає це своїми знаннями.

Бути скромним — означає бути терпимими до дрібних вад людей, якщо ці вади не становлять суспільної небезпеки. Якби кожен умів не лише вимагати, але й не помічати, вибачати, жити було б легше і кожному з нас, і суспільству в цілому.

Скромність називають вінцем усіх доброчесностей: у ній гармонійно зливаються свідома дисципліна, обов'язок і свобода волі. Батьки хочуть у своїх дітей бачити такі чесноти, як простота і скромність. Як прищеплювати їх в сім'ї?

Перша порада батьками, які не можуть утриматися, щоб на кожному кроці не похвалити своїх дітей. Починайте, не відкладаючи, боротьбу зі своєю антипедагогічною хворобою. Захвалювання дитини мимоволі породжує в ній чванькуватість, зарозумілість.

Зловживання похвалою з боку дорослих небезпечне тим, що воно може викликати у дитини зверхнє ставлення до інших, бажання звертати на себе завжди і скрізь увагу навколишніх, прагнення здійснювати хороші вчинки, одержувати відмінні оцінки тільки для того, щоб виділитися. Все це ті риси, які протистоять скромності. Бо скромність саме й полягає у відсутності бажання хизуватися своїми успіхами, у вимогливому ставленні до самого себе, в повазі до людей, у простоті поводження з ними.

«Задавака» — так звичайно називають тих дівчаток і хлопчиків, які люблять чимось вирізнятися серед товаришів. Особливо буває неприємно, коли хтось із дітей починає хвастати заслугами й особливим становищем або незвичними знайомствами батьків.

Наполегливе прагнення батьків до того, щоб завжди чимось виділити свою «незвичайно розумну», «надзвичайно обдаровану», «дуже начитану» дитину серед інших породжує в її характері й інші риси, споріднені з хвастощами: чванькуватість, зарозумілість, зазнайство.

Усі ці виявлення нескромного характеру діти, звичайно, зустрічають у штики. А батьки, заохочуючи таку поведінку своїх дітей, тільки поглиблюють ці конфлікти. «Не біда, якщо люди хвалитимуть тебе за твої діла. Біда, якщо ти робитимеш свої діла для того, щоб люди хвалили тебе», — писав Лев Толстой.

Педагоги давно вже помітили, що здебільшого питання про виховання скромності зовсім не хвилює батьків, діти яких відзначаються спокійним, врівноваженим, флегматичним характером. З такими дітьми, на перший погляд, наче б то й менше клопоту, на їхню поведінку ніхто з сусідів ніколи не скаржиться. Навпаки, на подвір'ї їх часто ставлять за приклад найгаласливішим і найнепосидючішим дітям. Батькам це подобається, особливо коли сини і дочки вступають у важкий підлітковий вік...

Чимало людей ще плутає скромність з бездіяльністю, безініціативністю. Якщо людина лишається осторонь палких суперечок, виру життя, це зовсім не скромність.

Скромна людина завжди стримана в словах і почуттях, але вона не відмовчується, боячись зіпсувати стосунки. Скромність не заважає людині бути принциповою, вимогливою і до людей, і до себе. Скромна людина завжди самокритична.

Виховання чесної, правдивої, скромної людини вимагає постійного піклування про те, щоб у сім'ї не виникали сприятливі умови для зародження і виявлення у дітей брехні, обману, непорядності, чванкуватості, зазнайства, честолюбства, зверхності, зарозумілості, грубості.

Скромна людина не буває самовпевнена і ніколи не буде себе вихваляти. Самовпевнених і самохвалів Господь часто впокорює різноманітними засобами, у тому числі попускаючи їм впадання в гріх, як це сталось з апостолом Петром. Ось чому прислухаймося уважно до голосу Святої Церкви: «Будучи плоттю, не хвались».

Перша заповідь Божа не суперечить нашому обов'язкові шанувати Святих ангелів і Святих угодників Божих і молитися їм, оскільки ми шануємо їх не як Самого Бога, а як вірних Його служителів, які своїм життям догодили Богові.

Із самого початку, коли ще не було ні світу, ні людини, Бог сотворив Святих ангелів. Ангели — духи безтілесні (тому й невидимі) і безсмертні, як і людські душі; але Бог їх обдарував силами та здібностями більше, ніж людину. Розум у них також досконаліший нашого. Вони завжди виконують волю Божу, вони безгрішні, а тепер благодаттю Божою так утвердились у здійсненні добра, що й грішити не можуть.

Кожному християнинові при хрещенні призначає Бог ангела-охоронця, який невидимо захищає людину від бід і напастей упродовж усього її життя, застерігає від гріхів, оберігає в страшну годину смерті, й потому не залишаючи її.

Ми повинні дбати про те, щоб ангел-охоронець завжди був з нами і не залишив нас. А для цього ми мусимо частіше звертатися до нього з молитвою і жити так, щоб не ображати його своїми негідними вчинками й поганими словами, бо в противному разі він, як істота Свята й безгрішна, покине нас, а натомість може приступити до нас ворог, лукавий спокусник людини — диявол.

Християнська церква просить Господа, щоб посилав нам ангела-охоронця, бо ми часто своїми гріхами віддаляємо його від себе. Церква шанує великого слугу Господа Архангела Гавриїла — Благовісника нашого спасіння.

Святі ангели й угодники Божі близькі Богові і можуть бути нашими помічниками в молитві перед Господом Богом. Ми повинні просити їхньої допомоги і заступництва, твердо

сподіваючись, що Господь від цих Святих скоріш почує наші молитви.

Слово Боже каже: «...моліться один за одного, щоб вам уздоровитись. Бо дуже могутня ревна молитва праведного!» (Як. 5, 16); «Бог не є Богом мертвих, але живих, бо в Нього всі живуть» (Лк. 20, 38).

Уповай і шануй справжнього Бога, не вигадуй для себе іншого кумира. Упования і шанування Справжнього Бога — позитивна чеснота. Друга заповідь Закону Божого вимагає: «*Не роби кумира і всякої подоби з того, що на небі вгорі чи на землі долі, і що у воді та під землею: не вклоняйся їм і не служи їм...»*

Кумир — ідол, божок, якого шанують замість Бога. На небі — це сонце, місяць, зорі, хмари, блакить, грім, блискавка тощо; на землі — усе, що бачимо: вогонь, море, ліс, звірі й усе, що викликає страх; у водах — риби, гади, шумні хвилі та ін.; під землею — землетруси, вулкани.

Отже, ця заповідь забороняє будь-що з цього всього вважати «богом», робити з нього подобу для шанування, поклонятися і служити йому ніби Богові. Тобто коли людина уповає не на справжнього Бога, а на щось вигадане, то таке упования і є ідолопоклонством.

Заповідь не забороняє повагу до Святих. Навіть один Святий має неоціненне, вагоме значення для всього світу. Самим фактом свого існування, хоч, можливо, і не відомого людям, але відомого Богові, Святі приносять на землю людям велике Боже благословення. Кожен Святий має всесвітнє значення, оскільки він своїм життям відходить у світ вічності за межі земної історії.

Скупість — це коли людина збирає для себе земні скарби і так серцем прив'язується до них, що, забувши Бога, на них тільки й надіється, про них тільки й думає. Тоді багатство стає для такої людини ідолом.

У скупого в усьому нестаток. Він ніби бідняк, який трясеться від голоду й холоду. Інші пристрасті існують для насолоди і задоволення, а пристрасть до скупості проходить у нестатках і злиднях.

Скупа людина скільки б не мала багатства — бідніша за всіх, оскільки жаліє спожити для себе всього, що їй належить, ніби нічого не має. Багатство тільки тоді має значення, коли воно використовується розумно. Оскільки скупа людина не робить цього, то багатство їй не приносить ніякої користі.

Скупий накопичує тільки заради самого накопичення. Він не задовольняє своїх потреб, оскільки відмовляє собі в них. Скупий, поки живий, нічого доброго не робить, а тільки тоді добро сподіє, коли помре. Багатство його, яке було до того в'язнем, виходить на світ і слугує на користь іншим людям.

Скупість збіднює людину, перетворює її в егоїста і здирника. Речі існують для того, аби служити людині, а не

поневолювати її. Речі й блага — втілення праці, тому ставлення до речей є міркою твого ставлення до людини. Скнарість — егоїстичний острах віддати частину своєї душі іншій людині, згодом вона переростає в жадібність, а це спотворює людину, її духовний світ, потреби, інтереси.

Жадібність породжує людиноненависництво (мізантропію), безсердечність. «Жадібні до грошей неминуче бувають і заздрисними, і схильними до клятви, і віроломними, і зарозумілими, і лихослівними, і хижими, і безстидними, і нахабними, і невдячними, і виконавці всіх злих справ» (Іоанн Златоуст).

Скнарість — це потворне убозтво і нагота. Нагадуємо про скупість, скнарість і жадібність для того, аби ви замислилися про найогидніші людські пороки, поглянули самі на себе, викинули зі своєї душі навіть найменше сміття. Ці вади прийшли до нас ще з тих часів; коли людина пригноблювала людину, коли цінність людська визначалася кількістю грошей, коли купувалися любов і краса. Світ змінювався, однак ці зваби переходили з покоління в покоління, тримаючись на багатьох негативних звичках, слабостях, традиціях. Учись жити так, щоб душа твоя засуджувала скупість і жадібність так само, як і марнотратство, і надмірну розкіш.

Тому нас закликає їх Господь: «Не збирайте скарбів собі на землі, де міль та іржа нищать їх і де злодії підкопуються і викрадають їх» (Мт. 6, 19). Учись жити так, щоб душа твоя засуджувала скупість і жадібність.

Самолюбство — порок, коли людина починає сама собі поклонятися, вважає себе найкращою, наймудрішою за всіх. Вона горда, Богові не покірна і тому богопротивна.

Початком усіх пристрастей є самолюбство, а кінцем — гордість. Самолюбство є безрозсудною любов'ю до свого тіла. Необхідно відсікти його, як відсікаємо решту пристрастей, що йдуть від нього. Коли відкидаємо самолюбство — матір зла, тоді разом із ним відкидаємо і все, що випливає з нього; бо, коли його не буде, ніякий вид або слід зла не зможе вже залишитися в нас.

Про самолюбство правильно сказав один мудрець, що воно є джерелом усіх порочних помислів, особливо ласолюбства, сріблолюбства і славолюбства, які охоплюють наш розум. Сріблолюбство, ласолюбство і славолюбство притупляють у душі пам'ять про Бога, і при цьому в нас оселяються різні пристрасті, породжувані самолюбством.

І тому, хто вижене із серця самолюбство, легше стане боротися за допомогою Господа з іншими негативними пристрастями. Адже із самолюбства легко народжуються гнів, журба, злопам'ятство, ласолюбство і неприборкане зухвальство.

Рідною сестрою самолюбства є *зарозумілість* — сліпота душі, яка не дозволяє бачити їй свою неміч. Якщо ти маєш багато заслуг і не знаєш за собою нічого поганого, але вважаєш себе гідним Царства Божого, знай, що далекий ти від нього.

Зарозумілість — це наша духовна неміч, яка дуже важко помічається й усвідомлюється. Вона зачиняє ті двері, через які входить у нас благодать Божа. Грішник не ввійде в Царство Небесне, тому що він має гріхи, а праведник не ввійде туди через своє самовихування і зарозумілість.

Поки людина знаходиться в сліпоті зарозумілості, вона думає, що робить усе правильно й розумно, а насправді всі її вчинки та помисли — одна лише омана. Така людина подібна до сліпого, який, весь у багні, думає, що він чистий; хоч збився з дороги і заблукав, однак думає, що знаходиться на правильному шляху. Ця духовна сліпота тим страшна, що людина її не помічає.

Зарозумілість є хворобою нашої душі, хворобою такою сильною й тяжкою, що ставить людину в один ряд з душами відкинутих, ворожих Богові. Самолюбство й зарозумілість завжди поєднані з тонкою, часто непомітною ненавистю до ближнього.

Щоб уникнути цієї хвороби, потрібно примушувати наш дух засмучуватись і упокорюватись через богоугодну печаль, яка народжується від усвідомлення своєї гріховності. «Серце засмучене і покірливе Бог не знищить» (Пс. 51, 19). Треба всіляко намагатися виганяти із себе самолюбство і зарозумілість, у якому б вигляді вони не ховалися в нас.

Ненаситність — це обжерливість, пияцтво, ласолюбство. Опанована цим гріхом людина думає тільки про свій шлунок, усе приносить йому в жертву, кривдить, обманює, краде — і все те для пияцтва, для об'їдання. Такі люди забувають Бога, бо, як каже апостол Павло, «їхній бог — черево» (Фил. 3, 19).

Як у великій купі гною народжується багато черв'яків, так від великої кількості їжі приходить багато падінь, лукавих думок і ганебних снів. Про гріх ненажерливості та пияцтва багато говориться у Святому Письмі та святих отців церкви: «Зважайте на себе, щоб серця ваші не обтяжувались обжерливістю, пияцтвом і житейськими турботами, і щоб день той не застав вас несподівано» (Лк. 21, 34). «Як удень, поступаймо доброчесно, не в гульні та в пияцтві» (Рим. 13, 13). «Щоб старі чоловіки були тверезі, поважні, помірковані, здорові у вірі, в любові, в терпінні. Подібно й старі жінки нехай поводяться, як належить святим, — щоб не було обмовниці, не підневолювались пияцтву, навчали добра» (Тит. 3, 2–3). «... Ні злодії, ні зажерливі, ні п'яниці, ні наклепники, ні грабіжники — не успадкують Царства Божого» (І Кор. 6, 10). «А як той злий раб скаже у серці своїм: "Не скоро прийде господар мій!" — та й почне бити товаришів своїх, їсти і пити з

п’яницями, то прийде господар раба того в день, в який він не сподівається, і в годину, в яку не думає, і розітне його і визначить його одну долю з лицемірами: там буде плач і скрегіт зубів» (Мт. 24, 48–51). «П’яниця недостойний жити в суспільстві розумних істот: його потрібно було б помістити між тваринами і вигнати із суспільства людей» (Св. Василій Великий). «Не вино погане, але його зловживання» (Св. Златоуст). «Вино є Боже діло, а пияцтво диявольське» (Св. Златоуст). «Дим проганяє пчіл, а безмежне винопиття відганяє духовні дари» (Св. Василій Великий).

Марнославство — це шукання похвали і слави у людей. «Полюбили славу людську більше, ніж славу Божу» (Ів. 12, 43) — ці слова вражаюче точно визначають марнославство людей. Христос вважав марнославство згубним для спасіння людей, оскільки воно руйнує сили добрих справ і умертвляє віру людей.

У суспільстві воно виявляється в різних формах. Переважно це такі дії, які вигадує людська сутність або мудрування тіла: шукання поважних знайомств і похваляння ними, прикрашування помешкань без урахування своїх матеріальних можливостей, надмірні витрати на одяг, здійснення добрих справ на основі нещирих і нечистих мотивів. Марнославство властиве і дітям, і юним, і старшим людям, бо кожен шукає і бажає собі похвали і честі від інших. Цей прагне, щоб його хвалили за вроду, хоробрість і розум, інший намагається показати себе благородним, багатим, заслуженим, третій — умілим і досвідченим, а той — правдивим, чесним, добрим. Досить часто деякі пересічні люди, бажаючи здобути собі славу, стають нерозсудливими і смішними, тому що негарний хоче показатися гарним, невіглас — ученим і мудрим, а розпусник — праведним і цнотливим. Пристрасть марнославства примушує людей догоджати світові. Марнославний стає рабом своєї слави і рабом світу, бо інакше світ не вдостоїть його слави. Основа більшої частини дій марнославних людей невгодна Богові, адже «любов до цього світу є ворожнеча проти Бога» (Як. 4, 4), як каже апостол Яків.

Марнославство — це пристрасть, що підкоряє нас своїй владі підступно і майже непомітно. Коли когось хвалять, той стає дуже вдоволеним і радісним, у противному разі він невдоволений, непривітний, засмучений. Це діє дух марнославства, який оволодів серцем цієї людини.

Ісус Христос докоряє людям за цю пристрасть: «Остерігайтесь творити милостиню вашу перед людьми, щоб вони вас бачили, а то не буде вам нагороди від Отця нашого Небесного» (Мт. 6, 1). Пророк Давид назвав марнославців людиновгодниками. Настирливе шукання слави у людей суперечить Божественному характеру Ісуса Христа, який сказав про Себе: «Слави від людей не приймаю» (Ів. 5, 41).

Коли люди пишаються красою, мудрістю, багатством або чеснотами, щоб здобути собі славу, тоді часто Бог позбавляє їх цих дарів, і вони лишаються посоромленими. Сором і приниження — це кара Божа за марнославство.

Марнославний кривдить, окрім себе самого, ближнього і хоче скривдити самого Бога. Самого себе він кривдить, позбавляючи себе Царства Божого. Ближнього він кривдить, обманюючи його, уявляючи, ніби чинить добрі діла заради слави Божої. Він намагається скривдити й самого Бога, віддаючи перевагу славі людській перед славою Божою і ставлячи суддею своїх чеснот людей, а не Бога. Богові належить усяка слава, честь і поклоніння за добрі діла, а марнославний присвоює цю славу собі, бажаючи і шукаючи її серед людей.

А чого варті діла марнославних? Вони подібні плодам, зовні красивим, а всередині гнилим. Якщо намір святий, то святе й діло чесноти, а коли ж грішний, то й грішні діла такої ж чесноти. Намір обертає чесноту на порок, а його порок — знову на чесноту. Коли ж намір недобрий, тоді Бог відвертається від наших справ і жертв. Кінцевою метою всіх дій марнославного є власний прибуток, користь, похвала від людей. Отже, його наміри нищать святість чесноти, перетворюючи її в порок.

Для людей підставою для слави бувають природні дари або правдиві заслуги перед Богом і суспільством. Прикладом такої слави були цар Соломон і Божі Святі угодники. І тепер є люди, гідні похвал за природні дари і здібності, за чеснотливе духовне життя або заслуги в різних галузях. Якщо ці люди пройняті глибокою вірою в Бога, то вони не шукають слави і не захоплюються нею. Бог оберігає талановитих людей від слави людської, не даючи їм можливостей зачаровуватись нею.

Можна тривалий час обдурювати людей своїми марнославними справами, але прийде день, коли відкриється вся ця нещирість, оголяться таємні діла і виринуть потаємні істинні помисли. І сором укриє обличчя тих, хто побачить ганебність свого марнославства. Але тоді вже ні сльози не дадуть утіхи, ні каяття — користі.

«Не будьмо марнославні», — як навчає нас апостол Павло (Гал. 5, 26). Відкиньмо темні діла суєтної слави і звільнімось від згубної пристрасті марнославства, які позбавляють нас спасіння. Нехай воно покине наші думки й серця, щоб ми завжди мали на меті не свою славу, а славу Божу, і тоді Отець наш Небесний віддасть нам явно.

Спробуємо розкрити сутність *гордості* як негативної і гріховної риси характеру людини.

1. Горда людина надзвичайно високої думки про свої позитивні риси: розум, честь, славу, красу, силу, багатство, владу. Така людина шанує лише себе, власні поняття і бажання

вважає вищими від верховної волі Самого Бога. Вона презирливо і насмішкувато ставиться до думок і порад інших людей і не відмовляється від своїх поглядів, якими б смішними й шкідливими вони не були. Горда людина не здатна до доброго діла, любові до ближніх, бо вимагає, щоб усі їй служили. Тому й сказано: «Господь гордим противиться, а смиренним дає благодать» (Як. 4, 6; Пр. 3, 34).

2. Гордість стала причиною падіння Денниці — вищого ангела, який згодом став дияволом — Люцифером. Через нього гордість і ввійшла у первозданних Адама і Єву.

3. Горда людина будь-яким способом шукає честі, слави і похвали. Вона завжди хоче здаватись вищою від усіх, указувати, повелівати і мати зверхність. Проте якщо їй перешкоджають, то тоді вона сильно гнівається, ремствує, обурюється і нарікає.

4. Гордий намагається розпочати діла понад силу; досить часто він не може їх виконати; покладає на себе тягар, який не може понести. Гордий самовільно втручається в чужі справи, скрізь і всякому вказуючи, хоча й сам не знає, що слід робити, без сорому хвалить себе, але замовчує про свої недоліки.

5. Гордий завжди нав'язує свою волю і хоче утвердити її. Якщо він має добро, то приписує його своїм трудам, своєму розуму, своєму старанню, а не Богу. Без Бога ми нічого не можемо зробити.

6. Гордий не любить викривань і умовлянь; вважає себе у всьому правим, хоча має недоліки. Він не терпить принижень, презирства і бідувань; часто ремствує, обурюється. У словах і вчинках виявляє гордовитість і пихатість.

7. Горді люди над усе пишаються честю і славою, багатством і силою, розумом і владою. Але все це непостійне і неміцне. Усе змінюється — як приходить, так і відходить від нас, тому що все не наше. Премудрий Соломон правдиво сказав, що все це суєта суєт і томління духа. Усе, що ми маємо на землі, не наше, а Боже, ми є тільки вмістилищем Божих дарувань.

8. Від гордості походять сварки, непослух начальству, різні заколоти, війни.

За словами Соломона, із шести пороків, яких особливо не любить Господь, гордість займає перше місце. Ми знаємо приклади, коли Бог ганьбив і осуджував гордість. Так, один фараон загинув у Чорному морі за те, що гордо чинив опір волі Господа. Навуходоносор уявляв, що велич його зросла й сягнула аж до неба, а влада поширилась до країв світу. Проте Бог вигнав його від людей, і серце царя стало схоже на звіряче, і став він жити, як тварі (Дан., 4). Або Антіох, який хвалився у своїй гордині: «Як лиш прибуду туди, зроблю з Єрусалима юдейське кладовище». Однак він захворів на якусь невиліковну й невидиму недугу. Сталось так, що він зненацька

вивалившись із колісниці, сильно травмувався і в жахливих муках помер (2 Мак., 9, 4–28).

Господь наш Ісус Христос указав нам інший шлях до піднесення. Син Божий, Господь наш, заради нас змирився з усіма випробуваннями, чи то ж нам, рабам нікчемним, личить гордитися? Господь наш заради нас прийняв образ безчестя, то чи ж нам хвалитися честю? Господь наш не мав де голови прихилити, то чи ж нам слід розширяти розкішні будинки? Господь наш молився за ворогів своїх: «Отче, прости їм!» (Лк. 23, 24). Чи ж нам гніватись на наших кривдників, озлоблюватись і шукати помсти? Однак хто ми справді є, що наші вуха не терплять образ? Ми — твар убога, немічна, оголена, пристрасна, заблудна, піддана всяким нещастям, оточена всякими бідами. Ми — трава, що сьогодні є, а завтра засохла, прах і попіл, які роздуваються вітром.

Господь наш прийшов у світ і показав приклад служіння іншим, душу Свою віддавши за нас. Щирі послідовники Господа старанно наслідували Його в служінні іншим, не чекаючи за це подяки чи піднесення.

Наша неміч така страшна і велика, що без Подателя благ, навіть якщо і захочемо зробити добро, то не зможемо:

— гординя — це є зрікання Господа, демонські витівки щодо приниження інших, матір осуду, породження похвал, ознака неродючості, укриття від Божої допомоги, початок несамовитості і падіння, джерело дратівливості, двері лицемірства, опора демонів, початок немилосердя, не відання жалю, супротивник Господу, корінь ганьби;

— початок гордині — це кінець марнославства і середина приниження ближніх, безсоромна похвала своїх досягнень і подвигів, самовихваляння, ненависть до критики і, нарешті, відмова від Божої допомоги;

— гордий подібний яблуку, всередині гнилому, а зверху сяючому красою.

Святитель Іоанн Златоуст:

— гордість — це підводний камінь, об який часто розбиваються ті, які довго чинили опір бурям пристрастей і різним спокусам;

— гордовитість і марнославство ненаситні. Якби гордий побачив, що сам цар принижується і поклоняється йому, то й тоді не задовольнився б цим, а ще більше запалився б. Подібно до ненаситності грошолюбців норові люди, чим більше мають честі, тим більше вимагають її. Пристрасть їх постійно зростає, тому що вона не має меж. Вона закінчиться лише тоді, коли вб’є захопленого нею.

Люди повинні мати смиренне серце і в усьому бути скромними. Тоді все, що маємо доброго, не буде відібране через гордість. Усе в житті своїм робіть у славу Божу, а не для свого уславлення. Будемо ж усіляко викорінювати зі свого

серця гордість, щоб не мати своїм противником Бога, бо «Бог гордим противиться, а смиренним дає благодать» (Як. 4, 6).

На думку апостола Павла, «*користолюбство* (пожадливість) — ідолослужіння» (Кол. 3, 5). Для корисливої людини багатство стає ніби ідолом, якому вона служить і поклоняється більше, ніж Богові.

При проникненні в будь-який дім користолюбство робить його нечистим. Коли користолюбець паленіє наживою, він не відчуває ніякої радості, але втрачаючи копійки, переживає так, ніби позбувається життя. Користолюбець сумує, бачачи успіх інших, засмучується при відчутті стану загального благоденства, усувається від усякої справи, від якої неможливо одержати вигоди. Він ненавидить тих, хто має, як і тих, хто не має. Перших через те, що не може володіти їхньою власністю, а других тому, що вони можуть звернутися до нього по допомогу. Він до всіх ставиться ніби до своїх кривдників. Що для користолюбця люди! Для нього і Бог є ворогом.

Св. Іоанн Златоуст говорить: «Ведмеді та вовки, коли наїдяться, залишають їжу, а користолюбці не знають меж достатку». Якщо людина не вміє користуватися грошима, вони оволодівають нею. Хто надміру любить гроші, той не тільки не зможе любити ворогів своїх, але буде ненавидіти й друзів. Така людина не знає ні родинних, ні дружніх почуттів, не шанує літніх людей і не має жодного приятеля. Користолюбний до всіх ставиться вороже, але передусім до себе самого, оскільки не тільки губить свою душу, але й тіло виснажує постійними турботами про власну наживу.

Корисливість виганяє із серця страх Божий і штовхає таку людину на будь-яку несправедливість і обман ближнього. Людина, яка не боїться Бога, забуває про Його всевидющість, святість і правосуддя, заради наживи поводиться з ближнім беззаконно. Прагнучий до власної наживи використовує ближніх і друзів для досягнення своєї користолюбної мети. У боротьбі за наживу він використовує будь-які засоби, доходячи навіть до вбивства та інших злочинів.

Як правило, користолюбці не бояться ні Бога, ні докорів сумління, а лише осуду людського, викриття їхнього таємного беззаконня. Удаючись до обману і всіляких хитрощів, вони підступом і лукавством уміють ухилятися від покарання, ховаючи сліди своїх злочинів, а злі діяння прикривають законами. Користолюбці, які устигають безкарно робити свої злі справи в земному бутті, будуть покарані за них у майбутньому житті, навіть якщо вони й не вірять у нього. Святе Письмо переконливо говорить: «Ні злодії, ні хижаки Царства Божого не наслідують» (І Кор. 6, 10).

У Святому Письмі є приклади, як Господь карає користолюбців. Перший приклад – покарання Ізраїльського царя Ахава. Йому все було мало багатства, тож він захотів

заволодіти виноградником, який належав його сусідові Навоту. Для цього він підкупив свідків, які засвідчили, що буцім Навот лихословив Бога. За це Навота вбили, і цар Ахав заволодів його виноградником. Бог сповістив Іллі про все, що зробив Ахав, і сказав: «Іди до Ахава, ти знайдеш його у винограднику, і скажи йому, що собаки лизатимуть його кров на тому самому місці, де вони лизали кров Навота». Ілля розповів усе Ахавові. Бог врахував попереднє каяття Ахава і полегшив покарання. Коли Ахав пішов війною проти народу, що жив недалеко від землі Ханаанської, то був уражений стрілою воїна і в дорозі помер. Уся колісниця була залита кров'ю. Служники її змивали, а собаки злизували її. Цареву дружину Єзавель було викинуто з вікна, і кров її полилась по стінах на коней, які розтоптали її. Поки служники обідали, собаки з'їли тіло цариці, залишивши тільки кістки голови, рук і ніг. Так Бог покарав нечестивих за користолюбство і смерть безвинних людей.

Другий приклад. Одного разу пророк Єлисей зцілив від прокази сирійського воєначальника Неємана. На подяку за зцілення Неєман запропонував пророкові багаті дарунки, але той відмовився від них. А Гнезій, учень пророка Єлисея, будучи великим користолюбцем, наздогнав Неємана і від імені Єлисея попросив у нього трохи срібла й одягу. Неєман дав йому навіть більше, ніж той просив. Гнезій думав, що пророк не довідається про обман, але помилився. Єлисей засудив його користолюбство, і проказа Неємана перейшла на Гнезія.

Приклади Ахава і Гнезія переконують нас, що користолюбство шкідливе для людини. Воно, за словами апостола Павла, є коренем усього лихого (І Тим. 6, 10). Користолюбство і багатство — різні речі. Можна бути багатим і некористолюбивим. Святе Письмо надає нам багато прикладів з життя Святих, які мали багатство. Однак з таких був Авраам. Серед жон-мироносиць були багаті жінки, які служили Господу Ісусу Христу своїм майном. Історія знає численні випадки, коли багаті християни слугували бідним, незаможним людям, чимало зробили для розвитку культури (будували храми, монастирі, слугували мистецтву, залишивши після себе добру пам'ять).

Людині належить турбуватись про життєдіяльність і здоров'я свого тіла, але не за рахунок душі, Царства Божого та вічного життя. Благополучне і стримане життя людини несумісне з користолюбством.

Будемо просити Бога, щоб він не допустив нас до цього гріха, і всіляко не дозволяти корисливості опанувати нашими душами. Вищеописаним гріхам треба протиставити християнські чесноти: щедрість, стриманість, смирення, безкорисливість.

Ці чесноти ми знаходимо в житті Святих і подвижників Церкви, а ще більше ми на них натрапляємо у повсякденному

житті. Ми покажемо вам, як про ці чесноти сказано у Святому Письмі та в житіях Святих.

Щедрість – це здатність людини охоче ділитися своїм майном, коштами і т. ін., не шкодуючи витрачати що-небудь. «...Тому я наказую тобі, говорячи: «Конче відкривай руку свою для брата свого, і вбогого свого, і для незаможного свого в Краї своїм» (5 М. 15, 11).

«З голодним своїм хлібом поділися; введи в дім бідних, безпритульних; побачивши голого, вдягни його; від брата твого не ховайся» (Іс. 58, 7).

«Хто просить у тебе — дай йому, а хто хоче позичити в тебе — не відвертайся від нього» (Мт. 5, 42).

«Продавайте майно ваше та давайте милостиню (Лк. 12, 33). Усе, що маєш, продай і роздай убогим» (Лк. 18, 22).

«Будьте гостинні до чужинців» (Рим. 12, 13).

«Кожний нехай дає, як постановив у серці, не з жалем і не з примусу, бо Бог любить того, хто дає охоче» (2 Кор. 9, 7). «Про добродійство і товариськість не забувайте, бо такі жертви приємні Богові» (Євр. 13, 16). «Справу щедрості Бог не забуває, бо не є Він несправедливий, щоб забути ваше діло і любов, які ви виявили в ім'я Його» (Євр. 6, 10).

«Господь своїм втіленням подав приклад щедрості, бо ви знаєте благодать Господа нашого Ісуса Христа, що Він, бувши багатим, збіднів ради вас, що ви збагатились Його вбогістю» (2 Кор. 8, 9).

Характерною особливістю віруючих є щедрість. Добре тому, хто милосердний і позичає; він щедро роздає убогим; правда його навіки стоїть, і сила його підіймається в славі.

Щедрість буває марною і без любові: «І якщо й роздасте усе своє майно і віддасте тіло своє на спалення, але не маєте любові, то нема вам з того ніякої користі, ні пожитку жодного» (І Кор. 13, 3).

Щедрість повинна проявитися: 1. *Для служіння Богу*: «Сказав Господь Мойсеєві: «Накажи синам Ізраїля, нехай візьмуть для Мене приношення; від кожного, хто добровільно схоче дати, візьміть для Мене пожертву» (Вих. 25, 1).

2. *Стосовно віруючих*. «Тоді учні ухвалили, щоб кожний зі свого достатку послав допомогу братам, які живуть в Іудеї, що і зробили, пославши зібране для пресвітерів через Варнаву і Савла» (Дії 11, 29–30). «Першого дня в тижні нехай кожен з вас відкладає в себе та зберігає, скільки має змоги, щоб не збирати тоді, коли я прийду. Коли ж прийду, то тих, кого ви виберете, пошлю з листами, щоб віднесли вони дар ласки в Єрусалим» (І Кор. 16, 2–3). «Отже, поки маємо час, робімо добро всім, а найбільше ж своїм по вірі» (Гал. 6, 10).

3. *З метою допомогти священнослужителям*: «А хто навчається слова, нехай ділиться всяким добром з наставником» (Гал. 6, 6); «Я отримав все і маю достаток. Я

задоволений, одержавши від Епафродіта те, що ви послали, як пахощі запашні, жертву приємну, Богові вгодну» (Фил. 4, 16, 18).

4. *Щодо бідних*: (3 М. 19, 10; 25, 35; 5 М. 15, 7–11). «Хто має дві одежі, нехай дасть немаючому; і у кого є їжа, нехай робить так само» (Лк. 3, 11); «Але, як справляєш гостину, клич убогих, калік, кривих та сліпих...» (Лк. 14, 13).

5. *Стосовно вдів і сиріт*: «І прийде до тебе і сирота, і вдова, що в брамах твоїх, та їстимуть досита...». «Як збиратимеш жниво з твого поля і забудеш сніп на полі, не повертайся за ним: нехай буде приходькові, сироті та вдові... А коли оббиватимеш маслину, не будеш придивлятись ще раз до гілля: нехай буде приходькові, сироті та вдові. Як збиратимеш виноград у себе в винограднику, не підеш потім оглядати грона: нехай вони зостануться приходькові, сироті та вдові» (5 М. 14, 29; 19–21).

6. *Стосовно ворогів*: «Отже, коли ворог твій голодний, — нагодуй його; коли має спрагу, — напій його...» (Рим. 12, 20); «Любіть ворогів ваших, чиніть добро тим, хто ненавидить вас» (Лк. 6, 27; Мт. 5, 44).

7. *Стосовно всіх людей*: «У кожному, хто просить в тебе, дай...» (Лк. 6, 30); «Тож тому... усім робімо добро...» (Гал. 6, 10).

8. *Відповідно до тих, хто жертвує охоче*: «Кожний нехай дає, як постановив у серці своєму, — не з жалем і не з примусу, бо Бог любить того, хто дає охоче!» (2 Кор. 9, 7).

9. *Без розрахунку на зарплату чи подяку*: «...Чиніть добро, позичайте не ждучи нічого назад, — і нагорода ваша за це буде велика...» (Лк. 6, 35).

10. *Відповідно до наших можливостей*.:«Бо коли є охота, то приємна вона згідно з тим, що хто має, а не з тим, чого хто не має» (2 Кор. 8, 12).

Потрібно багато працювати, щоб мати можливість творити щедрість: «...А краще нехай працює, роблячи своїми руками добро, щоб мав що подати нужденному» (Еф. 4, 28).

Хто чинить щедрість буде в достатку: «Той сипле щедро, і йому ще прибуває, а інший скупий надміру і убожіє» (Пр. 11, 24). «Хто бідному дає, той недостатку не знатиме» (Пр. 28, 28). Пам'ятайте: «Хто сіє скупо, той і пожне скупо, а хто сіє щедро, пожне також щедро» (2 Кор. 9, 6); «А Бог спроможний всякою благодаттю збагатити вас, щоб ви, завжди і в усьому маючи достаток, були багаті на всяке добре діло» (2 Кор. 9, 8);

— *буде благословенний Богом*: «Хто чинить бідному добро, той Господу позичає і Він йому відплатить за його добродійство (Пр. 19, 17); «Коли голодному ти віддаси хліб твій, наситиш знедолену душу, — тоді засяє твоє світло в пітьмі, темрява твоя стане ніби полудень, і Господь завжди буде тебе водити, наситить твою душу в посуху, зробить

міцними твої кості. Ти станеш, мов сад зрошений, мов джерело, води якого не висихають» (Іс. 58, 10–11).

В. Сухомлинський радить: «Виховання щедрості й безкорисливості — один з найтонших процесів виховання. Я прагну того, щоб щедрість давала в роки дитинства і отроцтва хвилюючі радості, залишала в душі незабутні спогади.

Я ніскільки не перебільшую, запевняючи мого найдорожчого читача — молодого педагога, що радість щедрості — найблагороднішa духовна сила, яка пробуджує в юному серці подив перед людським благородством, гордість від усвідомлення своєї причетності до творення цього благородства».

Тому будь щедрим і безкорисливим. Живи і працюй так, щоб створене тобою ставало для людей частиною твоєї душі, віддавай творіння своєї душі людям щедро, без болю в серці.

Щедротні душі — дитина тієї співучасті, без якої немислиме людське благородство. Щедрим може бути лише той, хто вміє любити людей і жаліти їх. Але й любов до людей неможлива без первинної іскри щедрості.

Навчись бачити навколо себе щедрість — це справжнє багатство душі. Ще з дитинства ти повинен усвідомити істину, що найголовніше багатство в людині — це багатство духу: розум, знання, талант, творчість, вірна людська дружба і любов, щастя продовжувати і повторювати себе в майбутній людині. Отже, оволодіваючи всім цим багатством, ти пізнаєш секрет справжньої щедрості, яка несумісна з марнотратством, прагненням людини похизуватися надмірною розкішшю.

Щедрість повинна радувати людину і залишати в її душі незабутні спогади. Радість щедрості — найблагороднішa духовна сила, яка сприяє в серці кожного подиву перед людським шляхетством, гордості від усвідомлення своєї причетності до його творення. За твою щедрість одержите від Господа нагороду — Царство Небесне.

Стриманість — це здатність постійно контролювати себе і свою поведінку, володіти собою, своїми бажаннями, настроєм. Ця християнська чеснота вимагає здатності стримуватись від дій, що усвідомлюються як непотрібні або шкідливі в певних умовах, зберігати витримку навіть у складних і важких умовах. Стримана людина витривала і терпляча. Вона здатна терпіти фізичні страждання (голод, спрагу тощо), негаразди, стримувати, коли це необхідно, свої бажання.

Стримуйся від зла і гніву, уникай поганих учинків і пристрастей, лінощів і недбалості, нерішучості і слабовілля, скупості і жадібності, марнотратства і марнославства; відсторонюйся від егоїзму і байдужості, пустослів'я і ниття; позбавляйся глузування й базікання; цурайся нетактовності і розпущеності, віроломства і зарозумілості, слізливості, нескромності і непорядності; не допускай обману і

лицемірства, плазування і підлабузництва, пияцтва і обжерливості, відчаю і смутку; рятуйся від жалюгідності, жорстокості й підлості, нашіптувань і доносів.

Намагайся силою волі утриматись від багатоочікуваних бажань і примусити себе робити потрібну справу. Стримання від бажань — тонкий різець, без якого не може обійтись скульптор благородства. Умій користуватись цим різцем! Не давай волі бажанню, якщо здійснення його веде тебе до поганих, мерзенних учинків.

Ісус Христос виснажувався від голоду, а ти розриваєшся від переїдання. І хоча ласолюбство не викликає ніякого зла, проте для чого готувати для черв'яків розкішну трапезу? Хочеш, щоб ти гарно виглядав? Упорядкуй своє тіло. Для чого зариваєш душу і робиш велику загорожу для неї? Якщо будеш дбати про душу свою, не гнітитимеш її тілом, то зробиш погляд її світлішим, крила — легшими, тягар — невагомішим. Будемо живити душу духовними бесідами при стриманому житті так, щоб тіло завжди було здоровим і міцним. Тільки таким чином можна благоустроїти себе, досягнути вершин доброчесності і сподобитись вічних благ (27 бесіда Св. Іоанна Златоуста на Дії Апостолів).

Смирення — це свідоме спрямування своєї волі для перемоги зовнішніх і внутрішніх перешкод на шляху до поставленої мети без вимоги одержання за це слави і пошани. Найбільша перемога — це перемога над самим собою. Вчись змалку володіти собою, наказувати собі, примушувати себе робити те, що потрібно, і воно стане для тебе бажаним. У цій гармонії — основа твоєї смиренності.

Смирення — це, перш за все, перемога в нас самих, зменшення неправди, в якій ми повсякчас живемо. Лише смиренні здатні жити за правдою — бачити і сприймати життя таким, яким воно є, і завдяки цьому споглядати велич Божу, доброту і любов до всіх. Христос був сповнений покори перед Своїми ворогами. Коли над Спасителем глумилися, Він мовчав. Але в цьому мовчанні були Його сила і велич. Для того, щоб смирити себе, треба мати сильний дух. Навчись бачити себе таким, яким ти є насправді, а не уявляти себе у викривленому вигляді.

Так, перебуваючи в храмі, митар побачив себе грабіжником, який ображає людей. Цим і проявилося смирення митаря. Іноді ми ображаємось на оточуючих, якщо вони говорять про нас правду. У цих випадках треба не гніватись на них, а дякувати Богові за те, що через цих людей Він розкрив нам очі на самих себе. Якщо ти вмієш тільки підкорятись волі інших, то виростеш блідою тінню людини. Справжня людина вміє бачити і розуміти обставини, де треба керувати, наказувати собі бути смиренним. Слід пам'ятати, що смиренність не є слабкістю, нерішучістю чи розслабленістю.

Смиренність заповідана у Святому Письмі: «Смиріться перед Богом, і піднесе вас!» (Як. 4, 10); «А ви всі, зодягнувшись у смиренномудрість, будьте покірні один одному; Бог противиться гордим, а смиренним дає благодать. Тож покоріться під міцну руку Божу, щоб підніс вас у свій час» (І Петр. 5, 5—6); «Не робіть нічого через суперечки або ради марної слави, але в смиренномудрості шануйте один одного вище від себе» (Фил. 2, 3);

«Зодягніться, як вибрані Божі святі та улюблені, у щире милосердя, добротливість, покору, лагідність, довготерпіння. Терпіть один одного...» (Кол. 3, 12–13).

Смирення необхідне для служіння Богові: «Тобі сказано, о чоловіче, що є добре й чого Господь від тебе вимагає: смиренномудро ходити перед твоїм Богом» (Мих. 6, 8); Павло сказав пресвітерам: «Весь час... я з вами весь час перебував і служив Господові з усією покорою...» (Дії 20, 18–19);

— *для входження в царство Боже Ісус сказав*: «По правді кажу вам: коли не навернетесь і не станете як діти, — не ввійдете в Царство Небесне! Отже, хто покориться, як дитина оця, той найбільший у Царстві Небеснім» (Мт.18, 3–4).

Смирення є основною ознакою всіх віруючих: «Серце моє, о Господи, не горде, та й очі мої не несуться вгору... Я всмирив і заспокоїв мою душу, немов дитятко на руках у матері своєї...» (Пс. 131, 1–2).

Віруючі повинні наслідувати смиренно Господа: «Нехай ті самі думки будуть у вас, що і в Христі Ісусі. Він, бувши Богом за Своєю природою, не вважав для Себе за захват бути рівним Богові, але умалив Себе Самого, прийнявши вигляд раба, ставши подібним до людини... Він упокорив Себе, бувши слухняним аж до смерті, і то смерті хресної» (Фил. 2, 5–8);

— *признавати себе нікчемними виконавцями волі іншого*: «Так і ви, коли виконаєте все наказане вам, то кажіть: «Ми — раби нікчемні; бо зробили лиш те, що повинні були зробити!» (Лк. 17, 10);

— *усі добрі справи зараховувати до величі Бога*: «Я найменший з апостолів і негідний називатись апостолом, бо я переслідував Церкву Божу. Та благодаттю Божою я те, що є, і благодать Його, що в мені, не була даремна, бо я працював більше від їх усіх, проте не я, а благодать Божа, яка зі мною» (І Кор. 15, 9–10); «Але цей скарб ми маємо в глиняних посудинах, щоб велич сили була Божа, а не від нас» (2 Кор. 4).

Люди, які мають смирення отримують благодать перед Богом: Господь «...покірливим милість дає» (Пр. 3, 34);

— *націлені на увагу Божу*: «...серцем зламаним та упокореним ти не погордуєш, Боже!» (Пс. 51, 19);

— *насолоджуються спілкуванням із Богом*: «Бо так бо говорить Всесвітній, Вічноживий, Святий на ім'я: «Я живу високо у Святині, та із зламаним та упокореним духом, щоб

оживляти дух смиренних, щоб оживляти серця згноблених» (Іс. 57, 15);

— *будуть піднесені*: «...хто понижується, той піднесеться» (Мт. 23, 12); «...бо хто найменший між усіма вами, той буде великий» (Лк. 9, 48);

— *одержать Царство Небесне*: «Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне» (Мт. 5, 3).

Для упокорених людей смирення йде попереду честі й слави: «Смиренний духом досягне честі» (Пр. 29, 23). Нагорода за смирення перед острахом Господнім — «це багатство, і слава, й життя» (Пр. 22, 4). «І ось, є останні, що будуть першими» (Лк. 13, 30); «І багато перших стануть останніми, а останні — першими» (Мт. 10, 31).

Наведемо декілька прикладів смирення Господа нашого Ісуса Христа.

Смирення Господа було передбачене, бо «Ісус, довідавшись про те, вийшов звідти. І багато народу пішло за Ним, і Він зцілив їх усіх. І заборонив їм виявляти Його, щоб справдилось сказане пророком Ісаєю, який пророк: «Це отрок мій, котрого Я вибрав, Улюблений Мій, до якого благоволить душа Моя! Я зішлю Дух Мій на Нього, і Він буде судити народи. Не буде Він ні сперечатись, ні кричати, і голоса Його не почує ніхто на вулицях, Він тростини надломленої не доломить, гнота тліючого не погасить, поки не установить правосуддя» (Мт. 12, 15–20);

— *оголошено Ним Самим*: «...навчіться від Мене, бо Я лагідний і смиренний серцем, і знайдете спокій душам своїм» (Мт. 11, 29).

Господь явив Свою покірність ставши людиною: «Коли ж сповнився час, Бог послав Сина Свого, Який народився від жінки і підкорився Законові» (Гал. 4, 4);

— *смиренним народженням*: «Сталося тими днями, що вийшов наказ від кесаря Августа зробити перепис населення по всій землі. І всі йшли записатися, кожен у своє місто.

Пішов також і Йосип з Галілеї і з міста Назарета в Іудею, в місто Давидове, яке називається Віфлеєм, бо він походив з дому і роду Давидового, записатися з Марією, з ним зарученою, котра була вагітна.

Коли ж були вони там, настав їй час родити. І народила Сина, свого Первенця, і сповила Його, і поклала в ясла, бо не було їм місця в гостиниці» (Лк. 2, 1–7);

— *у бідності*: «І послав посланців перед Собою. І вони пішли й увійшли в одне село самарянське, щоб ночівлю приготувати Йому. Але там не прийняли Його... І вони пішли в інше село... Коли йшли дорогою, сказав Йому хтось: «Господи, я піду за Тобою, куди б Ти не пішов». Ісус же відповів йому: «Лисиці мають нори, і птахи небесні гнізда, а Син Людський не має де й голову прихилити» (Лк. 9, 52–53, 56–58);

— *роблячи себе рабом*: «Але між вами нехай не так буде, але хто хоче бути великим між вами, нехай буде вам слугою, а хто хоче бути першим між вами, нехай буде він вам всім за раба. Бо і Син Людський прийшов не для того, щоб Йому служити, а щоб послужити і віддати душу свою на викуп багатьох» (Мр. 10, 43–45); «Під час вечері встав, зняв із Себе верхню одежу і, взявши рушник, підперезався. Потім налив води в умивальницю і почав обмивати ноги учням і витирати рушником, яким був підперезаний» (Ів. 13, 4);

— *відвідуючи грішників*: «...Він вийшов і побачив митника на ім'я Левій, що сидів на митниці, і сказав: «Іди за Мною!» І той, покинувши все, встав і пішов за Ним. І справив Левій великий бенкет для Нього в домі своїм; було там багато митників та інших, які бенкетували з Ним. Але книжники і фарисеї нарікали на учнів Його і казали: «Чому ви їсте і п'єте з митниками і грішниками? Ісус же сказав їм у відповідь: «Не здорові потребують лікаря, а хворі! Я прийшов кликати не праведних, а грішників до покаяння!» (Лк. 5, 27–32);

— *у своїй покірності Богові*: «Я зійшов з небес не для того, щоб чинити Мою волю, а волю Того, Хто послав Мене». «Отець не залишив Мене Самого, бо Я чиню завжди те, що до вподоби Йому» (Ів. 6, 38; 8, 29). Господь «упокорив Себе, бувши слухняним» аж до хресної смерті (Фил. 2, 8); «...входячи у світ, Він говорить: «Жертви й приношення Ти не схотів, але тіло приготував Мені ... цілопалення й жертви... за гріх неугодні Тобі... Тоді Я сказав: «Ось іду, щоб виконати волю Твою, Боже!» За цією волею ми освячені одноразовим жертвопринесенням тіла Ісуса Христа» (Євр. 10, 5–10);

— *віддавши Себе на страждання*: «Його мучили за гріхи» наші, Він був роздавлений за беззаконня наші. Кара, що нас спасає, була на ньому, і його ранами ми вилікувані. Усі, як вівці, ми блукали; кожен ходив своєю дорогою; провини нас усіх Господь поклав на Нього. Його мордовано, та Він смирявся і не розтуляв уст своїх, немов ягня, що на заріз ведуть його, немов вівця перед обстригачами своїми мовчить, так і Він не відкривав Своїх вуст. Насильно Його засудили. Хто з Його сучасників думав, що Його вирвано із землі живих» (Іс. 53, 5–8);

— *у Своїй мученицькій смерті*: «...скиньмо з себе всякий тягар за гріх, який легко обплутує нас, і біжімо з терпеливістю до боротьби, яка перед нами, дивлячись на Ісуса, Засновника й Виконавця віри, Який замість радості, яка Йому належала, перетерпів хреста, нехтуючи осоромленням, і сім по правиці престолу Божого. Тож подумайте про Того, Хто витерпів над Собою таку наругу від грішників, щоб ви не знемоглись, не впали духом. Ви ще не змагались до крові, борючись проти гріха» (Євр. 12, 1–4).

Господь був прославлений за Його смирення: «Він упокорив Себе, бувши слухняним аж до смерті, і то смерті хресної. Тому Бог звеличив Його і дав Йому ім'я вище всякого імені, щоб перед іменем Ісуса вклонилося кожне коліно і на небі, на землі і під землею, і щоб кожен язик визнавав, що Ісус Христос є Господь на славу Бога-Отця!» (Фил. 2, 8–11);

— *умовляє нас наслідувати Його смиренно*: «...навчіться від Мене, бо Я лагідний і серцем покірливий, і знайдете спокій душам своїм» (Мт. 11, 29); «Ви називаєте Мене Учителем і Господом, і добре кажете, бо Я Той і є. Отже, коли Я, Господь і Учитель, обмив вам ноги, то і ви повинні мити ноги один одному. Бо Я дав приклад, щоб і ви чинили так само, як Я учинив вам. По правді, по правді кажу вам: раб не більший за господаря свого, і посланець не більший від того, хто послав його. Коли це знаєте, то блаженні ви, коли виконуєте!» (Ів. 13, 13–17).

Смиренним був патріарх Авраам. Він говорив про себе: «Я — земля і попіл». Але хто такий Авраам? Це батько віруючих, друг Господа. Йому не було рівних між патріархами.

Смиренним був цар Давид. Про себе він говорив: «Я черв'як, а не людина». Але це був пророк, якому між царями не було подібного.

Смиренні була Діва Марія; вона, вислухавши від Архангела благовістя про зачаття Сина Божого, сказала: «Величає душа Моя Господа, і зрадувався дух Мій у Богові Спасові Моєму, що Він зглянувся на смирення Раби Своєї». Але хто ця смиренна Діва Марія? Це — Пресвята Діва, Мати Господа нашого Ісуса Христа, вища від херувимів і славніша від серафимів.

Смиренним був апостол Павло. Він писав про себе: «Я найменший із апостолів, недостойний і називатися апостолом». А хто такий Павло? Це один із верховних апостолів, який найбільше від усіх потрудився у справді проповідування Євангелія...

Багато прикладів глибокого смирення можна знайти в житті Святих і подвижників Церкви.

Доброчесність смирення настільки наближає нас до Господа, настільки з'єднує нас із Ним, що ми стаємо сповнені Божественної благодаті. Ця благодать виливається через смирення і на інших людей і творить великі справи, навіть інколи поза волею самого смиреннолюбця.

Смирення завжди пов'язане з терпінням. ***Терпіння*** — дійсно Божественна чеснота. Господь терпеливий не тому, що ставиться до нас поблажливо, а тому, що Він проникає в глибину нашого потаємного життя, у тайники нашої душі і знає, як ніхто інший, слабкість нашого єства. Ми грішні, але Бог любить нас, тому що бачить у глибині людської душі добро, яке не завжди бачимо ми. Чим більше ми наближаємось до Бога, тим терпимішими стаємо до кожної окремої людини.

Благодать Божа робить людину терплячою. «Терпінням вашим спасайте душі наші», — сказав Господь наш Ісус Христос (Лк. 21, 19). Усі апостольські послання пронизані закликами до терпіння. Ні в якому разі не треба вбачати в терпінні слабкість. Терпелива людина, як правило, буває сильною духом. Тому ми смиренно повинні терпіти скорботи і хвороби. Нерідко буває так, що людина духовно гине, не чує Слова Божого, а після смерті на неї чекають пекельні муки. Тому треба не ремствувати на Бога чи сумувати, а дякувати за Його милість і турботу про наше спасіння. Сказано в Слові Божому: «Кого Бог любить, того і карає, як батько улюбленого сина».

Ми не повинні ображати Бога невдячністю за Його милості. Треба змиритись перед Ним і людьми, терпіти і чекати милості Божої, вважаючи себе негідним дарувань Божих.

Що робить смиренним? Про це один старець так сказав: «Шлях до смирення торують тілесні труди, виконані розумно, визнання себе найнижчим і постійна молитва до Бога». — Тілесна праця смиряє душу, бо душа страждає разом із тілом і бере участь у всьому, що діється в тілі. Якщо тілесна праця смиряє тіло, то разом із ним смиряється і душа. Вважати себе найнижчим — це особлива риса смирення. Навички й вправляння в цьому самі по собі вкорінюють смирення і викорінюють гординю, яку ми назвали першою. Бо як може чимось гордитися перед кимсь, чи докорити, чи зневажити кого той, хто вважає себе найнижчим? Так само постійна молитва явно опирається гордині — другій. Бо очевидно, що до смирення себе схиляє той, хто знає, що не може виконати жодної чесноти без Божої допомоги і не перестає завжди молитися Богові, щоб Він виявив до нього ласку. Через те той, хто постійно молиться, якщо і сподобиться зробити що-небудь, то, знаючи, завдяки чому він зробив це, не може гордитися, бо не може приписати цього своїй силі, але всі свої успіхи віддає Богові, завжди дякує Йому і завжди закликає Його, тремтячи, як би йому не втратити тієї допомоги. Отже, він смиренно молиться та смиряється молитвою; і що більших успіхів досягає у чесноті, то завжди більше смиряється, а в міру того, як смиряється, отримує допомогу і вдосконалюється у смиренні. Будемо постійно пам'ятати, що смирення — це початок тієї стежинки, яка веде нас до Царства Божого.

Безкорисливість — це доброчесність людини, яка робить іншим добро, не вимагаючи за це якоїсь плати чи винагороди. У своєму посланні до Тимофія апостол Павло пише, що диякони мусять бути чесні, не двомовні, не охочі до вина, не користолюбні (І Тим. 3, 8).

Наведемо приклад безкорисливості. З одного монастиря три брати найнялись засіяти поле, щоб отримати платню для харчування. Після одного дня роботи, один захворів і повернувся в келію. Важко було працювати в двох і осилити те,

що мали зробити троє. Але з Божою допомогою роботу виконали. Отримавши платню за всю роботу, вони відправились у монастир і розділили зароблене на трьох порівну. Але хворий відмовився брати гроші. Змушені звернутися до ігумена монастиря для того, щоб той переконав безкорисливого брата прийняти виручені в його користь гроші. Ігумен окликав усю братію і запропонував вирішити цю справу. Всі вирішили, що так як працюючі брати добровільно пожертвували своєю працею на допомогу хворому брату, то він не згрішить перед Богом, приймаючи братолюбну допомогу, хоч і сам не працював. Тоді брат змушений взяти гроші і розпорядитися ними, як своєю власністю.

З безкорисливістю можна порівняти *благодійність***.** «Освяти, Господи, тих, що люблять красу дому Твого, прослав їх Божественною Твоєю силою», — це слова із заавонної молитви. За кого це так завзято молить Господа свята Церква? Про кого вона так клопочеться? Про добродійників святих храмів, про тих, хто з любові до них та їх благопільності не шкодують своєї посильної жертви на їх прикрашання. Яка чудова молитва! Видно, велика й особливо вгодна Богові чеснота — будувати і прикрашати храми Божі.

Благодійним є улаштування училищ, лікарень, благодійне будівництво притулків та інших місць заспокоєння нужденних і стражденних. Але зведення храму благодійніше від усього цього, бо храм Божий є й училище, і духовна лікарня, і притулок для подорожніх. Створення і благоприкрашання храмів настільки піднесеніше за все інше, наскільки безсмертна душа дорожча за тлінне тіло; настільки життя вічне цінніше від тимчасового.

Храм Божий — це рай земний; для християнина бути у храмі Божому все одно, що бути на небі. У храмі Божому «з нами Сили Небесні невидимо служать». Тут усе дихає благодаттю Божою. Приходь сюди радісним — радість твоя освятиться і подвоїться. Ти відчуєш серцем, що Бог є єдиним джерелом неминущої радості. Приходь сюди, пригнічений скорботою — і ти одержиш тут оновлення сил, бадьорість душу, полегшення важкої ноші твого життєвого хреста. Так говорить Сам Господь: «Прийдіть до Мене, всі струджені і обтяжені, і Я заспокою вас!» (Мт. 11, 28).

У храмі Божому людина духовно народжується до нового праведного й богоугодного життя. Храм Божий є місцем освячення і благословення тих, що йдуть до шлюбу, на народження дітей і створення християнської сім'ї. У храмі грішники, що каються, одержують від Бога відпущення гріхів. У храмі Божому люди причащаються Тіла і Крові Христових, Храм Божий є місцем похоронної відправи і напуття християнина у вічне життя. У храмі Божому Церква завжди

молиться за тих, за кого нікому молитися: за живих і померлих. Храм Божий — це святе місце, дім Божий.

Будувати святий дім для Господа — справа великої честі для християнина. Від початку християнства на Русі будівництво храмів і турбота про їхнє прикрашання вважалися великою доброчинністю і були найулюбленішою справою християн.

Будівництво храмів — справа богоугодна. Євангеліє оповідає, що під час земного життя Христа у тому ж місті жив сотник, у якого захворів слуга. Вважаючи себе недостойним прийняти Господа, він просив Його через іудейських старійшин зцілити хворого. Старійшини, виконуючи доручення, сказали про сотника Христові: «Він достойний, щоб Ти зробив для нього це, бо любить народ наш і збудував нам синагогу» (дім для молитви) (Лк. 7, 4–5). Спаситель виконав прохання: зцілив слугу сотника, який заслужив благовоління Христа за створення будинку для молитви.

Яке блаженство чекає на будівників і благоприкрашателів святих храмів! За них молиться не лише церква земна, а й церква небесна. На терені нашої рідної України побудовано і будується багато храмів. Вони створені і прикрашені щедрістю християн. На це святе діло витрачалися й останні лепти вбогих удовиць, і щедрі пожертвування багатих людей. Пожертвувачі глибоко усвідомлювали, що вони здійснюють велику богоугодну справу. Вони не лише збагатили культуру нашого народу, а заслужили щось більше у Господа.

Нехай втішаються всі творці та оздоблювачі святих храмів і не шкодують своїх пожертвувань. Молитви християн у храмах, ними створених, донесуть їхні жертви до Престолу Божого на небесах, а звідти знесуть на благодійників і прикрашателів благословення й освячення.

Людина повинна турбуватись як про власне тіло, так про душу, щоб потрапити в Царство Боже і отримати вічне життя. А шлях туди прокладають наші доброчесні дії та спрямування, одним з яких є некористолюбство.

Розглянувши гріхи і чесноти другої заповіді, можна зробити висновок:

«Ми повинні боятися і любити Бога так, щоб не вживати Його імені для прокльонів, присягання, брехні чи обману чи використовувати Його забобонно, але звертатися до Божого імені в кожній турботі, молитися до Нього, прославляти Його та дякувати Йому».

Звертайся до Господа, прославляй Його і дякуй Йому. Бог — це Субстанція, вища всякого розуміння. Бог незбагненний. Бог — Святиня. Ім'я Боже — це Сам Бог, такий, яким Він об'явився нам у Слові та діях Своїх. «Господи, Владико наш, — яке то величне на цілій землі Твоє Имення, — Слава Твоя понад небесами!» (Пс. 8, 2).

Ми повинні боятися і любити Бога так, щоб не вживати Його Імені для прокльонів, присягання, брехні, обману чи використовувати Його в пересудах. Треба звертатися до Божого Імені в кожній турботі, молитися до Нього, прославляти Його і дякувати Йому.

Все це вимагає третя заповідь Закону Божого: *«Не призивай Імення Господа, Бога твого, надаремно...»*. Ім'я Боже не можна вимовляти бездумно й марно, а також застосовувати для підтримки неправедного діла. Ця заповідь забороняє дії, які походять від легковажного і зневажливого ставлення до Бога.

Любов до Господа створює в нашій душі чудовий настрій, з яким ми звертаємось у молитві до Бога. Настрій душі — це той ґрунт, на якому створюється в душі Царство Боже. «Царство Боже є не їжа й пиття, а праведність, спокій і радощі у Святому Дусі» (Рим. 14, 17). Отже, не їжа та питво, не зовнішнє поліпшення умов життя, не убезпечення себе від різних важких випробувань, а утворення в своїй душі твердого, непохитного ґрунту, морального скарбу, силою якого християнин панував би над усім лихим і перемагав його — це визначає мету християнської молитви.

Придбання такої великої моральної сили вимагає від християнина значних зусиль і постійної праці. Христос сказав: «Царство небесне силою береться, і хто силкується, той здобуває його» (Мт. 11, 12). От чому Ісус навчає нас «молитись і не тужити» (Лк. 18, 1), закликаючи нас до невпинної праці для здобуття в собі того духовного настрою, який називається християнською мудрістю. Тільки лише вона робить християнина дійсно щасливим і на цьому, і на тому світі.

Цей духовний скарб може бути здобутий лише молитвою, оскільки для християнина Бог — найвища праведність, найповніший спокій, найбільші радощі, у Ньому його життя і спасіння. Молитва є певним настроєм душі, заспокоєнням у Богові, що виявляється не стільки словами, скільки ділами, ставлення до всього, що навкруги нас.

Християнська молитва — це, перш за все, уславлення Бога, подяка Йому всією людською істотою. «Славитиму Тебе, Господи, всім серцем моїм. Радітиму і веселитимусь Тобою, співатиму хвалу імені Твоєму» (Пс. 9, 2–3). «Тільки в Богові спокій душі моєї, тільки від Нього спасіння моє. Він є скеля моя і Спаситель, Захисник мій — і не похитнувся навіки» (Пс. 62, 2–3). «Слава Богові за все!» — так завжди казав Святий отець Іоан Златоуст у всіх випробуваннях життя; з цими він словами і помер на засланні.

Замисел християнської молитви в тому, щоб найтісніше прилучити християнина до Бога, оздобити його тим «Божим спокоєм, що вище всякого розуму, стверджує серце і душу його в Христі Ісусі» (Фил. 4, 7).

Наш розум працює над тим, щоб покращити зовнішні умови життя, а ми, молячись, будемо створювати у своїй душі непохитний внутрішній ґрунт того найвищого щастя — Царства Божого, на якому лише й можуть бути корисними винаходи людського розуму.

Коли у нас все добре: ми і наші близькі здорові, нам є де жити і що їсти, — ми повинні за все дякувати Богові в наших молитвах. Якщо ж трапляється яке нещастя, ми просимо у Господа допомоги, а коли згрішили, — прощення.

Оскільки ми завжди грішимо перед Богом, то спочатку повинні покаятись, а тоді вже просити Його за наші потреби.

Перед каяттям ми мусимо примиритись із тими, кому заподіяли зло, кого скривдили. Під час молитви старатись нічого іншого не думати, щоб серце наше жадало лише одного: як би вгодити Богові.

Метою всякої християнської молитви повинно бути цілковите віддання себе на волю Божу, заспокоєння душі в Богові, цебто не зміна зовнішніх умов і відносин, а перетворення власної душі. Саме в цьому цінність молитви, а про таке внутрішнє духовне перетворення Христос сказав: «Чого попросить в ім'я Моє, Я створю» (Ів. 14, 14).

Коли ми будемо шукати в молитві не зовнішнього задоволення, а внутрішнього заспокоєння, коли вважатимемо її не засобом для придбання земного добробуту, як це часто буває (як і докір — мовляв, щиро молився, а не одержав, і даремна була моя молитва), а способом зміни свого ставлення до життєвих умов; тоді наша молитва ніколи не буде зайва. Така молитва буде необхідна християнинові, як рибі вода або птиці повітря, щоб на крилах молитви піднестися над усіма пригодами й принадами земного життя й утворити в душі своїй те Царство Боже, що є праведність, спокій і радість у Святому Дусі.

Молитись Богові християнин може скрізь, тому що Бог знаходиться всюди: і вдома, і в храмі, і в дорозі. Християнин зобов'язаний молитися щоденно вранці та ввечері, перед їжею і після, на початку і по завершенні всякої справи.

У святкові дні, а також у вільну годину у будні ми повинні ходити для молитви в храм Божий, де збираються і спільно моляться християни.

Можна в храмі молитися стоячи і можна сидіти. В окремих християн церковна молитва часто викликає сумніви. Навіть ті, хто визнає потребу приватної молитви, часто байдуже або й негативно ставиться до молитви церковної. Вони вважають, що досить помолитися вдома в неділю або свято і не треба ходити ще й до церкви: я, мовляв, уже помолився вдома, і з мене досить Що такі думки поширені, свідчить те, що мало християн відвідують церкву.

Хто так думає, той неправдиво уявляє церкву лише як молитовний будинок, а відправу в церкві — як певну церемонію, тобто визнає в церкві тільки мертву форму, а живу душу відкидає. Але ж церква є, перш за все, братерство в Христі, а церковна молитва — найкраще й найприродніше виявлення спільності цього єднання Христа з людиною. Ось чому Ісус найбільшу увагу приділяє братерській молитві: «Істинно кажу вам, — говорить Він, — коли двоє з вас згодяться на землі про всяку річ погодились, то коли вони будуть просити за неї, — станеться їм від Отця Мого небесного, бо де зійдеться двоє або троє в Ім'я Моє, там і Я посеред їх» (Мт. 18, 19–20).

Християнство вимагає спільного братерського життя, і лише в ньому здійснюється Христова молитва й апостольська наука. Отже, тільки в спільній церковній молитві приватна молитва християн знаходить свою повноту, закінченість і набуває церковного значення. Лише вона робить християнина, за словами апостола Петра, тим живим каменем, з якого будується дім духовний, тобто церква, щоб «приносити духовні жертви, любо приємні Богові, через Ісуса Христа» (1 Петр. 2, 5).

Відтак, не зневажайте церковної молитви, і тоді те Царство Боже, що ви його утворите у своїй душі приватною молитвою, знайде для себе, найтвердіший ґрунт і безмежне поширення, коли все братерство з'єднає це Царство і в молитві, і в житті. Коли наші особисті прохання з'єднаються з церковними «Господи помилуй», «Подай, Господи», ми можемо бути певні на Боже змилування над нами.

Спільна молитва з церкві викликає спільність думки, церковної науки, усіх інших церковних інтересів, церковного життя взагалі. Ми є членами церкви, тому для нас особливо близькою й дорогою мусить бути церковна молитва. Її християнин повинен слухати й творити на рідній мові. Якщо миряни будуть пасивними глядачами та слухачами церковних відправ, то останні стануть людям пустими, нецікавими. Як наслідок цього — пусті храми і перетворення церковних молитов на власне молитви духівництва. Ми повинні йти до церкви не як до мертвого будинку, а як до живого братерства, спільного у своїм безмежнім обсязі. Усі мусимо бути присутні на церковних відправах не як прості відвідувачі і спостерігачі, а як організатори й виконавці цих відправ.

Звичайно, церковна молитва за своєю суттю має бути значно складніша, ніж приватна. Якщо особиста молитва може обмежуватись думкою, настроєм серця, то церковна мусить виявлятись і зовні — у слові, науці, співах, зовнішніх ознаках віри, як каже апостол Павло: «Навчайте себе самих псалмами, гімнами та піснями духовними, співаючи та виграючи в серцях ваших Господові» (Еф. 5, 19). Приватна молитва не вимагає

певного місця або часу. Церковна ж молитва потребує і певного місця для зібрання вірних, і певного часу зібрання, й порядку молитов чи співів, і, нарешті, керівників і виконавців відправ.

Напевно, усі ці зовнішні ознаки церковної молитви мусять мати історичну, морально-догматичну й естетичну вартість, і тут відкриваються безмежні обрії молитовної творчості окремих братів і всієї церкви. Ця творчість складає ту церковну церемонію, яка є найвиразнішою і найдорожчою ознакою єднання всіх братів в одну церкву, єднання церкви минулих віків із сучасними, і, як усяка творчість, виявляє в собі певні національні риси, вироблені або й вистраждані народом у часи його боротьби за своє життя, релігійного й національного піднесення. Ось чому церковний ритуал дорогий і близький кожному народові, який себе поважає і бореться за своє майбутнє.

Найголовніше у приватній молитві — утворення Царства Божого в душі християнина. Найбільша ж вартість церковної молитви — моральна побудова церкви, утворення Царства Небесного в її житті.

Життя людське завжди було і є дуже складним, важким нервовим, воно виснажує людину, «вимотує» з неї душу. А звідси — біди, журба, неприємності. Людей, нервово здорових, майже немає, усі втомлені, затуркані, шукають заспокоєння, тихого куточка, де б можна відпочити. Шукають і не знаходять. Бо де ж знайти спокій та ліки від турбот людині, якщо вона у своїй душі носить своє лихо скрізь із собою?

Дорогі мої, є ліки і засоби заспокоєння, що не тільки морально, але й фізично оздоровлюють людину. Це — молитва. Отці-пустельники, незважаючи на важкі умови життя, в які вони себе ставили, звичайно доживали до глибокої старості — до ста років і більше. У чому секрет їхнього довголіття? У тому, що вони постійно перебували в молитві. Їхня дума була повна найвищого спокою. Щира молитва Спасителю нашому Ісусу Христу та Святим оздоровлює не тільки душу, а часто й тіло людини.

Однак є й такі, які моляться, не помирившись із ближніми, поспіхом; під час молитви розмовляють або сміються. Вони моляться з обов'язку і в душі незадоволені молитвою взагалі. Такої молитви Бог не буде слухати: це гріх неуваги в молитві. За це Бог може покарати.

А без молитви людина перестає любити Бога, забуває про Нього і не виконує свого призначення на землі, тобто чинить гріх.

Ми повинні бути впевненими, що Бог чує наші молитви, і старатися, щоб вони були до вподоби Йому. Адже ми — любі діти Його, і Він Сам заповідав нам так молитися і обіцяв почути нас. Тому слід закінчувати кожну молитву із твердою

вірою. «Бо очі Господні — до праведних, а вуха Його — до їхніх прохань» (1 Петр. 3, 12). «Усе, чого ви в молитві попросите, вірте, що одержите, і сповниться вам» (Мр. 11, 24).

Зміцнюй духовні і тілесні сили в Господі. Для зміцнення духовних і тілесних сил Господь виділив для людини суботу. Про це Господь говорить у четвертій заповіді: «Пам'ятай день суботній, щоб святити його: шість днів працюй і роби в них усі діла твої, а день сьомий — субота, для Господа Бога твого»

Четвертою заповіддю Господь Бог велить шість днів працювати і робити свої діла, до яких кого покликано, а сьомий присвячувати служінню Богові, на святі й угодні Йому діла.

Заповідь Божа про святковий день дана людям для відпочинку і зміцнення тілесних і духовних сил. Якби людям не було заборонено працювати в сьомий день, то вони швидко втратили б свої фізичні сили. Протягом шести днів людина працює для тіла. Сьомий день є святковим як для тіла, так і для душі.

У заповіді сказано: сьомий день — Господу Богу твоєму. Потрібно потурбуватись про спасіння своєї душі. У святковий день християни приходять до храму на богослужіння, для молитви, тобто для спілкування з Богом, джерелом життя, миру, любові й радості. Під час богослужіння людина очищає душу свою від гріховного забруднення, набирається духовної сили. Можна помолитися і дома. У цей день можна вивчати Закон Божий, просвітити розум і серце корисними пізнаннями, читати Святе Письмо та інші корисні для душі книги, вести благочестиві розмови, допомагати бідним, відвідати хворих і ув'язнених, утішати засмучених та робити інші добрі діла.

Проте милосердя необхідно проявляти не тільки у свята, а й щохвилини, на кожному місці. І молитися треба щодня. Що сказати про тих, які в свята замість церкви йдуть на всілякі ігрища або починають об'їдатися та напиватися? Вони зневажають святість днів, які Сам Бог освятив, і цим гнівлять Його.

До храму краще йти натще: коли молитва поєднана з постом, вона щиріша і вгодніша Богові. У Старому Заповіті святкувався сьомий день тижня — субота (по-давньоєврейському «спочинок») — на згадку про створення Господом Богом світу («на сьомий день Бог відпочив від праці Своєї, яку створив»).

Старий Заповіт був тільки тінню Нового Заповіту. Його зміст закінчився у момент смерті Спасителя нашого Ісуса Христа на хресті. «Ось дні надходять, — каже Господь, — і укладу з домом Ізраїля і з домом Іуди Заповіт Новий. Не такий, як Я уклав був з їхніми батьками, коли вивів їх із землі єгипетської. Я вкладу Закон Мій у їхні мислі і напишу його на серцях їх, і буду Богом їх, а вони будуть Моїм народом».

Ще за життя апостолів перші християни святкували сьомий день тижня, що звався «день Господній» і «день Воскресний». Цього дня апостоли й християни приходили в храм Божий на молитву. Тоді ж Богові приноситься жертва, але не кривава, як це було в Старому Заповіті, а безкровна — євхаристія. У молитві, що повинна виходити від щирого серця, християнин духовно спілкується з Богом, Який благодаттю Святого Духа сходить у душу віруючої людини, як у храм. Крім того, під час богослужіння християнин через сповідь і Святе Причастя єднається зі своїм Спасителем, Господом Ісусом Христом.

Читання Слова Божого, піснярство, вплив духовного мистецтва — усе це оновлює людську душу. У цьому полягає присвячення сьомого дня тижня Господу Богові. Воно дає душі духовний поживок.

Присвячення сьомого дня тижня Богові завжди давало людям духовну силу, яка виявлялася в радості, мирі, терпінні, любові, милосерді й співпереживанні. Ось чому предки навіть у тяжких обставинах життя вміли радіти. І ця радість виливалася в піснях, танцях і духовному спілкуванні між собою.

Під іменем сьомого дня слід розуміти і інші свята і пости, встановлені церквою. У Старому Заповіті святкували Пасху, П'ятидесятницю, дні очищення, новомісяччя, ювілейні роки та ін. У Новому Заповіті Свята Церква встановила святкувати, крім неділі, ще й дні подій, які Господь завершив для нашого спасіння; також і на честь Самого Господа та Пречистої і Преблагословенної Богоматері, ангелів і Святих угодників Божих.

Серед святих угодників Божих, багато мучеників за віру Христову. Чому ми шануємо мучеників? Другий Ватиканський Собор у конституції «Про церкву» про значення мучеництва каже таке: «Тому, що Ісус, Син Божий, проявив свою любов, віддаючи своє життя за нас, ніхто не має більшої любови як той, хто віддає своє життя за Нього та за своїх друзів... Отже, мучеництво, що ним учень стає подібним до Вчителя, який віддав легко життя за спасіння світу та до Нього наближається проливанням крові, церква вважає визначним даруванням та найбільшим доказом любові». Найголовніше християнське свято — «празників Празник і Торжество з торжеств» — Світле Воскресіння Христове, яке ще називають Святою Пасхою.

Бог повелів шанувати суботу, новомісяччя і свята не тому, що хотів, щоб дні як дні були вшановані людьми, бо це б означало узаконення служіння творінню більше, ніж Творцеві (Рим. 1, 25), у тому сенсі, ніби дні самі по собі природно шановані, а тому і гідні поклоніння. Але через постанову вшановувати дні Він повелів символічно шанувати Самого Себе. Бо Він Сам є і Субота, як упокоєння від поту та

житейських турбот, і від трудів у праведних ділах; Він є і Пасхою, як визволитель тих, що полонені гіркою роботою гріха; Він є і П'ятидесятницею, як початок і кінець всього.

Храм — місце єднання християн і з Богом, і поміж собою. Храм — це осередок життя віри, місце зібрання віруючих. Але для чого християни мусять збиратися разом? По-перше, для єднання з Богом, по-друге, для єднання поміж собою. Єднання з Богом у храмі здійснюється молитвою, богослужінням; єднання поміж собою виявляється у любові, щирім братерстві, одностайності, близькості. Храм як місце зібрання громад повинен різнитися за віросповіданнями та за націями. Тому храми можуть бути православні, католицькі, протестантські; можуть бути храми українські, російські, болгарські, німецькі та ін.

Правда, апостол Павло сказав, що в Ісусі Христі нема «ні грека, ні юдея, ні невільника, ні вільного» (Гал. 3, 28). Так, для Бога всі рівні і для християн також. Але це не забороняє і навіть не перешкоджає їм єднатися в окремі громади за своїми земними відмінностями і для цього єднання мати свої окремі храми, аби тільки ці окремі громади були в братерській любові поміж собою, не ворогували, не гордували одні перед одними. Безумовно, гостинність — визначна риса християн, і в кожному християнському храмі дорогими гостями повинні бути брати з інших громад. «Гостинності не забувайте, — каже апостол Павло, — через це деякі, не знаючи, мали своїми гостями Ангелів» (Євр. 13, 2).

Але в кожному храмі постійним господарем повинна бути громада, яка його збудувала для єднання в ньому з Богом і поміж собою. Якщо храм стане лише місцем механічного зібрання людей, які будуть далекі думками, де кожен буде тільки думати про себе, — той храм, хоч би був повний народу, буде пустим для цих людей. А якщо буде пустий для народу в розумінні єднання його, то він буде пустий і для Бога. Тут набуває особливого значення пересторога Христа щодо єврейського храму: «Ось залишається дім ваш пустий... вже в ньому не побачите мене» (Мт. 23, 38–39).

Христос нас кличе в храми, які справді є осередком церковного життя, місцями духовного єднання, виявленням християнської любові, одностайності, національної свідомості, повного знання і виявлення своєї віри.

Отже, зібрання в храмі повинне стати невідкладною потребою для кожного віруючого. У храмі ми повинні відчувати себе в найкращій єдності один з одним, в рідному нашому серцю оточенні. Цю єдність і чистоту ми повинні виховувати в собі і приносити її в сім'ї. Одним словом, збираючись у рукотворному храмі, мусимо будувати в собі храм духовний, щоб приносити духовні жертви Богові через Ісуса Христа! (1 Петр. 2, 5).

Слово Святого Іоанна Златоуста про те, як залишити християнинам усі справи і йти до храму Божого. Багато із християн дуже ліниві щодо відвідування храму Божого. Слово Боже називається Світлом; це Світло дорожче видимого світла, тому що воно наші душі очищає.... Декому йти в церкву — наче тягар нести на плечах. А коли б ви почули, що там роздають золото або срібло, пропонують мед або пиво, невже б ви не поспішили? А в церкву, де я кожен день роздаю Слово Боже, краще за золото і вартніше за дорогоцінні камені, ви ходите рідко.

Про піст у Святому Письмі. Мету посту пояснює Сам Господь. «Тоді прийшли до Нього учні Іоанові й питають: «Чому ми і фарисеї постимо часто, а учні Твої не постять?». А Ісус відповів їм: «Чи можуть сини урочистості весільної сумувати, поки з ними жених? Але прийдуть дні, коли візьмуть жениха від них, тоді будуть постити» (Мт. 9, 14–15).

Як потрібно дотримуватись посту? «Ось піст, який я вибрав: кайдани безбожні розбити, пута кормиги розв'язати, пригноблених на волю відпустити, кожне ярмо зламати, з голодними своїм хлібом поділитися, увести до хати бідних і безпритульних, побачивши голого, вдягнути його, від брата твого не ховатися» (Іс. 58, 7). «Коли постите, то не будьте сумні, як лицеміри, бо вони змінюють обличчя свої, щоб показатися людям, що вони постять. Істинно кажу вам: вони вже мають нагороду свою. Ти ж, коли постиш, намасти голову твою і вмий лице твоє, щоб ти посту твого не виявляв людям, а тільки Отцеві твоєму, Котрий в таїні, і Отець твій, який бачить таємне, віддасть тобі явно» (Мт. 6, 16–18).

Посту необхідно дотримуватись, *страхаючись суду Божого*. «Але й нині, — сказав Господь, — поверніться до Мене усім вашим серцем, у пості, у плачі й у жалі... Оголосіть святий піст, скличте святі збори! Зберіть народ, скличте громаду! Зберіть старих, дітей і немовлят при грудях! Хай вийде молодий з покою свого, і молода — з комори. Хай між притвором і між жертовником плачуть священики, слуги Господні, і нехай кажуть: «Пожалій Господи, народ твій! Не видавай твою спадщину на наругу, щоб не глумилися над нею погани. Чому мала б між народами говорити: де Бог їхній?». І заздрісним стане Господь за Свій край і змилується над народом Своїм» (Йоіл 2, 12, 15–18).

Крім того, ***посту необхідно дотримуватися***

- *при громадських бідах*: «І сумували, плачучи, й постили до вечора за Саулом, за його сином Йонатаном, за Господнім народом і за домом Ізраїлі, що полягли від меча» (І Сам. 1, 12).

- *при скорботах церкви*: «Але прийдуть ті дні, коли візьметься від них жених, тоді вони будуть постити в ті дні» (Мр. 2, 20).

- *у сімейних скорботах*: «Натан сказав Давидові: «Тільки ж за те, що ти тяжко образив Господа, дитина, що у тебе народиться, напевно, вмре». ... Давид благав Бога заради хлопця, постив, ходив у волосяниці, спав на долівці» (І Сам. 12, 14, 16).

Піст супроводжується:

— *молитвою*: «... почувши про біду, сів я й заплакав, і був смутний кілька днів. Постив я також і молився перед лицем Небесного Бога неба...» (Неєм. 1, 4). Анна пророчиця «не відходила від храму, служачи Богові вдень і вночі постами й молитвами» (Лк. 2, 37);

— *сповіданням гріхів*: «... сини Ізраїля зібрались і постили, встали та сповідались за свої гріхи і за гріхи своїх батьків» (Неєм. 9, 1–2);

— *сумом*: «... постом смирив я душу мою» (Пс. 69, 11). «Я, Даниїл, був у жалобі цілих три тижні. Я не їв ніякої вишуканої страви, м'яса й вина не брав до уст» (Дан. 10, 2, 3);

— *благодійними справами*: «... коли ви постили і плакали, то ви справді для Мене постили?». «Так говорить Господь: «Судіть судом праведним і чиніть любов та милосердя кожен до свого брата. Вдову й сироту, жебрака й бідного не утискуйте та зла у вашім серці не мисліте на брата свого» (Зах. 7, 5, 9–10).

Піст виховує волю і зміцнює її. Сутність посту полягає у стриманості не стільки від їжі, скільки від гріха, і, насамперед, від блуду.

Піст лицемірів проводиться з пихатістю. «Коли ж ви постите, то небудьте сумні, як лицеміри, бо вони змінюють обличчя свої, щоб показати людям, що вони постять. Істинно кажу вам: вони вже мають нагороду свою» (Мт. 6, 16).

Піст для них видається заслугою. «Фарисей, ставши, так молився про себе: «Боже, дякую Тобі, що я не такий, як інші люди, — постую двічі на тиждень, даю десятину з усього, що придбаю» (Лк. 18, 11–12).

Піст лицемірів відкидається Богом: «Навіщо нам постити, як Ти не бачиш; себе умертвляти, як Ти не знаєш? «Тож ви в день посту виконуєте ваші справи, гнобите всіх робітників ваших. Ви постите на те, щоб правуватися та сваритися і немилосердно бити кулаком. Не так ви нині постуєте, щоб голос ваш було чути на небі. Хіба такий піст Мені до вподоби, день, коли хтось умертвляє себе? — чи це назвеш ти постом та днем, Господові угодним?» (Іс. 58, 3–5).

Наведемо кілька прикладів священних постів. Мойсей «пробув у Господа (на Сінаї) сорок днів і сорок ночей, хліба не їв і води не пив» (2М. 34, 28). «Господь Ісус, сповнений Духа Святого, повернувся з Йордану і був поведений Духом у пустиню, там був сорок днів, спокушуваний дияволом. І нічого не їв у ці дні» (Лк. 4, 1–2).

Постили апостоли. «Ми в усьому показуємо себе, як служителі Божі: у великім терпінні, в скорботах, бідах, в утисках, у побоях, в ув'язненнях, у розрухах, у турботах, недосипаннях, а також у постах...» (2 Кор. 6, 4–5).

Апостол Павло говорив так: «Я часто був у тяжкій праці і виснаженні, часто в недосипанні, в голоді й спразі, часто в пості, в холоді і наготі» (2 Кор. 11, 27).

Отже, постили царі та ізраїльтяни, Ісус Христос й апостоли. Піст сприяв очищенню совісті і досягненню моральної досконалості. Піст — це стримання, достоїнство, вміння людини володіти собою, перемагати зло, недобрі звички та пристрасті в собі самій. Піст є обмеженням нижчих потреб тіла, що віддавати більше уваги вищим призначенням душі людської. Піст — це високий, відданий Богові настрій душі й рішуче обмеження від усього того, що може цей настрій принизити чи зіпсувати спокусами життя й заходами диявола. У такому високому розумінні піст дійсно мусить бути необхідним чинником найкращого виховання людської душі.

Яким же має бути піст? За вченням святої церкві, тілесний піст обов'язково повинен супроводжуватися постом духовним. Тілесний піст без духовного, тобто без стримування пристрастей, без цнотливості, милосердя та інших християнських чеснот, не приносить ніякої користі.

Для полегшення духовного посту церква встановлює й окрему пісну їжу. На жаль, деякі християни всю суть посту звели лише до пісної їжі, про це — виражене перекручування важливості посту, поставлення другорядного — їжі — на перше місце, на місце душевних чеснот і почувань, зовнішнього замість внутрішнього, засобу замість мети. Бо й Христос сказав: «Ніщо зі сторони не входить в чоловіка, щоби могло його осквернити, а що виходить з нього» (Мр. 7, 15).

Безумовно, що й тілесний піст має своє значення як засіб виховання душі, але без відповідного душевного настрою він є лише пустою формою і морального значення не має. Проте це не значить, що ми повинні відкинути тілесні пости. Так можна чинити лише в тому разі, коли ми вже духовно доросли, коли всякі виховуючі засоби церкви нам уже не потрібні, коли ми вже стали тими праведниками, про яких апостол каже: «Не для праведників закон положено» (І Тим. 1, 9).

Коли б ми духовно стали дорослими, тоді б не спішили до м'яса та всяких розкошів у їжі. Рослинна їжа і вода — те, що ми називаємо пісним, були б для нас найкориснішими. Про єдність тілесного і духовного посту розмірковує Іоанн Златоуст. Він каже: «Не кажи мені, скільки днів ти постився, не їв того чи іншого, не пив вина, ходив у лахмітті. Але скажи мені, чи став ти з гнівливого тихим, з жорстокого добрим? Якщо ти наповнений злістю, то навіщо тобі виснажувати твоє тіло? Якщо всередині у тебе панують заздрість і

користолюбство, яка користь у тому, що ти п'єш воду, а не вино?... Не показуй посту марного, бо один піст тілесний не сходить на небо без супроводу сестри своєї — милостині, яка є не тільки його супутниця і союзниця, але і його колісниця. Ти постишся? Якщо побачиш жебрака, подай милостиню. Якщо побачиш ворога, примирись. Якщо побачиш свого друга щасливим, не заздри».

Дні посту є днями жалю і розкаяння за гріхи. Це дуже складний внутрішній процес душі, який треба болісно вистраждати, щоб у ньому, як у вогні, перегоріли всі гріховні звичаї, що подібно до зарази охоплюють її. Потрібно старанно й неупереджено, зі щирим самосудом переглянути все своє минуле і теперішнє життя. Усіма силами своєї душі необхідно зненавидіти гріх у всіх його видах, покаятися і прийти на сповідь перед Богом із твердою рішучістю не повторювати того, що було гріховне в нашому минулому. Вірте ж, що Христос із радістю приймає вашу сповідь і каяття, що Він милосердний й уже перед нами невидимо присутній, і тільки жде нашої сповіді і каяття, щоб простити нам гріхи, очистити від них нашу душу. Бо Він же для того на світ прийшов, щоб грішників закликати до каяття (Мт. 9, 13). Для того ж Він і тіло своє віддав на розп'яття, і Кров Свою на хресті пролив, щоб очистити гріхи всього світу.

Ісус Христос із батьківською любов'ю і великою радістю приймає нашу сповідь та каяття. І разом із Ним радіють ангели. «Як вам здається, — каже Ісус, — коли б у кого було 100 овець і одна з них заблудила, чи не покине він 99 у горах і не піде шукати ту, що заблудила? І коли трапиться найти її, то істинно кажу вам, що втішатиметься нею більше ніж 99, що не заблудили» (Мт. 18, 12–13). «Так і на небі більше радості буде за одного грішника, що покаявся, ніж за 99 праведників, які не мають потреби каяття» (Лк. 15, 7).

Як же нам каятися? Перш за все, нам треба відчути, з болем у серці відчути, що ми вівці, які заблукали і в житті не завжди ходили шляхами Господніми, про Господа Бога мало думали, часто заповіти Його порушували, з ближніми своїми часто поводились не по-християнськи. Та й мало чого ми зробили у своєму житті, про що ми хотіли б, щоб його зовсім не було на нашій совісті?

Якщо ж ми відчуваємо, що ми заблукані вівці, то разом із тим повинні щиро побажати вийти з цієї облуди, стати на праведний шлях життя, на шлях любові до Бога і своїх ближніх.

Ось такий душевний настрій повинен у цей момент сповіді охопити нас. А Господь, що шукає своїх заблудлих овець, тоді милостивим Своїм Оком заглянеться на нас, грішних, і прийме наше каяття.

Церква, визначаючи дні посту, ніби говорить: «Зупинися, грішнику! Куди поспішаєш не оглядаючись? Хоч тиждень на рік присвяти роздумам, заглянь у себе, у свою душу, розберися у всіх ділах і вчинках, оглянься на пройдений тобою шлях».

Поставмо себе під промені Божественної любові та згадаймо розп'ятого і померлого за наші гріхи. Спасителя нашого Ісуса Христа. Станьмо перед Хрестом Христовим і спитаймо самі себе, чим ми відповіли за безмежну любов нашого Спасителя?

Обмиймо себе слізьми покаяння і приступімо до Нього в священнодійстві Святого Причастя. Заповідь Божа про святковий день дана людям для відпочинку і зміцнення своїх тілесних і духовних сил. Протягом шести днів ми працюємо для тіла. Сьомий день — це не день лінощів, коли людини нічого не робить, це день праці духовної.

2.5.2. Виховання любові до ближнього
Хто для нас є ближнім

Коли один юнак запитав Ісуса, що йому зробити доброго, аби мати життя вічне, то Господь відповів: «Коли ж хочеш увійти до життя, то виконай заповіді» (Мт. 19, 17). Однак Господь учив виконувати їх значно досконаліше, ніж їх розуміли до Нього.

Ісус виокремив дві найзначніші заповіді в Законі. Сказав юнакові: «Люби Господа, Бога свого, усім серцем твоїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою». Це найбільша і найперша заповідь. А друга однакова з нею: «Люби свого ближнього, як самого себе». На двох оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять» (Мт. 22, 37–40).

Як відомо, Господь дав Мойсеєві десять заповідей. А Ісус Христос говорить про дві заповіді. Тут усе правильно, Ісус Христос сказав більш загально. Перші чотири заповіді вміщують любов до Господа, а шість останніх – любов до ближнього.

Хто ж для нас є ближнім? На це запитання відповідає Сам Ісус Христос у Своїй притчі про милосердного самарянина.

Одного разу юнак запитав Ісуса: «Хто є моїм ближнім?». Ісус відповів притчею: «Один чоловік ішов з Єрусалима з Єрихон і попався розбійникам, які роздали його, побили і залишили ледве живим. Трапилось, що тією дорогою йшов один священник і, побачивши цього чоловіка, пройшов мимо. Так же зробив і левіт, як прийшов на те місце. Він підійшов, подивився і пройшов мимо. Але один самарянин, проїжджаючи, натрапив на побитого і підійшов, перев'язав йому рани, змастивши їх оливою і вином. Потім посадив нещасного на осла і привіз у готель, де потурбувався про нього. А на другий день, від'їжджаючи, вийняв два динарії і дав господареві, кажучи: «Доглядай його, а як більше витратиш, то я віддам тобі, як повернуся». Хто ж із цих трьох,

на твою думку, був ближнім для того, що попався до рук розбійників?» Юнак сказав: «Той, що змилосердився над ним». — «Отже, ближнім є той, хто творить милосердя».

Таке піднесене почуття любові до незнайомої і чужої людини вільне від будь-яких корисливих міркувань і дорівнює самопожертві. У цьому краса і велич подвигу самарянина, і саме в цьому виявляється істинний дух християнської любові.

Для нас ближніми є: наші рідні; люди, яких ми зустрічаємо, подорожуючи в автобусі, тролейбусі, трамваї, метро, автомобілі, пароплаві, літаку; сусіди по дому, лікарняній та тюремній палатах; люди, з якими разом працюємо, вчимося і відпочиваємо, перехожі, безхатченки та ін.

Наш ближній — це кожна людина, чи то друг, чи то ворог, яка має потребу в нашій любові та допомозі.

Любов до ближнього в Святому Письмі: а)*заповідана* — «І будеш любити ближнього свого, як самого і себе! Я — Господь!» (ЗМ. 19, 18); «Заповідь нову Я даю вам: любіть один одного! Як Я полюбив вас, так і ви любіть один одного!» (Ів. 13, 34); «Бо таке є благовіствування, яке ви чули від початку: щоб любили один одного...» (1 Ін. 3, 11);

б) *є виконання закону* — на цих двох заповідях (тобто любові до Господа і до ближнього) утверджуються весь Закон і пророки (Мт. 22, 40). «Бо хто іншого любить, той виконав Закон ... тож любов — виконання Закону (Рим. 13, 8, 10); «Бо вся повнота Закону в одному слові міститься: «Люби ближнього свого, як себе самого!» (Гал. 5, 14);

в) *необхідна* — заради повеління, метою якого є щиросердна «любов від чистого серця, і доброго сумління і нелукавої віри» (1 Тим. 1, 5);

г) *є Закон Царський* — «Коли ви виконуєте Закон Царський за Писанням: «Люби ближнього свого, як себе самого», то ви добре робите» (Як. 2, 8).

Наша любов до ближнього повинна бути подібною любові Господа до нас: «Нову заповідь Я даю вам: любіть один одного; як Я полюбив вас, так і ви любіть один одного!» (Ів. 13, 34); «І поводьтеся в любові, як і Христос полюбив вас...» (Еф. 5, 2); Любов пізнали ми в тому, що Христос поклав душу Свою за нас. «І ми повинні класти душі свої за братів!» (1 Ів. 3, 16); «А коли ви любите тих, хто вас любить, яка вам за те ласка?... Тож любіть ворогів ваших, чиніть добро і позичайте, не ждучи нічого назад, і нагорода ваша буде великою, і синами Всевишнього станете ви, бо Він добрий і до не вдячних і злих» (Лк. 6, 32, 35);

— *рівнозначною нашій любові до самих се*бе: «Люби ближнього твого так, як самого себе» (Мт. 22, 39);

— *щирою, чистосердечною*: «Любов нехай буде нелицемірна...» (Рим. 12, 9); «...і ревно від щирого серця любіть один одного...» (1 Петр. 1, 22); «Найперше майте щиру любов

один до одного, бо любов покриває багато гріхів» (1 Петр. 4, 8);

— *ділом і правдою*: «Діточки, любімо не словом, ані язиком, а ділом та правдою!» (1 Ів. 3, 18).

Любов до ближнього іде від Бога: «Улюблені, любім один одного, бо любов від Бога; і кожен, хто любить, народився від Бога і знає Бога (1 Ів. 4, 7).

Найкращі дари нічого не варті, якщо немає любові до ближнього: «Коли я говорю мовами людськими й ангельськими, та не маю любові, то став я як мідь та дзвінка або бубон гудячий. І якщо я маю дар пророцтва і знаю всі таємниці і всяке пізнання, і коли маю всю віру, щоб навіть переставляти й гори, та не маю любові, — то я ніщо!» (1 Кор. 13, 1–2).

Навіть велика жертва нічого не значить без любові до ближнього: «І навіть якщо роздали усе своє майно, і віддали тіло своє на спалення, але не маєте любові, то нема з того ніякої користі» (1 Кор. 13, 3).

Любов до ближнього ніколи не вмирає, «хоч і пророцтва припиняться, і мови замовкнуть, хоч і знання зникнуть» (1 Кор. 13, 8). Любов до ближнього — це сукупність досконалостей: «А над усім там зодягніться в любов, яка є сукупністю досконалостей!» (Кол. 3, 14). Вона робить вірних одностайними і одного розуміння: «...доповніть ви радість мою і будьте одної думки, майте однакову любов, однодушність і одне розуміння!» (Фил. 2, 2);

«Ми всі маємо знання. Знання ж надимає, а любов будує!» (1 Кор. 8, 1).

Ми повинні любити наших братів у Христі: «Будьте братолюбні один до одного з ніжністю; в пошані випереджуйте один одного!» (Рим. 12, 10); «...будьте всі однієї думки, співчутливі, братолюбні, милосердні, смиренномудрі!» (1 Петр. 3, 8);

— *наші сім'ї*: «Говори те, що відповідає здоровому вченню: «щоб навчали жінок молодих любити своїх чоловіків, любити дітей...» (Тит. 2, 4). «Чоловіки, любіть своїх дружин, як і Христос полюбив церкву...» (Еф. 5, 25);

— *наших учителів*: «Благаємо вас, брати: шануйте тих, що працюють між вами, і старійшин ваших у Господі, які навчають вас, поважайте їх з великою любов'ю за їхню працю. Будьте в мирі між собою» (1 Сол. 5, 12–13);

— *чужих*: «...чужинець, що перебуває між вами, буде для вас як земляк посеред вас; любіть його як себе самого» (Лев. 19, 34). Господь Бог «милує чужинця, даючи йому хліб і одежу. Тож любіть і ви чужинця, бо й самі були чужинцями в Єгипетській землі» (5 М. 10, 18–19);

— *усіх людей*: «...поки маємо час, будемо робити добро всім» (Гал. 6, 10).

Любов до ближнього повинна поширюватись і на наших ворогів: «Якщо ворог твій голодний, нагодуй його хлібом, а як хоче пити, подай води напитись...» (Пр. 25, 21; Рим. 12, 20); «...Я кажу вам: любіть ворогів ваших...» (Мт, 5, 44). Будьте всі братолюбні, ...не платіть злом на зло, образою за образу» (1 Петр. 3, 8–9).

Любити тільки тих, хто любить тебе, означає наслідувати митарів і язичників: «Бо коли ви любите тих, хто вас любить, то яку нагороду ви маєте? ...І коли вітаєте тільки братів своїх, то що ж особливого робите? Хіба й язичники не так роблять?» (Мт. 5, 46–47).

Ми повинні ревно досягти любові до ближнього: «А тепер залишаються оці три: віра, надія, любов. А найбільша між ними — любов! Дбайте про любов...» (1 Кор. 13, 13–14); «І молюсь я про те, щоб любов ваша зростала ще більше в пізнанні й у всякім дослідженні...» (Фил. 1, 9).

Також ми повинні спонукати один одного та навчати дітей своїх любити ближнього, «...будьмо уважними один до одного, заохочуючи до любові і добрих справ» (Євр. 10. 24).

Любов до ближнього повинна проявлятися в тому, щоб ми полегшували вірним у їх потребах: «І ми послали з ним брата, якого хвалять за благовість по всіх церквах, і до того обраного церквами супроводжувати нас до цього добродіяння, якому ми служимо на славу Самого Господа ... Отже, перед лицем церков дайте їм доказ любові вашої...» (2 Кор. 8, 18–19, 24); «Та не є несправедливий Бог, щоб забути ваше діло і любов, яку ви виявили в ім'я Його, послуживши і служачи святим. Ми бажаємо, щоб кожен із вас для повної впевненості в надії виявив таку саму старанність аж до кінця» (Євр. 6, 10–11);

— *боронили інших від недоліків:* «...Любов покриває всі вини» (Пр. 10. 12); «Найперше майте щиру любов один до одного, бо любов покриває безліч гріхів!» (1 Петр. 4, 8);

— *люблячи прощали:* «Не будеш ненавидіти брата твого в твоєму серці. ...І любитимеш ближнього свого, як самого себе!» (ЗМ. 19, 17–13); «Якщо брат твій провиниться проти тебе, застережи його, і якщо він покається, вибач йому. І хоча б сім разів у день провинився проти тебе, і сім разів у день звернувся до тебе зі словами: «Каюся», — вибач йому!» (Лк. 17, 3–4): «А ви один до одного будьте ласкаві, милостиві, прощаючи один одному, як і Бог через Христа простив вам!» (Еф. 4, 32);

— *жертвували собою заради інших:* «Так і ми, з прихильності до вас, раді передати вам не тільки Божу Євангелію, але й душі наші, — такими дорогими ви нам стали» (1 Сол. 2, 8). Любов пізнали всі люди з того, що Христос «поклав душу Свою за нас. І ми повинні класти душі свої за братів!» (1 Ів. 3, 16).

Любов до ближнього необхідно доносити через співчуття і жаль: «Братерська любов нехай між вами перебуває! ...Пам'ятайте... про тих, хто страждає» (Євр. 13, 1, 3): «Судіть судом праведним і чиніть один одному милосердя та милість...» (Зах. 7, 9);

— *покору і лагідність:* «...благаю вас Я, ... щоб ви поводились гідно покликання, ... з усякою покорою та лагідністю, з довготерпінням, ставлячись поблажливо один до одного, з любов'ю ...» (Еф. 4, 1–2);

— *єдність і мир:* будьте однодумні, майте мир, і Бог любові та миру буде з вами!» (2 Кор. 13. 11); «...хай з любов'ю все робиться в вас!» (1 Кор. 16. 14);

— *переконання:* «Не будьте винні нікому нічого, крім взаємної любові. Бо хто любить іншого, той виконав Закон. Тому що заповіді: не чини перелюбу, не кради, не вбивай, не свідчи неправдиво, не пожадай та всі інші містяться в цьому слові: «Люби ближнього твого, як самого себе!». Любов не чинить зла ближньому, отже, любов — виконання Закону» (Рим. 13, 8–10).

Любов Бога до нас спонукає любити ближнього: «Любов Божа до нас відкрилась тим, то Бог послав Свого Сина Єдинородного у світ, щоб ми жили через Нього. У тому любов, що не ми полюбили Бога, а що Він полюбив нас і послав Сина Свого на умилостивления за гріхи наші. Улюблені, якщо Бог так полюбив нас, то і ми повинні любити один одного» (1 Ів. 4, 9–11).

Той, хто любить Бога, любить і ближнього свого: «Ми маємо від Нього оцю заповідь, щоб той, хто любить Бога, любив і брата свого!» (1 Ів. 4, 21).

Любов до ближнього є рисою дітей Божих: «Я ж кажу вам: «Любіть ворогів ваших; благословляйте тих, хто проклинає вас; робіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто кривдить і переслідує вас, щоб бути вам синами Отця вашого Небесного, бо він велить сонцю Своєму сходини над злими і над добрими, і дощ посилає на праведних і неправедних» (Мт. 5, 44–45); «Улюблені, любім один одного, бо любов від Бога; і кожен, хто любить, родився від Бога і знає Бога!» (1 Ів. 4, 7);

— *учнів Христових:* «По тому пізнають усі, що ви учні Мої, як будете мати любов між собою» (Ів. 13, 35);

— *ознакою того, що Бог живе в нас:* «Бога ніхто ніколи не бачив. Якщо ми любимо один одного, то Бог перебуває в нас» (1 Ів. 4, 12);

— *тих, які перейшли від смерті до життя:* «Ми знаємо, що ми перейшли від смерті в життя, бо любимо братів. А хто не любить брата, пробуває той в смерті» (1 Ів. 3, 14);

— *тих, які перебувають у світлі:* «А хто любить брата свого, той пробуває у світлі...» (1 Ів. 2, 10).

Хто не любить брата свого, той не любить Бога, «...бо хто має достаток на світі, але бачить брата свого в нужді і зачиняє серце своє від нього, то як може пробувати в такому любов Божа?» (1 Ів. 3, 17), «Бо хто не любить брата свого, якого бачить, як може він лобити Бога, Якого не бачить?» (1 Ів. 4, 20);

— *ходить у темряві і не пізнає Бога:* «Хто ж ненавидить брата свого, той перебуває у темряві і не знає, куди він іде, бо темрява осліпила йому очі» (1 Ів. 2, 11); «Хто не любить, той не пізнав Бога, бо Бог є любов!» (1 Ів. 4, 8).

Слово Боже говорить нам: «Бог є любов». Ми знаємо, що в ім'я любові Син Божий зійшов із неба на землю, жив серед людей, сам випробував усі скорботи земного життя і Своєю Божественною Любов'ю зігрівав серця тисяч людських душ. Він прощав грішниць, які плакали біля Його ніг; пестив і благословляв дітей; з любов'ю схилявся до тяжкохворих, які зустрічались на Його шляху; плакав над гробом померлого. Усю силу Своєї любові до людей, ту саму, від якої завмирає людське серце, Він виявив на Хресті, коли дозволив Себе розіп'яти в ім'я любові до людей, заради їхнього вічного життя і радості.

Пізнати Бога зможеш лише через любов до людей. Любов до людей — духовна основа кожної людини. Жити потрібно так, щоб твоя суть була здоровою, чистою і сильною. Бути справжньою людиною — це означає віддати сили своєї душі в ім'я того, щоб усе навколо тебе було кращим, духовно багатшим, щоб у кожному, з ким ти зустрінешся в житті, залишилось щось хороше від тебе, від спілкування з тобою.

Пам'ятай, що коли людина робить те, що їй хочеться, а не те, що вона повинна і що потрібно робити, починається її моральне спустошення, розбещення і падіння. Бійся духовної залежності від своїх бажань, бо якщо не підкорити їх своїй владі, то перетворишся в безвільну істоту.

Мудрість людського обов'язку полягає в тому, щоб бачити і внутрішньо розсудити, де повинен ти, а де зобов'язані тобі. Якщо б ми зуміли довершено пояснити ці найтонші людські взаємини, з якими необхідно рахуватися, у моральному житті настала б суцільна гармонія. Від, здавалося б, дріб'язкових учинків у повсякденному житті (наприклад, ви поступилися місцем у громадському транспорті літній людині) до відповідальності за майбутнє іншої людини — тієї, з якою ти або поєднав свою долю для продовження роду людського, або якій дав життя, — на кожному твоєму кроці мудрим повелителем твоїм хай буде обов'язок. Утративши його, людина стає спочатку дріб'язковим егоїстом, а потім негідником.

Якщо ти робитимеш тільки те, що хочеться для задоволення, то в житті ти не матимеш нічого дорогого і святого, душа твоя

не осягне Бога і не буде знати, що таке любов. Бажання твої будуть низькими і вбогими, а життя без благородних людських бажань — порожнім і нудним.

Любов'ю до людей кожен із нас утверджує і свою любов до Господа. Любов — це відданість Богові і людині. У любові завжди горить вогник моральної готовності однієї людини належати іншій. У цих духовних витоках криються корені людської гідності. «Любов — мудра вихователька, говорить В.Сухомлинський, — вона робить людину чистішою, щирішою, вимогливішою і суворішою в дотриманнях моральних основ життя.

Люди відрізняються переконаннями, поглядами, сумнівами, думками, почуттями, переживаннями, настроями, ставленням один до одного, вчинками, радощами і горем, відчуттям добра і зла, успіхами і невдачами, надією і безнадійністю, задоволенням і розчаруванням, образами і прикрощами, співчуттям і байдужістю, доброзичливістю і нетерпимістю — усім життям людського духу. Якою б порочною не здавалась тобі людина, зумій побачити в ній зерно добра і полюби її.

Полюбивши людину, будь вимогливий до неї, умій бути лагідним і ніжним, водночас намагайся тактовно виправити пороки, притаманні тій людині, не будь до них байдужим. Лихо з людиною найчастіше буває від того, що ніхто своєчасно не застеріг її і не зупинив, коли вона явно була на шляху до нього.

Ми повинні бажати людям добра і щастя. Але про це слід не лише говорити, але діяти, бо добрі бажання живуть у душі того, хто віддає сили своєї душі іншим людям. Справжня доброта виявляється в бажанні бачити людину, з якою спілкуєшся, кращою. Якщо ти відчуваєш радість від усвідомлення того, що товариш кращий від тебе, — отже, ти подолав гордість та істинно любиш його.

Ми повинні з повагою вітати людину, дякувати їй навіть за найменшу допомогу чи увагу, а якщо звертаємось до когось із проханням, то обов'язково скажімо: «Будь ласка». Ці прості і чудові слова виявляють нашу повагу до гідності людини, бо невдячність — не тільки невігластво душі, але велике зло. Від неї походять як нахабство, розв'язність, самовпевненість і хамство, так і лінощі, неробство. Невдячністю пояснюється «важкодоступна» совість, до якої неможливо доступити. Тому з малих літ потрібно виховувати презирство до невдячності. Почасти одна людина може про щось просити іншу. Умій почути це людське прохання і з любов'ю відповісти на нього.

Не будь байдужим до людей. Бути байдужим — це, по суті, втратити здатність відчувати поруч себе іншу людину. Щоб уберегтись від байдужості, треба заполонити себе співчуттям, співпереживанням і водночас високою принциповістю і вимогливістю, нетерпимістю і непримиренністю до зла,

умінням відрізнити невинні людські слабості від вад, що калічать душу.

Будь чуйним до людини. Пам'ятай, що зіткнувшись із нею, ти береш часточку її життя, ніби зернинку із насипаної купи золотої пшениці, як вуглину з багаття, наче рвеш яблуко з величезного дерева. Не бери цілої пригорщі там, де досить зернятка, не греби жар лопатою, якщо потрібна одна іскрина, не рубай яблуню з усім її урожаєм, тоді як досить одного яблука. Умій жаліти і шкодувати, берегти й оберігати; умій побачити безмежно дорогу людську цінність, коли від золотої пшеничної купи вже залишилось декілька зернинок, від яскравого і гарячого багаття — кілька жаринок, а від багатого плодозбору — декілька яблук. Це особливо стосується твого ставлення до стариків, бідних і знедолених людей, тобто до твоїх ближніх.

Безсердечність — не завжди злий намір. Безжалісна не тільки зла воля. Дурість і невігластво теж безжалісні, так само, як і підступність. Чуйність вимагає здорової думки.

Великим, людським, скарбом є: *вміння відчувати свою провину*. Допустивши помилку, необачність, проявивши нечуйність, образивши людину, завдавши їй прикрощів, тривоги, — ми почуваємо докори сумління, й звертаємося із проханням: *простіть, вибачте*. Цими словами звертаємося до гідності і великодушності того, до кого ми чи то спеціально звернулися з проханням, чи то доторкнулися ненароком. Промовляючи ці слова, ми розраховуємо на повагу до самого себе, на добру волю, поблажливість.

Розвивай у собі почуття обов'язку перед іншою людиною, і воно завжди підкаже тобі, коли треба звернутися до ближнього із словами *простіть, вибачте.* Вибачення не завжди говорить про нашу провину. Але невміння поважати людину й звертатися до її гідності уже стає провиною. Умій бути скромним, оберігай себе й інших від зухвальства, настирливості надокучливості. Умій співпереживати й співчувати.

У пізнанні світу людських цінностей надзвичайно важливо, щоб у роки дитинства й особливо отроцтва людина переживала гостре почуття провини за свій необережний, непродуманий учинок, розкаювалася, всіма силами своєї совісті засуджувала свою помилку, необачність, необережність, поспішність. Моральне невігластво починається з невміння озирнутися. Якщо це невміння перетворюється в звичку і стає натурою, характером — у людини може розвинутись грубість, хамство. Одне із завдань вихователя полягає в тому, щоб учити маленьку людину бачити наслідки кожного свого вчинку. А щоб бачити — треба думати. Очі совісті — це думка. Виховуючи, ми вчимо людину міркувати про те, що навколо мене і в мені, уявно ставити себе на місце іншого. Вводячи

своїх вихованців у складний світ людського, справжній вихователь піклується про розвиток того, що я назвав очима совісті. Це — піклування про моральні тонкощі думки. Можливості для виховання в дітей мудрої моральної здатності бачити й мислити — невичерпні».

Головний педагогічний принцип А. Макаренко формулював так: «Якомога більше поваги до людини і якомога більше вимогливості до неї». Любов була відома й до Христа і завжди вважалась найважливішою характерною рисою людини. Але така безмежна, самовіддана, всеосяжна любов, яку заповідав Христос і яка всім прощає і співчуває, яка благо ближнього цінує вище власного і готова віддати за нього життя — така любов набула нового вираження і принесена Сином Божим.

Любити потрібно всіх без винятку (заповідав нам Господь) справжньою, істинною, благодатною любов'ю. Така любов вища природних сил людини, вона — властивість Божественна і є вірним показником присутності в душі благодаті Святого Духа.

Яких тяжких, часом нестерпних страждань завдають нам і хвороби. Під час хвороби ми всією душею намагаємось одужати. Потрібно так само ставитись і до будь-якого чужого страждання; поспівчувати йому всім серцем, а якщо можна полегшити його, зробити для цього все можливе.

Без любові до Господа і ближніх спастися неможливо Любові до одного Господа, постів і молитов для спасіння не досить. Люди, які так думають, помиляються. Бо хто не мас любові до ближнього, той не має і любові до Господа. Ці два поняття тісно взаємопов'язані і взаємозалежні.

Колись три монахи, у серцях яких не було любові до ближнього, прийшли до досвідченого в духовному житті старця і стали хвалитися своїми духовними справами. Перший сказав: «Я вивчив напам'ять Старий і Новий Завіти. Що мені буде за це?». Старець відповів: «Повітря ти наповнив словами, а користі тобі від цього ніякої». Другий похвалився: «А я, отче, Святе Письмо переписав для себе!». Старець сказав: «І тобі немає ніякої користі». Тоді третій викрикнув: «А я, отче, чудеса творю!» — «І тобі нема ніякої користі, відповів старець, тому що ти любов відігнав від себе». Потім, звернувшись до трьох, сказав: «Якщо бажаєте спастися, то майте любов до всіх і милосердя творіте, і тоді спасетесь».

Вінцем любові до ближнього є те, про що Ісус говорив своїм учням: «Немає більшої від тієї любові, коли хто душу свою покладе за друзів своїх» (Ів. 15, 13). Що означає покласти душу свою за друзів? Це означає бути готовими на всякі подвиги самопожертвування, якщо трапиться випадок потреби. Якщо потрібно буде віддати життя — віддай; віддати волю — віддай; позбутись майна — позбався. Одне слово, будь готовий приносити в жертву все, не виключаючи і самого себе.

Так, святий Павлин Милостивий, єпископ Ноланський, за викуп своїх співвітчизників із полону вандалів роздав свій маєток і залишився бідувати. Тоді ж до нього прийшла удова і почала просити грошей для викупу з полону свого єдиного сина. Угодник Божий їй запропонував себе обміняти як раба на її сина. Удова подумала, що святитель з неї насміхається, але той переконав її, що він дійсно згоден на такий обмін. Вони пішли у Фракію до зятя царя вандальського, князя, у якого в полоні був син удови. Спочатку скорботна мати, не згадуючи про Павлина, упала до ніг князя і стала просити, щоб той відпустив її сина. Проте коли сльози і благання не допомогли, вона вказала на Павлина і почала просити князя, щоб він обміняв його на сина. Благообразне обличчя Павлина сподобалось князеві, і він запитав Павлина: «Чи знаєш ти яке-небудь ремесло?» — «Не знаю, але можу обробляти город», — відповів Павлин. Тоді царський зять залишив його у себе, а сина удови відпустив.

І ось Архієрей Божий став городником: вирощував овочі, подавав їх до столу господаря і так йому довго служив. Царський зять полюбив Павлина і часто з ним спілкувався. Одного разу святитель сказав князеві: «Ти збираєшся їхати в похід, але скасуй його. Тобі потрібно думати про те, як утримати царський престол. Знай, що цар скоро помре, і престол дістанеться іншому». Слова ці вразили царського зятя, і він передав їх цареві. Вислухавши зятя, цар захотів побачити того, хто про це сказав. І князь послав свого слугу Павлина до царя з овочами. Побачивши Павлина, цар вжахнувся.

Прикликавши до себе зятя, володар повідомив йому, що раб сказав правду. «Знай, що у сні я бачив суд над собою, на якому були всі мої вельможі, а вище за всіх сидів Цей. Суд наді мною закінчився тим, що у мене відібрали царську владу». Цар попросив зятя, щоб той вияснив, хто його раб, бо цареві здалось, що він не з простого роду і має високий сан. Тоді князь став просити свого раба, щоб той йому признався, хто він є і з якого роду. Довго Павлин не признавався, та нарешті відкрився князеві, що він єпископ. Зі страхом і великим смиренням князь попросив прощення у Павлина і сказав йому, що виконає всі його прохання. Павлин випросив волю всім полоненим свого міста із ними урочисто й радісно повернувся додому. Пророцтво Павлина досить скоро збулося — цар помер, а зять зайняв престол. Як бачимо, важко здійснювати такий подвиг, але за нього дається велика нагорода. Така самовіддана любов має велику ціну в Господа.

Преподобний Серапіон ніколи не мав маєтку, не мав навіть келії чи будь-якого житла. Подвижник жив, як пташка небесна. У нього був лише один плащ і невеличке Євангеліє. Серапіон переходив з місця на місце, ночував там, де його заставала ніч. Уранці вставав і йшов далі.

Одного разу Серапіон, наближаючись до міста Александрії, побачив голого бідняка, який тремтів від холоду. І він подумав: «Як же я, намагаючись виконувати Христові заповіді, можу бути одягнутий, а цей бідняк зовсім нагий і тремтить від холоду. Якщо я дозволю вмерти йому від холоду, то мене будуть судити в День Божого суду як убивцю». Серапіон, віддав свій плащ старцеві і сів край дороги, тримаючи на грудях лише святе Євангеліє. Сталося так, що тією дорогою проходив чоловік, який знав Серапіона. Побачивши його без одягу, він запитав: «Отче Серапіоне! Хто зробив тебе нагим?». Серапіон, показавши на святе Євангеліє, відповів: «Воно роздягнуло мене».

Пізніше він зустрів боржника, якого вели до в'язниці. Преподобний Серапіон продав Євангеліє і заплатив за нещасного борг. На запитання учня, де він подів Євангеліє, Серапіон відповів: «Сину мій! Воно постійно твердило мені: продай майно і роздай бідним... Я послухався і продав, щоб за послушания одержати від Бога винагороду». Хтось дав Серапіону старий плащ, і він помандрував у Грецію. Там, щоб навернути єретика і скомороха до християнства, він працював у них за мізерну плату доти, доки своїми настановами і прикладом благочестивого життя не навернув їх на шлях спасіння.

Ми повинні жаліти убогих і допомагати їм. У чому ж полягає наша допомога і жаль? Жаліти убогих — це означає допомагати і трудитись для них. Ця справа є угодною Богові. Намагайтесь догодити Господу. Хто має багатство, хай дасть убогому: побачить кого в біді, нехай допоможе йому. Усе це будемо робити з любов'ю. Будемо вчитися співчуттю в праведних, які навчають нас словом і дідом.

Так, одного разу праведний Іов сказав: «Я рятував убогого, що кликав... Я був сліпому оком, кульгавому я був ногами! Я батьком був для вбогих» (Іов. 29, 12. 15–6). Ось і милосердний Товит говорить про себе: «Я робив багато милостині братам своїм: хліб я давав голодним, одяг — нагим, а коли бачив когось із мого народу померлого і покинутого за мурами Ніневії, то я ховав його» (Тов. 1, 16–17). Пророки Осія і Михей, і, зрештою, Сам Спаситель учать нас співчувати убогим, кажучи: «Будьте милосердні, як Отець ваш Небесний».

Істинне співчуття до вбогих повинне проявлятись не тільки словом, але й ділом; сльози втирати не тільки порадою, але й живою допомогою. Ось у цьому й полягає істинне співчуття до вбогого.

Ми повинні любити ворогів своїх. Любіть ворогів своїх, проявляйте до них навіть дещо більшу любов і співчуття, аби привернути їх до покаяння і привести до Христа. Бо й Христос не гнав від Себе язичників, митарів і блудниць. Навпаки, Він їх учив, жалів і прощав. Так робіть і ви. Любіть ворогів своїх —

навіть тоді, коли вони зазіхають на ваші владу або життя. Вінцем такої любові був сам Спаситель Ісус Христос.

Наведемо приклад любові Давида до ворогів. Після перемоги над Голіафом Давидові став заздрити його тесть Саул, який згодом став страшним ворогом Давидові і спочатку таємно, а пізніше відкрито почав прагнути його смерті. Коли Давид грав на гуслях, Саул хотів пронизати його списом до стіни, але спис влучив у стіну, а Давид утік і врятувався. Тієї ж ночі Саул послав убивць у дім Давида, але дружина встигла сповістити останнього, і він через вікно втік. Саул намовляв свого сина Йонатана вбити Давида, а пізніше вирішив це зробити сам. Чим же Давид відплачує йому? Одного разу Саул зайшов до печери, де знаходився Давид. Це був той випадок, коли Давид міг би вбити Саула. Проте він відмовив воїнів робити це і сказав: «Нехай Господь мене боронить, щоб я чинив так із моїм паном, з Господнім помазаником, щоб накладав на нього руку». Він тільки відітнув у Саула шматок поли верхньої одежі. Коли Саул вийшов із печери, Давид закричав до нього: «Чому ти слухаєш людського наговору, що я хочу тобі лиха? Дивися, ось сьогодні ти бачив на власні очі, як Господь видав тебе в мої руки в печері, та я не вбив тебе». Саул ненадовго примирився з Данилом. Через деякий час він знову захотів убити його, Саул зупинився в горах. Він поставив спис у головах і заснув, незабаром до нього пробрався Давид. Він забрав спис і посуд з водою: ніхто не бачив, ніхто не знав, ніхто не прокинувся. Він зійшов на протилежну гору і закричав: «Воїни Саула! Ви достойні смерті за те, що не бережете свого пана, Господнього помазаника. Подивіться, де спис, де глечик із водою, що були в головах у нього!». Саул пробудився, упізнав голос Давида, побачив у його руках свій спис і глечик із водою і знову покаявся, що хотів убити його.

За таку любов Давида до ворога свого Саула Господь дарував йому царство, допоміг перемогти ворогів, обіцяв утвердити престол довіку. Так було з Давидом, так буде з кожним, хто проявить велику любов до ворогів.

Сказав Спаситель: «Як хочете, щоб робили вам люди, так і ви робіть їм» (Лк. 6, 31). У цій заповіді Господь немов додає і пояснює заповідь «Люби ближнього, як самого себе». Отже, роби і поводься з ближнім так само, як би ти бажав, щоб інші чинили з тобою.

Цю заповідь можна великими літерами виписати всюди, для постійного нагадування людям про їхній взаємний обов'язок. Людина за своєю природою є суспільною істотою. Від колиски до могили вона постійно спілкується з іншими людьми. Кожен із них має свої індивідуальні особливості (освіта, виховання, духовність, моральні якості тощо). Для підтримання і зберігання добрих стосунків з кожною людиною потрібно багато зусиль, терпіння і такту, вправності. З волі чи з неволі

людині доводиться рахуватися з вимогами часу й обставинами. Як при цьому поводитись? Це все вирішує Ісус Христос просто і радить людям робити так, як ми хочемо, щоб вони робили нам.

Якби усі люди на землі стали жити і діяти за цією заповіддю Христовою, то нам було б легко дихати і добре жити. Тоді самі по собі зникли б з лиця землі примари, що постійно тримають нас у страху й насторожі. А коли б люди любили ближнього так, як самих себе, то війни, вбивства, грабунки, злочини, насилля і зло всіх видів стали б неможливими. Тоді б наступив би золотий вік, про який люди мріють споконвічно.

У чому ж сила християнських заповідей? Та в тому, що вони ґрунтуються на спільному для всіх людей началі — любові, на якому тримається світ і яке пронизує вчення Христове. Заповіді звернені не до якогось безособового, абстрактного людства, а до кожного з нас зокрема. Кожна людина повинна, у міру своїх сил, покласти від себе хоча б один камінь у цю величезну споруду священного храму любові. Ми повинні особисто нести відповідальність за виконання цих заповідей. Тому, не оглядаючись на інших і не засуджуючи їх, будемо йти неухильно до вказаної нам Господом мети кожен своїм шляхом і намагаймось виконувати ці заповіді у своєму житті. Постійно і з наполегливим зусиллям, з поміччю Божою, можемо зруйнувати у своєму серці штучно створену перепону, яка відділяє нас один від одного. Благодать Божа і наші зусилля допоможуть нам злитися з ближніми в такому доброзичливому почутті й любові, які ми маємо самі до себе.

Ще далеко той блаженний час, коли ці Святі заповіді Спасителя ввійдуть у загальну свідомість, кров і плоть людства.

Якщо ви досягли в цій справі успіху, то всіляко сприяйте цьому в усякий час і кожен на своєму місці.

2.5.3. Виховання любові до батьків, учителів і старших за віком

Святе Письмо про взаємозв’язок дітей і батьків

Про шанування і любов до батьків говорить п’ята заповідь Закону Божого. *Шануй батька і матір — тоді тобі буде добре і довго житимеш на землі.*

Спочатку розглянемо, як Святе Письмо розглядає взаємозв’язок дітей і батьків.

Діти є дар Божий: «Помолився Авраам Богові і вилікував Бог Авімелеха, його жінку та його невільниць, щоб родили, бо Господь був цілком замкнув лоно в домі Авімелеха через Сарру, жінку Авраама» (1 М. 20, 17–18). «І молив Ісаак Господа за свою жінку (Ревеку — *прим. О. К.*), бо була неплідна, і Господь вислухав його молитву і зачала Ревека» (1

М. 25, 21). «Хто, як Господь, Бог наш, дає неплідній жити в хаті, зробивши з неї щасливу матір дітей» (Пс. 113, 5, 9).

Діти зобов'язані боятися Бога: «Ходіть, мої діти, послухайте мене, — страху Господнього навчу вас» (Пс. 34, 12). «Читай закон перед усім Ізраїлем, щоб усі чули, щоб слухали та навчалися і боялись Господа, Бога вашого. Також їхні діти, які нічого не знають, нехай слухають і навчаються боятись Господа, Бога вашого» (5 М. 31, 11–13);

— *боятися і поважати своїх батьків:* «Шануй твого батька і матір твою, щоб довголітній був ти на землі, що Господь, Бог твій, дає тобі» (2 М. 20, 12). «Кожен шануватиме свого батька й матір, свою... Я — Господь, Бог ваш!» (3 М. 19, 3). «Бог заповів: «Шануй батька і матір», та «Хто злословить батька чи матір, нехай смертю помре» (Мт. 15, 4);

— *слухати своїх батьків:* «Сину мій, пильнуй заповіді батька твого і не відкидай науки матері твоєї. Прив'яжи їх собі до серця назавжди, повісь їх на шию свою» (Пр. 6, 20–21). «Діти, слухайтесь батьків своїх у Господі, бо це справедливо» (Еф. 6, 1). «Діти, будьте слухняні батькам своїм, бо це приємно Господові» (Кол. 3, 20);

— *бути уважними до порад своїх батьків:* «Слухай, мій сину, настави батька твого, не відкидай повчання матері твоєї, бо вони гарний вінець тобі на голову та прикраса тобі на шию (Пр. 1, 8–9). «Слухайте, діти, батьківське навчання, і зважайте, щоб розуму набралися» (Пр. 4, 1). «Слухай батька, що породив тебе, і не зневажай матері, коли вона старенька» (Пр. 23, 22);

— *турбуватися про своїх батьків:* «Поспішайте ж до мого батька і скажіть йому: так говорить син твій Йосип: Бог зробив мене владикою всього Єгипту; прийди до мене, не гайся! І осядеш в краю Гошен та й будеш біля мене, ти й твої діти й діти дітей твоїх, і твої отари й стада твої і все, що твоє. Я буду там утримувати тебе, бо ще п'ять років буде голод, аби не потрапив ти в злидні, ти й твоя родина і все твоє. Ось бачите на власні очі й бачиш, Веніямине, брате мій, на власні очі, що це я своїми устами говорю до вас» (1 М. 45, 9–12). «Коли яка удова має дітей чи внучат, нехай насамперед навчаються шанувати родину свою і віддавати належне батькам, бо це добре і приємне Богу» (1 Тим. 5, 4).

— *поважати людей старшого віку:* «Біблія вчить, що перед сивим волоссям ти мусиш підвестись і особу старого вшанувати, боячися Господа».

«Діти, покірні своїм батькам, звеселяють серця їхні: розумний син звеселяє батька, а син безумний — горе матері своєї» (Пр. 10, 1).

Такі діти будуть благословенні: «Сину мій! Не забувай мого навчання: нехай твоє серце береже мої науки, бо вони тобі примножать довголіття, роки життя й спокою. Нехай доброта й вірність тебе не покидають, прив'яжи їх собі на шию, напиши

їх на таблиці серця. І знайдеш ласку й доброзичливість у Божих очах і людських» (Пр. 3, 1–4).

Напутнє слово для дітей: «Сину мій! Якщо серце твоє мудре, то й моє серце теж буде радіти, і моє нутро буде веселитись, коли уста твої казатимуть розумні речі. Нехай твоє серце грішникам не заздрить, але буде у Господньому страху повсякденно, бо майбутнє існує напевно і твоя надія не загине. Слухай, сину мій, і будь мудрий, справляй серце твоє на праведний путь. Не бувай з тими, що впивають вином, ані між тими, що обжираються м'ясом, бо п'яниці й ненажери зубожіють, а довге спання їх вбирає в лахи. Слухай батька, що породив тебе; не зневажай матері, коли вона старенька. Придбай правду й не продавай її — мудрість, навчання, розум. Праведного батько веселитиметься вельми, і хто мудрого породив, буде ним радіти. Нехай радіють батько твій і мати; нехай веселиться та, що тебе породила. Дай мені, сину, твоє серце і твої очі нехай доріг моїх пильнують, бо блудниця — то глибока яма, вузька криниця — чужинка; вона розбійником сидить у засаді і примножує між людьми зрадників» (Пр. 23, 15–28).

Діти, непокірні своїм батькам, приносять їм печаль: «Дурний син — батькові нещастя» (Пр. 19, 13) «...і горе матері своєї» (Пр. 10, 1). «Хто народжує дурня, собі на журбу народжує, і його батько радощів не зазнає» (Пр. 17, 21). Такі діти не мають поваги до старих.

Погрози і кара тим дітям, які *зневажають своїх батьків:* «Проклятий той, хто зневажає свого батька й свою матір! І весь народ скаже: амінь!» (5М. 27, 16). «У тебе батька й матір зневажають. ...Сором батьків відкривають у тебе... розвію тебе по землях, покладу край нечистості, що тебе. І зробиш сам себе нікчемним перед очима народів» (Єз. 22, 7, 10, 15, 16);

— *не слухають своїх батьків:* «Якщо в когось буде непокірливий і бешкетний син, що не слухається голосу ні батька, ні матері, і хоч вони наставлятимуть його, а він не слухає їх, тоді батько-мати нехай візьмуть його і припровадять до старшин міста, до брами своєї оселі, і скажуть старшим міста: оцей наш син непокірливий і бешкетник, він не слухається нашого голосу, гульвіса й п'яниця. Тоді всі люди міста закидають його камінням на смерть. Так викорінюватимеш зло з-поміж себе, і всі ізраїльтяни, почувши те, матимуть страх» (5 М. 21, 18–21);

— *насміхаються над батьками:* «Око що глузує з батька й що ненці не кориться, — нехай виклюють ворони в долині і пожеруть орлята» (Пр. 30, 17);

— *обмовляють батьків:* «Хто злословить батька чи матір, нехай смертю помре» (Мт. 15, 4);

—- *б'ють батьків:* «Хто вдарить батька свого або матір, скарати його смертю» (2 М. 21, 15);

—- *насміхаються над старими:* «Єлисей пішов у Бет-Ел. Якраз ішов він дорогою, повибігали малі хлопчики з міста і стали сміятися з нього, приговорюючи: «Ходи, лисий! Ходи, лисий!» Обернувся він, поглянув на них та й прокляв їх Іменем Господнім. Тоді дві ведмедиці вийшли з лісу й роздерли з них сорок двоє дітей» (2 Цар. 2, 23, 24).

Про любов до батьків. Заповідаючи любов до ближніх, Господь наказує нам найперше виявляти її до наших батьків і за це обіцяє благополучне і довге життя. *Любити батьків — означає любити себе, бо ми від їхньої крові, тіла й душі*

Любов до батьків — це природна любов. Навіть тварини з любов'ю ставляться до своїх батьків. Тому неповага до батьків — це протиприродно, це порушення законів єства, установлених Богом.

Твої батько і мати — діти своїх батьків, твоїх дідусів і бабусь. Рід людський складається з поколінь — це велика мудрість нашого буття. Ти в поколінні висхідному. Перед тобою — сонце високо над горизонтом, а до полудня ще дуже далеко. Життя уявляється неозорим, чарівно прекрасним, яскравим і разом з тим загадковим полем, а ми сповнені сил і райдужних надій. Попереду тебе два покоління: одне, для якого сонце в зеніті — твої батьки, — та друге, чиє сонце вже схилилось на захід, — твої дідусі й бабусі.

Повага, шанування своїх рідних — закон нашого життя, бо кожна людина — великий боржник перед своїми батьками, оскільки від них ми одержали життя.

Мати з болем породила тебе, годувала, уболівала за тебе відмалечку і готова віддати життя, аби врятувати тебе. Вона не спала ночей, аби ти був ситий і виріс здоровим. Батько захищав тебе від поганого, учив працювати, робив усе, щоб дати тобі можливість учитися.

Для матері й батька ти завжди будеш дитиною, навіть коли тобі буде й п'ятдесят років. Кожен твій крок, кожний учинок — і хороший, і поганий — відгукується в материнському і батьківському серцях радістю або болем, щастям або стражданням. Пам'ятай, що ти — сенс і мета життя твоїх батьків. Ніхто не любить так, як батьки, ніхто так не молиться за дітей, як ненька. Недарма сказано: «Материна молитва і з дна моря витягає». У своїй безмежній батьківській любові до тебе вони деколи забувають, що прийде час, коли у них не залишиться сил, щоб давати тобі матеріальні радощі буття, а тільки щоб любити тебе. Знай, що людський обов'язок дітей, — платити батькам за їхнє піклування про тебе, за їхню безмежну любов і відданість — платити тим самим: піклуванням і любов'ю. Борг дітей перед батьками неможливо ні вирахувати, ні виміряти жодною міркою.

Батьки живуть для твого щастя. Бережи ж їхнє здоров'я і спокій, не завдавай їм болю, прикрощів, страждань. Усе, що

дають тобі батько й мати, — це їхня праця, піт, утома, то ж умій поважати це. Найбільше щастя для батька й матері — твоє чесне життя, працьовитість, а в шкільні роки — старанне навчання. Отже, принось у дім радість, оберігай щастя батьків.

Якщо люди вважають тебе поганою людиною, — це велике горе для батьків. Тому ти повинен слідкувати за власною поведінкою і вчинками. З усіма людьми треба бути правдивим. Для матері й батька найменша твоя неправда (якщо тільки вони дорожать власною честю) — це велике нещастя. Запитуй у них дозволу на те, чого без їхньої волі робити не можна.

Справжня свобода сина й дочки — бути слухняними дітьми. Підкорення волі батьків — перша дисципліна твоєї совісті. Якщо ти не навчився підкорятися волі батьків і бачити в цьому підкоренні свою справжню свободу, ти не зможеш стати стійким, дисциплінованим трудівником і справжнім батьком власних дітей.

Пам'ятай, що биття твого серця, радість буття, високі мрії про ідеали, благородні поривання виявити себе у творчості; любов, щастя людської відданості, творіння нової людини, віра у власну непохитність і нездоланність у найважчі хвилини життя, радість подолання труднощів і свідомість власної мудрості — усе це від Матері.

Мати не тільки родить, а й народжує. Якби вона тільки родила, то не була б творцем роду людського. Мати народжує наше буття, одухотворяє живий клубочок життя духом твого народу, рідним словом, думкою, любов'ю і ненавистю, відданістю і непримиренністю, тобто творить твою неповторну людську особистість — ось у чому сенс того, що ми називаємо народженням. Завдяки матері ти поєднаний із своїм народом, ти — крапелька крові в його жилах, але разом з тим ти єдиний у світі і в Бога. З молоком матері ти ввібрав у себе власну людську самобутність і прийняв душу від Господа Бога.

Берегти матір — означає піклуватися про чистоту джерела, з якого ти пив із першого свого подиху й питимеш до останньої миті життя. Пам'ятай, що батько — найрідніша, найдорожча для тебе людина, в образі якого втілюється людська відповідальність за твою появу на світ, за кожний твій крок і вчинок, за весь твій життєвий шлях — від народження й до смерті. У батьківстві — велика місія продовження роду людського, творення нової людини, спадкоємності поколінь, морального вдосконалення особистості в новій, створеній батьком і матір'ю особі.

Будь гідним свого батька, примножуй і бережи його честь і гідність, але не стався до них як до капіталу, на який можна купувати блага і привілеї. Твій корінь у батьковій честі, але тобі (пам'ятай це як один із головних заповітів народної мудрості) треба мати власний. На одному лише батьківському корені, якщо не мати власного, довго не проживеш.

Будьте добрими дітьми своїх батьків і матерів. Як говорить українська народна мудрість, людина має три нещастя: смерть, старість і погані діти. Старість — невідворотна, смерть — неминуча; перед ними ніхто не може зачинити двері свого дому. А від поганих дітей можна вберегтися. Це залежить не тільки від твоїх батьків, а й від вас самих — дітей.

Що означає бути добрим сином чи дочкою? Це означає приносити в сім'ю тільки мир і спокій, а не тривоги, горе, прикрощі та ганьбу. Не допускай, щоб старість батька й матері отруювалась твоєю ганебною поведінкою. Турбота про радість і щастя батьків повинна стати у твоєму житті головним бажанням, що, як кермо, керувало б усіма іншими. Кожне своє бажання контролюй розумом, думаючи про те, як воно відіб'ється на душевному стані твоїх батьків, що воно дасть їм і що забере.

Ти часто чуєш слова: жити для людей. Подумай, що це означає. Жити для людей — це бути справжнім сином, щирою дочкою своїх батьків. Умій жити для людей. Це вміння набувається за підручником багатовікової мудрості та народної моралі. Умій читати і думати над цим підручником.

«Хороші діти — спокійна старість, погані діти — старість стає пеклом», — говорить українське прислів'я. Пам'ятайте: як ви, діти, шануєте своїх батьків, так і ваші діти шануватимуть вас, коли ви самі станете батьками.

Бути хорошим сином, доброю дочкою — ці поняття повинні бути закладені ще з дитинства, вдосконалюватися в юності, переважати в зрілості, умиротворюватися в старості. Пам'ятай, що на світі є і будуть люди, старші за тебе — можливо, навіть не роками, а моральним багатством, гідністю, правом на повагу.

Умій відчувати найтонші рухи душі батьків. Їхня хвороба — твоє горе, їхні невдачі і неприємності на роботі — твоя біда. Їхня ганьба — не тільки твоя ганьба, а й твоє нещастя, позбутися яких можна тільки подолавши її. Якщо в сім'ї горе, нещастя, неприємності, — твоя відповідальність за родинне благополуччя зростає в стократ. Тільки наполегливою працею ти можеш полегшити життя батьків. Ця праця — найскладніша людська справа, бо вона — праця душі. Усі негаразди батьків долаються вже тим, що і як ти думаєш. Тому вмій добре думати і бути порядним у думках, почуттях і ділах.

Бережи здоров'я батьків. Пам'ятай, що вони рано старіють і хворіють не стільки від праці й утоми, скільки від сердечних хвилювань і душевних переживань. Серця батька й матері завжди уражають невдячність, байдужість дітей. Не забувай, що недобре слово, сказане тобою людям, а тим більше рідним, — подряпина на ніжній тканині душі твого батька й матері, дідуся й бабусі. Вони переживуть усе: і кривду, і біль, і горе.

Але від кожної подряпини назавжди залишається ранка, яка важко заживає.

Старість не може бути щастям вже навіть своєю суттю. Вона може бути спокоєм або бідою. Спокоєм вона стає тоді, коли її поважають, а бідою її роблять забуття й самотність. Тому не перетворюй старість рідних людей на біду.

Пам'ятай, що і ти будеш літньою людиною. Придивися уважно до дідуся й бабусі — таким станеш і ти через кілька десятиліть. Дорожи їх здоров'ям, бо вони вже на схилі життя. Якщо вирішується якась важлива справа, перше слово нехай належить дідусеві й бабусі. Не соромся і не бійся поділитися з ними своїми радощами чи горем. Старі люди вміють освітлювати людську радість мудрістю життя, і це зробить тебе подвійно щасливим. Вони уміють утвердити в людині силу духу. Твоє звернення до них за порадою — для них велика радість. Якщо дідусь і бабуся живуть не у твоїй сім'ї, листуйся з ними. У старості людина особливо дорожить тим, що про неї не забувають, то ж поздоровляй дідуся й бабусю у свята. Уважно слухай, чого вчать дідусь і бабуся, — вони мають на це право. Якби молоді повною мірою шанували мудрість стариків, у житті було б набагато менше юнацької глупоти, яка походить від незнання життя, самовпевненості, необачності. Якщо дідусь і бабуся залишили після смерті дорогі для них речі, реліквії, свято бережи їх, передавай своїм дітям і внукам.

Отже, питай у батьків поради, неси їм свої радості і печалі, одержав перший заробіток — купи їм подарунок. Це вияв твоєї вдячності. Умій обіцяти й дотримувати обіцянку матері й батькові. Примушуй робити себе те, що необхідно і годиться.

Не можна виявляти незадоволення тим, що у тебе немає якоїсь речі, а у товариша твого є. Від своїх батьків ти не маєш права нічого вимагати.

Не допускай, щоб батьки давали тобі те, чого не беруть собі: ласий шматочок зі столу, смачнішу цукерку, кращий одяг. Умій відмовитись від подарунка, якщо знаєш, що ради цієї речі батьки собі відмовили в необхідному.

Не залишай літню рідну людину на самоті, особливо матір, якщо у неї немає нікого, крім тебе. Твоє слово, посмішка, твоя присутність і співчуття бувають єдиною радістю її буття: адже чим ближчий кінець життя, тим гостріше переживає людина самотність. Залишити одиноким дідуся, старого батька навіть тоді, коли ти сам уже в літах, — жорстоко, дико; пам'ятай, що в житті людини настає такий період, коли вона не має вже ніякої іншої радості, крім людського спілкування.

Після потопу Ной став займатися землеробством та розведенням винограду, з якого навчився робити вино. Не знаючи сили вина, праведник випив його першого разу більше, ніж належало. Несподівано вино подіяло на нього так сильно,

що він заснув. Під час сну мимовільно скинув із себе одяг і залишився нагим.

Хам, один із синів Ноя, помітив його наготу і замість того, щоб прикрити її, розповів про це братам, аби й вони посміялися над батьком і засудили його.

Та брати зробити інакше. Вони з пошаною підійшли до батька, так щоб не бачити наготи, й прикрили його своїм одягом. Ной, прокинувшись і довідавшись про вчинок Хама, прокляв неввічливого і зухвалого сина разом із його нащадками. Так з'явилось хамство.

Хам дав нам урок того, як гріховно й небезпечно глумитися і засуджувати батьків та ближніх.

Ми повинні огортати поблажливістю ганебну поведінку ближніх. Особливо це стосується дітей у ставленні до батьків. Діти не повинні зраджувати своїх батьків. Якщо ж хто глумиться над ними, хай пам'ятає прокляття Хама і кару Божу, яка обов'язково трапиться з тим, хто глумиться, якщо той не покається.

Діти, не грубіть своїм батькам і старшим! Пам'ятайте, що ви повинні молитися за здоров'я батьків. Творячи молитви вранці або ввечері, просіть Господа, щоб Він послав здоров'я вашим батькам і всім рідним.

Бувають випадки, що ваші батьки не ходять до церкви, але й не виступають проти Бога, то за них моліться і в церкві, і вдома. Якщо ваші батьки нехрещені, то ви моліться за них лише вдома і просіть Господа, щоб Він привів їх до віри, аби вони прийняли хрещення і стали істинними християнами.

Ви не повинні допустити, щоб батьки померли без християнської підготовки — без причастя Святих таїнств. Якщо у вас батьки хворі й існує загроза їхньому життю, ви повинні подумати про їхнє спасіння — адже вони чекають від вас допомоги. Потрібно поговорити з ними про Бога, про те, що жодна нечиста душа не увійде в Царство Боже, що все Небо радіє за кожного грішника, який кається.

У житті намагайтесь виконувати добрі батьківські заповіти. Найкращий приклад пошани до батьків показав нам Господь наш Ісус Христос. Бувши Всесильним Богом, Він завжди як людина корився Своєму опікунові Йосипу і Пречистій Своїй Матері, був слухняним, допомагав їм у праці і ніколи нічим не засмучував.

Але найбільш вражаючий приклад синівської любові до Своєї Пресвятої Матері виявив Він, бувши на хресті. Забувши про страшні муки, Він глянув на Матір Свою, що вона без Нього залишається самотньою сиротою, і сказав їй: «Жоно, це син Твій», а улюбленому учневі Своєму Іоанові: «Це мати твоя». І після того віддав Свій дух Богові.

Прикладом поваги до батьків був Ісаак, який із послуху до батька охоче дозволив йому зв'язати себе і тим самим показав,

що йому краще померти від руки батька, ніж не послухати його.

Так і Соломон, коли до нього прийшла мати, а він тоді сидів на престолі, — устав, поклонився їй і звелів поставити престол для матері царя. Господь щиро благословив обох і наділив їх великими милостями.

Яскравий приклад шанування своїх батьків показав і святитель Іоанн Златоуст. Ще підлітком він намірявся залишити батьківський дім і разом із своїм другом Василем піти в пустелю для усамітненого життя. Коли його мати Анфуса дізналась про це, вона взяла сина за руку, повела до спальні, посадила на своє ложе, на якому народила його, і гірко заплакала. Спочатку Іоан здивувався і не знав, чим пояснити такий стан матері, а коли зрозумів, то й сам не міг утриматись від сліз.

«Сину мій, — почала крізь сльози свою сповідь мати, — Бог не благословив, щоб чесноти твого батька становили щастя мого життя. Його смерть, що сталась незабаром після моїх недуг, які я перетерпіла, народжуючи тебе, зробила тебе сиротою, а мене, — дуже рано вдовою.

Я прийняла на себе всі труди і біди вдовиного життя, незрозумілі тим, хто не випробував їх. Неможливо описати страждання молодої жінки, яка тільки-но вийшла з батьківського дому, не маючи часу навчитися самостійно вести господарство, однак мусила взяти на себе турботи, обтяжливі для неї через молодість і слабкість статі. У той же час я повинна була захищатися від родичів, які мали злі наміри стосовно спадщини; постійно терпіти образи від тих, хто чомусь не любив мого покійного чоловіка.

Однак усі ці нещастя не примусили мене вийти заміж удруге. Я була твердою серед цих бур і напастей, покладаючись на милість Божу, терплячи всі злигодні вдівства.

У цих бідах була для мене єдина втіха — постійно дивитися на тебе і бачити в тобі живий образ мого чоловіка — небіжчика. Ця втіха почалась із твого дитинства, коли твій язик ще не міг вимовити навіть моє ім'я. І у своєму серці я впевнена, що не дала тобі причин звинуватити мене у втраті батьківської спадщини, — а це нещастя часто стається з дітьми, які знаходяться під опікою. Я зберегла для тебе цю спадщину в цілості, хоча не пошкодувала нічого, що потрібно було для твого виховання; ці витрати я робила із власного майна, одержаного як придане від моїх батьків.

Любий сину, я кажу про це не для того, щоб докорити тобі тим, що зробила для тебе. За все прошу у тебе лише однієї милості: не роби мене вдруге вдовою, не ятри рани, яка почала загоюватися; дочекайся, врешті-решт, моєї смерті — цей день може бути незабаром. Коли поховаєш мене в гробі батька твого

і прах мій з'єднаєш із його прахом, тоді йди з Богом, куди хочеш, ніхто тобі не стане на перешкоді.

Але поки я дихаю, не відлучайся від мене, не гребуй моєю присутністю, не накликай на себе гніву Божого, не завдавай відчутного болю матері, яка його не заслужила.

Якщо я коли-небудь подумаю про те, щоб обтяжити тебе марним опікуванням, або наважусь чим-небудь віддалити від Бога, тоді не зважай ні на закони єства, ні на труди, які я понесла для твого виховання, ні на шанування, яке ти як син зобов'язаний виявляти матері, — біжи від мене, як від неприятельки твого спокою, як від ворога, що розставляє тобі небезпечні тенета.

Але якщо я роблю все від мене залежне, щоб дати тобі справжній спокій, то хоча б це повинно втримати тебе, коли інші вмовляння виявляться марними. Як не багато в тебе друзів, але повір мені, любий сину, жодний з них не дасть тобі більше свободи, ніж я. Та й нема серед них жодного, хто доклав би стільки старань для істинного щастя у твоєму житті».

Слова матері були настільки переконливими і зворушливими, що Іоанн ніяк не міг не послухатися. Як не вмовляв його Василь віддалитися від цього світу, Іоанн, бувши люблячим і ніжним сином, не погодився залишити свою матір.

Батькам і матерям потрібно взяти такі стосунки за приклад у їхніх зобов`язаннях стосовно дітей. Кожне слово Іоаннової матері Анфуси — прекрасний урок. А діти повинні вважайти за свій священний обов'язок утішати старість батьків. Жертвуйте власними бажаннями, задоволеннями, спокоєм в ім'я батьків.

Преподобний Сергій Радонезький, у миру Варфоломій, коли жив з батьками, дуже хотів піти в монастир і постригтися в ченці. Він почав просити своїх батьків, щоб вони його відпустили. «Почекай трохи, — говорили вони йому, — ми старі і бідні, нам нікому послужити, твої брати Стефан і Петро обзавелись сім'ями і турбуються про своїх жінок; потурбуйся ти про нас; ти добре робиш, що хочеш служити Богові, але твоя блага частка не відніметься від тебе; поховай нас, а тоді виконаєш твоє добре бажання». Благодатний син послухався. Через деякий час його батьки вступили в монастир і, поживши там трохи, відійшли до Бога. Варфоломій сорок днів молився при їхньому гробі, годував бідних, служив панахиди, а потім передав маєток меншому братові Петру й здійснив своє бажання, постригся в монахи і чесно ніс свій хрест. За труди перед Господом його проголосили російським святим.

Господь каже, що за пошану до батьків тобі добре буде і будеш ти довго жити на землі. Господь дає батькам велику силу над дітьми. Благословення батьківське зміцнює домівки дітей, а прокляття матері руйнує їх дощенту.

Апостол Давід також заповідає пошану до батьків: «Діти, слухайтесь своїх батьків у Господі, бо цього вимагає справедливість» (Єф. 6.1).

І Господь обіцяє нагороду за виконання п'ятої заповіді не тільки на землі. Коли юнак запитав Христа: «Що мені робити, щоб унаслідувати життя вічне?», — Спаситель відповів йому: «Шануй батька й матір» (Мт. 19.19).

Отже, любити і шанувати батьків не тільки не важко, а надзвичайно приємно. Непошана до батьків — це тяжкий гріх. Хто не любить і не шанує батьків, а зневажає та кривдить, той повстає на самого себе.

Якщо ти безсердечний, байдужий до своєї матері, батька, — такими будуть і твої діти. У моральних аспектах усе «повторюється спочатку». Недостатність сердечності в сто раз небезпечніша серцевої недостатності. Без людського співчуття бажання стають егоїстичними. Почуття любові випробовуються часом. Знай, що твоя молода дружина-красуня стане колись літньою людиною, а ти старим. Справжня любов — це вміння любити до кінця життя, навіть тоді, коли людина померла, — любити її в пам'яті своїй.

Тому в законі Мойсея за зневагу до батьків визначена страшна кара: «Хто злословить на батька й матір, хай буде покараний смертельно» (2М. 21, 19). Покарання Боже чекає на дітей за неповагу до батьків.

1. «Благословення батька укріпляє доми дітей; прокляття ж матері руйнує їхні оселі» (Сир. 3, 9).

Блаженнійший Августин розповідає про нещасний випадок, який стався в Кесарії Каппадокійській, де ціла сім'я постраждала від материнського прокляття.

«Одна мати, яка мала дев'ять дітей, будучи сильно сердита на старшого сина, почала проклинати всіх дітей за те, що вони її не захистили і не осудили свого старшого брата.

Сила прокляття матері така була велика, що коли старший син хотів ударити її, то відразу ж був розбитий паралічем. Протягом року всі діти також розділили його долю.

Через таку ганьбу вони роз'їхались у всі кінці Римської імперії, а матір замучила совість, і вона у відчаї повісилась».

2. Діти, які не поважають батьків і не мають їхнього благословення, не отримують і Божого благословення.

3. Діти, які не поважають своїх батьків, не мають захисту і милості Божих.

Одного разу до преподобного Парфенія, єпископа Лампсакійського, привели юнака, якого жорстоко мучив нечистий дух.

Парфеній, як людина праведна, молитвами з Божою поміччю завжди допомагав людям. Але глянувши на юнака, він показав своє незадоволення. Батьки юнака, припадаючи до ніг преподобного, просили, щоб він вилікував сина. На це

Парфеній відповів: «Ваш син недостойний того, щоб я його зцілив, бо йому даний дух-мучитель за те, що він майже батьковбивця». Батьки вжахнулися від слів преподобного. Тоді Парфеній запитав їх: «Син часто ображає вас?» — «Так», — відповів батько. «Ви у своїх молитвах просили Господа, — продовжував Парфеній, — покарати його». — «Згрішили ми перед Господом», — зітхнувши, з жалем відповідали батько й мати. Тоді Парфеній сказав: «Нехай же і він страждає так, як він заслужив це покарання». Але ніжно люблячі батьки, проливаючи сльози, умовляли єпископа, щоб той спас сина. Благання батьків дійшли до серця преподобного, який, помоливши, зцілив їхнього сина.

4. «У Юди, сина Якова, був син Ер, злий в очах Господніх, і Господь убив його» (1М. 38, 7).

5. У первосвященика Ізраїля Ілії було два сини, але, на жаль, вони були дуже злі, непокірні й не богобоязливі, і Господь покарав їх. Вони загинули на війні, про що було пророковано їхньому батькові Ілії.

6. Дорослі й сімейні люди, які не поважають своїх батьків, показують погані приклади своїм дітям. З часом у таких сім'ях діти перестають поважати їх. Колись учасники одного дикого племені вивозили в ліс або глибокий рів немічних старих і там залишали їх на розправу диким звірям. Син посадив свого батька в лубок (короб з лика), відвіз його в ліс і скинув у рів разом із лубком. Внук, який був із ними, узяв лубок і приніс додому. Тоді батько спитав сина: «Для чого ти взяв лубок із рову?». Малий відповів: «Коли ти, батьку, будеш старий, то я тебе на цій дошці завезу до рову». Задумався чоловік над словами сина і, пожаліши самого себе, забрав додому немічного батька («Церковный вестник», № 16, 1885 р.)

П'ята заповідь учить нас пошани не тільки до батьків, а й до всіх, хто так або інакше робить нам добро.

Необхідно також виявляти пошану до церкви й духовних пасторів. Апостол каже: «Слухайте наставників ваших і коріться їм, бо вони піклуються про душі ваші» (Євр. 13. 17).

Іоанн Златоуст говорить, що духовних пасторів потрібно шанувати більше, ніж батьків. «Чи знаєте ви, — запитує Святий Іоанн Златоуст, — хто є священик?». І відповідає: «Ангел Господній». «Тому й шанувати пасторів, — говорить він, — треба більше, ніж батьків, бо вони слуги Христові на землі. Тож хто шанує їх, той шанує Христа».

Важливою є також пошана до Батьківщини та її влади. Як сказано: «Нехай кожна душа кориться вищій владі, отже немає влади не від Бога; влади, які існують, установлені Богом. Тому той, хто противиться владі, противиться постанові Божій, а ті, що противляться, — самі викликають на себе осуд» (Рим. 13, 1–2).

Пошана вчителів, шкільних наставників, старших за віком. Щоб стати гідним сином своєї Батьківщини, потрібно добре вчитися, постійно оволодівати знаннями. Твої дитинство, отроцтво, юність — це палац, осяяний світлом знань. Щоб палац не пустував, його треба заповнювати знаннями, які тобі дають учителі та наставники. Суспільство створило спеціальні заклади — школи, де дітей навчають і виховують.

У школах навчать не тільки читати, писати, а й мислити, пізнавати навколишній світ, досягнення науки й мистецтва. Школа — це духовна колиска народу. Чим більше народ піклується про свою колиску, тим блискучіше його майбутнє. У школі вже багатовікова культура твоєї Батьківщини і народу. Твій обов'язок — на все життя зберегти доброзичливе ставлення до школи як до святині, передати це ставлення своїм дітям і внукам.

У школі першим тебе зустріне вчитель. Поважай і шануй його. Учитель віддає свою енергію, розум і талант, своє життя в ім'я того, щоб ти став людиною із благородною душею, неспокійним серцем, ясним розумом, чистою совістю, золотими руками.

«Учитель повинен бути досконалим, щоб його любили, — говорить Л.Толстой. — Якщо вчитель має тільки любов до справи, він буде добрим учителем. Якщо учитель відчуває тільки любов до учня, як батько, може, він буде кращим за того вчителя, який прочитав усі книжки, але не відчуває любові ні до справи ні до учнів. Якщо вчитель поєднує в собі любов до справи і до учнів, він — досконалий учитель».

Учні люблять доброго вчителя. Ось як пише про це український письменник Юрій Збанацький: «Мій учитель завжди дивився нам, своїм учням, в очі щирим, дружнім, як мені здається сьогодні, дитячим відвертим поглядом. У його погляді я ніскілечки не відчував зверхності, учитель у чомусь був рівним зі мною, малим, і цим самим «чимось» підносився в моїх очах до такого рівня, що перетворився для мене у недосяжний ідеал. Я потай у своїх думках мріяв бути таким же розумним, таким добрим, таким ласкавим до кожного, таким неквапливим і поважним, таким усміхненим, яким завжди був мій учитель.

Прокидаючись вранці, я вже посміхався наступному ранку в небі. Я забував інколи поснідати, — швидше, швидше до школи. В мене попереду найпрекрасніші години — зустріч з моїм учителем».

Про любов учнів до вчителя пише Д. Писарєв: «Учні любитимуть того вчителя, який буде вивчати характер виховання, буде зважувати ті обставини і умови його минулого життя, які могли мати вплив на склад його здібностей і життя, буде чистим і відвертим поводженням набувати його довіри, буде довідуватись про його насущні потреби і нарешті,

відчувши твердий ґрунт, візьметься за діло так, як того вимагають обставини, як Бог на душу покладе, не чекаючи від теорії вирішення тих питань, які мають вирішуватись на місці за допомогою осяяння і творчого натхнення».

На сторінках «Учительської газети» О. Сурков у статті «За що приходить до вчителів пошана» пише: «Довіра і повага учнів приходить до вчителя тому, що він чесна людина, добрий, щирий старший друг, здатний привернути до себе колектив класу, зрозуміти і відчути особливості характеру кожного».

Учитель творить Людину. Ці мудрі і важливі слова можна сказати тільки про батька і матір. І якщо ти хочеш принести краплину радості вчителеві, будь його однодумцем. Учитель — творець твого щастя і радощів, не будь байдужим до нього.

Праця педагога — це насамперед напружена праця серця і творчість розуму. Його серце згорає в полум'ї любові до тебе. Зроби так, щоб серце твого вчителя не боліло через твої негідні вчинки.

Твій обов'язок — учитися на повну силу. Не закопуй своїх талантів, бо це є великим гріхом. Лінощі, недбальство, слабовілля, розбещеність у навчанні означають, що ти закладаєш корінь свого паразитичного існування в подальшому житті. Живи у світі думок. День без думки, без читання — марно прожитий день. Марнування часу — це марнування неоціненних багатств людського життя.

Бійся в юні роки порожнечі душі, легкості в думках, дешевих розваг.

Джерело знань і духовного багатства ти знайдеш у книжках. Головною настільною книгою у тебе повинна бути Біблія. У Слові Божому ти будеш черпати мудрість і духовні сили. На прикладі життя Ісуса Христа знайдеш Його любовне ставлення до Свого Головного Вчителя, Господа Бога-отця.

Якщо важко дається навчання, то твори молитву до Господа, і Він допоможе тобі. Прикладом може служити повчання преподобного Сергія, ігумена Радонезького. Його почали привчати до грамоти із семи років. З ним разом навчались старший брат Степан і молодший Петро. Брати успішно навчались, а Варфоломієві, як називали в миру преподобного Сергія, грамота не давалась. Як би він не старався, але не міг навчитися читати. Скорбив і плакав Варфоломій, і з усією щирістю просив у молитвах допомоги у Господа. Господь допоміг йому таким чином. Одного разу батько послав сина в ліс відшукати коней. Коли Варфоломій зайшов у ліс, то побачив монаха-старця, який молився під деревом. Почекавши, поки той закінчить молитися, він підійшов до нього. Старець запитав у хлопчика: «Що тобі потрібно, дитя моє!» — «Я учусь грамоти, — відповів Варфоломій, — але не маю успіху в навчанні; помолись за мене Богові, щоб я навчився читати».

Старець сотворив молитву, дав хлопцеві частину проскури і сказав: «Це дається тобі в знак благодаті Божої і розуміння Святого Писання. Про грамоту не переживай. Від сьогоднішнього дня ти будеш вчитись краще своїх братів». Після душевної розмови хлопчик запросив старця додому. Почавши читати молитви з молитвослова, старець попросив Варфоломія продовжити їх читання. У ту ж мить у нього відкрився дар розуміння книжного, він почав читати правильно і розбірливо, а пізніше в навчанні перегнав братів своїх.

Наведемо приклад ушанування своїх наставників. Римський імператор Феодосій Великий знав, що до знатного роду і багатства потрібно ще мати й хорошу освіту. Тому він запросив для навчання свого сина — грамотного й вихованого мужа Арсенія. Хлопчик гордився тим, що він царський син, і на уроках примушував свого наставника стояти перед ним, а сам сидів. Коли батько-імператор це побачив, то сказав синові з докором: «Устань і поступися місцем наставникові; честь, достойність і багатство — виняткові речі, і ти їх не заслужив. Бог не сьогодні, так завтра може відняти все це у тебе, а вченість є власність цього мужа, і ти повинен його завжди поважати і шанувати. Встань, нехай учитель твій сяде».

Рід людський складається з поколінь. Повага і шанування до представників старших поколінь — закон нашого життя. Старших треба поважати, тому що вони мудріші, духовно багатші за тебе: «Старших шануй, як отця, а молодих — як братів», — учить Володимир Мономах.

Використовуй кожну хвилину спілкування зі старшими, щоб повсякчасно вчитися у них мудрості. Не будь самовпевненим. Не думай, що якщо ти молодий і сповнений сил, то все можеш. Є справи, посильні тільки для старості, адже в ній — мудрість багатьох поколінь. Воля і слово старших — закон для всіх нас.

Не ледарюй, коли старші працюють. Ганебно байдикувати чи розважатися, коли старші не можуть дозволити собі відпочинку.

Не смійся над старістю і старими людьми — це величезне блюзнірство, про старість треба говорити тільки з повагою, не підкреслюючи вік як для самої літньої людини, так і для оточення.

Не вступай у суперечки із шанованими і дорослими людьми, особливо із старими; не гідно людської мудрості й розсудливості постійно висловлювати сумнів щодо істинності того, що радять старші. Якщо у тебе є сумніви, подумай, а потім запитай у старшого ще раз, але так, щоб нікого не образити.

Не роби того, що засуджують старші, кожен свій учинок оцінюй із погляду старших.

Не збирайся в дорогу, не попросивши дозволу і поради у старших.

Не сідай до столу, не запросивши старшого. За столом відбувається цікаве духовне спілкування людей. Якщо ти запросив товариша розділити з тобою трапезу, то цим зробив йому велику приємність.

Не можна сидіти, коли стоїть доросла, особливо літня, людина, тим паче жінка. Зі старшими вітайся першим, а на прощання побажай доброго здоров'я.

Велика честь для юнака, якщо він увічливо поводиться зі старшими і дуже втрачає він, якщо зневажливо про них говорить. Однак, заповідаючи таку повагу до старших, п'ята заповідь ніяк не допускає того, щоб вони зловживали станом старшинства.

Святе Письмо каже пасторам: «Пасіть доручене вам стадо Боже не з примусу, а з доброї волі, не для поганої користі, а з доброго серця», начальникам; «Виявляйте справедливість до підлеглих, знаючи, що й над вами є Господь на небесах», батькам: «Не дратуйте дітей ваших, а виховуйте їх у науці та настановах Господніх» (Єф. 6.14).

Мета виховання полягає в тому, щоб виховати дітей відповідальними та самостійними людьми, які б із вірою наслідували Слово Боже та шанували справедливі закони, постанови і добрі звичаї країни. Батькам потрібно звернути увагу на духовно-моральне виховання дітей — це мудре обмеження. Діти повинні знати, розуміти три слова: «можна», «не можна» і «треба». Велику помилку допускають батьки, як не вміють правильно їх чергувати.

До п'ятнадцяти—шістнадцяти років годують однією «стравою» — «можна». Дитині, а потім підліткові все дозволено. Їй нав`язують думку, що вона особлива. Потім, коли виявляється, що дитина «сіла батькам на шию, вони спішно міняють «страву» на «не можна»! Перед маленькою людиною відкривається зовсім новий, невіданий їй досі бік навколишнього світу; це забороняється, те не дозволяється. Вона почуває себе ображено. У неї складається неправильне уявлення про добро і зло, справедливість і несправедливість. Досі вона кожною клітиною свого тіла відчувала, що приносить батькам тільки радість, бо що б не робила, мати й батько її тільки хвалили. І раптом виявляється, що дитина приносить батькам не радощі, а горе і неприємності. Замість лагідного пустослів'я з'являються потиличники, а то й ремінь. У дитини виникає хворобливе самолюбство. Кожне нове різке слово батьків — це дрібна сіль на криваві рани її егоїзму Не допускайте, щоб у ваших дітей зародився егоїзм — він породить жорстокість. Нехай людина вміє жаліти себе лише стільки, скільки вона вміє бути доброю і жалісливою до ближнього. Ці повчання повинні пам'ятати батьки, а особливо 14–17-річні підлітки, юнаки і дівчата.

Наприкінці п’ятої заповіді є обіцянка «... і довго будеш жити на землі». Для того, щоб ми з більшою охотою намагалися виконувати цю заповідь, Бог цією обіцянкою бажає переконати нас у тому, як високо Він цінує пошану до батьків і яку велику земну благодать вона приносить». Ми повинні боятись і любити Бога так, щоб не ганьбити та не гнівити наших батьків та інших старших, а шанувати їх служити їм і слухатися та наділяти любов’ю й повагою.

2.5.4. Виховання любові до Батьківщини, народу, до його звичаїв і обрядів

Педагог К. Ушинський вважав, що найважливішим у вихованні є формування моральних рис особистості, насамперед, таких, як: любов до своєї Вітчизни, свого народу, чуйне та тепле ставлення до оточення, скромність, працьовитість, прагнення до корисної діяльності на благо суспільства.

Безпосереднє ознайомлення з конкретними історичними подіями, прикладами мужності й героїзму — це життєдайне джерело, яке сприяє вихованню шкільної молоді на героїчних традиціях нашого народу. Минуле, постаючи перед учнями у реальній, конкретній обстановці, діє не тільки на їх свідомість, а й на почуття, сприяє формуванню моральних рис.

Людина смертна фізично, але разом з тим і безсмертна духовно: твоє безсмертя на землі залежить від того, що ти створиш для людей. Подумай, бо що створиш на землі для людей з любов’ю, те ляже на сторінки доброї твоєї книги життя. І перед судом Господа твоя книга життя буде прочитана. Дбай же про те, щоб у ній було записано багато добрих справ. Тільки той може стати достойним у Господа, хто, дивлячись уперед, знає, що йому треба зробити за своє життя. Твою відданість Господу мусиш підтверджувати добрими ділами.

Завжди пам’ятай, що ти син народу. В тобі, як сонячне світло в краплі води, відбивається його багатовікова історія, його велич і слава, його любов і надія, його нерозривна єдність із тими дорогими нашому серцю куточками, де колись ти ступав босими ногами. Це вічне, незнищенне, незгасне. Ти повинен знати історію свого народу; у твою душу мають увійти кращі народні надбання і традиції, ставши для тебе святим законом. Ми маємо Батьківщину, до якої ти зобов’язаний ставитися належним чином, шануючи і визнаючи її закони.

Торкнувшись рідної землі, ти відчуєш, як вона стогне і плаче за своїми героями, які загинули в боротьбі за її незалежність. Наша Батьківщина живе і житиме вічно, адже мільйони героїв полягли в ім’я її честі й гідності. Будь духовно

готовим до того, щоб у будь-яку тяжку годину ти зміг стати на захист своєї рідної землі.

Твоя Батьківщина — це твій рідний дім. А в рідному домі не завжди все гаразд. Є в ньому свої радість і горе. Про них і треба менше говорити, а намагатись зробити щось конкретне, щоб перемогти негаразди добром і справедливістю. Умій не тільки дивитися, але й бачити. Формуй свій правдивий погляд на світ, а це можливо лише тоді, коли в житті ти створюєш щось дороге для людей і для себе.

Без горіння серця найправильніші істини залишаться для тебе мертвими буквами. Їх можна скласти в слова й прочитати, але вони не запалають. Юнаки і дівчата повинні знати історію свого народу; у ваші душі мають увійти кращі народні традиції, стати для вас святим законом: немає для людини страшнішої кари, ніж материнське прокляття. Якщо мати відрікається від сина, значить, людина вилучається з народної сім'ї. Осягніть думкою і серцем страшну правду: ця тяжка кара існує й існуватиме, поки є святі слова — народ, мати, батько, діти. Ми розповідаємо вам про це для того, щоб утвердити в кожному з вас чесність і мужність розуму. Про свою Батьківщину, про священний обов'язок перед нею, про відповідальність перед матір'ю, батьком, сім'єю, родом треба думати тільки чесно і мужньо. Думка про святиню повинна бути чистою, як правда.

Юнаки і дівчата, майте мужність зрозуміти, осягнути розумом і серцем, що є злочини, за які ніколи не прощають; є самотність, яка ні в кого не викликає ні жалю, ні співчуття; є горе, яке викликає не співпереживання, а презирство. Чесна людина ніколи не подасть руки тому, хто зрадив Батьківщину.

Знайте, юнаки і дівчата, що людина, яка зрадила Батьківщину, не може сподіватися на пощаду. Тому, хто відбув покарання, закон надає права: живи, працюй, спілкуйся з людьми. Однак серце людське знає, що можна зважити на терезах правосуддя і що неможливо ні зважити, ні зміряти. Народ карає по-своєму. Він бачить, що залишається в темряві чорної душі, від нього ніщо не сховається.

Пам'ятайте, що для людини бездушної, безсердечної у її взаєминах з іншими людьми немає нічого святого й високого. Любов до Вітчизни і любов до людей — це два швидких потоки, які, зливаючись, утворюють могутню річку патріотизму. Не забувайте, юні громадяни, що в житті вашому настане момент, коли доведеться виявити мужність, стійкість, готовність до такого напруження всіх фізичних і духовних сил, коли, з одного боку — радість, втіхи, блага, а з іншого, — злигодні, самопожертва, навіть смерть в ім'я життя і щастя людей. Готуй себе до того, щоб у потрібний момент піднятися на вершину доблесті — і перемогти.

Виховання патріотизму повинно починатися в сім`ї. Тут особлива роль відводиться матері. Матері виховуючи дітей у релігійно-патріотичному дусі, виконуйте своє призначення і тільки цим створюйте собі славу, яку ніколи не знищить ніяка заздрість і яка завжди буде мати значення на суді Божому і людському, на суді совісті і потомства. На цьому суді нас не запитають, як часто ми подорожували, як красиво вміли одягатися і тримати себе в суспільстві, як себе показували на ниві забав і штучних розваг. Усе це, звичайно, зникне разом з тим днем, для якого ми приносили суєтні жертви. Нас будуть судити за тими плодами, які ми заповідали майбутньому своїм дітям і вихованцям. І якщо в цих плодах буде гіркота і гниль, на нашу голову впадуть виною навіть ті прекрасні успіхи, через які ми готові забувати головне. Син безумний, — говорить премудрий , — безчестя матері.

Велику роботу з організації виховання в учнів любові до Батьківщини, до свого народу, до його звичаїв і обрядів проводять музеї, кімнати й куточки, створені в школах України. Учні розшукують матеріали про улюблених героїв; збирають реліквії, пов'язані з їхнім життям, виготовляють макети будинків, де вони народились і шкіл, де навчалися; присвячуюють їм вірші, статті, малюнки; збирають предмети народного побуту, народні пісні, предмети старовинного одягу, записують обряди і таке інше.

Народні обряди, традиції у міру можливості зберігали крупинки духовних знань. Поступово зміст і головне призначення народних традицій ставали з часом все менш зрозумілими, перетворюючись у забобони, проте форма, послідовність виконання обрядів передавалися із покоління в покоління і дійшли до сьогодення.

Пізніше участь у хоровому співі (для багатьох дітей у церковному хорі) допомагала проявляти високі почуття, навчала дітей свідомо керувати власним емоційним станом. Значну, роль при цьому, відігравали обрядові пісні, весільні пісні, колядки, веснянки, які давали змогу «відпрацьовувати» найрізноманітніші емоційні почуття.

Українська народна пісня завжди мала і має великий уплив на формування позитивних рис особистості. У пісні музика об'єднується зі словом, і якщо слово, насамперед, діє на свідомість людини, викликає у неї думки й уявлення, то музика найперше діє на почуття, і вплив її доходить до глибини підсвідомого. Коли ж музика й слово об'єднуються в пісні, то вони охоплюють своїм упливом всю істоту людини. Тому-то людина в пісні передає свої радощі й горе, з піснею вона працює, у пісні виявляє свої релігійні почуття, з піснею іде в бій, під звуки пісні її хоронять.

Особливо великий уплив на душу людини має народна пісня. Вона зв'язує людину з поколіннями сучасними й

минулими. У народних піснях українець чує голоси своїх предків, що колись радісно зустрічали весну або звеличували народження Христа, чує голоси козаків, що йшли на бій з ворогами.

Народна пісня надихала письменників і поетів на творчість. З теплотою і піднесеністю, з прозорливістю митця поет П. Грабовський писав про українську пісенність: «Що за милозвучність та краса, не кажучи вже про класичну простоту та безпосередність надхнення! Се — джерело, з якого на здоров'я довго ще будуть пити нащадки... Влучність вислову надзвичайна, а стисліть просто не передатна!».

Особливу увагу звертає на себе підкреслення двох рис української народньої пісні. Перша — це природність її. Друга — це піднесений характер музики, що дає авторові характеристики підстави порівнювати українську пісню з молитвою.

Релігійним духом пройняті, перш за все, обрядові пісні — колядки, щедрівки, весільні пісні. Але й інші пісні часто відбивають релігійні настрої та світогляд українця.

Особливо характерні з цього погляду історичні думи та псалми. Як відомо, історичні думи були створені в один із найбільш драматичних періодів історії українського народу. У них релігійне почуття й надія на Бога підносяться до рівня полум'яного пафосу («Дума про бурю на Чорному морі», «Про Марусю Богуславку», «Невольничі плачі» і т. ін.).

Українська народня пісня визнає за найважливішу рису людини міцну віру в Бога. Як же уявляє Бога наш народ? Бог є Абсолютним Духом. А що людина мислить: відносно вона не може пізнати Бога адекватно. Тому уявлення народу про Нього, будучи відносним, у той же час відображає народну психологію. В уявленні нашого народу Бог є Творцем світу та Промислителем його, причому не тільки акт Божого промислу, а й Божої творчості ніколи не припиняється.

Бог не є абстрактною Істотою, Він близько стоїть до людини. Тому так часто в обрядових та інших піснях про Бога вживається епітет «милий». Наприклад, приспів колядки «Славен єси, наш милий Боже, На небесі».

Народження Христа в колядках оспівується, як світова подія, коли «чоловік перед Богом пеленами оповився». Це — вияв найвищої любові Бога до людини.

З побожною любов'ю висвітлюється в колядках народження Христа.

Перед тим дитятком
Пастушки з ягнятком
На колінцях припадають,
Христа-Бога прославляють.

Бог, як Отець Небесний, піклується про людей. Він допомагає побожному пану-хазяїну в його господарстві, дарує

йому довголіття та душевний спокій. (...) Побожному господареві. Тому-то в усіх важливих справах українець звертається до Бога. Бідна вдова, засіявши та заволочивши пшеницю, просить Бога:

Ой уроди, Боже, та пшениченьку яру
На вдовиних діток та на вдовину славу.

І милостивий Бог приймає вдовину молитву:

І ще й удівонька та й додому не дійшла,
А вже кажуть люди, що пшениченька зійшла.

Звідси здоровий оптимізм українця. Бог є найвищою Правдою, і тому правда переможе як в особистому, так і в громадському житті. Народня пісня є одним з наймогутніших чинників у вихованні національної свідомості нашого народу. Український народ цілі століття жив у неволі чужинців-окупантів, а все ж таки не втратив своєї національності: своєї мови, звичаїв, світогляду. Мало того, він зберіг і свідомість своєї національної гідності. У цьому велику роль відігравала й відіграє українська народна пісня, краса якої та багатий зміст значно перевищують красу та зміст народної пісні гнобителів. І це дає підстави вірити у свої національні сили й у своє майбутнє.

«Щасливі ви, — говорив великий Лев Толстой молодому студентові-українцеві, — що народилися серед народу з такою багатою душею, народу, що вміє так відчувати свої радощі й чудово виливати свої думки і свої мрії, свої почуття заповітні. Хто має таку пісню, тому нема чого боятися за своє майбутнє. Його час не за горами. Вірите чи ні, що жодного народу простих пісень я не люблю так, як вашого. Під їхню музику я душевно спочиваю. Стільки в них краси й ґрації, дужого, молодого почуття й сили» (Толстой Л. Педагогические сочинения. – М.: Изд-во АПНРСФСР. 1953. – С.114).

На думку І. Огієнка, у навчально-виховному процесі школи має широко використовуватися вироблена тисячоліттями мудрість народної педагогіки, яка виражена в усній народній творчості, в споконвічних загальнолюдських моральних засадах і нормах. Він був переконаний, що народна педагогіка протягом багатьох століть викарбовувала й вдало використовувала у вихованні підростаючої молоді широкий діапазон практичних і словесних методів і прийомів, які найповніше враховують уплив національного характеру. За умови осучаснення, постійного збагачення вони, вважаємо, з успіхом можуть бути використані батьками, педагогами в процесі сімейного виховання молоді.

За переконаннями ученого, духовно-національна система навчання та виховання повинна ґрунтуватися на засадах релігійного виховання, народної педагогіки, принципах наукової педагогіки, що ввібрала в себе кращі надбання духовно-національної виховної мудрості. Вона включає ідейне

багатство народу, його морально-естетичні та етнічні цінності, трансформовані в засобах народної педагогіки, що використовує християнську спадщину, а також постійну і систематичну виховну діяльність родини, громадських навчально-виховних закладів, організацій, установ.

Успішній реалізації змісту освіти і виховання, на думку І. Огієнка, сприяють такі засоби: рідна мова; родовід; рідна історія; краєзнавство; природа рідного краю; національна міфологія; фольклор; національне мистецтво; народний календар; національна символіка; народні прикмети, вірування; релігійні виховні традиції; родинно-побутова культура; національні традиції, звичаї і обряди; національна творчість.

Зміст виховання в національній школі повинен визначатися як система фундаментальних знань про свій народ, особливості його національного характеру, психології, історико-культурного досвіду, а також знань про свій родовід, спосіб життя і виховання у сім'ях, про рідний край і все, пов'язане з ним. Засвоєння учнями системи фундаментальних знань про рідну мову, літературу, етнографію, історію, психологію, демографію народу запобігатиме історичному безпам'ятству, бездуховності, сприятиме прилученню до світової культури через рідну.

У цьому зв'язку І. Огієнко справедливо зазначав: «Ціле громадянство мусить добре пам'ятати, що тільки рідна школа виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери» (Іван Огієнко. Наука про рідномовні обов`язки. – Жовква, 1936, С. 36).

Учений був переконаний у тому, що форми і методи виховання молодих людей мають будуватись з урахуванням тисячолітньої історії, споконвічної релігійно-виховної традиції народу на основі духовно-національної культури, збагачення кращими досягненнями загальнолюдської культури та християнської моралі.

Крім Господа і батьків, є святині, які не можна ні з чим порівняти, зіставити. Це — Батьківщина і синівська вірність, відданість рідній землі, де ти осмислив себе: тому народові, який вигодував і зростив тебе. Що є в тобі найкращого — це від народу.

Не забувай того місця, де ти народився, вперше вдихнув повітря, розплющив очі і побачив світ, вимовив перше слово, зробив перший крок; де, доторкнувшись до рідної землі, пережив перші радість і горе. Для нас Батьківщина починається з цього куточка, який назавжди входить у життя кожного з нас як щось єдине і незмінне, як ласкавий дотик матері, як рідне слово. Цей куточок залишається назавжди в нашій душі, він хвилює нас як перше животворне джерело нашого початку. Ніколи не забувай своє гніздо, з якого ти вилетів, як пташеня.

Люби свою рідну землю. Доторкнися до неї і ти почуєш, як вона стогне. В її стогоні почуєш голоси наших предків, які її захищали від порогів, щоб тобі зараз було вільно жити й творити. Не шкодуй себе, працюй у поті лиця для того, щоб залишити добрий слід після себе.

Пам'ятай, що кожен із вас пише книгу свого життя, куди записуються всі добрі і погані справи на цій землі. Пам'ятай, що любов до своєї рідної Батьківщини, до свого народу буде оцінюватись Господом після любові до Нього і до батьків. Тільки в любові до Господа, до ближнього, рідної землі й народу ти можеш бути щасливим.

Розвиваючи духовне багатство наших дітей, формуючи їх характер, не обійдемося без виховних цінностей української культури. Щастя українських дітей пов'язане з українством. Саме поняття слова «культура» вказує на цю шляхетну функцію культури, бо ж «досконалення світу довкола нас і світу в нас самих, творення і плекання цінностей духовного і матеріального характеру» — це й є ідеали виховання. Кожна людина задовольняє свої духовні потреби, черпаючи з національної культури, людина може творити духовні цінності тільки на основі культури свого народу. Тому явище асиміляції, по своїй суті, є негативним чинником у вихованні, бо ж вона завжди означає надщерблення індивідуальності переходом з однієї нації до іншої, резиґнацію із зберігання і творення культурних надбань своїх предків. До того асимільована людина завжди буде виявляти тенденцію до духового збідніння, до надщерблення характеру. Не хочеться зізнаватись що до національного походження — це почуття меншевартості, це брак пошани до предків, це психічна недуга, внаслідок якої людина не може втекти сама від себе, робить усе, щоб стати подібною до когось іншого, щоб зникнути з лиця землі. Заперечення свого походження, перехід до іншої національної культури є також наслідком браку знання власної культури, або чужої, або обидвох, браком відповідної освіти, культурної обмеженості, наслідком надщерблення особистості людини. Пошана і створення культурних надбань свого народу — це боротьба зі смертю, це шляхетне прагнення підкреслювати особливі цінності свого народу, це потреба зберігати цінності духу свого народу в загальнолюдській культурі. Українська культура — одна з найдавніших в Європі, вона оригінальна і самобутня. Зникнення її було б злочином. Світогляд українців — своєрідний, він не тільки доповнює загальнолюдську культуру, а й удосконалює її.

Творець культури, а ним є кожна людина, що має духовні потреби, вносить суб'єктивні елементи у світову скарбницю. Усвідомлення цього приносить їй психічне задоволення, створює дух спільноти, оберігає від почуття самотності, народжує почуття гордості, а все разом робить людину

життєрадісною, позитивно налаштованою до людей, світу і життя, тобто робить її щасливою. Людина, що прагне допомогти своєму народові, пов'язана з народом духовно, отже, вона й сама духовно багата. Любити свій народ — означає розуміти його потреби, цінити його духовність, жити так, щоб частинкою себе сприяти зміцненню народного духу. Не існує культурної людини, яка б не хотіла бачити успіхів свого народу на шляху до своєї мети. І чим сильніше розвинені в людині національні почуття, тим легше їй розуміти загальнолюдські етичні почуття, що ведуть людство до духовного вдосконалення. Тому всі народи у світі змагаються у тому, щоб дати у загальнолюдську скарбницю якнайбільше. Служіння загальнолюдському можливе тільки через національне, так як любов до Бога не можна виявити краще, як любов'ю до ближніх.

Національні й духовні багатства народу віддзеркалюються в літературі, у легендах і переказах, у народних піснях, прислів'ях, приказках, у життєписах наших славних письменників. Шевченко, Франко, Леся Українка дали у своїх творах сильне відчуття неволі рідного народу, яке спонукало їх творити. Їх творчість — це наче вістря меча серед бою, вона будить національно сплячих, гартує знесилених. Їхнім шляхом ідуть все нові й нові будителі національного духу. Чи ж не та сама любов до Батьківщини ось у цьому «наймолодшому», написаному у наш час, освітченні М. Вінграновського: «Тебе люблю я всесвітом і людством, і соняхом у золотому сні, і сивиною вченого-мислителя, і на стерні польовим горошком. Ні, Батьківщино! Не лише стражданням чи радістю я звернений до тебе!». Українська культура — це гаряче глибинне джерело, що з нього можна черпати жар любові, жар життя. Зробимо доступним його для нашої молоді. І вона повторюватиме з переконанням і з захопленням слова Є. Гуцала: «О, рідна мово! Скільки в тобі віри мого народу в досвітки щасливі, в життя прекрасне. Яке це щастя припасти пелюстками спраглих уст до мови рідної — й багатшати душею».

Невичерпними джерелами виховної сили є наші обряди і звичаї, пов'язані з релігійними святами. Непереможними чарами віє від них, вони щорічно з однаковою силою зворушують нас і пов'язуть із минулими поколіннями. Багато чинників сприяло красі наших звичаїв. Поширені вони на всьому просторі України, викликають пошану і любов до носіїв традиції — до цілого народу. Тісно сплетені із щоденними заняттями, колись ці звичаї були пов'язані з природою і працею на ріллі. В праобразах літа й зими, щорічного оживання і завмирання природи бачимо перемогу сонця над темрявою, отже, правди й добра над брехнею і злом. Згодом, коли запанувало християнство, церква використала

давні звичаї і поєднала їх з новою вірою, з найбільшими християнськими святами. Таємничість, подих сірої давнини, глибокий символізм їх форм назавжди врізується в пам'ять, викликають почуття належності до родини, народу. Згадуючи минуле, згадуємо тих, хто був з нами: батьків, дідів, родичів.

У різдвяних і новорічних звичаях не лише підіймається високо релігійне і загальнолюдське почуття, а й відчуття національної єдності. Такі елементи наших різдвяних звичаїв, як культ предків, як потреба ділити радість з іншими, бажання їм добра, краса співу колядок, гостинність, святість родини — усе це діє з небуденною конструктивною силою на формування характеру людини. А культ родових предків веде нас до розуміння традиції в житті цілого народу, звертає увагу на цілий народ, на його видатних представників.

Ось обряди, пов'язані зі святкуванням Різдва. Кожний християнський народ святкує християнські свята. Проте українські різдвяні традиції особливі своєю символікою і глибиною інтерпретації. У Святвечір вся родина має бути дома. Всі святково прибрані, вичищені, прикрашена не тільки хата, а й ціле господарство. Кутя, книш, свічка, подекуди ладан пахучою ниткою в'ється догори. Очікування першої зірки, і лише тоді з молитвою сім'я сідає споживати спеціальні пісні страви.

Після вечері залишаються страви для душ предків. В останні роки виник звичай залишати на вечері вільні накриття для тих, хто у вигнанні, чи загинув у боротьбі за свободу. Після вечері діти розносять страви до хрещених батьків, до рідних, до кумів, до бідних. У Святвечір у деяких місцевостях ходять колядники, господарі їх частують.

Наш народ завжди порівнював прихід Спасителя на землю зі своїм національним ідеалом — справедливого ладу, царства Божого на землі.

Ці обряди можна ще побачити в наших селах. Але убоге святкування Різдва ми бачимо особливо у великих містах. Батьки повинні самі любити, поважати наші звичаї і обряди, вчити і виховувати своїх дітей на традиціях нашого народу.

Велике значення в духовно-моральному вихованні особистості має наш побут. Побут наш і прояви духовності нашого народу формувалися впродовж століть під упливом соціальних, культурних, політичних та економічних умов. Матеріальні умови життя є чутливіші й мінливіші, ніж звичаї та обряди. Обряди ж, пов'язані з релігійними почуттями, збережені довгими століттями церквою, не піддатливі до зовнішніх упливів. При кожній зміні соціальних, економічних і політичних обставин життя змінюється і, насамперед, побут. В Україні віками виплекані побутові звички передавалися з покоління в покоління аж до радянського періоду й завдяки їм

український народ у великій мірі зберіг свою національність, незважаючи на вікову бездержавність.

За комуністичного режиму український побут зазнав великих змін. Комунізм, маючи на меті перебудувати суспільство, зробити з нього одноманітну, позбавлену національних особливостей масу, насамперед узявся до введення змін саме у побуті. Комуністи пустили в рух усі суспільні засоби ідеологічного впливу на населення (школи, клуби, преса, література, мистецтво, радіо), вилучення церкви із життя перемінило побут у важливих і особливих для української культури ділянках. Назовні перестали існувати традиції й обряди, пов'язані з церквою (релігійні святкування, родини, весілля, похорон). Все життя без них було надто сіре й монотонне, люди тужили за «поезією». Тому, Совєти відновлювали дещо із традиційй (колядування поганських і модерних, новоутворених «колядок», обжинки, весілля, хороводи купальські, весняні тощо).

Як ми бачимо, більшість радянських обрядів і традицій не прижились. Нам потрібно обрядні традиції зберігати в чистоті, такими, якими їх дістали від предків, з їх символами у формі дідуха, сіна, куті, узвару. Згадувалось, що особливістю нашої культури є нахил до краси, некористолюбність у ставленні до природи, а це наближає до Бога, Творця її, з цього випливає ідеалізм українця. Тому-то наші поети пишуть про місяць круглий, що його лемки несуть у дарі Новонародженому, тому Святвечір, Великдень, Зелені і всі інші релігійні свята — це справжні містерійні обряди, пов'язані тісно з церквою, з постом, з молитвою. Можна запитати, як застосувати такі звичаї і обряди до нашого міського життя: знайти способи, як організувати гуртовий спів, гру, забави в колі ровесників, знайти час і місце. В Новий рік можна піти до знайомих засипати зерном, побажати здоров'я, виявити повагу і любов до старших. Потрібно дати можливість молоді пізнати фольклор у тих обрядах і традиціях, що є символами духовності нашого народу впродовж віків.

2.5.5. Про християнський шлюб і подружжя
Про любов для юних

Любов – дар Божий. Любов, шлюб, дітонародження — найтонша і найніжніша, найбільш горда і відкрита сфера людської свободи. Той, хто вміє розумно, красиво, з гідністю любити, — справді красивий і справді вільний. Невігластво, некультурність, моральна неохайність у сфері любові принижують людину.

У любові найяскравіше виявляється культура людських бажань. Духовно готувати себе до благородної любові — означає вчитися бажати. Пам'ятай, що твоє людське

благородство визначається умінням бажати. Людиною рухає свідоме керування своїми бажаннями — цим, по суті, й відрізняється життя людини від життя інших істот. Вона певною мірою не залежить від тілесних потреб, тому вона і є людиною. Справжня людська свобода і краса визначаються тим, що людина сама вирішує, бажати чогось чи не бажати, заявити про свої бажання іншій людині чи суворо й мудро придушити їх у собі. Бажання бувають гідними людини й нікчемними, осудливими. Моральна чистота і краса розкриваються тим, що людина нетерпима, непримиренна до негідних бажань, з огидою відкидає і придушує їх у собі і ненавидить в інших. Нетерпимість і осуд нам потрібні, насамперед, для того, щоб максимальною мірою наблизитися до вершини людської культури — стійкості у своїх благородних учинках, вірності своїм бажанням.

Людська душа цільна й невичерпна. Любов — це величезна праця, що потребує виснажливого напруження сил, які можна легко витратити на дрібниці — бійтесь цього. Любити — значить віддавати сили своєї душі, вкладаючи їх у кохану людину. «У хорошого чоловіка і жінка хороша, у хорошої жінки і чоловік хороший», — говориться в українському прислів'ї. Якщо в любові гармонійно зливаються «треба» і «хочу», закохані один одного вдосконалюють, творять людську красу в собі, для себе і для інших. Ця краса стає силою, що твориться, формується на очах у дітей. Це найбільша духовна сила, яка виховує дітей. Там, де немає цієї красивої духовної сили, людина стає озброєною знаннями твариною — що надзвичайно небезпечно! Любов творить сім`ю й народжує дітей. Ця найкрасивіша людська свобода є водночас найсуворішим обов`язком.

Перед тим, як полюбити в дівчині жінку, у юнакові — чоловіка, полюби в ній, у ньому перш за все людину. З духовного і багатогранного спілкування з людиною і починаються окультурювання бажань, перетворення їх у потреби. Навчити людину любити — це найтонша грань людської мудрості й майстерності, яка межує з мистецтвом.

Кожній людині відведено певну міру любові; сили для любові не безмежні, тому витрачати їх треба обачно. Бережи честь змолоду. Не розкидай сили своєї душі на дрібниці. Якщо розкидатимешся своїми почуттями в ранній юності, без кінця захоплюючись, постійно відшукуючи все нові об'єкти для любові, у зріле життя ввійдеш із порожньою душею, станеш розпусником, наберешся багато гріхів і не отримаєш милості від Бога. «Бо це воля Божа, — освячення ваше, щоб ви береглись від розпусти, щоб кожен з вас умів тримати начиння своє у святості й честі, а не в пристрасній похоті, як ті погани, що Бога не знають» (1 Сол. 4, 3–5).

Людину потрібно навчити любові з дитинства, а особливо в роки отроцтва. Юнаки й дівчата повинні думати про любов як про моральну доблесть і красу; бачити в житті любов як безмежну вірність, відданість людини людині. Думки про любов — це пізнання справжньої людської привабливості. Юнаки чи дівчата повинні захоплюватись цією красою, щоб її вірність, відданість осяяли юному серцю шлях у житті. Навколо нас багато прикладів цієї краси. Коли ми будемо виявляти ці приклади молодим людям і захопимо їх серця красою щирої вірності — тим самим ми правильно підготуємо їх до важливих призначень чоловіка, дружини, батька, матері. Чистота, благородство, вірність, відданість любові — це сила, що об'єднує людей у найміцніший, нерозривний осередок — сім'ю.

Любов юнаків і дівчат — переддень материнства й батьківства. Потрібно, люблячи, відчувати величезну відповідальність за іншу людину, яку ти любиш, або ту, яку ти створюєш. Тільки тоді любов високоморальна, коли вона розумна, мудра, передбачлива.

«Моральна чистота кохання — це дзеркало людської душі», — говорить В. Сухомлинський. Почуття, не облагороджене розумом, не осяяне думкою про майбутнє, плодить горе і страждання, спустошує душі тих, хто має нещастя бути дитиною такої любові.

Ти відчув симпатію до дівчини. Це пробудження інстинкту продовження роду. Він запрограмований Богом ще від того часу, як Господь вигнав Адама і Єву з раю. Це перша іскра для великого багаття людської любові. Ти прийшов у життя для того, щоб, облагороджуючи далі інстинкт продовження роду, внести свою крихту таланту, творчості в цю велику привабливість взаємин.

Поважай дівчину, бережи її честь, гідність, гордість, незалежність. В усі часи чоловік завжди оберігав жіночу достойність і честь. Він не дозволяв неповажно відізватись про свою кохану, його присутність не дозволяла нікому в бік коханої посилати нескромні погляди.

Любов — це не тільки фізична близькість. Твоя любов до жінки (чоловіка) — тонка сфера духовного життя, духовно-психологічних взаємин. Пам'ятай, думай, усе своє життя заглиблюйся думкою, серцем своїм в істину: любов — це взаємини. Зраджувати свою любов — якщо тільки вона справді була — означає руйнувати прекрасне, створене силами твоєї душі, якщо воно справді було...

Любов — це не тільки захопливе милування, втіха красою, створеною для тебе, а й нескінченне творення прекрасного в коханій людині. Той, хто не вміє бути творцем любові, швидко розчаровується; людина, яка здавалась гарною, стає зугарною, спілкування з нею надокучає, приходить захоплення іншим

об'єктом любові. Це вже не любов, а розпущеність, духовна вбогість і порожнеча, це гріх перелюбства. Щоб бути вірним коханій людині впродовж життя, треба весь час створювати, відновлювати її красу, віддаючи цьому духовні сили, вкладаючи свій розум, почуття, такт і прагнення.

Фізична близькість закоханих морально виправдовується тільки особливою близькістю — духовною, готовністю разом пройти життя, народжувати і виховувати дітей, ділити труднощі. Духовно багату, розумну і чесну дівчину глибоко принижує, обурює те, якщо юнак прагне фізичної близькості з нею до шлюбу. Найщасливіші роки юності — це та чиста, ідеальна любов, з якою духовно багатим людям довго не хочеться розлучатися.

Одружуючись, люди беруть на себе не тільки юридичні, моральні, а й духовні обов'язки; що для людини, яка вміє створювати духовне багатство для своєї любові, немає першої, другої любові, а є любов єдина.

І ось ти знайшов свою єдину любов, узяв шлюб, то ж пам'ятай слова апостола Павла: «Так повинні чоловіки любити своїх дружин, як власні тіла, бо хто любить свою дружину, той себе самого любить» (Еф. 5, 28). «Дружини, коріться своїм чоловікам, як Господеві» (Еф. 5, 22).

Наведемо поради з журналу «Пастырський собеседник» (1898, №45), як потрібно виховувати дівчаток:

«Якщо ми бажаємо, щоб сімейне вогнище, сім`я, домашнє господарство і взагалі дім, як житло для людини, був самим привабливим місцем для неї, де б було тепло, чисто, затишно, гарно, ситно, — де б вона могла знайти справжній відпочинок від своєї праці і негараздів життя, а не шукати іншого не справжнього відпочинку в будинках, де розпивають спиртні напої, — якщо ми бажаємо, щоб діти отримали хоч би початкове правильне релігійно-моральне виховання під керівництвом матері, то ми повинні спочатку навчити і виховати дівчинку в дусі християнської моралі, а це потрібно обов`язково робити в школі, щоб вийти в життя хоч трохи підготовленою до нього.

Давайте їм відповідну шкільну освіту. Вчіть їх готувати здорову калорійну їжу. Вчіть шити, прасувати, пришивати ґудзики. Вчіть їх пекти хліб, тому що завдяки хорошій кухні менше грошей піде на аптеку. Вчіть їх, що карбованець має 100 копійок., і що ощадливий лиш той, хто витрачає менше, ніж стільки скільки отримує, і що, навпаки, витрати, які більші від прибутків, повинні призвести до розорення і бідності. Вчіть їх, що пошите ситцеве плаття за свої гроші сидить на тілі набагато краще ніж шовкове, пошите за позичені гроші. Вчіть їх, що одне кругле повненьке лице більше значить, ніж 50 чехоточних дітей. Вчіть їх носити міцне і просторе взуття. Вчіть їх самих робити покупки. Вчіть їх самодовірі, самодопомозі і

працелюбності. Вчіть їх, що чесний ремісник з закоченими рукавами в фартусі і без копійки капітала, більше значить, ніж дюжина багато одягнених і вправних злодіїв. Вчіть їх роботі на городі і пошуку радості у Божій природі. Вчіть їх, якщо у вас є гроші, музиці, живопису і іншим мистецтвам, але пам`ятайте при цьому, що це не є обов`язковим.

Вчіть їх, що прогулянки пішки більш приємні ніж веселі поїздки, і що квіти польові, якщо до них придивитись, дивовижно прекрасні. Вчіть їх зневажати показуху, і якщо кажуть вам «так» або «ні», то й потрібно так думати. Вчить їх, що щастя не в замужі і не розкоші, ні від грошей чоловіка воно залежить, а лише від християнської віри, якою ми живемо, і від свого характеру. Якщо все це вселите в них, тоді можите себе заспокоїти, коли прийде їх час, можна видавати заміж, а там вони самі знайдуть свою дорогу».

Дошлюбна чистота. Перш ніж говорити про дошлюбну чистоту, потрібно проаналізувати саме поняття «чистота». Сучасна молодь неправильно розуміє це поняття. Поняття «чистота» в кожній ділянці життя трактується позитивно, і тільки щодо сексуального життя у свідомості молоді має негативне значення. Поняття «нечистота» в кожній ділянці життя сприймається негативно, а в сексуальній сфері, навпаки, молоді здається, що в цьому є щось привабливе. У цьому проявляється змішування ієрархії цінностей: не бачити цінності там, де вони є, а визнавати цінністю зовнішні ефекти. Наприклад, брудна вода означає, що в ній є щось інше, крім самої води. Суміш означає, що є щось більше, ніж однорідна субстанція. Отже, якщо речовина є чистою, то це річ сама в собі, сама у своїй суті. Визначення «чистий» стосовно чогось означає найвищу можливість для цієї речі – чистий голос, чистий стиль, чиста готика тощо. У такому випадку поняття «чиста дівчина» і «чистий хлопець» означають внутрішню чистоту, тобто що вона або він такі, якими є у самій своїй суті. Суть чистоти означає: я є таким (такою), яким (якою) мене створив Сам Господь.

Святе Письмо про дошлюбну чистоту говорить так: «Не перелюбствуй» (2М 20:14; 5:18); «Не слухай улесливої жінки, тому що мед виливають уста чужої дружини, і м`якша за єлей її, але наслідки від неї гіркі, як полинь, гострі як меч двогострий, ноги її сходять до смерті, стони її досягають пекла» (Притч. 5:2-5); «Коли хто розводиться з жінкою своєю, нехай дасть їй лист про розлучення, А Я кажу вам: хто розведеться з жінкою своєю, хіба що через її любодійство, призводить її до перелюбства, і хто візьме шлюб з розлученою, той перелюбствує. Хто розведеться з жінкою своєю, за винятком вини перелюбу, і візьме шлюб з іншою, той перелюбствує, і хто одружиться з відпущеною, той чинить перелюб» (Мт. 5:27-32; 19:9).

Сказано також: «Царства Божого не успадкують ні перелюбники, ні мужоловці. Тіло ж не для блуду, а для Господа, і Господь для тіла. Уникайте блудодіяння…блудник грішить проти власного тіла» (1 Кор. 6:9,13,18); Воля Божа є святість ваша, щоб ви стримувались від блуду, щоб кожен з вас міг утримувати свій сосуд у святості і честі, а не в пристрасті похітливій, тому що Господь – месник за все. Бо покликав нас Бог не до нечистоти, а до святості» (1 Сол. 4:3-8).

В основі дошлюбного періоду – чистота, однорідність, тобто людина тоді є сама собою. Чи можна забруднити цей дошлюбний статус? До суті буття дівчини хлопець не належить, а до суті буття хлопця не належить дівчина. Тому їхнє співжиття є змішуванням, забрудненням, воно не є чистим. Ця ситуація змінюється в шлюбі. Шлюб, власне, і полягає в зближенні осіб. Шлюб не може існувати в одній людині, тобто шлюб передбачає з`єднання двох – ось у чому сенс подружжя. Статеві стосунки не є «нечистими» в шлюбі, бо є основою шлюбу. Звичайно, людина може «забруднювати» їх і в шлюбі, якщо змінити їх зміст, — але самі статеві стосунки є основою, змістом шлюбу.

Чистота зовсім не означає відсутність емоцій. Тільки людина, яка не замислюється глибоко над цим і яка не переживає «чистоти», може стверджувати, що «чистота» — це «неповнота». Неправда, що дошлюбні статеві стосунки дають відчуття щастя – вони дають тільки неспокій.

Отже, сама по собі чистота не є цінністю, вона є цінною похідною, доповнювальною; головною ж цінністю є кохання. Чистота є її функцією: бути собою, щоб себе повністю віддати. Чистота – це символ, відповідь людини на Любов Первинну, на Любов Божу. Хорошим засобом дотримання чистоти є особистий контакт людини з Господом. Любов пов`язана з чистотою. Тому чистоту важко зберегти, коли немає любові. Не Богові потрібна чистота – вона потрібна самій людині, щоб вона могла повністю реалізувати себе, усі свої можливості.

Довіра зростає в ніжній атмосфері, ніжність поглиблює її. Легко повірити, якщо відчуваєш ніжність і нічого не боїшся; тоді виникає бажання довіритися, розкрити коханій особі свою справжню сутність, зізнатися в найсокровенніших думках і мріях. Лише в такій атмосфері люди можуть пізнати одне одного, тільки довіра дає людині можливість відкрити себе іншій особі.

Щасливою є сім`я, у якій панує довіра, про таку сім`ю пише Тертуліан, красномовно описуючи картину сімейного життя: «Як описати мені щастя подружжя, з`єднаного церквою, підтверджене таїнством, закріплене благословенням, – подружжя, про яке сповіщають ангели, яке Господь Отець вважає дійсним? Це двоє віруючих з однаковою надією, однаковим благочестям. Вони разом працюють, моляться,

підбадьорюють і підтримують одне одного, розділяють радість, горе й біди сімейного життя. Ніхто з них не цурається один одного. Вони відвідують хворих, допомагають бідним. Господь Ісус Христос, бачачи подібне, радіє: Він посилає їм Свій мир. Де вони, там і Він, і диявол тікає від них».

Пошана людської гідності. Крім звичайної, фізичної любові, християнське щасливе подружжя повинне будуватися на взаємній духовній і на природній любові й взаємоповазі, взаємному розумінні й всепрощенні, особливо ж самопосвяті, для того щоб зробити щасливим іншу людину. Про це найкраще висловився святий апостол Павло: «Любов – довготерпелива, любов – лагідна, вона не заздрить, не чваниться, не надимається, не бешкетує, не шукає свого, не поривається до гніву, не задумує зла, не тішиться, коли хтось чинить кривду, радіє правдою, усе зносить, у все вірить, усього надіється, усе перетерпить. Любов ніколи не переминає…»(1 Кор. 13:4-8). Любов і посвята повинні йти поруч, бо любов полегшує терпіння й допомагає переборювати труднощі.

Радість і чистота родинної атмосфери значною мірою залежать від жінки. Носій і творець життя – жінка – найглибше втілює високоморальне ставлення до майбутнього людства. Поважати жінку – це значить поважати життя. Справжня жіночність, як поєднання краси духу і тіла, народилася в народі. Крім краси, в уявлення про жіночність працьовитий народ вклав також думку про жіночу слабкість як про моральне право на повагу й турботу з боку чоловіка.

Жіноча краса все більше стає повелителькою людської краси взагалі. Якщо жінка розуміє і цінує в собі свою особливу роль у становленні нового життя, вона не може бути негарною. Як багато є дівчат, що не вражають яскравою зовнішньою вродою, але водночас зачаровують своєю привабливістю саме через жіночість. Умій бачити і цінувати насамперед цю жіночу красу.

Жіночість — це найвище втілення моральної чистоти і благородства, високої людської гідності. Ці риси виявляються в цнотливому ставленні жінки до всього, що пов’язане з її морально-етичними стосунками з чоловіком. Неповага чоловіка до всього, що становить інтимний бік цих стосунків, глибоко ображає жінку високої моралі.

*Покликання жінки***.** Сім`я материнство, виховання дітей – це істинне покликання жінки. Від цього святого покликання і перша жінка в світі, наша спільна прародителька, отримала неперевершене із всіх людських ім`я. Вона була названа «життя», бо вона є «мати» всіх живущих. І так «життя», «мати» – це істинно вірне ім`я жінки. Материнство з точки зору християнства, звичайно, не є в жінці одне тільки фізичне материнство. Воно переважно характеризується високими моральними рисами. Не та жінка – мати, яка тільки народжує

дітей, а та, яка виховує їх з ніжною сердечною любов`ю, закладає в їхню душу насіння добра, навчає пізнати Бога і Його святу волю. Тому істинне материнство є джерельний початок того животворящого світла, тієї ласки і тепла, які дають красу і радість людського життя. Воно є джерелом того людського щастя, в якому люди справедливо бачать вираз Божого Благословення. Воно є і для самої жінки тієї незрівнянної величі її, того чистого, високого шанування, яким наше серце звикло оточувати священне ім`я жінки-матері. «Любов – душа материнства – яка більша за границі кровної рідні. Вона безмірна ширма від неї. І поза ріднею ніжна любов жінки сильна, яка може тішити горе безпритульного сирітства, полегшити муки хворого страждучого, принести втіху сумуючому, підняти і утвердити радість радіючого. Таке, дуже велике, і ні з чим не зрівняне покликання жінки в її материнстві…» (Ж-л Воскресн. день,1900, №17).

З настанням материнства жіночість розквітає в усій своїй силі й красі. Пам'ятай, що чим вища моральність чоловіка, тим більше в стосунках з ним задає тон жінка, розумно використовуючи свою жіночість для посилення свого морального авторитету в сім'ї. У хорошій сім'ї жінка-мати взагалі є моральним керівником і повелителем, і чим більше підкоряється її волі чоловік, тим краще для виховання дітей. Це ти повинен, як кажуть, закарбувати собі на носі.

Жіночість — це духовна сила жінки, сила, що виховує не лише дітей, а й чоловіка. Природа та історичний процес розвитку людства поклали на жінку більш витончену роботу, ніж на чоловіка. І нема нічого дивного в тому, що в жінці нам подобається фізична слабкість. Однак ця риса набуває позитивного відтінку лише тоді, коли фізична слабкість поєднується з великою духовною силою. У цьому поєднанні — привабливість жіночості. Вольова стійкість, послідовність, єдність слова і діла в керуванні сім'єю, у вихованні — і дітей, і чоловіка — усе це забезпечує провідну роль жінки-матері в утвердженні доброго імені сім'ї.

У багатьох чоловіків десь у глибині душі приховуються залишки феодала, це є і в юнаків, з цим треба боротися. Юнак одружується, одержує добру зарплату — і відразу ж вимагає, щоб жінка залишила роботу. І вважає, що робить для жінки велике добро. Жінку поглинає дріб'язкова праця, що робить її домашньою рабинею. Сильні духом, вольові жінки не допускають цього. Слабодухість, відсутність духовної стійкості окремих жінок виявляється нерідко в тому, що жінка добровільно згоджується на інтелектуальну першість чоловіка: він збагачує свої знання, вчиться, а жінка обслуговує його потреби. У цьому — небезпека не тільки для жінки, а й для чоловіка. Як вогню бійся того, щоб твоя майбутня дружина відчувала твою першість, схвалювала її... Утвердження, розквіт

жіночості величезною мірою залежать від того, як розвивається розум жінки, як далеко виходить вона за межі сімейного побуту. Розумний чоловік прагне саме до того, щоб його жінка жила багатим інтелектуальним життям, до її рівності і навіть першості в інтелектуальному житті сім'ї.

Якщо жінка вміє користуватися власною перевагою для утвердження свого морального авторитету в сім'ї, — її жіночість зростає, в очах чоловіка вона стає особливо привабливою, ніколи не втрачають своєї чарівності й внутрішньої одухотвореності її очі, обличчя... Свій розум, своє інтелектуальне зростання вона використовує як один з найважливіших засобів упливу на чоловіка і на дітей.

Немає тут нічого особливого в тому, що чоловік питає поради в дружини і слухається її, якщо, звичайно, дружина дорожить цим довір'ям і не зловживає ним, не ставить чоловіка до становища безвільного виконавця своєї волі.

Істинне багатство і велике щастя, коли чоловік і жінка живуть у злагоді і з'єднані одне з одним як одна плоть. Таке подружжя, хоч би й жило бідно й не було знатним, може бути щасливішим від усіх, тому що воно насолоджується істинним щастям і завжди живе в спокої. Тих, хто живе у такому шлюбі, ніщо не може засмутити. Якщо є між чоловіком і дружиною однодушність, мир і любов, до них стікаються всі блага. І злі наклепи не страшні подружжю, яке огороджене, немов стіною, любов'ю.

Святитель Іоанн Златоуст каже: «Дружини, які немов світяться душевною красою, з часом усе більше виявляють своє благородство, і тим сильнішими стають прив'язаність і любов їхніх чоловіків». Шлюб і слабкого робить удвічі сильнішим. Спільні турботи подружжя полегшують для них скорботи, а спільні радощі захоплюють обох, — вчить святитель Григорій Богослов.

Краса тілесна, не з'єднана з душевною доброчесністю, може захоплювати подружжя недовго, а далі не буде мати сили. З часом погані риси, виявлені у подружжя, знищують любов. Якщо треба щось робити для задоволення одне одного, то це прикрашати душу, а не вбирати і губити тіло.

Коли в родині виникають чвари, треба потерпіти. Небажання терпіти роздуває неприємності, і дрібниці нагромаджуються у стіну, яка розділяє подружжя. Для чого людині Бог дав розум? Щоб залагоджувати життєвий шлях! Розсудливість згладжує протиріччя, які виникли. Сімейні сварки не вщухають у сім'ї, коли у подружжя бракує життєвої розсудливості, а ще більше — від небажання добре обдумати ситуацію, яка склалася. Коли у подружжя немає іншої мети, крім насолоди, тоді шлюб розпадається. Розлучатися — справа противна як людській природі, так і Божественному закону. Як під час хвороби ми не відсікаємо хворий орган, а лікуємо та

зціляємо його, так треба чинити із чоловіком та жінкою. Якщо є в подружжя який-небудь порок, то треба не розлучатися, а позбуватися пороку.

Скільки блага буває від того, що в сім'ї немає чвар, і навпаки, скільки зла виникає, коли чоловік і дружина сваряться. Ні багатство, ні гарні діти, ні влада і могутність, ні слава і честь, ні достаток та розкоші не можуть радувати чоловіка та дружину, якщо вони сваряться одне з одним. У сім'ї треба цінувати вище за все однодушність, мир та тишу. Тоді діти будуть наслідувати доброчесність батьків і в усьому домі буде благополуччя. Де чоловік, дружина та діти з'єднані узами доброчесності, злагоди і любові, там серед них Христос.

Приготування до подружнього життя. В Священному Письмі сказано: «Що Бог з'єднав, того людина нехай не розлучає» (Мт. 19, 6). Цими словами Господь стверджує нерозривність християнського шлюбу.

Шлюб — це таїнство, у якому вільно перед священиком і церквою приноситься обіцянка нареченим і нареченою бути взаємно вірними один одному. Благословляється їх шлюб в образі духовного союзу Христа з церквою і дається їм благодать чистого однодушшя на благословенне народження та християнське виховання дітей.

У шлюбі створюється сім`я. Подальше сімейне життя запрограмовано дошлюбною поведінкою наречених, історією їхнього знайомства, мотивами вибору, досвідом стосунків з протилежною статтю. Ці проблеми актуальні для юнацького віку. Юнацький вік – пора першого кохання.

Важливо, щоб батьки й учителі навчили молодих людей оцінювати одне одного з позиції майбутнього сім`янина. Звичайно, цьому важко навчити, бо любов виникає стихійно й нею важко керувати. Проте любов також залежить і від соціальних норм суспільства. Життя дає багато прикладів того, як на шляху навіть сильного почуття часто стають дріб`язкові образи, непорозуміння боротьба самолюбства і характерів.

Молоді люди повинні боротися за любов і не розмінюватися на дрібні перемоги самолюбства. Потрібно перевірити свої почуття, щоб не сприйняти поверхові почуття за любов. Багато залежить від того, як юнаки й дівчата уявляють собі любов, і чого від неї очікують.

Бувають випадки, що кохана людина має небажані риси поведінки, зокрема любов до спиртного, наркотиків. Потрібно усвідомлювати, які великі труднощі будуть у сімейному житті, і оцінити, чи вистачить сили волі й уміння боротися з цими негативними звичками.

Крім того, подружжя повинне замислитись, чи готові вони побудувати сім`ю на фундаменті взаємної любові, чи не помиляються у виборі.

Святитель Іоанн Златоуст у своїх бесідах радить, як вибирати наречену: «Збираючись взяти шлюб, чи намагаєтеся ви пізнати характер і поведінку дівчини? Ніхто. Навпаки, кожен спочатку розпитує про достаток, про те, які речі вона має, всеодно, якби хотів що-небудь купити або укласти який-небудь звичайний торговий договір. За цією причиною і шлюб так називається. Чув від багатьох людей, що той і той уклав угоду з тією дівчиною, тобто одружився. Як можна глумитися над дарами Божими? Одружуватись і виходити заміж, наче продавати і купувати що-небудь, письмові угоди в шлюбах укладають із вимогами певного великого забезпечення, як у торгових справах.

Подивіться, як у давнину вступали в шлюб, і позаздріть їм. Як же вони це робили? Шукали наречену з доброю поведінкою, характером і духовною досконалістю. Їм не потрібні були письмові угоди, написані на папері. Заміть цього їм було досить душевних чеснот нареченої. То ж я вас закликаю не шукати грошей і багатства, а знаходити добрі риси характеру нареченої — скромність, благочестя, побожність. Це буде для вас скарб. Якщо будете шукати те, що угодне Богові, то те й отримаєте, а якщо поженетеся за багатством — не отримаєте нічого.

Наприклад, ви кажете, що хтось розбагатів завдяки дружині. Вам не соромно наводити такі приклади? Чув я від багатьох такі слова: «Краще б я був бідний, ніж отримав би багатство від дружини». І дійсно, що може бути важчим від такого великого достатку? Це великий сором стати таким способом багатим і дати привід усім говорити про себе: «Такий-то розбагатів завдяки дружині!». Я не кажу про домашні неприємності, які випливають звідси, не кажу про зневагу дружини, раболюбство чоловіка, сварки, ганьбу з боку рабів, коли вони будуть говорити: «Бідний обірванець, із малим достатком! Із чим прийшов? Усе ж належить господині». Однак ви не турбуєтеся про те. Звикли їсти чужий хліб, слухати про себе недобрі відгуки, ви не сумуєте з цього приводу, навіть вихваляєтеся цією неславою. Коли їм кажеш про це, вони відповідають: «Було б тільки приємно та солодко жити, а якщо ні — то краще смерть!».

Таїнство подружжя. Шлюб установлений Богом ще в раю. Після створення Адама і Єви Бог благословив їх і сказав: «Плодіться, і розмножуйтеся, і наповнюйте землю, володійте нею» (1 М. 1, 28).

Ісус Христос освятив шлюб своєю присутністю на весіллі в Кані Галілейській. Він говорив: «Бог створив за образом Своїм людину, чоловіком і жінкою створив їх» (1 М. 1, 27); «Тож вони вже не двоє, а одна плоть, отже, що Бог з'єднав, того людина нехай не розлучає» (Мт. 19, 4–6).

Святий апостол Павло сказав: «Тайна ця велика: я говорю щодо Христа і церкви» (Еф. 5, 31–32).

Союз Ісуса Христа з церквою ґрунтується на любові Христа до церкви і на повній відданості церкви волі Христовій. Тому чоловік зобов'язаний самовіддано любити дружину, а дружина зобов'язана добровільно, тобто з любов'ю коритися чоловікові.

Книжка «Цветник духовный» рекомендує подружні обов`язки. Чоловік є глава дружини, але не господар. Жінка, яка взята з ребра Адама, близько від серця його, повинна займати основне місце в серці чоловіка. Хто любить дружину більше від Бога, той — ідолопоклонник; хто любить її лише хтиво, той прелюбодій; а хто любить її, як Христос церкву, той чоловік християнський.

Якщо в дружини є вади, виправляй їх. Дружина має йти разом зі своїм чоловіком по життєвому шляху, дбати про домашній побут і поширювати навколо ясне світло добрих справ. Домогосподарці, яка займається благоустроєм свого дому, господині й матері, немає коли думати про забави. Зате ведення господарства утворює для неї таку гармонію, яку ні з чим порівняти.

Жінка, яка зважилась іти стежками не своєї статі, стає проти природи й здорового глузду. Якщо з великою мужністю слабка жінка відкидає від себе гріх, то вона «блажен муж, якого оспівав Давид» (Пс. 1, 2). Щаслива та жінка, яка, пишаючись тим, що вона мати, дивиться на своїх дітей, як на найкращу прикрасу! Достойна зневаги та жінка, яка, маючи дітей, може нудьгувати.

Християнське подружжя – це шлях до Бога вдвох. Передусім потрібно пам`ятати, що подружжя створив Бог. Як сказано у Новому Заповіті, Бог підніс подружжя до гідності тайни. Отже, воно є не лише людським контрактом, а святим союзом: «Це велика Тайна, а я говорю про Христа і церкву», – писав про це апостол Павло (Еф.5,31–32). Це таїнство церкви, отже, воно є одним із великих духовних актів, які освячують людину, подібно як хрещення, покаяння, причастя та інші таїнства.

Таїнство подружжя – це джерело благодаті. Адже воно найбільше потрібно новоствореній сім`ї, саме з цього подружжя черпає надприродні сили, щоб вірно й стійко виконувати свої завдання; це таїнство, що освячує досмертний зв`язок чоловіка з жінкою. Як велично дивиться Ісус Христос на подружжя, коли чоловік представляє Самого Христа, а жінка – Його чисту наречену – церкву!

Молода пара одружується в присутності Бога, весільна церемонія сама по собі є святим обрядом – одним із найважливіших священних релігійних обрядів у житті. Тому потрібно підготувати себе якнайкраще до присутності Ісуса Христа, навіть більше, ніж готуватися до зустрічі із земним

володарем. Обов`язково потрібно бути в стані милості, щоб вступити на нову життєву дорогу з чистим сумлінням.

Подружня вірність. Подружнє життя – то велика святиня перед Богом. Чесне подружжя ложа не осквернить. За велику вірність Господь нагороджує щастям і дітей. І навпаки, зрада подружжя (чоловіка чи жінки) дуже прогнівлює Бога. Найтяжчий смертельний гріх це — перелюбство (подружня зрада). Чоловік і жінка є одне тіло, а тому й повинні любити й оберігати одне одного до смерті. У заповіді написано: «Не перелюбствуй!».

Християнське шлюбне життя є джерелом особистого та суспільного блага. Сім'я є основою церкви Христової і держави. Таїнство шлюбу не обов'язкове для всіх, але особи, які добровільно залишаються неодруженими, зобов'язані «провадити чисте й непорочне життя, яке вище за шлюбне життя і є одним із найбільших подвигів» (Див. Мт. 19, 11–12; 1 Кор. 7, 8, 9, 26, 32, 34, 37, 40).

2.5.6. Виховання любові до дітей Благословення дітей Ісусом

Діти — творіння Боже. Бог наш Ісус Христос любить дітей і благословляє їх. Про це сказано в Євангелії. «Тоді привели (попринесли — за Марком) Йому діток, щоб поклав на них руки, і за них помолився, учні ж їм докоряли» (за Матвієм).

А коли спостеріг це Ісус, то обурився, та й промовив до них: «Пустіть діток до Мене приходити і не бороніть їм, — бо таких Царство Боже! По правді кажу вам: Хто Божого Царства не прийме, немов те дитя, той у нього не ввійде».

«І Він їх пригорнув, і поблагословив, на них руки поклавши» (за Марком) (Мт. 19, 13–15; Мр. 10, 13–16; Лк. 18, 15–17). Діточок Ісусу привели матері. Вони відчували своїми серцями правдивість Христової науки й бачили духовну Божу силу в Його ділах. І ось Він збирався відійти від них. Тому вони поспішили принести й привести до Нього своїх діток, щоб Він поклав на них руки та помолився за них. Вони вірили в святість Христових рук і в силу Його молитви. Вони бачили, як від дотику тих чистих від усякого зла рук, хворі отримували здоров'я, а Його дивний голос демонів виганяв і мертвих пробуджував. Нікого ще до того часу так не слухав Бог, як цього молодого Пророка. Вони вірили, що кого Він благословить, той буде благословенний і за кого Він помолиться, до того Бог буде милостивий.

Тому ці простосердечні матері поспішили до Нього зо своїми діточками. Один євангеліст сказав, що привели до Нього діток, а другий, — що принесли. У цьому нема ніякої суперечності. Адже дитина в два роки, може вже йти власними ногами, а дитинка в два місяці не може ще ходити, а мама обом

їм хотіла б неба прихилити. Але затяжко було б матері обох нести на руках. Тому вона одне принесла, а друге — привела. Таке, мабуть, було не з одною матір'ю. Це була чудова картина в житті Христа, яка захоплювала поетів і малярів усіх віків.

Учні ж їм «докоряли», але в інших перекладах ужите гостріше слово: «не допускали», або «боронили».

Могли бути дві причини, чому учні не хотіли допустити дітей до Христа: або вони вважали Його занадто перетомленим і хотіли охоронити Його від зайвих турбот; або вони нехтували дітьми й не вважали потрібним турбувати Вчителя через них.

У євреїв тоді жінки й діти не користувалися такою уважністю, як тепер. Однак Той, Хто прийшов, щоб бути Другом та Оборонцем усіх принижених і занедбаних, Він прийшов також, щоб привернути жінкам належну пошану й щоб бути Оборонцем безпомічного дитинства.

Тому, мабуть, жінки й дотепер більше горнуться до Христа, ніж чоловіки, а також діти легко розуміють Спасителя.

Отож учні обурювалися на матерів і дітей, а Христос обурився на них самих. Це характерне явище, яке показує, що не завжди розуміння й почуття людини й Бога збігаються.

А не може ж бути сумніву, що Бог знає краще, що добре, а що зле. Непослух Богові викликає всі трагедії, як в житті окремої людини, так і в житті народів.

Ісус вимагає, щоб пустили діток до Нього. Тут, що правда, йде мова про тілесний прихід до Христа, то це діти легко могли зробити, коли б їм не перешкоджали. Але чи можуть діти прийти до Христа духовно? Чи можуть вони вірою наблизитись до Нього?

Пам`ятайте, що на вас покладається відповідальність за цілісність цієї отари Христової. Але цього мало – не забороняти; на вас покладений більш високий обов`язок: ви повинні вести своїх вихованців до Христа.

Господь у ставленні до дітей вимагає високої поваги і визнання особистої гідності. «Істинно кажу вам: хто не прийме Царства Божого, як дитина, той не ввійде в нього. І, обнявши їх, покладав на них руки і благословляв їх» (Мр. 10, 15-16). І Він сказав: «А хто спокусить одного з малих цих, віруючих у Мене, тому краще було б, якби повісили йому камінь жорновий на шию і кинули його в море» (Мр. 9, 42). Діти з їх вірністю і покорою, з їх безмірною простотою, з їх щиросердністю і любов`ю, з їх відвертою прямотою і чутливістю до всього прекрасного і божественного є в очах Христа прикладом найвищої досконалості, яку може досягнути доросла людина лише свідомо, тоді коли діти володіють цією досконалістю невідомо. Тому Він закликає Своїх учнів, щоб вони знову зробились, як діти, звільнились від усякого честолюбства. На питання про те, хто з них буде більшим у Царстві Божому, Він відповідас: «Отже, хто упокориться, як

дитя це, той і більший у Царстві Небесному» (Мт. 18, 4). Євангеліє, яке взагалі замість духу страху перед законом, що панував у Старому Завіті, поширює дух любові і свободи, і в правилах виховання пом'якшує стародавню строгість.

Св. Апостол Павло пише: « ..батьки, не дратуйте чад своїх, але виховуйте їх в покаранні і ученні Господнім» (Еф. 6, 4). І в іншому посланні: «... батьки не дратуйте дітей ваших, щоб вони не падали духом» (Кол. 3, 21). Таке вчення священник книг про виховання. Воно просте і не багатоскладове, тому що призначено не тільки для мудрих і спеціально підготовленних людей, але і для всіх. З того, що в старозавітному вченні про виховання видно більш строгі приписи, а в євангельському більш волелюбні лагідні методи, природно народжується питання: чи потрібно слідувати виключно останньому і зовсім відкласти перше? Щоб вирішити це питания, звернемося до вислову св. Апостола Павла: «.. спадкоємець, доки в дитинстві, нічим не відрізняється від раба, хоч і пан всього: він підпорядкований опікунам і домоправителям до терміну, батьком призначеного» (Гал. 4, 1-2). Апостол говорить про строге виховання для всіх, незалежно від матеріального достатку. Це більш примітно тим, що він (апостол) строге виховання представляє образом того, як Бог виховує людство.

Виховання у перші віки християнства. Перш за все вони прагнули до того, щоб дитячий розум засвоїв живе пізнання Ісуса Христа. Ім`я Спасителя діти сприймали ще з материнським молоком. Тому в ранні роки вони без страху сповідували Святе Ім`я перед мучителями.

Разом з поняттям про Викупителя дітям викладали і високе Його вчення про Таїнства віри, про Єдиного Бога, вічне життя, про силу смирення і чисту любов до Бога, говорили про обов`язки дітей наслідувати Господа в смиренні, мати страх Божий, шанувати батьків та старших; говорили про терпіння, прощення образ, деякі християни освіту дітей обмежували лише одним словом Божим, забороняючи знайомитися з учениями язичників, інші ж навпаки, не боялися вводити в коло освіти християнського юнацтва деякі книги і науки, котрі вивчаються у язичницьких школах.

Глибокі пізнання деяких отців церкви у філософії, історії, природних та інших науках, рівним чином бесіди їх з юнаками про наукові предмети показують, що і самі вони не цуралися вченості, лище б вона не супроводжувалася шкідливістю для віри та християнського благочестя. Тому в багатьох училищах дозволяли дітям учитися поезії, музиці, філософії, мовам, громадським та іншим корисним наукам. Святий Василій Великий навіть радив юнакам знайомитися з творами поетів, істориків, ораторів і взагалі читати ті твори язичницьких письменників, з яких можна взяти що-небудь корисне для душі. Але всі світські науки були другорядними предметами, а

головним і першим предметом освіти було християнське вчення. Як древні християни вчили своїх дітей? Коли настав час учити дітей грамоті, їм давали для читання Біблію. Коли після цього, доходила черга до усного катехизичного вивчення догматів віри і обов`язків християнина, – в керівництво з цієї дисципліни знову дітям давали Святе Письмо, задаючи з нього вправи для вивчення напам`ять.

Біблія була для дітей, як і для всіх християн, предметом ретельного і благоговійного вивчення, а також до неї ставилися з більшою пошаною, ніж до всіх інших книг. Усі заняття починались і закінчувались молитвою, починаючи від важливих до незначних, так, що коли одягались, роздягались, учили дітей, запалювали вогонь, сідали за стіл, вживали їжу і виходили з дому, — взагалі, при всякій дії, навіть устаючи від сну, осіняли себе хресним знаменням і творили молитву. Дорослі привчали дітей брати участь у Богослужінні, як у церкві, так і вдома; привчали їх запам'ятовувати відомі молитви, співати гімни і псалми. У перші віки християнства віруючі не дозволяли дітям бути присутніми на всіляких видовищах, які б тільки принесли їм більше шкідливого, ніж корисного. Оберігаючи дитяче серце від усіх внутрішніх і зовнішніх спокус, благочестиві вихователі в той же час уживали і засоби, які прямо слугували прилученню їх до християнського благочестя. Отже, ми бачимо, що перші християни не тільки самі прагнули наблизитися до Царства Божого, але всі свої зусилля прикладали до того, щоб і дітей зробити достойними його синами. Слід звернути увагу на те, що у вихованні дітей християни здавна особливу увагу приділяли першим рокам їх дитинства. Коли діти були ще в утробі матері, і тоді піклувалися про них, вони просили в Господа благословення для дитини, котра має скоро народитися. Як тільки в дитині починає з`являтися свідомість, то батьки, перш за все, старалися навчити їх віри в Бога, любові до благочестя, щоб таким чином попередити вплив інших шкідливих уявлень. Тому то діти з самого раннього віку були присвячені Богу і за звичаєм церкви, навчалися Святому Письму, зверталися до вчителів, благочестивих мужів. Таке раннє виховання приносило плоди так, що із самих ранніх літ діти мали дух і мужність з`являтися перед мучителями, сповідувати перед ними свою віру в Ісуса Христа і приймати смерть за Його ім'я. Таким чином, ми бачимо, що в перші віки християнства, віруючі жили, не вдаючись до теоретичних роздумів про виховання. Життєвий ідеал Ісуса Христа, безпосередньо сприйнятий був для них усім, практичне значення цього ідеалу і складало головну особливість перших християн.

Особливості християнської педагогіки: наділення педагогіки християнським змістом, освячення педагогічної думки і

практики світлом Христовим пов'язано з розумінням того, що християнство є не тільки спасіння людства, але й одкровення про людину, про церкву, яка є тілом Христовим, але яка в той же час є Боголюдський організм, тобто незмінне і нероздільне поєднання Божественного і людського початку. Християнство, за словами В. Зеньковського, більше знає про людину, більше вірить в неї, глибше розуміє її, ніж філософія Просвітлення. Якщо в секуляризованій педагогіці вчитель — особа самодостатня, то в християнській – співробітник Творця. І в цьому сенсі педагогічна справа з одного боку представляється відповідальнішою і навіть строгішою, а з іншого — вимагає глибокого смирення і слухняності Божій волі, терпіння і праці. Будучи служителем Божим, священик, пастир, повинні не нав язувати дитині себе і своє, а вести до Бога. У педагогічному процесі беруть участь особи земні і небесні. На життя дитини впливають Господь, Матір Божа і вся небесна церква. Крім того, земні наставники: батьки, хресні батьки, пастирі церкви, родичі — покликані дати дитині знання, допомогти зорієнтуватися в навколишньому світі, розвинути в підопічному етичні початки, привести його до розуміння свого призначення і мети життя. Світська педагогіка прагне до безперервності і цілісності педагогічного процесу, але без визнання головної дійової Особи — Бога, і молитовного заступництва святих і ангельських сил, силами людськими це мало вдається. Рідна матір при хворій дитині, через немічність власної природи, не здібна до того, що здійснює Бог цілодобово, протягом усього життя всякої людини: зберігати й оберігати, духовно впливати і направляти, і вести виховання через Ангела— Охоронителя. Лише вседосконалість Божа здатна благодатно діяти в виховному процесі. Таємнича глибина чудодійних дій Божих незбагненна і недосяжна для розуму людини. У безрелігійній позацерковній педагогіці, як правило, беруть участь сім'я і школа, батьки і педагоги, а Бог і церква виключені з педагогічного впливу.

Для християнської ж педагогіки характерна взаємодія сім`ї, школи і церкви, батьків, педагогів і пастирів. Лише знаходячись у триєдиному союзі, сім'я, школа і церква здатні цілісно і безперервно вести виховання і становлення молодого покоління. Школа покликана доповнювати сімейне виховання спасенним навчанням і освітою. У сім'ї і школі відбувається підготовчий процес до сприйняття і участі в житті церкви. Церква ж своєю освячувальною силою доповнює справу сім'ї і школи, готуючи своїх дітей до богоугодного життя. Треба визнати, що розділення, яке розбило християнський світ, сильно проявило себе у різному розумінні ставлення церкви Христової до світу і людини. В різних християнських віровизнаннях проблеми педагогіки вирішуються неоднаково. Завдання християнської педагогіки полягає в тому, щоб

визначити головну мету християнського виховання особистості і побачити, яку роль у досягненні цієї мети відіграє природа людини, що піддається вихованню, а що створюється тільки дією Божественної благодаті. Мета життя християнина полягає в духовному єднанні з Христом через воцерковлення свого життя. В основі християнської педагогіки лежить розуміння того, що поза християнською церквою, поза церковним життям досягти основної мети виховання і життя неможливо. Основна мета християнського виховання досягається не владою церкви над людиною, а способом життя, проникнутого духом Христової церкви. Церковний бік життя Христової церкви – це засіб набуття Святого Духа, метод пізнання Божественної Істини, який не відміняє і не заміняє піклування про підтримку і розвиток задатків дитини. Єдиний розвиток дитини обіймає всі сторони людського буття: тіло, розум, почуття, волю і дух. Божественна Істина допомагає дитині в духовно-моральному вдосконаленні доброчесності, в святості, в досягненні дарів Святого Духа. Християнська педагогіка є тільки засіб, тільки певна сукупність знань, яка повинна служити тією метою, що перевершує всяке знання. Ця кінцева мета є з`єднання з Ісусом Христом, який є ідеалом виховання.

Роль батьків у виховному процесі. Окрім ідеалу і добрих прикладів у справі виховання, величезний уплив на дитячу душу має навколишнє середовище. Першим благодатним місцем повинна бути християнська сім'я, так звана мала церква. Сім`я подібна куточку раю на землі, якщо там панують мир, взаємна любов і згода. Батькам Христос проповідує про вірну любов у справі виховання своїх дітей і вказує на батька, який навіть блудного сина по його поверненні приймає радісно в свої обійми. Але одночасно застерігає від такої любові до дітей, яка заради них нехтує вищою метою, Він нагадує: «Хто любить батька чи матір більше, ніж Мене, недостойний Мене і хто любить сина чи дочку більше, ніж Мене, недостойний Мене» (Мт. 10, 37). Христос визнає всю важливість тілесно-духовного виховання дітей, однак виховання духу в Його очах вище і важливіше розвитку тіла і набуття земних багатств, бо «Яка бо користь людині, якщо вона здобуде весь світ, а душу свою занапастить? Або що дасть людина взамін за душу свою» (Мт. 16, 26). «Не збирайте собі скарбів на землі, де черв і тля точать і де злодії підкопують і крадуть. Збирайте ж собі скарби на небі, де ні черв, ні тля не точать і де злодій не підкопують і не крадуть, бо де скарб ваш, там буде й серце ваше» (Мт. 6, 19-21). «Шукайте ж спершу Царства Божого і правди Його, і все це додається вам» (Мт. 6. 33). «Бо Царство Боже — не їжа і питво, але праведність, і мир, і радість у Святому Духові» (Рим.14, 17). На цих головних положеннях Христос установив християнське поняття про виховання. Виховання людини за Євангеліє — її піднесення до Божественної досконалості.

Виховання має виробити в людині не тільки гарну зовнішню поведінку, не тільки зовнішні добрі форми життя, але має робити людину новим творінням Божим, має виробити такі внутрішні основи життя, щоб добра поведінка вихованця була служінням Богу в дусі істини і проникала в таємничі закутки духовного життя, походила з радісної вірності своєму Господу, щоб ставлення людини до Бога було справжнім синівським.

Стосунки дітей і батьків повинні формуватися в сім'ї, як ставлення Бога до людей, як стосунки Богом установлені. Апостол Павло майже повторює слова Старого Завіту про стосунки дітей і батьків, єдиним винятком є відсутність особливої строгості у ставленні до дітей з боку батьків. «Діти, слухайтеся своїх батьків у Господі, бо цього вимагає справедливість». «Шануй батька твого і матір» — це перша заповідь з обітницею: «щоб тобі було добре і щоб був ти довголітнім на землі». І ви, батьки, не роздратовуйте дітей ваших, а виховуйте їх у вченні і наставлянні Господньому» (Еф. 6, 14). Встановленні Апостолом і відносини між вихователями і вихованцями — це відносини поваги і покірності. «Пам'ятайте наставників ваших, які проповідували вам слово Боже, і дивлячись на кончину життя їхнього, наслідуйте віру їхню; Слухайте наставників ваших і будьте покірні, бо вони постійно дбають про душі ваші, як ті, що зобов'язані дати звіт, щоб вони робили це з радістю, а не зітхаючи, бо це для вас не корисно». Вихователем варто вважати людину благочестиву, що проповідує слово Боже. Цим визначається зміст виховання і критерій вибору вихователя для своєї дитини.

Апостоли несли слово Боже, але розуміли, що дар вчителя — це дар духовний. «Але благодаттю Божою я є те, що є, і благодать Його в мені не була марною, та й потрудився я більше за них усіх, тільки не я, а благодать Божа, яка зі мною» (І Кор.15,10). Але це дар не лише духовний, але і жертовний, як свідчить Апостол: «Я жадав би сам бути відлученим від Христа за братів моїх, рідних мені по плоті» (Рим. 9, 3).

Поради св. Іоанна Златоуста. Св. Іоанн Златоуст рідко торкається педагогічних питань, але постійно розглядає виховання з принципового боку. Жоден отець чи вчитель древньої церкви не ставив так прямо і пояснював так зрозуміло поняття християнського виховання. Святий отець не задовольнявся одним логічним вирішенням цього поняття, він обґрунтовує його все можливими доказами. Охоплюючи усю людину від її народження і до смерті, дивлячись на земне життя і маючи на увазі майбутнє, вбачаючи силу зовнішніх обставин і визнаючи свободу та самовизначеність людини, керуючись високим законом євангельським, св. Іоанн Златоуст розкриває принципи виховання за Новим Завітом, великим тлумачем якого є він для всіх часів. У його «любомудрості», де

він визначає мету виховання, поєднуються у прекрасній гармонії закон Божий та свобода особистості, сувора тверезість духу та полум'яна суть, безумовний послух церкві та невтомне бажання істини. Вказавши на сутність християнського виховання в релігійно-моральному аспекті, він піддає суворому осуду усю сучасну йому систему виховання і освіти в сім'ї та школі. Озброюється проти тих батьків, які надавали перевагу лише зовнішньому науковому і художньому елементу освіти, а нехтували релігійно-моральним.

Св. Іоанн Златоуст намагається вияснити необхідність поєднання наукової освіти дітей з моральним їх розвитком, причому віддає, по важливості, перевагу останньому, він вимагає, щоб сама освіта була пройнята моральним характером. Якщо яка-небудь шкільна освіта може за своєю побудовою і характером деморалізувати учнів, то святитель радить у такому випадку — краще залишити своїх дітей без освіти, лише б збереглася їхня моральність чистою і непошкодженою. Він не відкидає значення і важливість світських наук і взагалі освіти, адже бажає тільки надати такій освіті відповідний характер, при якому вона слугувала б головній меті виховання: морально-релігійному розвитку дітей.

Захищаючи моральний принцип, св. Іоанн Златоуст бажає і освіту поставити на моральне підґрунтя, а тому радить починати з вивчення Святого Письма і релігійних істин, а потім переходити до засвоєння світських наук. Адже він радить вивчати світські науки лише пастирям, це видно з його твору «Про священство», в якому він говорить про те, що необов'язкове єднання сили Димосфена, величі Фукидита, висоти Плавта, але святитель вимагає, спираючись на вчення ап. Павла, щоб священик був сильний викривати своїх противників, щоб і словом, і ділом міг він вести їх до життя, яке заповідав Ісус Христос. Першими і головними вихователями, на думку святих отців, повинні бути батьки: «Бог для того і вклав в батьків любов до дітей — говорить Іоанн Златоуст, — щоб в них вони мали наставників для добродійства».

Радячи батькам ретельно піклуватися про релігійно-моральне виховання своїх дітей, святі отці виходять з того, що їм прийдеться відповідати перед Богом за те, як вони виховували своїх дітей. За добре виховання дітей батьки отримують від Бога нагороду і спасіння, а за недбалість — осудження і загибель.

Вихователями дітей повинні бути і пастирі церкви як духовні їх отці: «Якщо вже ми, тобто духовні пастирі,— говорить св. Іоанн Златоус,— зобов`язані піклуватися про душі дітей, то тим більше зобов`язаний робити це батько». Також святі отці звертають свою увагу на те, щоб пастирів шанували діти не менше за своїх батьків. Св. Іоанн Златоуст запитує: «Чи знаете

ви, хто такий священик?», і відповідає: «ангел Господній, а тому і шанувати пастирів, говорить він, повинні більше ніж батьків, бо вони служителі Христові, і хто шанує їх , той шанує Христа».

Таким чином, педагогічні погляди святих отців та вчителів Церкви мали велике значення для свого часу, а також вони є актуальними і для нашого сьогодення. В них тодішні християни могли знаходити і знаходили цілу теоретичну систему християнського виховання. Із життєвого опису святих угодників і кращих представників християнства перших віків ми бачимо, що основа їх християнського життя була закладена ще в дитинстві. Високий ступінь моральної довершеності, досконалості перших християн, більша частина яких відважилась краще прийняти смерть, ніж відступити від християнства, прямо залежала від характеру вказаного виховання.

Пастор як педагог і наставник. Ті різні ситуації, в яких знаходяться діти, вимагають різного підходу до кожної з них. З підлітками іноді досить поговорити на будь-яку життєво важливу для них тему і поглянути на неї з боку церкви. З тими, які ростуть неначе в благополучних сім'ях, досвід педагогів говорить, що працювати важче. Але і вони відгукуються на повчання. Вони вимагають справжнього спілкування, братерських відносин до себе. Пастир повинен, як батько, бути однаково налаштований і близький до всіх, дивитися на тілесні сили кожного і згідно з тим розподіляти свої накази. Тих, які слабші у вірі, потрібно наставляти і ретельно підводити до досконалості, але давати послаблення без порушення заповіді Божої. Звичайно, священик повинен відчувати відповідальність за дітей своєї парафії. Його величезне завдання — привести дітей до Христа, мета — посіяти в їх душах хоч якесь знання про Бога, яке згодом, можливо, розвинеться у те, що вони стануть добрими християнами. Священик, як вчитель повинен зайняти серед інших викладачів відведене йому місце і гідно виконати свою місію. Його роль — роль слуги, що любить служіння дорослого — дитині, сильного — слабкому, більшого — меншому, в образ служіння Сина Людського, Який принизив Себе Самого, прийнявши образ раба, будучи слухняним навіть до смерті, і смерті хрестної. Від пастирів-викладачів залежить дуже багато.

Робота з дітьми в першу чергу вимагає дійсно церковного особистого життя, і відчуття відповідальності примушує виправляти спершу себе. З дітьми повинні працювати люди духовно досвідченіші і просто фахівці. Якщо священники, пастері самі не намагатимуться вести чисте життя, про яке говорять і яке могло б бути для дітей зразком, бо вони це відчувають і на дітях це дуже сильно відобразиться. Тим більше на тих, які про формальне церковне життя чудово

знають, а ось про життя дійсне, яке тільки і може їх зацікавити, знають дуже мало. Діти взагалі мало засвоюють раціонально, але більше вбирають серцем. Для них більш ніж важливо знаходитись у церкві, під її благодатною дією і тією атмосферою, яка є в християнському храмі.

Незалежно від тих обставин, у які потрапляють діти, всі вони прагнуть до дійсно чистого життя. Проте у світі, в сучасному оточенні, вони бачать, що цього немає, а якщо є, то дуже мало. Вони завжди лишаються відкриті для сприйняття нової інформації. Тому недільні школи потрібно створити не як виправний заклад, а такі, які постійно представляють пізнання світу і його добрих сторін, не в постійному сидінні за партою, а в різноманітних пізнавальних екскурсіях, іграх і відпочинку від того всього поганого, яким заповнений світ. Річ не стільки в тому, що тут їх чомусь навчать. Вони відчувають, що біля стін храму є щось абсолютно інше, відмінне від того, що вони бачать навколо себе в простих школах.

Як священник, пастир, так і діти повинні бути спрямованими до вищого ідеалу, особливо важливо, щоб вірним відображенням цього ідеалу прагнув бути кожен учитель, подаючи цим приклад дітям, за словами Апостола Павла: «Тому благаю вас: ставайте подібні мені як я Христу» (1 Кор. 4, 16).

Вищий ідеал повинен бути вічним і незмінним, вільним від всякого обмеження простору і часу, що обіймає всю природу людини, прикладеним до всіх людей. Саме такий етично-педагогічний ідеал указує свята церква в особі Господа нашого Ісуса Христа. Велика перевага християнського ідеалу перед всіма іншими ідеалами полягає в тому, що зійшовши на землю Боголюдиною, Бог є видимим і відчутним, таким, що охоплює всю природу людини. Немає жодної вимоги людини, яка для Господа неможлива. Господь є не тільки абсолютною досконалістю, до Якого люди повинні прагнути в своєму розвитку, а жива діюча сила у вихованні. Ніхто не діє так позитивно або негативно на дітей у педагогічному ставленні, як особа пастиря. Ідеал виражається, перш за все, в його способі життя, поведінці, словах, душевних рисах, талантах, його педагогічних здібностях і майстерності. Визначивши виховання як «поступове зведення дитини до, можливої, для неї повної досконалості через правильний розвиток її сил і здібностей».

Пастори не всі ідеальні, але церква створена і керується Духом Святим, і саме це зміцнює виховання кожної дитини, впливає на неї і формує її з середини. Піклування пастиря про душі повинно бути настільки великодушним, щоб не тільки докорами викривати погане, але, по можливості, полегшити стан дитини утіхою. Бог повелів не дорікати в лінощах, а допомогти, зробив пастиря не викривачем нечестя, а поставив

лікарем нечестя. Бог повелів не засуджувати безпечність, але подавати руку лежачому і не осуджувати спосіб життя. Обов`язково потрібно, щоб в установах, де містяться складні діти, були храми. Присутність церкви тут особливо необхідна! У них повинно бути таке місце, куди б вони могли прийти і дійсно відчути присутність Духа Святого. Якщо у дітей є можливість спілкуватися з християнським священником, бувати в храмі, жити при храмі, то це вони запам'ятають назавжди, і ці дитячі враження можуть визначити їх подальше доросле життя. Багатьох з нас скорбота привела до храму, а діти знаходяться ще на стадії незнання і невизначеності, вони — поле битви, їм потрібна допомога і пастирська опіка. Тому керівництво не може розпоряджатися примусовим порядком. Від насильства при будь-якій нагоді прагнуть звільнитися. До того ж пастирство не стільки являється начальством, скільки вихователем дітей, понад усе дотримуючи свободу. Бо таємниця спасіння для охочих, а не для примушуваних до цього.

Праця пастиря над душею дитини повинна починатися з самого дитинства. Саме тоді величезна сила довіри, простота, м'якість, здібність до розчулення, до співчутгя, сила уяви, відсутність жорстокості і скам'янілості. Це саме той ґрунт, у якому посіяне дає урожай в 30, 60 і 100 крат. Під час спілкування з маленькими дітьми особливо сильно відчувається їх близькість до Господа, їх ясні чисті очі, що відображають таку ж ясну і чисту душу, воістину бачать Бога (Мт. 5, 8). Заглянувши в ці очі, розумієш чому Христос сказав: «...якщо не навернетеся і не будете як діти, не увійдете до Царства Небесного» (Мт. 18, 3). Проходить зовсім небагато часу, і дитя все менш нагадує Ангела, бо «досконаліть дитячої душі є неусвідомленою і незатвердженою, через пошкодженість первородним гріхом. Тому Апостол Павло уточнює, в чому саме повинні уподібнюватися християни дітям, кажучи: Не будьте дітьми розумом: «...на зле будьте як діти, а розумом будьте повнолітні» (1 Кор. 14, 20).

Дитина покликана утвердитися в добрі, і на цьому шляху вона потребує допомоги, особливо допомоги священника, пастиря. Дитяча душа несвідомо прагне до Бога, це прагнення властиве їй. Але для того, щоб не збитися з шляху, дитині з раннього віку необхідне релігійне виховання. Якщо воно почнеться своєчасно, то послужить запорукою того, що людина не зіб`ється з дороги, це одна з важливих умов пастирського виховання. Насамперед утвердження дитини повинно полягати в утверджені у вірі, прищепленні початкових істин у такому вигляді, які для неї можуть бути зрозумілі. У цьому віці (школяра) належить розвинути чисте, просте вірування в могутність, святість і добрість Бога, що створив все, що любить все добре, Який осуджує гріх, але милує і рятує

грішників, що розкаюються і охочих виправитися. Пастирю потрібно довести дитину до думки про Божество поступово, потрібно говорити дітям мовою зрозумілою. Все потрібно зводити до простоти, наприклад кажучи, що ти бачиш навколо себе різні речі і знаєш, що кожна з них ким-небудь зроблена: будинок побудований архітектором, картину написав живописець, квіти посадив і виростив садівник. Отже, потрібне тобі знати, хто зробив світле сонце, небо, зірки — все це створив Бог, Отець наш, Батько всіх людей. Він скрізь, хоча ми Його і не бачимо, Він знає все, що ми робимо, чує все, що ми говоримо, навіть все, що ми думаємо. Без Нього ні трава, ні хлібний колос, ні квіти не могли б вирости, тварини б не жили, ніщо не існує без Його волі. Твоя мати добра, любить тебе, але Бог більше любить тебе. Твій батько трудиться, щоб забезпечити тебе, але Бог набагато більше робить для всіх людей, ніж усі люди разом можуть зробити. Такий приклад може діяти на дитину. Його треба доповнити власним прикладом.

Не потрібно вимовляти ніколи імені Бога даремно, особливо в жартівливій розмові. Під час молитви потрібно, щоб благоговіння виражалося у всіх словах і рухах, привчити дитину наслідувати добрі приклади, привчити слухати і читати молитви з благоговінням і в шанобливому ставленні. Дитина не зрозуміє ще всіх слів молитви. Але пояснення їй того, що саме є гріх, допоможе зрозуміти кожне слово. Перед Богом коротка, але щира молитва вище за молитву, вимовлену словами без участі серця. При вході священика або іншої духовної особи треба показати дітям, прикладом своїм, з якою пошаною, любов'ю потрібно поводитися із служителями церкви і слухати їх повчання. Духовно-етичне виховання молоді є одним з важливих завдань не тільки церкви, але і всього суспільства в цілому. Проте перш ніж почати займатися власне духовно-етичним вихованням, необхідно з`ясувати, що означає саме поняття духовність. Нерозуміння значення цього слова може привести священика не до утвердження духовно-етичних цінностей у свідомості дитини, а до повного їх руйнування. Священик також покликаний допомогти дитині розвинути всі можливості, закладені Творцем. Крім того, священик зобов`язаний кожну дитину сприймати такою, якою створив її Бог, не нехтуючи нічим, пам`ятаючи, що Господь турбується про кожну душу, кожного веде до порятунку, незалежно від його розумових і фізичних здібностей. У цілому, суть піклування полягає в тому, щоб допомогти розвинути й укріпити сили, що знаходяться в дитячій душі. Цього не зможе зробити світський викладач. Відокремити добре від поганого, істотне від неістотного, захистити дитину від духовних небезпек, оздоровити гріховну сторону дитячої природи через благодатну допомогу церкви, протистояти пристрастям,

сприяти розкриттю образу Божого в дитині, тим самим підготувати її до сприиняття досвіду духовного життя, на нашу думку, це мета пастиря в духовній школі. Зазвичай досвід церковного життя пастиря, священника значно перевершує досвід у виховуваних, що і дозволяє пастирю керувати учнями при всіх труднощах їх особистого розвитку. Основне завдання християнської науки — духовні знання і підготовка до справжнього духовного життя дитини в Христі в лоні церкви. При цьому ми повинні визнати за дитиною і право на власний шлях до Бога. Визнати і допомогти дитині стати самою собою. Уподібнення ж учня земному вчителю є рятівне тільки тоді, коли сам учитель уподібнюється своїм життям Господові. Таким чином, педагог покликаний вести дитину не до себе, а до Христа, що призвав людину до життя і що дав нам завдання — богоуподібнитися (Мт. 5, 48). Завдання пастиря — допомогти дитині усвідомити своє релігійне прагнення, захистити від шкідливих духовних упливів і задати правильний напрям. Головне у вихованні — розвиток живої, вільної і всеціло зануреної душі в життя церкви, тобто воцерковлення особи. Ніяка інша педагогіка не може замінити виховання церкви, бо в ній людину виховує Сам Бог. Із попередньо висловлених позицій стає зрозумілим, що служіння пастиря, його особистий подвиг і самовіддана праця виливаються у турботу про кожну довірену Богом душу. Він не належить собі, церкві він присвячує не лише свій час, але й свої сили, здібності, енергію. Сам характер діяльності жадає від нього невичерпного терпіння. Якщо він збереже свою паству і до кінця пройде своє служіння, то більшої нагороди, крім любові дітей, поваги батьків, для нього немає.

Виховання може бути правильно поставлене тоді, коли воно розуміється як спасіння. Тільки в такій обстановці виховання набуває свого змісту як підготовка до життя у вічності вже тут на землі. В основі християнського світобачення корениться думка про неможливість спасіння поза церквою. Воцерковлення особистості до її спасіння є головною педагогічною проблемою. Християнське виховання визначається як процес воцерковлення особистості. Воцерковити — це навчити не тільки жити по-християнськи, але і думати по християнськи, тобто звертатися за керівництвом, перш за все, до вчення церкви, а не до науки. Воцерковити — це означає перемогти розлад між думкою і почутгями, між тілом і духом, знанням і вірою, набути повноту буття в світі матеріальному і світі духовному. Секуляризована педагогіка має на увазі тільки його психологічне проявлення, підмінює духовне душевним, намагається уникати визнання реальності духовного світу.

Ця тенденція проявилася не тільки в педагогіці і психології, але і при розгляді культурно-історичних проблем.

Християнська педагогіка визнає реальність духовної основи людини і реальність духовного світу як світу духів, у тому числі і духів демонських. Досвід християнського виховання показує, що не можна «організувати» духовне життя в людині через розвиток її психофізичних функцій. Не можна прийти до духовного зросту через розвиток інтелекту, волі або почуття, хоча духовне життя і опосередковується цим розвитком духовної периферії. Поняття добра і зла в світській педагогіці носить відносний характер.

У християнській педагогіці вони абсолютні: зло не можна виправдовувати і не можна його відкидати. Невимовна поблажливість Бога до останніх меж людського падіння, до самої смерті, поблажливість, що відкриває людям шлях підйому — безмежні горизонти поєднання істоти з Божеством, — і є суть християнства. Спокутуючи подвиг Христа, а в більш широкому розумінні — втілення Слова — пов'язується з кінцевою метою, що стоїть перед істотою, а саме: поєднання людини з Богом. Якщо це поєднання втілене в Божественній Особі Сина — Бога, що став людиною, то потрібно, щоб воно втілилось і в кожній людській особистості і кожен з нас став богом по Благодаті, або «учасником Божої істоти», за словами св. Апостола Петра (2 Петр.1,4). Поєднання з Богом — ось головне призначення для кожної людини в часи Нового Завіту. Спаситель світу Христос, відкривши це призначення, сказав: «Отже, будьте досконалі як Отець ваш Небесний досконалий» (Мт. 5, 48). У цій істині християнства міститься визнання і виправдання безмежної гідності кожної людської особистості.

В Новозавітному Одкровенні найкраще висловлюється внутрішня людська природа. Християнська педагогіка, ставлячи завдання наблизити людину до Бога, користується при цьому усім, що є кращого як в науці, так і в мистецтві; як в природі, так і в житті суспільства. Цим намагається викликати в тілесно-духовному організмі вихованця повне пробудження всіх сил і здібностей так, щоб мислення його направлялось до істини, воля — до свободи і добробуту, почуття до любові з постійною участю розуму. Але перед тим, як пізнати саму істину і в ній Бога, перед тим, як стати досконалим і піднестися до Бога, природа людини має усвідомити свою гріховність. Тому людині потрібно спочатку аскетично відкинути світ почуттів і в пориві віри злетіти в небо, щоб потім принести на землю все небесне, істинне, досконале. У своєму прагненні розвинути й укріпити сили, що знаходяться в душі дитини, звільнити душу від пристрастей, розкрити образ Божий у людині, яка росте, християнство не іде від світу, але підноситься над ним.

Прагнення вічного життя і порив до перетворення щоденного життя, що породжуються християнством, ставлять перед педагогікою нелегке завдання — виховати дитину в

християнському дусі для земного життя і в цей час не зупинити руху до вічного життя. Ісус Христос, Бог і разом з тим найдосконаліша людина, стоїть на чолі всього створеного Ним нового християнського часу. Він дарував і вічний ідеал виховання: кожен християнин повинен із врахуванням природних здібностей намагатися уподібнитися Христу, тобто перемогти в собі користолюбну природу і перетворити себе у вільну особистість, що знаходиться у свідомих і розумних відносинах з Богом, людьми і природою. Цю вимогу Христос утілив у своєму житті і ствердив прикладом як істинний Вчитель і Вихователь. Він відкрив світу, що Бог є Дух, якому поклонятися слід духом і істиною, повідомив істину, що Бог живе в людині у міру підкорення і узгодження її волі волі Бога. У повчаннях і справах Найдосконалішого вчителя містяться всі вічні основи педагогіки, які нам варто, розвиваючи, застосовувати на практиці у вихованні дітей.

Батьківська любов до дітей і їх духовно-моральне виховання

Любов до дітей має починатися до того, коли ще дітей не має на світі, поки юнак і дівчина закохалися і думають створювати сім'ю. В. Сухомлинський в одному з листів до сина нагадує йому, чи той готовий до створення сім'ї: «Пам'ятай, що, одружуючись, люди беруть на себе не тільки юридичні, матеріальні, а й духовні обов'язки. Від стосунків у сім'ї залежить духовне багатство суспільства.

Після того, як молоді люди одружилися, вони значно більшою мірою мають бути творцями свого кохання, ніж споживачами його радощів. У подружньому житті має більше створюватися, ніж споживатися. Без постійного творення запасу духовних багатств неможливе облагородження фізичної близькості... На певному етапі подружнього життя раптом може виявитися, що чоловік і жінка повністю вичерпали себе, вони нічого більше не можуть розкрити перед коханою людиною, щось дати для духовного життя сім'ї. Іноді доходить до того, що люди, які до одруження страждали від недовгої розлуки, не можуть терпіти одне одного. Це перетворює сімейне життя на пекло. А страждають від цього насамперед діти, ось що треба пам'ятати. Бути громадянином у всіх відношеннях — це означає насамперед турбуватися про майбутнє суспільства, а майбутнє наше — діти. Пам'ятай, сину, якщо в тебе виникне бажання створити сім'ю, ти маєш добре перевірити себе — чи готовий ти виконати свій громадянський обов'язок. Ніколи не забувай, що кохання, романтика дружби — це насамперед діти».

Один чоловік сказав: «Коли у мене не було дітей, у мене було шість теорій, як виховувати дітей. Тепер дітей у мене шестеро, а теорій жодної!». Бути батьками дуже непросто. Інколи навіть здається, що це величезний труд. Полиці книжкових магазинів ломляться від книг, де нам радять, як

краще виховувати дітей. А відкриєш Біблію — і не побачиш конкретних там порад. Пошукаєш і повернешся до послання до Єфесян: «А батьки — не дратуйте дітей своїх, а виховуйте їх у нагадуванні й остереженні Божому!» (Еф. 6, 4). Це Божий план виховання дітей.

Маючи Божий план виховання дітей і перевіривши всі душевні чесноти один одного, молоді люди твердо вирішили створити сім'ю. Психологи і лікарі хочуть нагадати майбутній матері про те, що важливим мотивом для виходу дівчини заміж має бути турбота про здоров'я майбутніх народжених дітей. Дівчина повинна обов'язково бути обізнана про здоров'я свого майбутнього чоловіка, мати достовірну інформацію про відсутність у його сім'ї психічних захворювань і тяжких ендокринних хвороб. Відомо, що деякі хвороби передаються нащадкам, і перспектива мати хвору дитину повинна заставити дівчину подумати. Звичайно, усі діти хворіють, але одна річ, коли це звичайна, усім відома виліковна хвороба, інша річ, коли хвороба передається з покоління в покоління і сучасна медицина з нею не справляється.

Не кожна дівчина, яка вийшла заміж, на жаль, стає матір'ю. Часто можна почути думку, що материнство облагороджує жінку, що лише як мати вона дозріває духовно. Так, материнство ставить написані полум'яними літерами питання, що охоплюють усі аспекти зовнішнього і внутрішнього життя, але їх можна й не помітити, боягузливо відсунути на далеке майбутнє, або ж обурюватися, що їх розв'язання не можна купити.

Наказати комусь дати тобі готові думки — це те саме, що одна жінка доручила б народити свою дитину іншій. Є думки, які самому треба народжувати в муках, і вони найцінніші. Це від них залежить, чи даси ти, мати, дитині грудь чи вим'я, виховуватимеш її як людина, чи, як самиця, керуватимеш нею, чи тягтимеш її на паску примусу, чи тільки бавитимеш поки мале, знаходячи в пестощах з ним доповнення до скупих або ж нелюбих пестощів чоловіка, а згодом, коли трохи підросте, пустиш без нагляду або ж схочеш переламати...

Однак коли прийде той час, коли не зможеш переламати і тобі дитина скаже: «Я іншої думки. Досить опікування», — тоді ти запитаєш:

— Отже, не довіряєш?

— Отже, не потрібна я тобі?

— Обтяжлива тобі моя любов?

— Необачна дитино, не знаєш ти життя, бідне дитя, невдячне дитя! Невдячне.

«Чи земля вдячна сонцю за те, що воно світить? Чи дерево вдячне зернині, що з неї виросло? Чи соловейко співає матері, яка вигріла його грудьми?

Чи ти віддаєш дитині те, що взяла від батьків, чи тільки позичаєш, щоб відібрати назад, старанно записуючи і підраховуючи проценти? Хіба любов — це заслуга, що за неї ти вимагаєш плати».

Отже, дівчина вийшла заміж за доброго і люблячого чоловіка і вирішила стати матір'ю, виконати Боже благословення для Адама і Єви — зачати дитину. Жінка стала вагітною. Вагітність становить в середньому 268 днів. Спочатку з'являється яйце, далі — ембріон, а на початку третього місяця — плід. Тут батьки турбуються про фізичний розвиток дитини, а починаючи з п'ятого місяця вагітності треба починати навчати і виховувати в утробі (метод гоптоманії).

Спочатку двічі на день поплескувати по животу матері. Через два місяці з'явилася реакція плода на цей сигнал. Він починав рухатися, коли подавався знайомий сигнал. Промовляння кількох простих слів підкріплялося таким самим сигналом.

Після такого подібного навчання народжені діти починали раніше розмовляти, менше плакали, довго й уважно слухали батьків.

Один з учасників цього навчання періодично прикладав щоку до живота дружини і чітко промовляв: «Маленький, я твій тато!». Після народження дитини батько нагадував йому цю фразу. Судячи з реакції, син упізнавав її, переставав плакати і намагався повернути голівку на голос батька. Допомогти батькам установити контакт з дітьми в період вагітності покликаний метод гоптонамії (тактильного і голосового впливу на малюка), технікою, якою володіли ще наші прабабусі, щоправда, не знали його французької назви.

Суть методу полягає в наступному. Кожен співрозмовник обирає властивий лише йому (найближчий і найзручніший) спосіб голосового й тактильного впливу на малюка. Наприклад, мати співає, погладжуючи живіт (у ділянці, де відчула рухи дитини), а батько читає вірш, імітуючи пальцями рук ходіння. Можна співати обом, але різні пісні і бажано дитячі, розповідати казки, легенди.

Дуже добре спілкуватися з малюком двома мова, мати — рідною, батько — англійською. Уже в цей період дитина здатна сприймати іноземну. Проте є принципове застереження — не кладіть на живіт навушники, щоб малюк слухав спеціальні навчальні касети. Зі знанням кількох мов він все одно не народиться, а цим тільки злякаєте його, до того ж малюкові потрібен ваш живий голос. Звідси зрозуміло, що і включаючи касету з голосом батька, який тимчасово у відрядженні, також марно.

Чоловікам, робота яких пов'язана з від'їздами, не варто зовсім займатися гоптоманією, бо метод передбачає постійний

контакт із дитиною — щодня, в однаковий час, а не тоді, коли вам забажалося чи знайшлася вільна хвилина. І пояснювати малюкові, що тато у відрядженні, — смішно: *дитя реагує на тембр голосу, інтонацію, а не на значення слів*, а тому образиться, не почувши тата у визначений час. Однак застосування цього методу не позбавляє батька, як і матері, звичайного спілкування з дитиною, не регламентованого часом.

Чому ведемо розмову лише про батьків. Річ у тому, що вашій крихітці поки що, як і в перші місяці життя після народження, достатньо невеликого кола співрозмовників — «тато, мама і я». Можна залучати старших сина (доньку) і домашніх тварин.

Обираючи час для спілкування за методом гоптоманії, треба орієнтуватися на період найактивніших рухів малюків і на свою зайнятість (ви повинні перебувати наодинці з дитиною і не відволікатися на телевізор, борщ на плиті тощо). Мати зручно вмощується (сідає або лягає) і оголює частину живота, де найвідчутніші сигнали малюка. Протягом 10–15 хвилин проказує свій віршик (якщо короткий, повторює), не забуваючи про рухи рукою. Батькові заняття з дитям мають бути віддалені в часі від материних щонайменше на дві години, а ліпше — проходити вранці, якщо жінка спілкується ввечері, або навпаки.

Цікава реакція малюка на ваші дії — тільки-но зазвучить ваш голос, дитина раптово припиняє рухатися, затихає. Вона прислуховується, вивчає голос і доторки — своєрідна захисна реакція дитячого організму. Період адаптації (малюк не відповідає вам) зазвичай триває кілька днів, іноді — тиждень. При постійному контакті дитина швидко звикає до таких занять і після короткої паузи-мовчання (пізнає, хто там) відразу відповідає вам у руку крізь стінку живота, точно відтворюючи ваші рухи (гладить, постукує тощо).

За це ви обов'язково похвалите своє маля, чим заохотите до наступних «сеансів» спілкування, покажете, що проявляти ініціативу — добре. Діти, позбавлені утробного спілкування, вирізняються з-поміж однолітків замкнутістю, відлюдькуватістю, пасивністю, вони неохоче йдуть на контакт, бояться чимось поцікавитися.

Дочекавшись упевненої відповіді малюка на ваші дії, наступного дня відтягніть початок спілкування на кілька хвилин — побачите, що у звичний час дитина буде стукати вам у ту частину живота, якої гладите протягом бесіди. І в цей момент ви відповідаєте, що все нормально, що не забули про своє дитя, а потім продовжуєте традиційне заняття. Саме в процесі такого спілкування зароджується адекватне довірливе ставлення дитини до батьків. Окрім того, ці уроки сприяють

розвитку клітин головного мозку малюка, бо дають йому велику кількість інформації.

На більш пізніх строках вагітності ви помітите, як дитина прагне нового, — під час спілкування вона всім своїм тільцем пересуватиметься в ту ділянку живота, до котрої торкається ваша рука. Тому в такий спосіб легко перевертати малюків, які неправильно лежать у лоні матері. Добре реагує маля на доторки собаки холодним носом. Цікаво, якщо на животі періодично відпочиватиме кішка, муркочучи, така дитина в майбутньому спокійно спатиме під батьківське хропіння.

Спілкування за методом гоптонамії — своєрідні природні уроки дисципліни: привчають дитя до певного розпорядку дня, вчать виконувати обіцянки. Можливо, для когось це смішно, але моральні риси треба формувати поетапно, починаючи вже з утробного періоду, а не сподіватися на школу, а потім армію.

Спілкування з малюком є досить важливим процесом для нормального розвитку його психіки. Навіть малюк відмінно сприймає всю інформацію, яка звернена до нього, і відповідає нам також повно і різноманітно, як і ми відповідаємо одне одному. Тільки все це відбувається по-іншому, ніж у дорослих, можна сказати, на іншій мові. Новонароджений, скоріше, почуває, ніж розуміє, отже, у нього надзвичайно активізовані відчуття, які поступово трансформуються у здібності почуттів.

Малюк почуває і сприймає емоційне забарвлення голосу, рух м'язів обличчя, поведінку батьків, а головне для нього — ставлення до себе. Він відчуває, люблять його чи ні, почуває, коли батьки роздратовані, відчуває настрій. «Новонароджений ближчий до таємниць світу, ніж старець», — ця фраза досить точно відображає сутність світосприймання малюка.

Однак малюк не просто сприймає, а й відповідає. Що і як нам хоче сказати малюк? Дитина говорить нам не словами, а криком, плачем, гулінням або лепетом, мімікою, рухом рученяток, ніжок, всього тіла. Малюк у такий спосіб повідомляє нам про своє самопочуття, про те, чого він бажає, дякує нам або докоряє, отже, спілкується з нами цілком повноцінно. Проте це — особлива мова, прамова цивілізації, зрозуміла лише всім малюкам, а також мамам, поки їх руки колихають люльку. Малюки можуть спілкуватися між собою! Наприклад, коли трьохмісячного підносили до його однолітка — дівчинки, у нього реєстрували підвищену активність: ледь-ледь помітно рухалися м'язи його обличчя, трохи розширювалися зіниці, посилювалося серцебиття. А на іншу дівчинку однолітка він реагував слабше. Дівчатка також по-різному реагували на хлопчаків. Усе, як у дорослих!

Однак не всі матері вміють тлумачити мову малюків. Тому одне з основних завдань батьків — навчитися її розуміти. Наприклад, учені встановили, що у крику дитини восьми-дванадцяти місяців зустрічаються звуки, що висловлюють

задоволення, скаргу, цікавість, здивування, невдоволення, роздратування, спробу привернути увагу, захоплення — і це далеко не повний перелік.

Батькам потрібно пам'ятати, що ми можемо спілкуватися з маленькими дітьми так само повноцінно, як і з дорослими. Основне, не забувати про це, встановлюючи з малюками контакт спілкування з перших годин їхнього життя. Систематичність, наполегливість, спостережливість з боку батьків до дитини допоможуть їм краще розуміти її. А того, кого ми розуміємо, того міцніше любимо, проектуючи свою любов на майбутні стосунки з нашими дітьми.

Родина — основа зростання здорової людини, це світ, у якому дитина навчається жити. Без мами, без сім'ї дитина не виросте повноцінною людиною. Ми переконані, що суспільне дошкільне виховання потрібне для держави лише для тих дітей, які живуть у так званих неблагодійних сім'ях, де нездоровий психологічний клімат родини, бо він суттєво впливає на дитину. Наприклад, було вивчено, що неврози і функціональні розлади у мовленні (заїканні) зумовлені психологічною дією сварок між батьками у присутності дітей.

О. Нікітіна автор книжки «Мама или детский сад», мати 4-х дітей пише, що коли її запитували, чому вона не віддавала дітей до дитячого садка, вона відповідала щось на зразок: «Я ж їм мама, а не мачуха!». Не можу собі уявити і зараз, як можна віддати дитину на цілий день у чужі руки, у чужі стіни: це означає неминуче відділити її від себе, зробити її нетямущою, нерозумною — чужою. Цю думку вона проводить через усю свою книгу. Книгу закінчить з оптимізмом. Їй, як кореспонденту «Комсомольської правди», показали зразковий дитячий садок, де вона побачила «Школу щасливої сім'ї». Тут не бояться прохолоди, немає ніякої муштри, заняття за розкладом за інтересами, у дітей немає надлишкової ваги, не чути дитячого плачу, девіз «Хай дітки краще сміються!». Працівники садочка зрозуміли дві основні умови становлення особистості: надання широких можливостей для розвитку дитини і ніжна любов ближніх. Висновок О. Нікітіної однозначний — «Я б у такий садочок привела внуків».

Усі батьки бажають своїм дітям добра, однак часто не розуміють, у чому воно полягає. Дбаючи про майбутнє своїх дітей, вони повинні б правильно розуміти, на яких засадах будується щастя людини.

Отже, першою передумовою щасливого життя дитини є її духовний зв'язок з батьками. Духовний зв'язок дітей з батьками — це передумова вироблення у них бажаного національного світогляду і доброго характеру, це можливість збереження їх при українстві, а водночас запорука втримання неперервності поколінь.

У нашому столітті утворилася прірва поміж поколінням батьків і дітей. І, мабуть, тому так багато є тепер нещасливих, звихнених молодих людей. У наших домах найважливішою ціллю стає часто здобування матеріальних статків, комфорт, дарунки. Ми забуваємо часто, що найцінніше, що ми повинні здобувати, — це отой духовний зв'язок з дітьми. А здобувати його будемо тоді, коли в сім'ї пануватиме любов, добро, коли плекатиметься культура, зберігатимуться релігійні засади, національні традиції, коли батьки знаходитимуть досить часу на розмови з дітьми про справи їхнього духа, а не тільки про буденні потреби. Відчуження дітей від батьків завдає їм багато шкоди, а батькам і народові можливість утрати молодих сил.

Страх батьків утратити дітей є немаловажливою справою не тільки з уваги на егоїстичні потреби їх — мати на старість, де «голову прихилити», а й з огляду на потреби самих дітей. Виховання дітей — це природна, Богом дана людям потреба. Опікуючись дітьми, жертвуючи собою для щастя дітей, батьки повинні мати в нагороду найблагороднішу сатисфакцію свого життя — дати народові позитивних творчих спадкоємців національних ідеалів. Діти — це їхня найвеличніша творчість, їх видима безсмертність, а можливо, і гордість народу. За всі зусилля у вихованні дітей батьки, природно, хочуть мати щось і для себе. Тут мова про вдячність за те, що вони дали дітям життя, але про розважне, сердечне і добровільне акцентування батьківських ідеалів і світосприймання. Батьки хочуть того, щоб змагання за здійснення їхніх ідеалів продовжували й діти. Це шляхетне бажання, спрямоване на загальне добро: дитини, батьків і народу. Воно веде до гармонійного співжиття й духовної єдності батьків, дітей з народом, а все це в підсумку забезпечує добре, щасливе життя.

Св. Іоанн Златоуст так говорить про відповідальність християнських батьків: «Виховати серце дітей в чесності і благочесті – священний обов`язок, який не можна переступити, не зробившись винним у духовному вбивстві дітей. Це обов`язок загальний, як батьків, так і матерів. Існують батьки, які не жалкують нічого, щоб доставити дітям задоволення; а щоб діти їх були християнами – до цього батькам мало потреби. Євангеліє вчить, що головне в житті людини – правильний стан його серця. Під «серцем» розуміється той центр внутрішнього життя, і який визначає його етичне життя. Дати добрий напрям серцю дитини є головним завданням виховання».

На нашу думку, найсуттєвіший і найбільший обов'язок батьків — це знайти всебічний контакт з дітьми, сформувати в дитини почуття безпеки, дитячої належності до батьків, що його ніхто, крім рідних батьків, не може дати дитині. Це перша передумова успіху у вихованні.

Є батьки, які змушують дітей досягти того, чого самі не змогли. Це справа хороша, але добровільна. Є приклади, що цілі династії займаються одними ремеслами, або в політиці, або в бізнесі. Є інші приклади з сім'ї хлібороба — відомий політик, священик, учитель і т. ін.

Бог обдаровує батьків природною любов'ю до своїх дітей. Тому вони для дітей своїх найбільш терплячі, розумні, самовіддані, тобто мають прикмети добрих вихователів. Однак лише любові у вихованні недостатньо. Часто батьки з надмірною, сліпою любов`ю до дітей, своїм неправильним, безкритичним підходом до них можуть їх скалічити на все життя. Скільки ми зустрічаємо в житті «маминих синків», ніяк до життя не підготовлених, вередливих, егоїстичних, психічно надщерблених, емоційно незбалансованих і духовно покалічених людей. Усе це жертви сліпої, мавп'ячої любові батьків до своїх дітей. Ніколи не можна забувати того, що виховувати треба і розум, і почуття. Тільки те, що захоплює людину, має тривалий уплив на її поведінку, а не те, що промовляє тільки до серця чи тільки до розуму. Надто лагідне виховання дітей, без розсудливого урахування щодо норм поведінки, надмірне розпещування дітей призводить до вередування, спонукає їх використовувати ситуації і вимагати від батьків щораз більше поступок. Діти стають малими диктаторами, а згодом і тиранами своїх батьків. Діти таких батьків виростають із надщербленими характерами. Для такого типу дітей батьки ніколи не будуть авторитетом, ніколи духовна сила таких батька чи матері не підійметься до тієї міри, щоб імпонувати дітям.

З любові до дітей багато батьків здатні на найбільшу жертву. Проте вони часто не розуміють, що найбільше добро, яке вони можуть дати своїм дітям, — це багатство духа, моральна чистота, фізична досконалість. Все це виплекується великим зусиллям. Не зроблять багато для характеру своїх дітей ті батьки, які суворо дотримуються правил поведінки, вичитують нотації, картають, залякують і забороняють. Песталоцці й інші визначні педагоги вказують інший шлях. У своїй знаменитій книжці «Лінгард і Гертруда» він розказує, як мати щосуботи збирає своїх дітей і повчає, вказуючи на промахи, що сталися впродовж тижня і на ті випадки, про які вони повинні пам'ятати, аби поліпшити свою поведінку. Мати хвалить і заохочує, збуджує радість з успіхів, смуток за провини. Почуття і думки, що викликаються цим, і є вихованням. Тому перший і найуспішніший засіб у вихованні – збудження потрібних почуттів радості і смутку, уявлень про добро і зло. Тож говорити з дітьми про їхні щоденні вчинки потрібно спокійно. Великі істини і життєві принципи, які дає нам досвід багатьох віків, уплітаймо у щоденні випадки з життя сім'ї і дітей. Учімо дітей міряти їх власні вчинки тими

засадами, які вони набули в процесі вивчання релігії, історії, літератури.

У вільній розмові допоможемо їм застосувати це все до їхнього щоденного життя. Пояснюймо дітям, як це прикро спостерігати батькам, коли діти роблять промахи проти почуття правди, справедливості, коли зраджують свій народ, соромлячись свого національного походження, своїх батьків, свого прізвища, коли хочуть розірвати зі своїм родом, коли йдучи лінією найменшого опору, пристають до тих, що живуть лишень для своїх приємностей. Порушуймо часто проблему самостійності, сили волі й мужності у хлопців, указуючи, що через потурання своїм забаганкам, лінощам, неохайності, небажанні вчитися, читати добрі книжки тим самим вони втрачають і ту самостійність, і свою мужність. Завжди у розмові з дітьми треба ставити їм перед очі високі думки. І з цього погляду висвітлювати їхні щоденні випадки життя. Це розширює їхній світогляд, збуджує творчі почуття, заохочує ставати кращим, досконалішим.

Дитяча душа, вразлива на моральну красу, відкриється для посіву патріотизму, коли розказуватимемо про героїв-українців, що не жаліли для "живих і майбутніх" поколінь свого життя, про великі зусилля багатьох українських поколінь, аби здобути нашому народові можливість свого повного вияву у власній державі. Розмови батьків з дітьми, підтверджені літературою, засвоєнням матеріалу українознавства в українській школі, підсилені участю дітей у молодіжній організації, виявом усіх інших форм громадського, зокрема культурно-мистецького життя, прищеплюють дитині національну свідомість. Необхідно ознайомлювати дітей з патріотичним минулим нашого народу. Бо найбільшим духовним скарбом є віра батьків, що можна виховати в своїх дітях національну свідомість. А це може зробити особистий приклад батьків. Ніщо так не переконує дитину, як особиста поведінка батьків. Щоб прищепити дітям ідеї, дати зміст їхньому життю в майбутньому, треба вже змалку збуджувати в них вразливість до етичної краси, а станеться це тоді, коли самі батьки ці вартості мають. Релігійність, патріотизм, гуманність, замилування до естетики у формі читання книжок, відвідування культурних мистецьких імпрез, краєзнавче подорожування, збереження національних традицій, звичаїв — усе це творить український стиль і виховну атмосферу домашнього життя. До такого домашнього вогнища звертатимуться діти відкритою душею, а все, що тут набудуть, вважатимуть скарбом. Батьки, що зуміли створити таку домівку, будуть прикладом для дітей, зразком для наслідування.

Важливий елемент успішного виховання — це знання і розуміння дитячої істоти. «Який явір, такий клин» —

стверджує українська народна мудрість. Є певні риси вдачі людини, яких вихованням змінити не можна. Спадковість передає дітям психофізичні властивості батьків, здібності, недуги. Тому здорове моральне і фізичне життя батьків для добра дітей багато значить. Зате виховання може виробити волю, яка потрібна кожній людині, а тим більше тим одиницям, що мусять частіше контролювати свої вроджені злі нахили.

Частково зупинимося на дошкільному віці. В цьому віці дуже добре, якщо у дітей є дитяча кімната з іграшками, дитячими книжками, платівками із записами українських дитячих пісень, казок, з іконами.

Виховні заходи вдома батьки повинні спрямовувати на вироблення волі в дитини. Бо вже на четвертому році життя дитина починає керуватися мотивами морального порядку, поняттям доброго і недоброго, дозволеного й недозволеного. Вона починає усвідомлювати свої обов'язки супроти інших, передусім — батьків. До них долучається поняття обов'язку шкільного чи пов'язаного з належністю до дитячої організації. І на їх ґрунті виробляються норми поведінки в житті дитини загалом. Норми ці мають велике значення для вироблення доброго характеру. На виплекання цих норм має великий уплив поведінка вихователів, батьків і всіх домашніх зокрема. Особливу роль тут відіграють телебачення, радіо, тобто всі джерела, що формують свідомість та інтелект людини.

Велике значення у вихованні має дисципліна. Вона привчає дитину до певного порядку в житті, до правильного чергування праці й відпочинку, привчає до точності й акуратності у виконанні обов'язків, до вміння підпорядкуватись інтересам спільноти. Саме наші діти потребують цієї дисципліни якнайбільше, бо ж вона допомагає батькам зберегти свій авторитет і дисципліну серед дітей, щоб запобігти небажаним упливам.

Дитина дошкільного віку вирізняється сильною емоційністю, нездібністю критично і логічно мислити, а внаслідок цього вона є егоцентричною. Діти у віці 12–13, 15–16 року життя різко зміняються. В них посилюється логічне мислення, а це збільшує в них здібність до самоаналізу.

Підлітки протиставлять себе об'єктивному світові, перш за все, світові дорослих. Вони протестують проти контролю, звіту за проступки і підкорянню дорослим і одночасно активно підкреслюють свою незалежність: «Я сам знаю, коли мені, що робити», «не маєш права вмішуватися» тощо. Звідси походить оте критичне ставлення до старших у підлітків, їх негативізм до всього. Характеризує їх ще й своєрідний молодечий романтизм, нахил до мрійливості, порив до чогось надзвичайного. Настрої підлітків виявляються у мріях про різні грандіозні вчинки, про самопожертву, про служіння високим ідеалам, про славу. Вони прагнуть високого, у поглядах на

життя їм притаманний ідеалізм, здатність до самопожертви та співчуття. Вони залюбки дискутують про світоглядні погляди. Ніколи філософські питання не цікавлять так людину, як у період юнацтва. Серед дорослих цими питаннями цікавляться виключно фахівці, юнацтво цікавиться у своїй масі. Всі ці риси юнацького віку сприяють прищепленню релігійності, українського патріотизму, формуванню позитивних рис волі й характеру.

Однак так само, як на добро, вразливою може бути молодь і на шкідливі впливи. Вразливість юнацтва, його нестійкість, великі вимоги до життя, гостра потреба незвичайних переживань доводять до конфліктів, бунтів проти авторитету батьків, а це часто доводить і до трагедії. Тому юнацький вік, цей найзмістовніший період у житті людини, треба оберігати від шкідливих книжок, преси, товариства, телевізійних сенсаційних програм і всього іншого морального бруду, що є доступний молоді у великих містах, зокрема. Юнацтво може стати для людини або віком краси, високих поривань і чудових мрій, або періодом безбарвної буденщини, чи морального занепаду, з якого людина рідко коли приходить до повної рівноваги. Щасливі ті люди, які мають ясне й чисте юнацьке життя, багато з них зберігає його до самої старості, і нещасні ті, що через умови свого життя ніколи не знали юнацтва і стали старими вже в юності.

Дитина різна у кожному віці, вона в різні періоди свого життя думає на свій лад, реагує, має свої потреби і своє почуття гідності. Дитина не думає категоріями дорослих, і тому в підході до неї мусимо брати до уваги її вікові психічні властивості. Не можна зловживати владою дорослого над фізично слабкими дитячими істотами, треба вміло керувати підсвідомими рухами дітей, допомагати їм контролювати себе.

У підході до дитини важливим є правильна оцінка її вдачі. Часто батьки впадають у крайності — або бачать у своїх дітей лише позитивні риси, або навпаки. А щоб давати об’єктивну оцінку, для цього необхідні знання психології, педагогіки. Тому освіта батьків, зокрема у згаданих дисциплінах, є дуже потрібна.

Велике значення для доброго розвитку характеру дитини і здорової атмосфери в сім’ї мають багато інших прикмет родинного співжиття, зокрема: згода, лад у хаті і щодо режиму життя, і щодо вигляду, стиль мови — лагідні, ніжні звертання поміж членами родини, ніколи – крик, лайка, гнів, що триває поміж батьками по кілька місяців. Прояви зложування авторитету батька чи матері також порушують рівновагу в сім’ї. Коли в домівці панує диктатура, тоді діти почуваються другорядними, заляканими, меншовартісними, пригнобленими, а то й непотрібними. В таких родинах дитина погано себе почуває, вона легко може потрапити під уплив сторонніх

чинників, більше шансів тоді на те, що вона засимілюється. Батько й мати повинні мати перед дітьми однаковий авторитет.

Та найважливіше, що повинні пам'ятати батьки, це те, щоб відправити у самостійне життя дітей із сформованим світоглядом, з певними ідеями, які дають зміст життю. Культ щастя, що його люди по-різному уявляють, для нас українців — це культ нашої української правди, отой «світ незримий», що походить від євангельської науки, оте «братолюбіє», культ героїв, національної витривалості у змаганні за ідеали.

Ми дали нашій молоді багато свободи, поробили великі відкриття, але мало допомогли їй у цій свободі знайти правильні шляхи. Багато молодих, не маючи віри в краще майбутнє, або втікають із поля битви, стають знудженими, байдужими, «сердитими», або виживають емоційно у злочинах. Молодий злочинець нарікає: «Як жити, коли довкола нема нічого, щоб йому протиставитись, крізь нього пробиватись».

Тільки багате духовне життя, що ґрунтується на християнській релігії, — це ті ідеали, до яких повинні наші батьки спрямовувати духовно-моральне виховання особистості.

Найбагатше джерело духовно-морального християнського виховання — це співжиття поміж батьками і всіма членами родини.

Спостерігаючи поведінку батьків, діти не тільки їх наслідують, а й формують уявлення про вартості життя взагалі. Атмосфера дому для зростання в ній гармонійних дитячих характерів настільки важлива, що молоде подружжя ще заздалегідь повинно б зважити усі передумови до того, зрозуміти вагу культури домашнього життя і відповідно підготуватись до її плекання. Всі знаємо такі доми, де кожний себе добре почуває, де приємно проходить час, де відпочивається серед цікавих розмов, приязної атмосфери і щирих людей. У таких домівках лад і порядок не тільки у зовнішньому вигляді, а й у цілій системі щоденного життя, у цілості взаємин поміж членами сім'ї. Свята і будні в домашньому житті, аби вони могли стати моментами глибоко пережитих вражень, щоб могли задовольнити не тільки фізіологічні потреби, а й голод душі і серця, потребують уваги, піклування, часу і творчого зусилля. Все це може виконати найкраще жінка — мати. Коли ж вона здебільшого поза домівкою і нею мало цікавиться, а життя домівки зводиться тільки до рідких зустрічей родини за столом, а сама домівка служить як готель, то така сім'я не матиме духа спільноти, не тяготітиме до домівки і не шукатиме в ній захисту при кожній потребі. Тому так багато протестів проти того, щоб матері ходили на працю.

Працююча жінка, що має свої гроші, згодом звикає до цього стану, вона перестає «смакувати» у домашньому житті.

Україна стала незалежною країною, в її Конституції записано, що державною мовою є мова українська. Багато українців розмовляють російською або іншими мовами. Багато дітей з таких родин хоч і визнають своє українське походження, декламують механічно вивчені вірші, співають пісні, пишуть писанки, одягаються в народний одяг і танцюють українські танці, проте бракує їм найсуттєвішого — знання мови, цієї першої ознаки національної належності, передумови до того, щоб пізнати культуру свого народу.

Серед елементів духовної культури народу мова є найосновнішим. Вона – засіб пізнання релігійних обрядів, літератури, тобто тих сфер культури, які є вирішальними у формуванні національності.

Мова — це справа національного престижу. Уявлення про значення народу, його культуру здебільшого дає мова. Чим мова народу популярніша в світі, тим значення цього народу більше серед народів світу. Українська мова належить до мов-велетнів, вона займає чотирнадцяте місце серед світових мов. Дійсні патріоти своєї нації прагнуть сприяти розвитку рідної мови, а не навпаки. Знецінювання своєї мови — це національна байдужість. Рідна мова — це душа народу. У ній він тисячоліттями складає свою філософію, почування, думки, вона дзеркало життя народу. Мова передає все те, що покоління надбали впродовж історії Ніяка чужа мова не віддтворить української народної пісні, народних приказок. Наша мова має свою складну граматику, словника, свою психологію, свої прекрасні фонетичні якості, і, нарешті, свій дух.

Вона є рідною мовою українців. А рідною мовою для людини є завжди та мова, якою їй найзручніше висловитись, яку вона вживає в розмові з найближчими їй людьми. Це мова, якою передаються найтаємніші думки і почування. Мова ця пов’язується з образом матері. Знецінювання мови — це перший крок у відході від свого народу.

Трапляються випадки, що люди мають чіткі національні почуття, але не знають української мови. Чи можна бути патріотом, не знаючи своєї рідної мови? Очевидно, бувають виняткові люди, а виняткові обставини створюють такі випадки, коли поруч з незнанням мови свого народу існує глибокий патріотизм. Але це буває тоді, коли людина не мала змоги вивчити мову з винятково складних причин. Все ж при першій можливості справжній патріот її вивчить. Ніяк не можна виправдувати тих, які не вивчають мови через звичайне лінивство, і тих, які знаючи мову, користуються в розмові поміж собою чужими мовами. Така поведінка свідчить про національну байдужість, незнання проблеми, слабкість характеру чи просто про погану звичку, шкоди якої люди не усвідомлюють.

Згідно із законами психології, рідною мовою дитини стане та мова, яка пустить перші й сильніші коріння в її душу. Та мова стане в дитини першою, якою вона навчиться висловлювати свої думки, бажання, почування. Тому грамоти треба вчити спершу українською мовою, принаймні одночасно з іноземною. Бо науково доведено, що без найменшої шкоди для дитини, вона може вивчати дві і більше мов одночасно.

Для плекання релігійності в дітей знання рідної мови необхідне. Дехто скаже, що Бог один, і Його можна славити будь-якою мовою. Славити можна, бо Бог знає і розуміє всі мови. У Святому Письмі розповідається, що під час Пятидисятниці апостол Петро говорив єврейською мовою, а його слухали більше як 25 національностей і чули його слова на своїй рідній мові. Молитва і голос Божий у серці людини плекається мовою матері, найсердечнішою молитвою в світі. Тому рідною мовою можна пізнати свого Творця. Вона глибше сягає до серця і до душі людини.

Дитина не може повністю пізнати Бога, бо в домівках немає книг на духовно-моральні теми, написаних українською мовою. Батьки повинні формувати світогляд, характер і норми поведінки, притаманні українському народу. Тільки на перший погляд виглядає, що кожна нація прямує до одного і того самого ідеалу — виховання добрих громадян. Однак очевидно, що кожна національність має свої потреби, свій світогляд і свій характер. Кожний народ має своє особливе поняття ідеалу виховання, створене особливостями характеру й історією народу. У всіх народів є своя особлива національна система виховання, своя особлива мета і свої засоби досягнення цієї мети.

Українські батьки не повинні байдуже спостерігати, як їхні діти забувають своє, а шукають чуже. Як казав Т. Шевченко «чужому навчайтесь, а свого не цурайтесь». Батьки повинні підтримувати тісні зв'язки з дошкільними закладами і школами, де навчаються їхні діти. Допомагати школам в організації позашкільних заходів, в оформленні народних кімнат і музеїв, вести суспільну роботу.

Обов`язок батьків – допомагати вчителям, вихователям індивідуальною працею над своїми дітьми. Форми співпраці можуть бути різноманітними.

У радянській школі працював закон всеобучу; школа, держава піклувалась про навчання і виховання кожної дитини. Звітували за кожну негативну оцінку і виявляли причини неуспішності. Нині становище вчителя значно погіршилося: він не є державним службовцем, має низьку заробітну плату. Це призвело до того, що майже всі вчителі-чоловіки залишили школу, окремі вчителі не вчать, а відчитують уроки. За таких обставин батьки повинні слідкувати за виконанням домашніх завдань їхніми дітьми. Бо якщо домашні завдання не будуть

виконуватись, то діти залишаться позаду програми і втратять інтерес до школи. Спільна робота батьків і школи убезпечить дітей перед загрозою неуцтва, перед моральним розкладом і національним занепадом найціннішого, що народ має — його молодого покоління.

Батьки по-різному уявляють собі щастя дітей у майбутньому. Всього їм прагнуть: здоров'я, освіти, слави, щасливого сімейного життя, достатків тощо. Звичайно, того бажають дітям найбільше, чого їм самим бракувало в житті, що залишилось нездійсненим... Але чи справді здійснення цього всього може забезпечити щастя людини?! І з життя, і з літератури знаємо, що ні! Бо, як кажуть психологи, — щастя людини в ній самій. Вона щаслива тоді, коли духом багата, коли морально чиста, фізично досконала.

Батьки можуть допомогти дитині бути щасливою саме тим, що плекатимуть духовні зацікавлення дитини, що прищеплять їй моральні засади і добрі навички, що виплекають її фізично здоровою.

Кожен день ви даєте дітям гроші на проїзд, на обід або на інші цілі, поцікавтесь у них, чи вони знають, хто зображений на гривнях. Більшість дітей не знають, а це ж історія нашої України.

Чи ж треба ще переконувати нас, яким могутнім чинником у боротьбі за впливи на людей є, зокрема сьогодні, друковане с л о в о у всіх його формах — книжки, журнали, преса, найрізнорідніших видів реклами? Книжка, зокрема у нашій літературі, оспівана й прославлена як джерело духовних вартостей. Любов до книжки в людей, наявність великої кількості митців-літераторів, бібліотек, видавництв — все це свідчить про культуру народу, його духовне багатство. Ставлення людини до книжки випливає насамперед із культурної потреби. Людина, що має шляхетний намір постійно збагачувати себе читанням книжок, має не тільки духовну користь, а й чуттєву насолоду.

Є різні причини, чому людина звертається до книжки: одна – через жадобу знань, наукову цікавість, інтелектуальний інтерес чи амбіцію осягнути вищий щабель знання, щоб вирізнитися, друга — через книжку осягає «поводження в житті», здобуває різні матеріальні цінності; для багатьох книжка є джерелом утіхи, розради, забуття, приємного відпочинку. Читання – найпоширеніша форма інтелектуального розвитку. Однак, поруч із правдивою, культурно цінною книжкою, існує й «література», що своїм завданням ставить не спонукання людства до добра, а сприяння розвиткові злих звичок, негативних рис характеру людини. Цією категорією літератури різні спекулянти, задовольняючи низькі інстинкти людини, самі матеріально збагачуються,

водночас у великій мірі сприяють посиленню злочинності в країні, особливо отруйною така література є для молоді.

Такі книги, як Євангелія, Біблія — це вічні книги, що цікавитимуть і зворушуватимуть людей, де б вони і коли б вони не жили. Книга Коперника «Про обертання небесних тіл» змінила погляд людський на світ, твори Руссо і Вольтера підготували Велику французьку революцію, творчість святого Томи з Аквіну сформувала християнський світогляд, твори Гете, Шекспіра, Шіллера, Мольєра ніколи не стануть «віджилими», з них черпатимуть духовну енергію люди у всі часи. Пригадаймо також, чим для українців став «Кобзар» Тараса Шевченка, «Мойсей» Франка, «Лісова пісня» Лесі Українки. Чому, читаючи ці твори, зворушуємось долею Оксани, Яреми, Катерини чи Мойсея-провідника, чому «Лісова пісня» збуджує стільки гарних думок про інший, ідеальний світ?

При читанні гарної книжки збуджується туга читача за кращим ідеальним світом чи за досконалішою людиною. Саме в цьому і є суть виховної ролі літератури.

Разом з тим у літературі кожного народу віддзеркалюється його минуле, своєрідність психіки, світогляду. Тому книжка є також засобом пізнання цього народу, поміст до того, щоб сприйняти його духовність, вона зміцнює невидимі нитки національної належності. Тому, коли йдеться про національне виховання, не можна не згадати літературу як основний виховний засіб.

Батьки скаржаться, що діти не хочуть читати книжок. Тут є багато причин. Основна з них — наявність телевізора, комп'ютера, радіо, кіно. Більшість родин проводять вільний час перед телевізором, у ресторані, на природі. Однак у деяких сім'ях, де плекається культура книжки, де батьки самі вважають книжку своїм найвірнішим другом, діти також люблять її. Передумовами наближення дитини до книжки є вживання таких заходів: якнайбільше моментів життя дитини пов'язувати з книжкою — читати її з дитиною вдома, під час перерв, для зміни занять, розповідати зміст прочитаного під час поїздки автомобілем, влаштовувати домашні, шкільні, громадські читацькі обговорення, у яких «героєм» була б книжка, вивчати вірші напам'ять, влаштовувати конкурси «живого слова» серед дітей, запроваджувати, як форму святкування національних річниць. Обдаровуючи дітей при різних нагодах, не забувати обов'язково долучити книжку. Збирати постійно книжки до домашньої дитячої бібліотеки. Передплачувати й регулярно читати з дітьми дитячі журнали. Як форму культурної розваги в сім'ї ввести читання вголос й обговорення прочитаного з дітьми. Вести розмови з дітьми на теми побутового життя, спрямовуючи увагу дітей на ті моменти, що важливі для формування позитивного характеру

(майбутнє дитини, її фах, ставлення до ближнього, релігійність, моральність тощо). Обмежуймо сидіння дітей перед телевізором, створюймо дітям такі форми розваг, які пов'язані з книжкою (передплата дитячих журналів, де є різні ігри, подасть багато порад).

У зв'язку з темою про книжку треба згадати про високу мистецьку цінність українського дитячого фольклору. Треба ознайомлювати наших дітей із чарівною музичністю слова в народних казках, співанках, з багатством їх картин, їх швидкою зміною. Серед української дитячої літератури, зокрема для дошкільнят, є справжні перлини. Як, наприклад, «римованої прози» згадаймо Франкову «Ріпку», «Казку про півника та курочку і про хитру лисичку» Н. Забілої, «Козу-Дерезу», «Рукавичку» та багато інших народних казок, «Звірячий зимовник» — Д. Соловія, «Казку дітям невеличку про курчатко й про шуліку» Е. Яворівського, колисанки, веснянки та інші твори дитячого фольклору.

Українська культура має високу естетичну вартість і виразну самобутність. У всіх виявах нашого культурного життя, зокрема у релігійних обрядах, українці віддзеркалюють ідеалістичний світогляд. Візьмімо кілька прикладів: Шевченко, Франко, Леся Українка уявляють поступ людства, його мораль, істоту вселюдської культури в тому, щоб запанувала «вольна сім'я», «народів вольних коло», щоб Україна могла сповнити Боже посланництво, що духовно розвинені, морально сильні індивідуальності потрібні на те, щоб вони могли служити нації.

Дуже цікаві спостереження можна робити на основі літератури. Всю нашу літературу, від найстарших пам'яток аж до найновішої творчості сучасних молодих авторів в Україні й за кордоном, наповнює вірність ідеалізмові, глибокому гуманізмові, прославленню духовної сили людини. Згадані в попередніх розділах перлини нашої літератури старої доби: «Поучення» Володимира Мономаха, «Слово про Ігорів похід», проповіді Кирила Туровського, літописи, «Слово о законі», «Житія святих» і багато інших — учать, що людина створена на Божу подобу, що вартість людини в її високій християнській етиці, моралі, великій гуманності. Християнська свобода волі змушує людину відповідати за свої вчинки, вибирати поміж добром і злом і змагатися за перемогу добра в собі й своєму довкіллі.

Багато є домівок люксового обладнання, в них можна побачити дорогі ікони, картини, фортепіано, патефони із великою кількістю платівок, навіть бібліотеки, але все це немов декорація, коли нема родинного духу, бо рідко коли всі члени сім'ї мають спільні переживання. Кожний член родини живе своїм власним життям, і зустрічі сім'ї відбуваються тільки за столом поспіхом, і рідко коли члени родини спільно працюють. Такий стиль життя вбиває дух сім'ї, і там батьки з

дітьми здебільшого не знаходять спільної мови. Батькам треба намагатися влаштовувати активне сімейне життя удома при спільному читанні, грі на музичних інструментах, слуханні розповідей цікавих гостей, щоб всі ці заходи викликали приємні спільні переживання, щоб діти любили проводити час удома серед своїх найближчих, щоб їх не тягнуло до ресторанів, телевізора чи до кіно, як до одиноких джерел розваги й приємності дозвілля. Холодна атмосфера дому, постійний поспіх, брак матері удома, словом, модерний стиль домашнього життя — це основні й найбільш дошкульні зміни у нашому побуті.

Для підтримання атмосфери в родині, для надання національного колориту домівці допомагає внутрішня її декорація. Важливо, які картини висять на стінах, чи світлицю прикрашають, якщо не оригінальні, так принаймні репродукції образів із українською тематикою. Чи в домівці є декоративні речі: українська стильова кераміка, вишивка, килим, але в естетичному поєднанні з меблями, що не повинні відзначатися надто разючою яскравістю і багатством кольорів, бо це не гармонізує з різнобарвністю нашого народного мистецтва. Треба витворити своєрідний стиль декорацій нашим народним мистецтвом модерних міських квартир, щоб розвинути добрий смак, словом — працювати в тому напрямі, щоб культура житла мала відповідний рівень.

Батьки повинні пам’ятати про вікові особливості при проведенні духовно-морального виховання. Якщо в молодшому шкільному віці турботи, тривоги і спрямування дітей, як правило, з усією очевидністю виражаються в їхній поведінці, якщо в цьому віці діти легко керовані і багато чого беруть на віру, то підлітковий вік з його складним внутрішнім світом проявляє надзвичайну категоричність і вимогливість до тих, хто його оточує, прагне до незалежності, самостійності. Бурхливий період може продовжуватись декілька років і затихає тоді, коли сила розуму візьме верх над емоціями, тобто в юнацькому віці. Вважається, що юнаки більш спокійні ніж підлітки. Однак цей спокій скоріше суто зовнішній. Юнак весь у собі. Він внутрішньо неспокійний.

Часто між батьками й підлітками виникають конфлікти, пов’язані з тим, що батьки не сприймають серйозно їх особливостей, які від них не так уже й залежать, які зумовлені їх фізичним і духовним ростом. Часто буває, що батьки отримують негативну реакцію з боку підлітка. Він може заглибитися в себе, у ньому може відбуватися внутрішня боротьба мотивів, інколи навіть до кінця неусвідомлена.

Між тим дорослі, цілком усвідомлюючи, що підліток уже не маленька дитина, і висуваючи до нього підвищені вимоги, продовжують відмовляти йому в праві на самостійність, у можливості самоствердитись. Звідси і виникає більшість

конфліктних ситуацій, образа і різноманітні протести. Неслухняність, своєвілля, упертість і негативізм — це особливості підліткового віку, наслідок неправильних стосунків між дорослими і дітьми. Педагогічна майстерність і педагогічна культура батьків — це, насамперед, високий педагогічний такт, гнучкість і самокритичність, самоконтроль і самооцінка. Порушення батьками педагогічного такту буває тоді, коли вони судять про вчинок односторонньо, поверхнево, не заглиблюючись у його причини; коли батьки діють зопалу, під першим враженням, думаючи тільки про свої інтереси, про свою особу і не думаючи про особу дитини. Наведемо визначення педагогічного такту за І. Синицею: «Педагогічний такт — уміння вчителя (батька. — *О. К.*) швидко знаходити в кожному конкретному випадку своїх взаємин з учнями (дітьми) в процесі їх навчання і виховання правильний і тому найефективніший засіб впливу на їх свідомість, почуття і самодосягнення поставленої мети без ризику нашкодити своєму авторитетові і втратити прихильне ставлення до себе учнів (дітей)». Шановні батьки! Щоб не втратити свого авторитету в дітей при виникненні конфліктних ситуацій, сідайте з дітьми за стіл переговорів. Батькам слід постійно пам’ятати, що їхні стосунки з дітьми — це стосунки двох взаємодіючих активних сторін. Тому треба вміти узгоджувати потреби дитини із своїми власними, виявляючи при цьому належну гнучкість; узгоджувати свої погляди з поглядами і світорозумінням дитини; правильно оцінювати свої та її успіхи, не принижуючи досягнень сина чи доньки і не переоцінюючи себе. За таких умов взаємодія виражатиме суспільні інтереси, будуватиметься не на суб’єктивних, а на об’єктивних оцінках, на взаємному розумінні.

Є таке хороше слово — порозумітися. Це не означає обмінятися формально словами, а значить духовно наблизитись одне до одного. Це якраз те, що потрібно для дружби взагалі, батьків і дітей зокрема. Але порозумітися можна лише тоді, коли розмова йде на рівних, коли співрозмовники щирі і вірять одне одному, коли розмова — про важливе. Так воно і буває, коли дорослий і юний сідають поряд, відклавши на годинку інші справи, і ведуть головну розмову — про життя. Таке, як воно є. Розмовляють. Говорять не між іншим, не на бігу, а всерйоз, як говорять дорослі зі своїми друзями, коли кажуть: «Треба поговорити», «Треба порадитись». Без поблажливої усмішки («який він наївний!»), без роздратування («ви тільки гляньте, який апломб, яка категоричність у хлопчака»), без поплескування по плечу («молоде — зелене, поживеш з моє, знатимеш»).

Це нелегко — говорити з молодими, що докопуються до істини. В цій розмові може виявитись і наша слабкість, де в чому, може, й відсталість. І це неприємно. Часом треба

відповідати й на такі запитання, які б хотілося обминути. Доводиться сприймати і критику дітей, якщо вона справедлива. І це б'є по нашому самолюбству. Легше за все прикрикнути: «Замовкни! Як ти смієш мене судити? Що ти знаєш? Не бачив ти ще смаленого вовка — спробуєш сам!». І все ж треба мати мужність і відповідальність старшого перед тими, хто шукає свого місця в житті. Тож мусимо говорити з молодшими чесно і прямо, говорити всю правду, завжди і скрізь, нічого не приховуючи, не обходячи гострих кутів. Не ідеалізуючи, але й не вульгаризуючи життя. Всією силою своїх знань, переконань, любові допомогти їм розібратися, навести на роздуми, спрямувати пошуки на правильний шлях. Тільки не нав'язувати своєї думки, не примушувати кривити душею: «Думай, що хочеш, говори, як годиться».

Переконання, принципи, життєве кредо не можна перекласти з голови в голову, із серця в серце. Кожен мусить виробити, вибороти, вистраждати їх сам, спираючись на все, що знає з книжок і з життя, спираючись на свій і на наш, батьківський, моральний досвід. І молодість, що готується до самостійного життя, хоче й мусить думати своєю головою, вона протестує проти всякого духовного насильства, іноді й прямо протиставляючи себе батькам, що відмовляють їм у праві бути самими собою.

Дочки й сини і в 16, і в 18 ще школярі. Ті самі шкільні форми, ті самі дзвінки на уроки і з уроку, такі ж оцінки в щоденнику, що і в 1, і в 5 класі. І за цією схожістю дорослі часом забувають, що головною роботою юності, головним питанням життя для 15–16 річного є самовизначення. Юних не задовольняє та конкретна й вузька, та камерна програма дій, програма-мінімум, виконання якої вимагають часом і в школі, і вдома. Вчитись на «добре» й «відмінно». Не запізнюватись. Не списувати. Не підказувати. Не розмовляти на уроках. Поважати старших і слухатись їх. Так було в 1, так і в 11 класі. Але як цього мало і як мало знати про себе тільки це... А чи витримав би я тортури заради Батьківщини? Чи хороший я товариш? Чи принципова людина? Чи зумію полюбити когось на все життя? Чи полюбить хто-небудь так мене?

Молодь розв'язує не тільки фізичні й алгебраїчні задачі, але й вирішує — болісно і напружено — вічні проблеми добра і зла, життя і смерті, ненависті і любові. Вона складає і такі рівняння, де X і Y — це «вона і я» чи «він і я», «я і всі». Вона прагне розібратись у найскладніших стосунках людей. Неупереджено і гостро придивляється наша дитина (а чи ж це дитина в 18?) до життя, жадібно читає книжки, безжалісно оцінює людей і себе саму — яка я? для чого я? чи потрібна людям?

І це тільки ми, дорослі, говоримо: «В нього ще все попереду», «Він на порозі життя», «Він готується жити». Для

них, молодих, кожен день — то відкриття нового і сумніви, і заперечення відомого, то не лише роздуми, а й установлення реальних стосунків з людьми, це максимальна активність. Різна — в міру особливостей сфери її можливої реалізації в навчанні, у праці, у роботі, в сім'ї. Це не підготовка, а вже життя його, з радощами і болями.

І якою самотньою буває юність, коли дорослі вже забули про свої юнацькі сумніви, роздуми, власні, пройняті сумнівами пошуки істини. А це трапляється не так вже й рідко. Далеко не завжди дорослі сприймають всерйоз спроби юнака уявити собі загальну систему світу, загальну його діалектику. Їм здається, що діти займаються чимось пустим замість того, щоб робити свою справу — вчитися. І замість того, щоб саме тепер допомогти їм розібратися, подумати разом з донькою чи сином, коли складається чіткий контур характеру, індивідуальності, над тим, над чим в юності билися вони самі, дорослі часом роздратовано відмахуються від них. Зовсім так, як колись відбивались від нескінченних «чому?», «як?» чотирилітки. Тих тисяч запитань, що тоді цікавили дитину, що стосувалися проблем, пора яких минула, як мине і пора юності.

Хіба рідко чують молоді в цих випадках одне і те ж, хоч сказане і різними словами: «Відстань зі своїми дикими теоріями, займись ділом!», «Де ти набрався таких ідей, страшно слухати!», «Замовкни, не говори дурниць, сідай за уроки», «Що за плутанина в твоїй голові, що за хаос, почитав би краще підручники», «Рано!», «Замалий», «Викинь з голови!» — тільки й чує інший підліток. — «...Атестат», «характеристика», — як заклинання повторюють часом батьки своїм дітям. А з ним треба говорити не лише про уроки, порвані штани, нові лижі, а про різне, про те, що їм обом цікаво, про те, чим і заради чого живе людина. Говорити без спеціальної дидактичної мети, не «ставлячи на місце», без повчань, без окриків і зауважень. Просто розмова близьких людей, що поважають одне одного. Про політику і мистецтво. Про прочитану книжку. Про своє кохання. Про свою молодість. Про життя зовсім хороше й дуже складне...

Провести їх дорогами своєї юності, своїх мрій і вагань, не приховуючи смішного, не стаючи в позу непогрішимого, у позу такого собі живого пам'ятника самому собі.

А чи правильно вони зрозуміють? Чи не рано їм усе це знати, про все думати? Рано чи не рано, а вони думають про все, читають нові книжки, в усьому хочуть розібратися і чекають нашої допомоги.

Хочемо ми чи ні, а в 15–16 років приходить до них перше кохання. Можемо заборонити їм говорити, ділитися з нами, але ні думати, ні почувати не заборонимо.

І як би не хотілося нам, щоб вони ще побули маленькими, як би не намагалися ми заховати їх під скляний ковпак нашої

любові, в затишок дитячої кімнати, вони не лише вступають, а й уже живуть у суперечливому світі, прекрасному й трагічному. В ньому живуть і благородні, і підлі люди. І герої, і здирники. Генії й ремісники. Інтелігенти і солдафони. В ньому є смерть і війна. Чистий струмок народної пісні, материнська сила і ніжність природи, і поряд – відверта фізіологія шейка. Величезній армії благородних книжок і глибоко людяних фільмів протистоять дешеві детективи з вибухами і кров'ю, фільми сексу в ефектній упаковці, що несуть гострі відчуття збайдужілим, духовно вихолощеним. На шляху нашої дитини стануть різні люди: ті, що живуть болями й думами людства, і ті, що за модну ганчірку готові на все, що не підуть на найцікавішу виставу, якщо нове ультрамодне вбрання не готове; люди з різними кредо життя, різними ціннісними орієнтаціями. З усім цим матиме справу (та й вже зустрічається) наша дитина, щось вибиратиме, до чогось прагнутиме, від чогось відвернеться, з чимось вступить у боротьбу. Вона входить у життя, у якому труднощі й випробування будуть більші, ніж на контрольній з фізики, а конфлікти з людьми не розв'яжуться боєм навкулачки, як у п'ятому класі. І рішення треба приймати самостійно.

Ці іспити на духовну зрілість, індивідуальну визначеність, випробування на вірність своїм переконанням, на вірність мрії про обраний шлях, про кохання, про дружбу, сім'ю триматимуть наші дорослі діти (ще вчора школярі) щодня і щогодини. І нас не буде поряд з ними, щоб підказати, що треба зробити тут, як сказати там, щоб підтримати їх у хвилину розгубленості і невдачі. Вони мусять уже самі бути сильними, готовими відстоювати свою думку, свої цінності.

Але де ж і коли має гартуватися ця духовна міць, коли і як зможе навчитися юнак чи дівчина відстоювати свої погляди, не піддаватись поганим упливам, боротися за те, що вважають правильним, якщо всі 18 років батьки і вчителі намагатимуться привчати їх тільки слухатися, поменше розмірковувати, швидше й акуратніше виконувати те, що сказано, виконувати завдання вчителя, вимоги і вказівки батьків.

І до яких труднощів, до яких подвигів підготована молода людина, яка твердо переконана в тому, що дорослі все обдумають, приготують, забезпечать, дадуть повну інструкцію, гарантують захист від помилки і поразки — сьогодні, завтра, післязавтра. Якщо вона не має сумніву в тому, що все для неї готово, і варто тільки обрати один з багатьох ВНЗ, що безліч шляхів, які чекають на юних, — то асфальтовані шосе з швидкісним транспортом, а подвиг — це рядова слухняність або ж щось зовсім надзвичайне, яскраве, полум'яне і рідкісне, про що так добре мріялось на затишному дивані, але що практично не трапляється у звичайному житті.

Хіба справді немає в нас молодих людей, орієнтованих на те, що світ увесь і цілком рожевий. Це і той інтелігентний дармоїд, що терпляче чекає здійснення своїх мрій про натхненну, творчу працю (про неї ж стільки говорили в школі), не бажаючи «розтрачувати себе» на дрібниці, на ту досить одноманітну роботу, яку насправді він тільки й може виконувати. Це ті абітурієнти, що запруджують редакції розпачливими листами — криками душі, а скоріше скаргами на інстанції, «обуренням, претензіями, мало не погрозами і ультиматумами». «Як же бути? Що ж робити далі?», «Все пропало, а я ж так надіялась», «Значить, все це неправда, що говорили в школі? — з відчаєм пише юнак. — Що ж тепер лишається?» І відповідає: «Скепсис, і секс». А мама телеграфує вслід: «Хлопчик запив, загуляв, гине! Рятуйте хлопчика!».

Врешті, усі ці маленькі драми, коли надії не справджуються, бувають у житті кожної людини. Один при невдачі ще більше мобілізується і, підвищуючи вимогливість до самого себе, розвиває все більшу активність, покладаючись на свій розум, свою волю. Добиваючись своєї мети знову і знову. Інший ладний відразу вийти з гри і замість того, щоб спробувати змінити хід подій на краще, повністю капітулює, сподіваючись тільки на диво, чиюсь допомогу, щасливий випадок або шукає винних і обирає собі роль знедоленої жертви.

Однак так чи інакше, будь-яке розчарування — удар по людській душі, і незалежно від того, як оцінюють нашу поразку інші, суб'єктивно втрата ілюзій може переживатись юною людиною як трагедія розбитого життя, призвести до душевного надлому. Глибина розчарування й образи залежить від характеру фіксованості людини на цій меті, як єдиній, від рівня впевненості її в неодмінному успіхові, від вміння її об'єктивно оцінити свої можливості, здібності, таланти. Проте вихід з такого становища завжди визначається зрілістю вольових рис характеру: здатністю боротися, не відступати, добиватися перемоги.

Отже, оберігаючи оптимістичний погляд юних на життя, а їхню душу від цинізму, брутальності й образ, треба гартувати її до боротьби. І не варто видавати їм аванси на те, що залежить лише від них самих, за що треба боротись.

Виховуючи мрію, треба вчити молодих і вмінню досягати її, виробляти в них «бійцівські якості». Стимулюючи прояв у тому чи іншому доброму намірі, треба дбати про те, щоб вони ставали стимулом до активних дій, ставали не просто правильною ідеєю, а переконанням. Тобто не просто тим, що людина хотіла б робити, а тим, чого вона не може не зробити, без чого не зможе жити і поважати себе.

Для цього треба говорити дітям правду і про ті труднощі, які можуть зустрітись у житті, про те, як поводять себе справжні люди в таких ситуаціях. Щоб наші слова «так треба»

підкріплювалися ділом, прикладом з нашого власного життя і поведінки, зразком громадянської мужності, постійної готовності до боротьби за праве діло, чого б вона не коштувала. Щоб право на команду «роби, як я», що її часом доводиться давати, було морально заслуженим і визнавалось нашим сином чи дочкою.

І все ж, — як найголовнішим у тому, щоб навчитись плавати, є саме плавання, так і тут — бути самостійним, наполегливим, чесним, мужнім можна навчитися лише тоді, коли сам вирішуєш питання, сам активно дієш, несучи з року в рік все більш повну відповідальність перед своєю совістю, перед іншими людьми.

Треба домагатися того, щоб наші діти не тільки знали, що таке чесність, а й були чесними у своїх словах і вчинках, щоб вони не були боягузами і лицемірами і сміли висловлювати свою власну думку й тоді, коли спокійніше було б промовчати — перед товаришами, перед батьками, перед учителем. Щоб вони не лише сумлінно виконували ті розпорядження, які і вони й інші вважають правильними, сумлінно робили те, корисність і потрібність чого розуміють, але й не підкорялись тому, з чим внутрішньо не згодні, хоча б це і не було б цілком безпечним, хоча б і загрожувало неприємностями того чи іншого роду.

Щонайменше з 15 років юнак виробляє свій характер, рівняється на свій ідеал, самовиховується. Він може і мусить протистояти тому, з чим не погоджується, він вдосконалює себе самого, ставить перед собою моральні вимоги. Він сам уже відповідає за себе, за свою роботу, свої вчинки. У 17 років він уже повноправний громадянин, самостійна особистість, що має обов'язки перед суспільством, перед людьми, що своєю чесною працею зміцнюватиме свою вітчизну, яка так багато зробила для того, щоб життя молодих було розумним і щасливим.

І тільки тому, мабуть, у нас нині ще чимало 18-річних діток, які свої обов'язки зрозуміли лише як обов'язки учнів-школярів, забуваючи, що існують ще й інші обов'язки — перед людьми, перед колективом, перед батьками, перед собою, як особистістю. І вина дорослих у тому, що не помітили чи мирилися з цією інфантильністю, а то й культивували її. Не допомогли дітям змалку почувати себе громадянами, занадто довго хотіли бачити їх дітьми. Так було простіше, зручніше, спокійніше за дитину. Хотілось, щоб дитині було якнайкраще, а вийшло, що самі гальмували, затримували розвиток її самостійності, її змужніння. Зрештою, що вимагалось у деяких сім'ях від дитини протягом цілих 10 років? Щоб учився і слухався. В багатьох школах — так само.

І коли дорослі звинувачують свого сина в несамостійності, то чи не з того вона почалась, що занадто довго йому не

дозволяли самому стояти, ходити. Носили на руках, вели за ручку, тягли за собою.

І хоч про виховання самостійності школяра говориться і пишеться чимало, нерідко і сьогодні тут мається на увазі якась особлива самостійність у точно визначених дорослими межах — навчання. Самостійно розв'язувати задачі, писати контрольну, вивчати літературу — чи це й не вся часом сфера можливих проявів самостійності дитини і в 8, і в 12, і у 18 років?

А діти прагнуть і мусять випробувати свої сили, хочуть робити справді корисні справи, що дають простір їхній молодій ініціативі і приносять відчутні результати.

То ж правильно роблять і по-справжньому люблять своїх дітей ті батьки, які завжди бачать у них громадян, патріотів своєї країни, коли оцінють вчинки доньки чи сина не якоюсь спеціальною дитячою, школярською міркою, а великою — трудовою, людською. І тоді юнак чи дівчина не ховатимуться під мамине крильце, татову сильну руку, за велику посаду, не вважатимуть себе вічними дітьми, яким усе можна і які ні за що не відповідають. Вони виростатимуть справжніми людьми, що знають, заради чого вони живуть на світі.

У наших сім'ях живуть дідусі й бабусі, які мають багатий життєвий досвід. Постає питання, чи повинні брати участь у виховному процесі дітей дідусь і бабуся? Бо присутність, турбота і любов до старших людей благодатно впливає на формування характеру дітей. Їхні прості повчання на все життя залишаються в пам'яті дітей.

Таким чином виникає нове поняття – «педагогіка бабусі й дідуся». Нехай батьки не сердяться, коли вони думають, що їхня дитина тільки їм найдорожча на світі. Педагогіка дідуся і бабусі сильніша за батьківську, бо вона заснована у великій любові до дитини. Батьки молоді і в них, крім дітей, є інші обов'язки, пов'язані з роботою, становищем у суспільстві і т. ін.

Зовсім інша справа бабусі й дідусі. Хоч їм дістаються також численні турботи і труди, і сил у них менше, ніж у молодих, бабуся володіє чудодійним джерелом бабусиної любові, яке спалахнуло в її душі з народженням онука. Це джерело ще багато років буде її зігрівати, передавати її енергію і силу. Її любов безмежна, і ця любов потрібна дитині. Силу цієї любові ще не визначив жоден учений світу, її можна порівняти лише з животворчим сонячним світлом і любов`ю до Бога. І от саме такою силою володіє бабуся, жінка, яка переживає свою саму останню в житті прихильність і любов.

Ми не будемо розкривати педагогіку дідусів і бабусь, лише скажемо, що окремі батьки і вчителі її використовують. У своїй книзі «Как живете, дети?» Ш. Амонашвілі ділиться досвідом, як він використовує педагогічний досвід дідусів і бабусь.

Бабусі і дідусі — це ціла армія добрих, чуйних, мудрих людей, які, звичайно, по-своєму люблять пустунів, невгамовних онуків і онучок. Вони доглядають за ними, проводять у школу, приводять зі школи додому, супроводжують у музичну або спортивну школи, у парк, у цирк, кінотеатр, у церкву і з церкви, одягають і годують, пестять і наставляють. «Если человек прошагал свое детство без общения с самыми добрыми, ласковыми, мудрыми, горячо любящими его людьми — с дедушками и бабушками, это значит, что он потерял тысячу прелестных сказок, тысячу увлекательных прогулок, тысячу радостей от исполнения желаний, тысячу мудрых наставлений, в тысячу раз больше оказался незащищенным, в тысячу раз больше споткнулся о камни и в тысячу раз больше не сочувствовали ему в его горе», — говорить Ш. А. Амонашвілі.

« Всі ми старші, коли знаходимось серед молодших, не забуваймо, що ми в дорогому плодовому саду, що навколо нас молоді деревця, які ми можем закріпити або погубити. Душа дитини – багата родюча земля; в ній що не посієш, росте швидко і пускає коріння глибоко. Важливі запитання: що сіємо ми, чому вчим дітей, які приклади вони беруть з нас? Жаль буває бачити в саду молоде деревце, зламане вітром; боляче дивитись на квітку, розтоптану ногою. Бережіться накинути тінь на чисту дитячу душу, осквернити хоч би каплею грязі невинність дитини. В плодовому саду ми бережемо кожне деревце від хижих пташок, закриваємо пагони соломою від морозів. Невже душа дитини варта менше, ніж яблунька або вишня?» (Бережіть дітей / Божья Искра. С.155)

Про любов учителя до дітей говорити не будемо, бо найголовнішим у житті вчителя повинна бути любов до дітей, а якщо її немає, то ти не вчитель.

2.5.7. Виховання християнського миролюбства Про мир із ближніми у Святому Письмі

У своїй Нагірній проповіді Ісус Христос виголосив дев'ять заповідей блаженств. Сьома заповідь блаженств говорить: *«Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться».*

Розглянемо, як Святе Письмо пояснює про мир із ближніми.

Вірні повинні: а) *любити мир*: «Так говорить Господь Саваоф: ...любіть правду і мир!» (Зах. 8, 19);

б) *мати мир один до одного*: «майте мир між собою» (Мр. 9, 50). «Тож благаю вас, браття, ім'я Господа нашого Ісуса Христа, щоб ви всі говорили те саме, і щоб не було поміж вами поділення, але щоб були ви поєднані в однім розумінні та думці одній!» (1 Кор. 1, 10). «Будьте в мирі між собою» (1 Сол. 5, 13);

в) *шукали миру*: «Ухиляйся від усього злого і роби добро, будь мирний і пильнуй того» (Пс. 33, 15). «Тримайся правди, віри, любові, миру з тими, хто Господа кличе від чистого серця» (2 Тим. 2, 22);

г) *прагнути до того, хто сприяє миру*: «Отож пильнуймо про мир...» (Рим. 14, 19);

д) *намагатись мати мир з усіма людьми*: «Зі своїм супротивником швидко мирися, доки з ним на дорозі ще ти» (Мт. 5, 25). «Коли можливо, якщо це залежить від вас, — живіть у мирі зо всіма людьми!» (Рим. 12, 18) «Старайтесь мати мир зо всіма» (Євр. 12, 14);

е) *мати самопожертвування для миру*: «А хто хоче тебе позивати і забрати сорочку твою, — віддай і плащ йому» (Мт. 5, 40). «Тож уже для вас сором зовсім, що суди між собою ви маєте. Чому краще не терпите кривди? Чому краще не маєте шкоди?» (1 Кор. 6, 7).

Мир дістається молитвою: а) *за правителів*: «Отже, перш над усе я благаю чинити молитви, благання, прохання, подяки за всіх людей, за царів та за всіх, хто при владі, щоб могли ми провадити тихе й мирне життя в усякій побожності та чистоті» (1 Тим. 2, 1–2);

б) *за мир країни*: «І дбайте про спокій міста, куди Я вас вислав, і моліться за нього до Господа, бо в спокої його буде і ваш спокій» (Єр. 29, 7). «Просіть про мир для Єрусалима, і благоденство тим, що люблять тебе. І нехай буде мир силою твоєю і благоденство у стінах твоїх. Заради братів моїх і ближніх моїх промовляю: мир тобі» (Пс. 121, 6–8).

Благословення, яке виходить від миру: «...Будьте однодумцями, мирними: і Бог любові й миру буде з вами» (2 Кор. 13, 11). «Омана в серці злочинців, радість — у миротворців» (Пр. 12, 20).

«Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться» (Мт. 5, 9).

Христос Господь, Єдинородний син Божий, прийшов на землю не для того тільки, щоб примирити людей з Богом, узявши на себе провину їхню, а ще й для того, щоб їх примирити поміж собою.

«Мир зоставлю вам, мир Мій даю вам, не такий, як люди дають вам», — каже Він до апостолів» (Ів. 14, 27).

У Своїй Первосвященицькій молитві до Отця Небесного Він каже: «Нехай будуть усі — одно, як Ти в Мені і Я в Тобі, так і вони нехай будуть у Нас одно» (Ів. 17, 21).

«Бог не є Богом безладдя, а Бог миру (згоди. — *прим. О. К.*)» (1 Кор. 14, 33).

Тому-то Христос Господь протягом усього земного життя навчає нас жити в мирі та однодушності. Навчає не мститися, а прощати братові провину: «Не кажу тобі — до семи раз, а до семидесяти разів по сім!» (Мт. 18, 22).

Про виконання шостої заповіді: «Не вбивай». Життя людині дає Бог, і тільки Бог має право його відібрати. Життя людини починається від зачаття, і Бог шостою заповіддю охороняє також і життя ембріона. «Бо Ти... виткав мене в утробі матері моєї» (Пс. 139, 13); «Отож, я в беззаконні народжений, і в гріху зачала мене мати моя» (Пс.51, 7); «Господь покликав мене від утроби, від лона матері моєї назвав ім'я моє» (Іс.49, 1); «І надійшло до мене таке слово Господнє: «Перш ніж Я уклав тебе в утробі матері, Я знав тебе, і перш ніж ти вийшов з лона, освятив Я тебе, пророком для народів Я тебе призначив» (Єр. 1, 4–5).

Отже, коли в Біблії говориться про зародок і використовуються особові займенники «я» і «ти», це показує, що ми вже є людьми і особистими твореннями Творця ще в утробі матері.

Про християнське миролюбство і приклади його. Святитель Григорій Ніський, вихваляючи мир і згоду людей, говорив: «Із всього того, чим люди хочуть насолоджуватись у житті, немає нічого солодшого, ніж мирне життя? Все, що ти назвеш приємним у житті, приємним буває лише тоді, коли поєднується з миром. Нехай маєш усе, що цінується у житті: багатство, здоров'я, дружину, дім, рідних, друзів; нехай будуть прекрасні сади, місця для веселого проведення часу, нехай усе це буде, але не буде миру, то яка користь від цього? Бо мир не тільки сам по собі приємний для тих, хто втішається ним, а й підсолоджує всі блага життя. Навіть якщо з нами станеться якесь горе, як часто буває серед людей, то коли мир, воно легше переноситься, тому що в цьому випадку зло перемагається добром. Ти подумай, що за життя у тих, які ворогують між собою і підозрюють один одного? Вони зустрічаються похмуро, не розмовляють один з одним, не дивляться один на одного. Усе, що приємне для одного з них, ненависне для другого, і навпаки, коли ненависне й вороже одному, то подобається іншому. Тому Господь хоче, щоб ти у своїй душі мав стільки миру, щоб його вистачило тобі, і щоб твоє життя лікувало хвороби інших... Хто лікує інших без ворожнечі, той чинить величезне благодіяння і справедливо може називатись блаженним, той творить діло сили Божої, знищуючи в природі людини зло, замість якого вводить благі справи. Господь тому й називає миротворців синами Божими, бо, несучи мир поміж людьми, вони наслідують істинного Бога, який, подаючи блага, повністю знищує всяку ворожнечу. Подібну діяльність Він заповідає й тобі; ти повинен стримувати ненависть, зупиняти ворожнечу та помсту, припиняти сварки, вигонити лицемірство, приборкувати в серці тліюче злопам'ятство й замість нього вводити все протилежне... Любов, радість, мир, благість, великодушність, словом — усі блага.

Бо блаженний той, хто роздає божественні дари, хто наслідує Бога у своїх даруваннях, чиї благодіяння подібні великим дарам Божим».

Ось декілька прикладів християнського миролюбства.

1. Святий Григорій Богослов, дізнавшись, що отці Другого Вселенського Собору сперечаються про права його святительства в Константинополі, добровільно відмовився від них і оголосив: «Я не кращий за пророка Йона: вкиньте й мене в море, щоб затихли суперечки, які точаться навколо мене».

2. Преподобний Павло Космит і Тимофій, брат його, жили разом і часто сварилися між собою. Нарешті преподобний Павло сказав: «Довго нам жити так?». На це брат Тимофій відповів: «Зроби милість, коли я буду ображати тебе, потерпи, а я буду терпіти, коли ти станеш ображати мене». Чинячи так, вони прожили мирно та спокійно до кінця днів своїх.

Отже, для виконання сьомої заповіді блаженств треба бути лагідним із кожною людиною, себе не возвеличувати, а інших не принижувати. Не давати приводу до незгод, а коли хто інший такий привід дає, то потрібно якнайшвидше знехтувати ним. Якщо незгода виникла, то намагайтесь припинити її, навіть поступитися чимось своїм, якщо це не проти обов'язку та не причинить комусь прикрості. Треба примирити ворогуючих, а якщо не вдається, то молитися за них Богу, щоб зм'якшив їхні серця і привів до згоди.

Миротворців називають синами Божими за високість їхнього подвигу і велич їхньої нагороди. Оскільки вони подвигом своїм стали подібні до Єдинородного Сина Божого, а то й самі стають благодатними синами Божими, і, як сини, будуть «співнаслідниками Божими через Ісуса Христа» (Гал. 4, 7). Високий ступінь нагороди!

«...І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим»

Господь наш Ісус Христос заповідав нам як молитися. «Ви ж моліться отак...»:

«Отче наш, що єси на небесах!

1. Нехай святиться ім'я Твоє,

2. Нехай прийде Царство Твоє,

3. *Нехай буде воля Твоя як на небі, так і на землі.*

4. Хліб наш щоденний дай нам сьогодні,

5. І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим.

6. І не введи нас у спокусу,

7. Але визволи нас від лукавого.

Славословлення: *Бо Твоє є Царство, і сила, і слава навіки. Амінь!»* (Мт. 6, 9–13).

Наша надія на Господа виражена у сімох проханнях до Нього (виділені цифрами. – О.К.).

Усі ми повинні знати цю молитву: «Отче наш, що єси на небесах... Отець, який на небі, Нехай святиться ім'я Твоє». Молитва починається не з прохання, починається не з того, що дай нам щось.

Деякі люди вважають, що молитва — це лише прохання. Однак любов не така. Якби ваші діти, які вас люблять, приходили до вас тільки для того, щоб отримати від вас гроші, ви б зрозуміли, що вони люблять не вас, а саме гроші. Істинна віра — це звернення до Господа, а вже потім до Його дарів.

Розглянемо п'яте прохання: «І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим», яке безпосередньо стосується до виховання християнського миролюбства.

Цим проханням просимо у Бога прощення наших гріхів. Величезна Божа премудрість укладена в ці слова. Ніхто не сміє просити собі прощення, коли сам не прощав. Коли сам не прощаєш, то як ти смієш собі просити прощення?

«Якщо ви будете прощати людям провини їхні, то простить і вам Отець ваш Небесний, а як не будете прощати людям провини їх, то й Отець ваш не простить вам провин ваших», — каже Господь (Мт. 6, 14–15).

Чому так? Тому, що хто не прощає, той повний зла, він не добрий і не заслуговує на прощення від Бога. Отже, коли стаємо на молитву, перш за все ми повинні в душі простити тим, хто нас чим-небудь скривдив.

Апостол Матвій у своїй Євангелії розповідав про одну притчу, якої Ісус Христос навчав народ, бо Він розумів, що притчі були найзрозумілішими для простих людей і справляли на них найбільше враження. В цій притчі він показав народу і своїм учням, коли Господь буде милувати грішника.

Один цар захотів розрахуватися зі своїми боржниками. Покликав одного з них, який був винний йому 10 тисяч талантів. Це дуже велика сума. Цар сказав боржникові, що якщо той не поверне борг, то він продасть усе його майно, навіть дітей і дружину. Не маючи можливості заплатити такий великий борг, чоловік став благати царя, щоб він потерпів, і казати, що поверне увесь борг. Цар змилосердився і простив йому весь борг. Так великодушна милість царя повинна була зробити боржника вдячним і милостивим. Але злий боржник не став від цього добрим.

Ідучи від свого благодійника, він зустрів приятеля, який був винний йому сто динаріїв, тобто в один мільйон разів менше, ніж він сам був винний. Грубо, просто на вулиці, він схопив за горло свого приятеля і вимагав від нього негайно повернути ці 100 динаріїв. Нещасний боржник став на колінах благати потерпіти ще деякий час борг. Але раб царя був невблаганний. Він посадив свого приятеля у в'язницю, доки той не поверне йому весь борг.

Усе це бачили люди і передали царю, як вчинив його раб, якому він простив весь борг. Цар знову покликав свого раба і з усією суворістю сказав йому: «Увесь борг я простив тобі, чи не належало б і тобі простити своєму боржникові?». І посадив цар свого раба до в'язниці, доки він не поверне борг.

Господь Ісус Христос завершив притчу такими словами: « І Отець Мій Небесний не простить вам провин ваших», якщо ви не будете прощати провини ближнім вашим.

Цією притчею Господь нагадує про нашу жорстокість до людей, про безмірне милосердя Боже і про те, що при своїй жорстокості ми все ж вимагаємо від Бога бути до нас милосердним.

Людина була винна царю дуже багато, але цар все простив їй. А приятель цієї людини заборгував досить малу суму, але не одержав прощення. Спастись, згідно з цією притчею, дуже легко: прости, і тобі буде прощено. Але часто нам не вистачає духовної сили, не вистачає волі простити винного. Господь прощає нам багато, а ми не можемо простити мало, і в той же час бажаємо, щоб Господь завжди прощав нас.

Часто ми засуджуємо своїх близьких людей, чи то в сім'ї, чи то по роботі, чи то у суспільному житті. І ніхто при цьому не звертає уваги на те, що іноді людина хоче робити добро, бути чесною, хорошим сім'янином, але тиск застарілих звичок (п'янство, грубість, хтивість, заздрість), життя у бездуховному оточенні, а також душевна неміч — все це перемагає добрі наміри людини, і вона продовжує робити погане. Треба дивитися на цю людину із співчуттям до її тяжкого душевного болю. Іноді треба побачити в ній образ Божий, ікону Божу, яку осквернив ворог роду людського — диявол, і пожаліти людину, що гине.

Голос Спасителя: «Чи не належало і тобі помилувати приятеля свого, як і Я помилував тебе?» (Мт. 18, 33) — повинен стояти у наших вухах, коли перед нами постає питання: простити чи не простити. Зверніть увагу на одну деталь притчі: приятель царського боржника благав свого кредитора (того, хто позичив йому гроші). Мова в притчі йде не про всіх боржників, а про тих, які заборгували, усвідомлюють свою провину і благають допомоги. Але є й такі боржники Божі, такі грішники, які не лише не просять помилування, а й не визнають себе винним перед людьми і боржниками Божими. Вони підлягають Суду Божому.

Ось, брати й сестри, умова та міра одержання нами від Бога прощення гріхів наших, яка заповідана нашим Спасителем: «... якою мірою міряєте, такою і вам буде мірятись» (Мт. 7, 2).

Коли образа запалює твоє серце, згадай про Христа і Його рани; розсуди, чи те, що ти терпиш, більше за те, що перетерпів Владика; і тоді, як водою, погасиш ти свою скорботу. Ти, як бідняк, прости боржникові своєму сто

динаріїв, а Господь безмірно багатий і простить тобі десять тисяч таланів, зо всіма на них відсотками і з відсотками на відсотки.

Отже, будемо миритися зі своїми супротивниками, поки ми з ними на цій дорозі земного життя, щоб відновити мир з Богом. Будемо поблажливими один до одного і прощатимемо взаємно, якщо хто на кого має гнів або образу, щоб і Бог у Христі простив нас (Кол. 3, 13). Не будемо мстити нашим кривдникам, щоб і Бог не мстив нам. Будемо попереджувати наших кривдників примиренням з ними, щоб і Господь попередив нас Своєю благодаттю, і забудемо зло, яке зробили нам зловмисники, щоб Господь забув наші гріхи. Зробимо те, що заповідав нам Христос Спаситель: «Прощайте, і проститься вам» (Лк. 6, 37), і Він виконає обіцяне.

Прощати образи один одному. Християни повинні припиняти ворожнечу і прощати образи один одному. Свята церква для своїх вірних установила «день прощення» напередодні Великого посту перед Пасхою.

Люди завжди повинні очищати свої душі від накопичених гріхів. А для цього потрібно зі смиренням каятись, щиро молитися і просити Господа простити нам гріхи наші. Молитва не буде почутою Богом, якщо в душі палає ненависть і злоба. Тому Христос Спаситель попереджує таких богомольців. Він говорить: «Коли ти принесеш дар свій до (жертовника) і тут згадаєш, що брат твій має щось проти тебе, — залиш дар свій перед жертовником і піди спочатку примирись із братом своїм, і тоді повернешся і принесеш дар свій» (Мт. 5, 23–24).

Як бачимо, без взаємного примирення Господь не благоволить до наших молитов. Зверніть увагу, Він говорить: «Піди спочатку примирись»... Для нашої гордості тяжко буває змирити себе. Але це потрібно зробити. Багато хто не звертає на це увагу. Маючи злобу проти своїх ближніх, віруючі люди моляться Богу, ходять до церкви, приймають Святі Тайни, роздають милостиню, роблять інші добрі справи і думають, що так воно і повинно бути: злоба — злобою, а добро — добром; одне одному не заважає. Такі віруючі глибоко помиляються. У тих, хто тримає у своєму серці ненависть і злобу, Господь не приймає молитву, відкидає милостиню, а їх самих не прощає до того часу, доки вони не викинуть зі своєї душі зло і не заспокоять її.

Ось що зазначив з цього приводу преподобний ігумен Анастасій Синайський: «Велике є зло від того, якщо хтось піде до церкви, маючи злобу на ближнього, і стане лицемірно промовляти слова Господньої молитви: “Прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим”. О чоловіче, що маєш отруту неприязні в серці! Навіщо ти говориш ці слова і даремно молишся, і навіщо лицемірно звертаєшся до Бога: прости мені, як і я простив? Ти прийшов молитися чи говорити

неправду; отримати благодать чи задовольнити свій гнів; знайти спасіння чи страждання? Невже ти не чуєш під час Божественної служби: “Полюбімо один одного?” Тобто відкинемо усяку неправду і злобу. Подумай, як ти можеш стояти зі злобою у серці, коли ангели служать, херувими на святій трапезі, покриваючи тіло Христове, і шестикрилі серафими співають трисвяту пісню, і всі зі страхом стоять, і священик молиться за всіх людей, і Дух Святий сходить, і ангели пишуть імена тих, хто входить у церкву? Як же ти не жахаєшся і як просиш прощення, а сам не прощаєш?

Не забувай: якщо не простиш, згрішивших проти тебе, то і сам не отримаєш прощення; і простить тебе Бог тільки тоді, коли сам простиш; і помилує тебе Бог, коли сам помилуєш. Скажеш, що багато прощав братові, але він знову досаждав і багато зробив зла, і тому не можу простити.

Не говори так, а старайся вподібнитися Стефану першомученику і молись за тих, що чинять тобі зло, і своєму Господові уподібнюйся, який прийняв за нас смерть; стерпи докори від брата, і Господь простить тобі багато гріхів.

Тікаймо, браття, від злопам’ятства, бо всякий гріх швидко минає, а злопам’ятство часто переходить у пристрасть, що з’їдає серце; оскільки злопам’ятний чи ходить, чи лежить, чи встає, а зміїну отруту постійно носить у собі. Той, хто має цю пристрасть, Царства Божого не наслідує і прощення не отримає. І ніяка доброчинність, ні піст, ні милостиня не підуть такій людині на користь, тому що злопам’ятство загубить усе».

Усе, що говорив преподобний своїй братії, повністю стосується кожного з нас. Нам треба викинути із серця злобу, ненависть і образи. Зробити це дуже нелегко, але треба, бо так вимагає Господь.

Християнине, прощай завжди! Бажаючи дізнатись, скільки разів потрібно прощати братові, апостол Петро запитав в Ісуса Христа: «Скільки разів можна прощати братові моєму чи можна до семи раз?». Сказавши це, думав, що назначив найвищу міру. Яке коротке терпіння людське! Господь же прийняв Своє довготерпіння до наших немочей, визначивши: «Не до семи раз, а сімдесят раз по сім» (Мт. 18, 22). Це означає, що треба завжди бути готовим простити і навіть не думати про непрощення. Всепрощення і буде відмінною рисою християнського духу, бо всепрощення — це джерело постійної підтримки життя нашого в Господі. Всепрощення всім і всього є верхнім одягом християнської любові, яка за апостолом: довготерпить, милосердствує, не заздрить, не величається, не надимається, не поводиться нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, терпить. Воно є найвірнішою запорукою за прощення на останньому суді: бо якщо людям ви простите прогріхи їхні, то простить і вам Небесний Отець. Отже, якщо

хочеш потрапити в рай — прощай усім, щиро, від душі, щоб і тіні не залишилось від неприязні (з книги «Мисли на каждый день года» єпископа Феофана).

Перший прости! Святитель Іоанн Милостивий розповідає про один випадок, який стався в його домовій церкві. Жив в Олександрії один багатий вельможа, який, незважаючи на прохання угодника Божого, не хотів і слухати про примирення зі своїм ворогом.

Якось святитель запросив вельможу у свою домову церкву на Божественну літургію. Той прийшов. У церкві нікого не було з богомольців, служив сам патріарх, а на кліросі був лише один співець, якому вельможа почав допомагати у співі. Коли вони почали співати молитву Господню «Отче наш», заспівав її і святитель; але на словах «хліб наш насущний дай на сьогодні» святитель Іоанн раптом замовк сам і зупинив співця, так що вельможа один проспівав слова молитви: «І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим...». Тут святитель звернувся до непримиримого вельможі й, докоряючи того, сказав: «Бачиш, сину мій, в який відповідальний момент служби ти говориш Богу: і прости мені, як і я прощаю... Правду чи ж ти кажеш? Чи прощаєш?». Ці слова так здивували вельможу, що він із сльозами на очах кинувся до ніг архіпастиря і вигукнув: «Усе, що ти звелиш, владико, усе виконає раб твій!». І виконав: він у той же день помирився зі своїм ворогом і від щирого серця простив йому всі образи.

Між нами є такі, які ненавидять один одного, часто без всякої на те причини. Не будемо тримати зла один на одного, а поспішимо, подібно до Никифора, примиритися в той же день, щоб не зайшло сонце в гніві нашім. Бо якщо ви гніваєтесь на кого-небудь, то ви не маєте права просити милості у Бога. Бог простить вам тоді, коли ви простите винуватцям вашим.

Гріх осуджувати ближніх. Оскільки над нами один є суддя — Бог, то коли ми осуджуємо ближніх, то захоплюємось тим, що має робити Господь, висловлюючи невдоволення вчинками інших, тим самим даємо привід осуджувати і нас. «Не обмовляйте, брати, один одного! Бо хто брата свого обмовляє або судить брата, той Закон обмовляє та судить Закон. А коли ти Закон осуджуєш, то ти не виконавець Закону Божого, а суддя. Один Законодавець і Суддя, що може спасти й погубити. А ти хто такий, що осуджуєш ближнього?» (Як. 4, 11–12). І дійсно, Закон наказує любити ближнього. Відповідно той, хто осуджує ближнього, робить усупереч Закону, і якщо не словом, то справою порушує Закон так, ніби то Закон недосконалий, і тому можна відступити від нього. «Ти хто такий, — говорить апостол Павло, — що судиш чужого раба? Він для пана свого стоїть або падає» (Рим. 14, 4).

Один старець, почувши, що його брат упав у великий гріх, осудив його і сказав: «Велике зло зробив він!». Через деякий

час ангел приніс йому душу грішника і каже йому: «Це той, якого ти осудив, помер. Куди бажаєш відправити його душу — в Царство або в муку?». Старець злякався. Ангел продовжив: «Ти ж себе вважаєш великим суддею. Як ти скажеш про цю душу, так я і зроблю». Тут-то і зрозумів старець, що, осудивши брата свого, упав у тяжкий гріх, і з осудженням себе і плачем почав просити в Господа прощення. Довго Господь не давав йому відповіді, але нарешті послав Свого ангела, який приніс старцеві звістку про прощення. «Бог простив тебе, — сказав ангел, — але більше ніколи не забувай, що осудження ближнього є тяжким гріхом».

2.5.8. Виховання правдивості

Ісус Христос сказав: «Не журіться і не втрачайте надії, вірні Мої послідовники, навчаючи людей словом і ділом правду Мою тверду і непреложну, до вигнання і смерті, обстоюючи за істину Мою, за заповіді Мої: Я буду вашою підпорою, вашою силою, вашим Утішителем, вашим блаженством душевним при всіх стражданнях за зло, нападах і скорботах, при всіх катуваннях і муках за ім'я Моє. Бо при всіх скорботах, вигнаннях, муках — усередині вас буду Я Сам, буде Царство Моє, царство миру і радості у Дусі Святому. Якщо вас гонитимуть, не переживайте, бо вигнаним Сам Бог стане через Мене Отцем Небесним, як говориться у молитві Моїй: «Отче наш, що єси на небесах». Бо там, де батько, там і батьківщина, там зберуться і всі діти Його. Якщо маєток у вас заберуть — але в того, хто слідує за Мною, є маєток кращий, вічний, на небесах, а не минучий, як сон, маєток на землі; заберуть від вас чесне ім'я, чин, нагороди, відзнаки, але не зможуть забрати від вас імені християнина; імені дітей Божих, звання спадкоємця Божого, печаті дару Духа Святого, а ці імена чесніші від усіх мирських імен; заберуть від вас і саме життя — і не лякайтеся тих, хто тіло вбиває, а душі вбити не може: «Але бійтеся більше того, хто може і душу, і тіло вам занапастити в гієні» (Мт. 10, 28).

Слово Господа збувається точно: вигнані й мученики за ім'я Христа ще і в земному житті, при всіх гоніннях, скорботах, утратах, муках, торжествували над своїми гонителями, раділи та веселилися, ідучи на лютії муки, ніби йшли брати царство, мали царственний дух, царську велич, непереможне терпіння й своєю вірою та терпінням посоромлювали своїх мучителів — царів і катів, — а по смерті наслідували Царство Небесне і тепер царюють із Христом, за словом Його: «Переможцеві сісти Я дам на Моєму престолі зі Мною, як і Я переміг був, і з Отцем Своїм сів на престолі Його» (Об. 3, 21).

Усі любіть правду і ненавидьте неправду або всякий гріх; говоріть прямо і сміливо святу правду і викривайте терпляче неправду, щоб правда звеличувалась як належить їй, а неправда

була посоромлена і викорінена, щоб не підіймала високо свою голову, — бо «нехай від неправди відступиться всякий, хто Господнє ім'я називає» (2 Тим. 2, 19).

Люди будуть ображатися твоєю правдивою мовою, не будуть любити й жаліти — то що з того? Людям ти будеш неприємним (як більмо в оці), сам за те будеш устами Божими, зіницею ока Божого. Втім, у цьому випадку тебе будуть поважати всі чесні правдиві люди, а на небі ублажатимуть тебе ангели й усі святі, і з радістю приймуть душу твою в небесні оселі, коли вона залишить своє смертне тіло. Бо ті, що на небі, також спостерігають за нашими земними подвигами, за добрими нашими ділами і за нашою боротьбою з гріхом і неправдою із великою участю і співчуттям, як члени єдиного тіла Христового, як і Господь засвідчив, кажучи, «що так само на небі радітимуть більше за одного грішника, що кається» (Лк. 15, 7), або як апостол говорить: «І коли один член пошанований, то всі члени з ним тішаться» (1 Кор. 12, 26). І коли совість стійка, то радіє чоловік, говорячи святу правду, та мучиться, коли невчасно затаїть її.

Ми повинні боятись і любити Бога, так щоб не говорити неправди, не обмовляти і не зводити наклепи на ближнього, не зраджувати, а захищати його, якнайкраще сприймати його слова і вчинки.

У дев'ятій заповіді Господь оберігає честь і добре ім'я нашого ближнього. Бог забороняє нам розпускати щось недобре про ближнього нашого, якщо це робиться поза обов'язком, проти волі та веління Бога.

Вороги нашого Господа Ісуса Христа не повірили, що Він Спаситель світу, вважали Його смертним і розіп'яли Його. Вороги використали для цього обмову і наклеп. До таких засобів вдаються й зараз. Заздрість, злобу, неправду застосовують, аби очорнити, принизити і згубити людину. Засобами боротьби з порядними людьми завжди були і залишаються обмова та анонімний наклеп.

Для звинувачення Ісуса Христа первосвященики та книжники юдейські створили на Нього наклеп про те, що Він розбещував народ, забороняв йому платити податки цареві і називав Себе кесарем. Яка зухвала брехня! Учитель найбільш морального вчення звинувачувався в розбещуванні народу. На запитання, чи треба платити податок кесареві, Господь відповів: «Віддавайте кесареве кесареві, а Боже — Богові!» (Мт. 22,21). А вороги Христові свідчили, що Він противився верховній владі.

Господь учив народ, що Царство Його не від світу цього. Одного разу Він навіть сховався від людей, коли вони хотіли проголосити Його царем. Первосвященики ж юдейські звинувачували Його перед Пілатом, начебто Він хотів захопити верховну владу в країні. Наклеп став знаряддям боротьби ворогів Христових із нашим Спасителем.

Слова апостола Павла: «А що вони не вважали за потрібне мати Бога в пізнанні, видав їх Бог на розум перевернений, — щоб чинили непристойне. Вони, повні всякої неправди, лукавства, зажерливості, злоби, повні заздрощів, убивства, суперечки, омани, лихих звичаїв, обмовники, наклепники, богоненавидники, напасники, чваньки, пишні, винахідники зла, неслухняні батькам, нерозумні, зрадники, нелюбовні, немилостиві» (Рим. 1, 28–31). «Не чини перелюбу, не вбивай, не кради, не свідчи неправдиво, не пожадай» (Рим. 13, 9). «Не обманюйте себе: ні розпусники, ні ідоляни, ні користолюбці, ні блудодійники, ні мужоложники, ні злодії, ні користолюбці, ні п'яниці, ні лихослови, ні хижаки — Царства Божого не успадкують» (1 Кор. 6, 9–10).

«Боюсь, щоб не було між вами суперечок, заздрощів, гніву, обману, сварок, нашіптувань, пихи, безладдя» (2 Кор. 12, 20). «Вчинки тіла явні, то є: перелюб, нечистість, розпуста, ідолослужіння, чари, ворожнечі, сварка, заздрощі, гнів, суперечки, незгоди, єресі, п'янство, гулянки й подібне до цього. Я про це попереджую вас, як і попереджав був, що хто чинить таке, не успадкують вони Царства Божого!» (Гал. 5, 19–21). «Не будемо чванливі, не дражнімо один одного, не заздрімо один одному» (Гал. 5, 26).

«Усяке подратування, і гнів, і лютість, і крик, і лайка нехай буде взято від вас разом з усякою злобою» (Еф. 4, 31). «А розпуста та нечисть усяка й зажерливість нехай навіть не згадуються поміж вами, як личить святим, і гидота, і марнослівство або жарти, що непристойні вам, але краще дякування» (Еф. 5, 3–4). «Отож умертвіть ваші земні члени: розпусту, нечисть, пристрасть, лиху пожадливість та зажерливість, що вона ідолослужіння, бо гнів Божий приходить за них на неслухняних. Тепер же відкиньте і ви все оте: гнів, лютість, злобу, богозневагу, безсоромні слова з ваших вуст. Не кажіть неправди один на одного...» (Кол. 3, 5–6, 8–9).

«Закон не покладений для праведного, але для беззаконних та для неслухняних, нечестивих і грішників, безбожних і нечистих, для зневажників батька й матері, для душогубців, розпусників, мужоложників, розбійників, неправдолюбців, кривоприсяжників, і для всього іншого, що противне здоровій науці, за славною Євангелією блаженного Бога, яка мені доручена» (1 Тим. 1, 9–11). «А Дух ясно говорить, що від віри відступиться дехто в останні часи, ті, хто слухає духів підступних і наук демонів, хто в лицемірстві говорить неправду і спалив сумління своє, хто одружуватися забороняє, наказує стримуватися від їжі, яку Бог створив на поживу з подякою віруючим та тим, хто правду пізнав» (1 Тим. 4, 1–3).

«А коли хто навчає інакше, і не приступає до здорових слів Господа нашого Ісуса Христа та до науки, що вона за правдивою вірою, — той згордів, нічого не знає, але захворів на суперечки й змагання, що від них постають заздрість, сварки, богозневаги,

лукаві здогади, постійні сварки між людьми із зіпсованим розумом й позбавлених правди, які думають, ніби благочестя — то зиск. Цурайся таких!» (1 Тим. 6, 3–5). «Знай же ти це, що останніми днями настануть тяжкі часи. Будуть-бо люди тоді самолюбні, грошолюбні, зарозумілі, горді, богозневажливі, батькам неслухняні, невдячні, непобожні, нелюбовні, запеклі, осудливі, нестримливі, жорстокі, ненависники добра, зрадники, нахаби, бундючні, що більше люблять розкоші, аніж люблять Бога, — вони мають вигляд благочестя, але сили його відреклися. Відвертайся від таких!» (2 Тим. 3, 1–5). «Бо колись були й ми нерозсудливі, неслухняні, зведені, служили різним пожадливостям та розкошам, жили в злобі та заздрощах, бридкими були, ненавиділи один одного» (Тит. 3, 3).

Найтонше слово доторкається до серця. Воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розпеченим залізом, і брудом. Мудре й добре слово дає радість людям, нерозумне і зле, необдумане і нетактовне — біду. Словом можна вбити й оживити, поранити і вилікувати, посіяти тривогу й безнадію, надихати, розсіяти сумнів і засмутити, викликати посмішку і сльози, породити віру в людину і заронити зневіру, надихнути на працю і скувати сили душі. Умій розуміти й відчувати, коли людині треба, щоб ти говорив, чи краще б тобі промовчати. Одне лише твоє слово може створити у людей про тебе думку, хто ти є насправді.

Старайся своїми словами і ділом не завдавати людям образи, болю, тривоги, клопоту. Людський язик як словесне знаряддя людського спілкування має велику силу. Добре сказане дає нам багато добра, а погано сказане — шкоду. Зловживання язиком навіть у звичайних розмовах шкодить людині, тому що пустослів'я спустошує душу, змінює переконання і робить людину легковажною. Преподобний Антоній Великий дуже виразно сказав про своїх учнів: «Добрі вони, але їхній двір без воріт». Так старець сказав тому, що вони говорили все, що приходило їм у голову. Святі отці знали про пагубну дію пустослів'я на душу людини, тому завжди вимагали від своїх учнів суворого мовчання. Наприклад, старець Агафон розповідав, що він провів три роки з каменем у роті, поки не навчився мовчати.

Бог бажає, щоб ми завжди про свого ближнього говорили щиро, бажаючи йому добра. «Любов нехай буде нелицемірна» (Рим. 12, 9); «Слово ваше нехай буде завжди ласкаве, приправлене сіллю, щоб ви знали, як ви маєте кожному відповісти» (Кол. 4, 6).

Це здійснюється тоді, коли ми захищаємо нашого ближнього від наклепу, пліток, а також від несправедливих чи перебільшених звинувачень. «Відкривай свої уста на користь німого, для всіх нещасних. Відкривай свої уста й суди

справедливо, і правосуддя зроби для убогого та для нужденного» (Пр. 31, 8–9).

Ми повинні говорити зі щирим почуттям і вдячністю про дійсно добрі якості та вчинки ближнього нашого. «І говорив Йонатан своєму батькові Саулові добре про Давида, і сказав йому: «Нехай не згрішить цар проти раба свого, проти Давида, бо не згрішив він проти тебе, а вчинки його дуже добрі для тебе» (1 Сам. 19, 4).

Намагайтесь не вірити в погане про ближнього, а розуміти його якомога краще. Покривайте його слабкості та помилки, моліться за нього, бажайте йому виправитись і самі завжди говоріть правду. «Найперше майте щиру любов один до одного, бо любов покриває багато гріхів!» (1 Петр. 4, 8); «Любов... усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить» (1 Кор. 13, 7).

Умійте відчувати поряд із собою людину, умійте розуміти її душу, бачити в її очах складний духовний світ — радість, горе, біду, нещастя. Думайте і відчувайте, як ваші вчинки можуть уплинути на душевний стан іншої людини. Не завдавайте своїми вчинками іншим людям і поведінкою болю, кривди, турботи, тяжких переживань. Умійте підтримати, допомогти, підбадьорити людину в горі. Пам’ятайте, що таке ж горе може спіткати й вас. Не будьте байдужими. Байдужість — це душевна сліпота.

В етиці існує поняття — хамство, одна з рис морального невігластва. Хам не розуміє і не відчуває душевного стану людини; він може сипати сіль на душевні рани, голосно тупати брудними чобітьми там, де потрібно затамувати подих; ломитися у двері, коли треба тихенько і непомітно відійти від них; сміятися, коли всім сумно. Умій виховати себе так, щоб не бути дрімучим невігласом, а ненавидіти невігластво та хамство.

Умійте відчувати людське горе. Відчуття і розуміння горя близької людини розвиває моральну зіркість, благородство, людяність. У житті було б значно менше горя, якби ми всі уміли бачити його в очах, у тому, як людина іде, як дихає, як дивиться на світ. Бо, як говорить українське прислів’я, поділена радість — подвійна радість; поділене горе — півгоря.

Потрібно тонко підходити до переживань дітей. Дитина, відчувши, що старші зрозуміли її душевний стан, стає м’якою, чутливою до добра. Якщо старші не розуміють дитини, байдужі до її емоційного стану, то вона озлобляється і стає жорстокою.

Особливо потребує дитина розуміння і співчуття, коли у неї на серці сум і біль. Інколи вона маскується, щоб прикрити його, тому важливо його помітити і подарувати дитині радість.

Пам’ятайте, що невтішений біль, який лишився у серці дитини, огрубляє її душу, робить дитину байдужою. Дорослі

повинні чуйно й вимогливо, розумно відповідати на кожний дитячий порух душі. Тоді дитина сама стає розумнішою, чутливішою і вимогливішою, вона не зможе спокійно спати, якщо навколо неї буде горе або зло.

Великим людським скарбом є вміння відчувати свою провину. Припустившись помилки, необачності, проявивши нечуйність, образивши людину, завдавши їй прикрощів, тривоги, ми почуваємо докори сумління й звертаємось із проханням: «простіть», «вибачте». Цими словами ми звертаємось до гідності і великодушності того, кого ми ненароком образили. Промовляючи ці слова, ми розраховуємо на повагу до самого себе, на добру волю, поблажливість.

Розвивайте в собі почуття обов'язку перед іншою людиною, і воно завжди підкаже вам, коли треба звернутися до ближнього зі словами «простіть», «вибачте». Вибачення не завжди говорять про нашу провину. Але невміння поважати людину й звертатися до її гідності вже стає провиною. Умійте бути скромним, оберігайте себе й інших від зухвальства, настирності, надокучливості. Умійте співпереживати і співчувати.

Умійте оглянутися назад. Якщо невміння це зробити перетвориться у звичку і стане натурою, характером, — у людини може розвинутись грубість, хамство. Старайтесь аналізувати кожен свій поганий вчинок. А щоб бачити, треба думати. Очі совісті — це думка. Піклуйтеся про моральні тонкощі своєї думки.

Пам'ятайте, що ми живемо не в пустелі, а серед людей, отже, кожен ваш крок відбивається на ближньому, тому що йдете кудись з якоюсь метою; кожне ваше слово відгукнеться в душі іншої людини, але як відгукнеться, — залежить від вас. Зважте і на те, як ви дивитеся на навколишній світ і бачите його, — він заховує в собі і добро і зло; усе залежить від того, що ви дивитеся і як бачите.

Отже, дев'ята заповідь дає нам право застосовувати її так, щоб не приховувати істини, направленої на боротьбу з ворогами Батьківщини або на боротьбу із злодійством. Нас до цього зобов'язує щира любов до ближнього. Також наш обов'язок повідомити про злий задум, який нам став відомим. Влада, батьки, інші органи мають право й обов'язок навчати, засуджувати та карати зло.

Що схвалюється і має обітницю благословення?

Слова Христові, Заповіді блаженств: «Тоді скаже Цар тим, хто праворуч Його: «Прийдіть, благословенні Мого Отця, посядьте Царство, уготоване вам від закладин світу. Бо Я голодував був — і ви нагодували Мене, прагнув — і ви напоїли Мене, мандрівником Я був — і Мене прийняли ви. Був нагим — і Мене зодягли ви, слабував — і Мене ви відвідали, у в'язниці Я був — і прийшли ви до Мене» (Мт. 25, 34–36).

Слова апостола Павла: «І ми маємо різні дари, згідно з благодаттю, даною нам: коли пророцтво — то виконуй його в міру віри, а коли служіння — будь на служіння, коли вчитель — на навчання, коли втішитель — на потішання, хто подає — у простоті, хто головує — то з пильністю, хто милосердствує — то з привітністю! Любов нехай буде нелицемірна; ненавидьте зло та туліться до доброго! Любіть один одного братньою любов'ю; випереджуйте один одного пошаною! У ревності не лінуйтесь, духом палайте, служіть Господу, тіштесь надією, утиски терпіть, перебувайте в молитві, беріть уділ у потребах святих, будьте гостинні до чужинців!

Благословляйте тих, хто вас переслідує, благословляйте, а не проклинайте! Тіштеся з тими, хто тішиться, і плачте з тими, хто плаче! Думайте між собою однаково; не величайтеся, але наслідуйте слухняних; "не вважайте за мудрих себе!". Не платіть нікому злом за зло, дбайте про добре перед усіма людьми! Коли можливо, якщо це залежить від вас, — живіть у мирі з усіма людьми! Не мстіться самі, улюблені, але дайте місце гніву Божому, бо написано: "Мені помста належить, Я відплачу", — говорить Господь. Отож, як твій ворог голодний, — нагодуй його; як він прагне — напій його, бо, роблячи це, згортаєш розпалене вугілля йому на голову. Не будь переможений злом, але перемагай зло добром!» (Рим. 12, 6–21).

«Ні в чому ніякого спотикання не робимо, щоб служіння було бездоганне, а в усьому себе виявляємо, як служителів Божих, у великім терпінні, у скорботах, у бідах, у тіснотах, у вдарах, у в'язницях, у розрухах, у працях, у недосипаннях, у постах, у чистоті, у розумі, у лагідності, у доброті, у Дусі Святім, у нелицемірній любові, у слові істини, у силі Божій, зі зброєю правди в правиці та в лівиці, через славу і безчестя, через ганьбу й хвалу, як обманці, але ми правдиві, як незнані, та познані, як умираючі, та ось живі; як карані та не забиті; як сумні, але завжди веселі; як убогі, але багатьох ми збагачуємо; як ті, що нічого не мають, але всім володіємо» (2 Кор. 6, 3–10). «А накінець, браття, радійте, удосконалюйтесь, тіштеся, будьте однодумні, майте мир, — і Бог любові та миру буде з вами!» (2 Кор. 13, 11). «А плід духа: любов, радість, мир, довготерпіння, добрість, милосердя, віра, здержливість, лагідність» (Гал. 5, 22–23). «Отож благаю вас я, в'язень у Господі, щоб ви поводилися гідно покликання, що до нього покликано вас, зо всякою покорою та лагідністю, з довготерпінням, у любові терплячи один одного, пильнуючи зберігати єдність духа в союзі миру. Одне тіло, один дух, як і були ви покликані в одній надії вашого покликання» (Еф. 4, 1–4).

«Отож будьте наслідувачами Богові, як улюблені діти, поводьтеся в любові, як і Христос полюбив вас, і видав за нас Самого Себе, як дав і жертву Богові на приємні пахощі» (Еф. 5, 1–2). «Отож, коли є в Христі яка заохота, коли є яка потіха любові, коли є яка спільнота духа, коли є яке серце та милосердя, то

доповніть радість мою: щоб думали ви одне й те, щоб мали ту саму любов, одну згоду й один розум! Не робіть нічого підступом або з чванливості, але в покорі майте один одного за більшого від себе» (Фил. 2, 1–3).

«Наостанку, браття, що тільки правдиве, що тільки чесне... що тільки любе, що тільки гідне хвали, коли яка чеснота, коли яка похвала, — думайте про це! Чого ви від мене й навчилися, і прийняли, і чули та бачили — робіть те! І Бог миру буде з вами!» (Фил. 4, 8–9). «Отож, коли ви воскресли з Христом, то шукайте того, що вгорі, де сидить Христос по Божій правиці. Думайте про те, що вгорі, а не про те, що на землі. Бо ж ви вмерли, а життя ваше сховане в Бозі з Христом... Отож, зодягніться, як Божі вибранці, святі та улюблені, у щире милосердя, добротливість, покору, лагідність, довготерпіння» (Кол. 3, 1–3, 12). «Благаємо ж, браття, ми вас: напоумляйте непорядних, потішайте малодушних, підтримуйте слабих, усім довготерпіть! Глядіть, щоб ніхто нікому не віддавав злом за зло, але завжди дбайте про добро один для одного і для всіх! Завжди радійте! Безперестанку моліться! Подяку складайте за все, бо Божа воля у Христі Ісусі. Духа не вгашайте! Не гордуйте пророцтвами! Усе досліджуючи, тримайтеся доброго!» (1 Сол. 5, 14–21).

«А ти говори, що відповідає здоровій науці. Щоб старі чоловіки тверезі були, поважні, помірковані, здорові у вірі, у любові, у терпеливості. Щоб старі жінки у своїм стані так само були, як належить святим, — не обмовниці, не віддані п'янству, навчали добра, щоб навчали молодих жінок любити своїх чоловіків, любити дітей, щоб були помірковані, чисті, господарні, добрі, слухняні своїм чоловікам, щоб не зневажалося Слово Боже» (Тит. 2, 1–5). «Нагадай їм, щоб слухали влади верховної та покорилися їй, і до всякого доброго діла готові були, щоб не зневажали нікого, щоб були не сварливі, а тихі, виявляючи повну лагідність усім людям» (Тит. 3, 1–2). «Братолюбство нехай пробуває між вами! Не забувайте любові до приходнів, бо деякі нею, навіть не відаючи, гостинно були прийняли ангелів. Пам'ятайте про в'язнів, немов із ними були б ви пов'язані, про тих, хто страждає, як такі, що й самі ви знаходитесь у тілі. Нехай буде в усіх чесний шлюб та ложе непорочне, а блудників і перелюбів судитиме Бог. Будьте життям не грошолюбні, задовольняйтеся тим, що маєте» (Євр. 13, 1–5).

Навіть малі справи угодні Богу. Малий вогник від світильника у вікні хатини побачить уночі мандрівник, який заблукав, і з радістю піде на цей вогник і знайде притулок для себе від холоду або звіра, і буде радіти, що його прийняли на ніч. Так будь-яка скромна хороша справа, зроблена з добрими і святими намірами, є начебто світло, яке діє на заблукалого мандрівника в нічний час. Подивіться на вдовицю, на яку вказав Ісус, і яка поклала до скарбниці храму останні дві монети. Яка маленька і добра справа! Маленька, але сьогодні про неї знають мільйони

людей всього світу, і не лише знають, а й вчаться і в майбутньому будуть вчитися робити добрі справи не тільки у великому, а й у малому, бо Господь завжди оцінює добрі справи — великі та малі.

Слова Христа Спасителя до апостола Петра, а потім і до всіх апостолів: «Я дам тобі ключі Царства Небесного: і що ти зв'яжеш на землі, те буде зв'язане на небі: і що розв'яжеш на землі, те буде розв'язане на небі» (Мт. 16,19). Ці слова, які Христос, безумовно, пов'язує до всієї церкви, до всієї громади вірних, керівники церкви стали неправдиво відносити тільки до апостолів, а через них тільки до себе. «Христос, — кажуть вони, — дав владу дозволяти чи не дозволяти гріхи тільки апостолам, а ми є наступниками апостолів, тому ця влада у церкві належить тільки нам».

Христос назвав своїх апостолів зерном гірчиці, з якого виросло велике дерево — церква Христова (Мт. 13, 31–32), відтак, спадкоємство апостолів — то вся Свята церква, уся громада вірних. Христос відчинив небо для всіх вірних. Хто зачиняє це небо і проклинає вірних, уподобає до тих фарисеїв, яким Христос докоряв, кажучи: «Горе вам, книжники і фарисеї, лицеміри, що зачиняють Царство небесне перед людьми, бо ви й самі не входите, і тих, що хотіли б увійти, не пускаєте» (Мт. 23, 13).

*Приклад мужнього борця за правду***.** Святий Іоанн Златоуст, архієпископ Константинопольський, був великим ревнителем правди. Не боячись гонінь, він не міг байдуже дивитись на пороки людей і викривав їх. Але й порочні люди не могли байдуже терпіти викривань проповідника правди. Тож кількість його ворогів збільшувалась, але він за правду ладен був терпіти всякі гоніння. Його злісні вороги скоро восторжествували, і святителя засудили до тюремного ув'язнення. Коли друзі його ремствували і журилися, він був зовсім спокійний і навіть веселий. «Моліться, брати мої, — говорив він, — поминайте мене в молитвах ваших». Коли друзі його плакали, то він їм казав: «Не плачте, брати мої, бо земне життя наше є мандрівка, під час якої потрібно переносити все добре та все погане».

При погляді на народ, який стояв навколо його будинку і церкви, серце архіпастиря охоплював смуток. Він ще раз зайшов до храму, в якому так часто проповідував, і, втішаючи печальну паству, говорив: «Сильні хвилі, люта буря, але я не боюсь утонути, бо стою на камені. Нехай бушує море — воно не розіб'є каменя. Нехай здіймаються хвилі — не поглинуть вони корабля Ісусового. Скажіть, чого мені боятися? Смерті? Я не боюсь смерті, бо в мені живе Христос, який сказав, що Він з нами до кінця віку. Христос зі мною: кого ж мені боятися? Хай здіймаються хвилі, хай бушує море, хай повстають сильні: все це слабке павутиння. Христос — моя фортеця, Христос — мій камінь».

Святителя вислали далеко — у Вірменію. Але він не лише не упав духом, а й утішав інших, таких, як і він вигнаних. Він писав:

«Хто сам собі не пошкодить, тому нашкодити ніхто не зможе». Знаменитий архіпастир повинен був йти пішки до місця заслання три місяці то під пекучим сонцем, то під зливою без відпочинку і зміни одягу.

Ця подорож забрала у святителя багато сил і здоров'я. По дорозі він причастився Святих Тайн Божих і залишив цей світ, який не був його гідний. Великий святитель був гнаний за правду. Цією заповіддю Господь навчає нас бути праведними і справедливими. Навчає любити правду та мужньо її відстоювати, хоча б довелося за неї й терпіти зневагу, гоніння, навіть смерть. За цією заповіддю страшним гріхом є свідчення проти правди або неправдива присяга іменем Господнім. За дотримання умов цієї заповіді Господь обіцяв Царство Небесне. Бо поборники правди уподібнилися Христу Господу, Який Сам перетерпів великі гоніння за правду. Господь вважає справедливим винагородити їх за понесені за правду страждання.

2.5.9. Виховання доброчесності

Ми повинні бути доброчесними у відношенні до свого ближнього. Про це нам нагадує десята заповідь Закону Божого: «Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого, ані раба його, ні служниці його, ні поля його, ні вола його, ні осла його, ні всього того, що с в ближнього твого».

Ми повинні боятися і любити Бога так, щоб не зазіхати на спадщину чи дім нашого ближнього, не спокушати його дружини, не здобувати їх неправдивими методами, але бути в пригоді й допомагати йому утримувати їх. Десята заповідь забороняє не тільки бажати чужого і шкодити ближнім, навіть у думках бажати шкодити, оскільки таке бажання суперечить любові до ближнього. Тому, коли в душі людини недобрі бажання, то вона нечиста перед Богом, як каже премудрий: «Мерзотний перед Богом помисел неправедний» (Пр. 15, 26).

Отже, треба оберігати й очищати серце своє від недобрих внутрішніх помислів. «Очистимо себе від усякої скверни тіла й духа, творячи святиню в страху Божому» (2 Кор. 7. 1).

У десятій заповіді Бог оберігає ті блага та умови життя, які, згідно з установленням Божим, є в житті нашого ближнього. Бог забороняє нам бути незадоволеними тим, що Він нам дав і до чого нас зобов'язав. Він забороняє нам бажати такого, що нам не належить і чого ми не можемо отримати без порушення Його установлення. «Бо ми не принесли в світ нічого, то нічого не можемо винести. А як маємо поживу та одяг, то ми задоволені будьмо з того. А ті, хто хоче багатіти, упадають у спокусу та тенета, та в численні нерозумні й шкідливі пожадливості, що втягують людей на загладу й загибель» (1 Тим. 6, 7-9).

Бог забороняє нам:

— здобувати собі спадщину або інші життєві блага нашого ближнього обманом чи під виглядом права;

— схиляти, підмовляти та примушувати дружину або робітників ближнього, щоб вони залишили його; привласнювати інші блага та привілеї ближнього;

— заздрити та зазіхати на те, що належить нашому ближньому «Глядіть, остерігайтесь всякої зажерливості...» (Лк. 12, 15).

Десята заповідь наказує нам оберігати чистоту серця від бажань чужого і бути задоволеним тим, що дав нам Господь, а коли щось і бажати, то здобувати його шляхом правдивим, чесною працею на добро та молитвою. «Великий же зиск — то благочестя із задоволенням» (1 Тим. 6, 6): «Хто вірний в найменшому — і в великому вірний» (Лк. 16, 10);

«Ти в малому був вірний, над великим поставлю тебе»... (Мт. 25, 21);

«Нехай кожен дбає не тільки про своє, але й про інших» (Фил. 2,4).

Ми повинні дякувати Богу за все; триматися того, що дав Бог, і не заздрити тим, хто більше обдарований благополуччям і честю. До чого кожен з нас покликаний, у тому і повинен перебувати. Не треба заздрити тому, кому Бог дарував більше, ніж нам. Ніхто не може придбати сам для себе більше, ніж дасть йому Бог, бо всяка влада і честь від Бога.

Доброзичливі люди не страждають від заздрощів, тому що з них почуття симпатії переважає над егоїзмом. Заздрість можна погасити доброзичливістю. Якщо у душі виникає заздрість до кого-небудь, необхідно викликати у собі добре почуття до цієї людини, і заздрість умить затихне. Коли залишити в душі заздрість, то вона висушить тебе, змучить і вжене у домовину. Отже, необхідно перемогти себе і припинити робити зло тому, кому заздриш. За все, що маємо, дякуємо Богові і просимо Його, щоб Він дав чисте серце, яке ніколи не буде бажати чужого, але радіти за інших, якщо вони мають усього багато, і хотіти всього того, чого бажає Бог.

Виховання чесності в дітей. Чесність, як кожна риса характеру, не дається дитині від народження, а формується в процесі її життя і під впливом навчання і виховання. Виховання чесності у дитини потрібно починати, коли вона ще зовсім мала. Дитина намагається поводити себе чесно тому, що виконує вимогу батьків, учителів. Вона поводить себе чесно, бо зробити нечесно їй не дозволяє наявне в неї почуття власної гідності, сором за свою поведінку.

Спостерігаючи у своєї дитини прояви нечесності та інші негативні риси, батьки часто звинувачують у цьому товаришів, від яких, на їх думку, дитина «навчилась» поводити себе негативно, школу, вчителів, які «прогледіли» формування у

дитини негативної звички. Але батьки в той же час не бачать у цьому своєї власної провини і не приділяють потрібної уваги створенню в сім'ї умов, які забезпечили б правильне формування особистості дитини. Правильне виховання чесності здійснюється внаслідок планомірного і систематичного впливу на неї в сім'ї, в школі.

А. Макаренко звертаючись до батьків, підкреслював, що чесність у дітей треба починати виховувати, коли вони, ще зовсім малі. Він зазначив, якщо батьки до п'яти років цю справу занехаяли, їм буде дуже тяжко виправити свою помилку. Перевиховання дитини — це дуже велика справа, яка завдає батькам багато неприємностей і не завжди приводить до бажаного успіху. Батьки повинні враховувати, чому саме їхня дитина вдалася до нечесних вчинків.

Що ж зумовлює нечесні вчинки дітей?

1. Некритичне ставлення до образів своєї уяви. Плутаючи бажане і дійсне дитина може викривляти факти, приписувати собі те, чого вона в дійсності не робила.

2. Хибна оцінка своїх вчинків, перші прояви нечесної поведінки дитини часто зумовлюються тим, що вона недостатньо усвідомлює негативну спрямованість своїх вчинків.

3. Наслідування негативних прикладів. Таке наслідування спостерігається і в учнів молодшого, середнього і навіть старшого віку. Інколи дитина вдається до нечесних учинків, виконуючи вимогу товариша, якого поважає.

Часто діти бачать, що хоч батьки вимагають від них бути чесними, але самі роблять нечесні вчинки. І у багатьох випадках діти починають говорити неправду тому, що батьки обдурюють їх самих. У практиці виховання дітей у сім'ї бувають випадки, коли батьки скеровують дитину на брехню та інші нечесні вчинки, але, звичайно, вимагають від неї бути чесною.

4. Невміння переборювати спокуси. Це особливо буває в тих сім'ях, де «все для дітей». Це стає загрозливим тоді, коли в дітей не виховуються такі риси, як витримка, уміння приборкувати всі свої бажання, коли вони не вміють обмежувати себе, не звикли долати труднощі, можуть стати на нечесний шлях.

5. Страх перед покаранням. Часто нечесні вчинки в дітей бувають від того, що батьки занадто залякують їх.

6. Відсутність у сім'ї правильних вимог і належного контролю. Часто в батьків немає єдиних вимог. Наприклад, батько дозволяє дитині робити те, що мама забороняє і навпаки. Часто дитина починає це приховувати і починає брехати.

Як виховати в дітей чесність?

1. Правильна організація життя дітей у сім'ї.

Великого значення у вихованні чесності набуває характер життя сім'ї, взаємовідносини між її членами, поведінка кожного з них, а також ставлення до своїх обов'язків. А. Макаренко підкреслював, що дитину слід ознайомлювати із сімейним бюджетом, щоб дитина знала, які потреби в сім'ї і які можливості їх задоволення. Це навчить дітей обмежувати свої власні потреби. Потрібно враховувати вікові особливості дітей.

2. Послідовність і тактовність у вимогах до дітей.

Ставлячи конкретні вимоги до дитини, відповідно оцінюючи її вчинки, батьки тим самим сприяють формуванню в неї чесності. Свої вчинки діти повинні вміти оцінювати як позитивні або як негативні. Батьківські вимоги сприймає дитина тоді, коли вони будуть справедливими. Малі діти, в більшості, виконують те, що батьки від них вимагають. А вже підлітки і юнаки чесно відмовляються виконувати вимогу батьків, вважаючи її «нечесною». Вимоги поведінки як у значних, так і в дрібних учинках. Засуджуючи нечесні вчинки дитини, слід допомогти їй усвідомити, як треба себе поводити, чому той або інший учинок вважається нечесним.

3. Роз'яснення дітям суті чесності.

Роз'яснення дітям, яка поведінка людини вважається чесною, а яка засуджується як нечесна, повинно бути тактовним, дохідливим і вражаючим дітей. Батьки повинні враховувати, що розуміння суті життєвих явищ у дітей різного віку буває різне. Допомагаючи дітям молодшого віку зрозуміти, в чому виявляються чесні і нечесні вчинки, батьки повинні зважувати, що їх мислення конкретне. Успіх досягається саме в тих випадках, коли аналізуються і зіставляються конкретні життєві факти. Нудні повчання і нотації ніколи не дають позитивних наслідків. У сім'ї є багато можливостей провести задушевні бесіди, під час яких батьки можуть зупинитися на конкретних життєвих прикладах, розповісти повчальні факти з свого власного досвіду, обговорити поведінку товаришів дитини.

Такі бесіди можуть проходити успішно тільки тоді, коли між батьками існують щирі взаємини, коли дитина емоційно реагує на розповідь батьків, замислюється під час цього над своєю власною поведінкою. Часто після таких бесід дитина ставить перед собою вимогу «бути чесною в усьому», засуджує недоліки своєї поведінки і відповідно переживає їх.

Роз'яснюючи дітям молодшого віку, у чому полягає суть чесної поведінки, слід допомогти їм усвідомити те, що нечесно приховувати щось, робити так, щоб інші не побачили. Попросити щось відверто — це чесно, а взяти так, щоб ніхто не побачив, — нечесно. Треба допомогти дітям зрозуміти зв'язок чесності з іншими рисами характеру людини — хоробрістю, мужністю та ін., допомогти їм усвідомити, що сказати відверто про свою провину самому, коли ніхто ще про твою провину не

знає і може ніколи не дізнається, значно тяжче, ніж правдиво відповісти на запитання. Проте людина, яка відверто сама визнає провину, виявляє чесність і мужність.

Роз'яснюючи дітям суть чесності і правдивості, батьки можуть з успіхом використовувати художню літературу. Читаючи художній твір, діти на підставі спостереження за вчинками літературних героїв усвідомлюють зміст тих або інших моральних рис, роблять висновки про наявність або відсутність їх у них самих. Відповідно переживаючи вчинки літературних героїв, діти краще оцінюють самих себе. В той же час розвиток самооцінки дітей, самокритичного ставлення їх до власних учинків забезпечує дієвість тих вимог, які ставляться дорослими до їх поведінки.

Часто спостерігаючи наслідки нечесної поведінки літературного героя, діти охоче починають виконувати вимоги батьків. Часто дорікання батьків, що дитина сама не визнає своєї провини, не досягають бажаної мети. Діти не вбачають у цьому прояву нечесності. Усвідомити недоліки такої поведінки дітям часто допомагає саме аналіз учинків літературного героя.

Учні підліткового віку за власною ініціативою зіставляють свою поведінку з поведінкою літературного героя і роблять для себе відповідні висновки. Ураховуючи велику роль літератури у формуванні моральної свідомості дітей, батькам слід підбирати їм відповідні книжки для читання і, проводячи з дітьми бесіди з приводу прочитаних книжок, допомагати правильно оцінити вчинки літературного героя, зіставляючи їх і зі своїми власними. Художні твори, в яких розкривається позитивний бік чесних учинків і засуджуються нечесні, допомагають дітям побачити моральну красу людини, яка характеризується, перш за все, чесною поведінкою.

Поєднання довіри дітей з контролем за їхньою поведінкою. Усвідомлюючи, у чому полягають нечесні вчинки, засуджуючи прояви нечесності в інших людей і у самої себе, дитина може, проте, і не керуватися наявними знаннями. Адже, щоб не збрехати, не робити нечесного вчинку, часто треба прикласти багато зусиль, перебороти себе, примусити зробити так, а не інакше. У цьому дитині допомагає почуття власної гідності. Щоб бути завжди правдивою, дитина повинна дорожити своєю честю.

У вихованні почуття власної гідності дитини значну роль відіграє довір'я до неї з боку вчителів, батьків, товаришів. Відомо, яку велике значення у педагогічній роботі А. Макаренка відіграло довір'я його до своїх вихованців — у минулому малолітніх правопорушників. Усвідомлення дитиною того, що їй довіряють, підвищує у неї почуття відповідальності і вимогливості до себе, допомагає їй перебороти спокусу і діяти чесно. Почуття чесності в дитини зростає саме тоді, коли вона знає, що на захист її честі

виступають і батьки, і вчителі, і товариші, коли вона вже на власному досвіді переконалася, яку силу має довіра.

Глибоке переживання дитиною від утрати довіри внаслідок її нечесних учинків може призвести до корінного зламу в її поведінці. Проте несправедлива підозра, недовіра ображають дитину і принижують її почуття власної гідності.

Особливо гостро переживають недовіру й підозру підлітки. Часто грубість підлітка, конфлікти, які трапляються в сім'ї, пояснюються його ображеним самолюбством. У деяких випадках саме підозра й недовіра до дитини можуть наштовхнути її на шлях брехні. Іноді, наприклад, учень скаржиться, що у нього болить голова, що він себе погано почуває, а хто-небудь з батьків висловлює підозру, що він хоче ухилитися від навчання.

Бувають і такі факти: хто-небудь із батьків поклав десь гроші і не міг відразу їх знайти. Не замислюючись, він починає висловлювати підозру на те, чи не взяла їх дитина, випитувати її. Дитина спочатку важко переживає образу, а потім, звикши до того, що їй все одно не довіряють, може і насправді взяти гроші. Безпідставна підозра до дитини з боку батьків, переживання нею образи внаслідок того, що їй не довіряють, часто надалі заважають їй перебороти спокусу і штовхають її на нечесний учинок.

Проте, довіряючи дитині, треба допомогти їй виправдати довіру батьків, часто непокоїть, що дитина легко привчається давати «чесне слово» і не виконує його. Звинувачуючи дитину в тому, що вона не виконала свого слова, батьки кваліфікують її як брехуна. Звичайно, доросла людина, яка не виконує свого слова, — це брехлива людина. Але чи завжди цю оцінку можна застосовувати й до дитини? Чи завжди дитина, яка не виконує свого слова, — нечесна? Батькам необхідно пам'ятати, що, даючи слово, дитина здебільшого дійсно хоче його виконати і не виконує вона його лише тому, що забуває про нього, не може перебороти труднощі.

Треба, щоб дитина зазнала радощів від того, що їй довіряють, і зрозуміла, що людині, якій довіряють, не треба підсилювати свого слова, вдаючись до всіх цих заходів. Потрібно привчити дитину дорожити своїм чесним словом, допомогти їй зрозуміти, що, саме дотримуючись свого слова, можна зберегти довіру до себе.

Варто зазначити, що якщо батьки змалку виховують у дитини вірність своєму чесному слову й вона зазнає почуття гордості від того, що їй довіряють, то навіть маленька дитина може ставитися до свого слова з відповідальністю. Довіряючи дитині, не ображаючи її безпідставними підозрами, батьки в той же час повинні уважно слідкувати за її поведінкою, контролювати, своєчасно помічаючи прояви брехні й нечесності з її боку.

Контроль з боку дорослих сприяє зростанню самоконтролю дитини, підвищує її відповідальність. Знаючи, що її вчинки стануть відомими батькам, дитина починає стежити за собою, замислюється над тим, яку оцінку з боку батьків одержить той або інший її вчинок. Це підсилює переживання дитиною своїх недоліків, скеровує їх на самостійне визнання своїх провин.

Контроль за поведінкою дитини не повинен принижувати її гідності. Батькам треба враховувати, що чим дорослішою стає дитина, тим тяжче вона переживає опіку і надмірний контроль з боку дорослих, тим рішучіше вона бореться з цим. Саме боротьба за самостійність часто штовхає підлітка протидіяти батькам, які грубо втручаються в його інтимне життя, не рахуючись із його самолюбством. Щоб скерувати дитину на чесні вчинки, запобігти прояву нечесності, слід контролювати її поведінку. Але цей контроль повинен бути тактовним, не повинен перетворюватись у дрібну опіку.

Стимулювання дітей до виправлення своєї поведінки. У разі наявності проявів нечесності в поведінці дитини дуже важливим є те, як саме в тій чи іншій ситуації батьки реагують і скеровують дитину на виправлення своєї поведінки. Батькам слід враховувати, що причини нечесної поведінки бувають різні. Тому, застосовуючи ті чи інші засоби покарання, треба проаналізувати, чим саме викликаний цей учинок, що взагалі характерно для поведінки їхньої дитини. Адже окремі вчинки часто ще не свідчать про наявність у неї чесності. Треба знати поведінку дитини, зіставляти її вчинки в різних ситуаціях, ураховувати мотиви цих учинків.

Залежно від мотивів нечесного вчинку і брехні зовні однакову поведінку слід оцінювати по-різному. Проте слід зазначити, що батьки часто сердяться на дітей і карають їх не за їх провини, а через свій поганий настрій. Це заважає дітям правильно пережити негативний бік того чи іншого вчинку.

Батьки повинні враховувати, що самооцінка дитини, яка відіграє важливу роль у виправленні нею своєї поведінки, формується під упливом оцінки з боку дорослих. Реакція батьків на той або інший учинок повинна бути справедливою, щоб дитина відчула, що батьки сердяться на неї «за діло». Якщо дитина переконана в тому, що батьки ставляться до неї несправедливо, дорікання і покарання з боку батьків не зроблять на неї потрібного впливу.

Не діє на дитину і надмірне моралізування батьків. Деякі з них захоплюються «виголошенням промов» перед дітьми, розповідають про наслідки, до яких доводить погана поведінка. Іноді дитина сама наперед знає все, що будуть казати їй батьки.

Дорікання батьків за зроблений нечесний учинок не повинне губити у дитини віру в себе, у можливість повернення втраченої довіри. Адже саме це прагнення повернути втрачену

довіру, поновити свою репутацію стимулює дитину на виправлення своєї поведінки.

Не сприяють вихованню чесності і правдивості жорстокі, несправедливі покарання, які іноді використовують батьки. Варто відзначити, що, удаючись до фізичного покарання, батьки значно програють в очах дітей. Особливо критично ставляться до цього підлітки і юнаки, які часто на все життя запам'ятовують покарання батьків, що принижували їхню людську гідність.

Залежно від провини дитини батьки можуть виразити своє незадоволення, позбавити її певної втіхи тощо. Заохочення й покарання повинні застосовуватися батьками тактовно. Бути чесною, боротися із спокусами дитині, безумовно, допомагає похвала батьків, їхнє схвалення її поведінки.

Позитивні оцінки батьками моральних зусиль дитини сприяють зростанню вимогливості і самоповаги дитини до себе, розвитку почуття честі. Відзначаючи моральні зусилля дитини і позитивні наслідки, яких вона, завдяки цьому досягла, батьки скеровують дитину, схвалюючи її досягнення, але не потрібно перехвалювати її. Батьки повинні в цьому бути обережними. Це може дуже негативно позначитися на формуванні її індивідуальності, сприятиме виникненню в неї зазнайства тощо.

У батьків повинна бути однакова реакція на ті чи інші вчинки дитини. Вона повинна знати, що батько, мати та інші дорослі члени сім'ї однаково засуджують її негативні вчинки й пишаються її хорошою поведінкою. Якщо реакція батьків на поведінку дитини неоднакова, то вона не робить позитивного висновку. Дуже невдалим є намагання одного з членів сім'ї «захистити» або «пожаліти» дитину, коли на неї справедливо сердиться хтось інший. У таких випадках дитина не переживає сорому за зроблений нею негативний учинок, не засуджує його, а й надалі повторює, ураховуючи те, що знайде підтримку й захист з боку дорослих.

Контролюючи поведінку дитини і помічаючи прояви нечесності, батьки повинні допомогти їй визнати свою помилку, виправити поведінку і пережити почуття задоволення від того, що вона зробила так, як треба.

Засуджуючи негативні вчинки дитини, слід допомогти їй знайти шлях їх виправлення. Батькам доводиться допомагати дитині переборювати спокусу, виявити зусилля і робити чесний учинок. Найчастіше знаходять спільну мову з дитиною ті батьки, які не карають її за зроблений нечесний учинок, а допомагають його виправити.

Засуджуючи негативні вчинки дитини, потрібно допомогти їй знайти шлях їх виправлення. У свій час К. Ушинський порівнював позитивні моральні звички з моральним капіталом, який укладено у нервову систему людини. Він підкреслював,

що проценти з цього капіталу поступово зростають і людина користується ними все життя. Чи буде дитина у своєму житті мати ці проценти з капіталу — залежить від того, як саме в дитячі роки формувалися у неї чесність і правдивість, які умови створювалися для її самовдосконалення.

2.5.10. Виховання тихості (покірності, незлобивості)

Про тихість в Святому Письмі. Третя заповідь блаженств говорить: «Блаженні тихі (покірні, незлобливі), бо вони осягнуть землю» (Мт. 5, 5). У цій заповіді Господь ублажає тихість духу людини. То є лагідна рівновага, пройнята обережністю, — нікого не ображати й самому не ображатися ні за яких умов, інакше кажучи «мирний дух».

Тихість заповідана нам: «Отож зодягніться, як Божі вибранці, святі та улюблені, у щире милосердя, тихість, покору, лагідність, довготерпіння» (Кол. 3, 12). «Нагадуй їм, щоб були не сварливі, а тихі, виявляючи повну лагідність усім людям» (Тит. 3, 2).

Ісус Христос, Господь наш, служить нам взірцем тихості: «Візьміть на себе ярмо Моє, і навчіться від Мене, бо Я тихий і серцем покірливий, — і “знайдете спокій душам своїм”» (Мт. 11, 29). «Скажіть Сіонській доньці: “Ось до тебе йде Цар твій! Він тихий і сів на осла”» (Мт. 21, 5).

Віруючі, як раби Христові, повинні: а) *приймати слово Боже з тихістю*: «Тому-то відкиньте всяку нечисть і залишок злоби й прийміть з тихістю всіяне слово, що може спасти ваші душі» (Як. 1, 21);

б) *бути тихим щодо всіх людей*: «Тихість ваша нехай буде відома всім людям» (Фил. 4, 5);

в) *виражати тихість у всій своїй поведінці*: «Хто мудрий і розумний між вами? Нехай він покаже діла свої в тихій мудрості добрим поводженням!» (Як. 3, 13). «Я в’язень у Господі, — говорить про себе апостол Павло, — щоб ви поводилися гідно покликання, що до нього покликано вас, зо всякою покорою і тихістю, з довготерпінням, у любові терплячи один одного» (Еф. 4, 1–2).

Тихість заслуговує прощення навіть великих гріхів: «Лагідна відповідь гнів відвертає, а слово вразливе гнів підіймає» (Пр. 15, 1). «Тихістю навертається до милості вельможа» (Пр. 25, 15).

Тихість є однією із властивостей Божої мудрості: «А мудрість, що зверху вона, насамперед чиста, а потім спокійна, тиха, покірлива, повна милосердя та добрих плодів, безстороння та нелукава» (Як. 3, 17).

Тихість дорогоцінна перед Богом: «А окрасою їм нехай буде не зовнішнє... але захована людина серця в нетлінні тихого й

мовчазного духа, що дорогоцінне перед Богом» (1 Петр. 3, 3–4).

Той, хто має тихість: а) *Бог постановить його*: «Він веде покірливих до правди і навчає тихих путей Своїх» (Пс. 24, 9);

б) *буде піднесений Богом*: «Смиренних підносить Господь, а нечестивих принижує до землі» (Пс. 146, 6);

в) *буде визволений і спасенний*: «Коли встав Бог на суд, щоб спасти всіх пригноблених (тихих — прим. О. К.) на землі» (Пс. 75, 10). «Бо любить Господь людей Своїх і покірних (тихих — прим. О. К.) підносить до спасіння» (Пс. 149, 4).

Тихим обіцяний спокій, мир і блаженство: тихі «знайдете спокій душам своїм» (Мт. 11, 29). «А люди тихі успадкують землю і будуть втішатися великим спокоєм» (Пс. 36, 11). «Блаженні тихі, бо вони осягнуть землю» (Мт. 5, 5).

Блаженний той, хто зусиллям над собою здобув собі оту величну чесноту — Християнську тихість! У нього в серці завжди перебуває лагідний, радісний спокій. Він завжди задоволений своєю долею і дякує Богові. Він ні на кого не нарікає і нікому не заздрить. Такі люди дійсно щасливі: їх любить Господь і завжди радує Своєю Божественною радістю. Вони терпляче і спокійно переносять всяке лихо, і навіть серед великого горя знаходять у душі своїй втіху.

*Властивості тихого християнина: т*иха людина ніколи не відповідає злом на зло, образою на образу; не сердиться, в гніві не підвищує голосу на своїх кривдників; не кричить, і на вулицях ніхто не почує голосу його. Тихий, «будучи лихословленим, Він не лихословив взаємно, а коли Він страждав, не погрожував, але передав тому, Хто судить справедливо» (1 Петр. 2, 23).

Це є величний образ тихості! Оце її суть! І як ми можемо робити інакше, як ми можемо сердитись, мститися? Бог є Отцем усіх, перед Яким ми нескінченно грішимо, завжди поступає з нами по Своїй тихості, не знищує нас, довго терпить нас, благоденствує нам постійно. І ми повинні до своїх ближніх бути тихими, поблажливими і терпеливими.

Крім того, всі ми, як християни, є членами одного тіла, які намагаються берегти один одного; при тому ми називаємось вівцями — словесної отари Христової, — чому так? Тому що вівця — тиха, незлоблива, терпляча; такими повинні бути й ми. Тільки ті з нас належать до отари, які тихі та незлобливі, як ягнята, а ті, які не мають Духа Христового, Його тихості й незлобливості, ті — не Його. «А коли хто не має Христового Духа, той не Його» (Рим. 8, 9). На Страшному Суді тільки вівці будуть стояти зліва, і вони будуть введені в рай, а козли відійдуть у пекло.

Тихі повинні терпляче нести хреста свого. Спаситель сказав: «Хто не несе хреста свого і не йде вслід за Мною, — той не може бути учнем Моїм!» (Лк. 14, 27). Кожен з нас повинен

нести свого власного хреста терпляче, тобто нести страждання і скорботи, які трапляються на нашому життєвому шляху і пов'язані з вірою Христовою. «Хто хоче йти за Мною, нехай зречеться самого себе, візьме хрест свій і йде вслід за Мною, — сказав Господь. — Бо хто хоче душу свою зберегти, той погубить її, а хто згубить душу свою ради Мене та Євангелія, той збереже її. Бо яка користь людині, яка здобуде увесь світ, але душу занапастить? Або який викуп дасть людина за душу свою? Бо хто посоромиться Мене і Моїх слів у роді цім перелюбнім і грішнім, того посоромиться і Син Людський, коли прийде у слові Отця з ангелами святими» (Мт. 8, 34–38).

Господь Ісус Христос повеліває нам зректися себе. Це значить, що нам треба зректися своєї злої волі, а також сатани, що діє в нас, і від усіх діл його, і від усього служіння його, і від усієї гордині його, і взяти хрест свій. Не треба брати чужого хреста, який може бути нам не під силу. Є самовпевнені люди, які беруться не за свої справи і несуть не свій хрест, а чужий.

Нести хрест свій — це значить тихо і терпляче долати труднощі, скорботи й випробування, що трапляються на нашому життєвому шляху та які посилає нам Господь заради нашого спасіння. «Блаженна людина, яка витерпить пробу, бо, бувши випробувана, дістане вінця життя, якого Господь обіцяв тим, хто любить Його» (Як. 1, 12). Без горя й страждань, при постійному щасті, людина зовсім забула б Бога та не була б достатньо очищеною й підготованою до майбутнього життя. Як молотильник б'є ціпом снопа, щоб відокремити зерно, так і Господь посилає нам нещастя для нашого морального очищення, укріплення й вічного спасіння.

Тому всі негаразди, як удари батьківської правиці Всевишнього Правителя світу — Бога, людина повинна переносити із синівською любов'ю та покірністю.

До покірного несіння свого життєвого хреста всі ми, християни, маємо приклад несення хреста Свого нашим Господом Ісусом Христом. Ісус Христос ніс Свій хрест від Віфлеємських ясел до Голгофи. Господь не запитував Небесного Отця, чому Він повинен страждати, зазнавати зневаги, бути розіп'ятим, не маючи жодного гріха. А ми часом запитуємо в Бога: «Господи! За що я так страждаю і страждаю несправедливо?»

Гріх і всіляке зло перемагаються терпінням і стражданнями. Ми маємо велику пристрасть до життя плотського; ми зжились із гріхами, звикли до них і боїмось оголосити їм рішучу війну, приймаючи проти них напівміри, і тому завжди залишаємось з нашими гріхами. Вони все більше й більше вкорінюються в нас, боротьба з ними стає все тяжчою, ми часто втрачаємо себе для Бога і робимось щоденним здобутком диявола. Тому кожного дня ми повинні боротися з дияволом.

Треба навчатися на прикладах багатьох грішників, які стали святими, як вони рішуче вступали на боротьбу із гріхом, зі своїми пристрастями, з дияволом. Вони полюбили Бога і бачили на Його прикладі життя вірний шлях свого спасіння.

Якщо християнин буде нехтувати прикладом шляху Його, то він буде блукати й загине. Ми не можемо нести хреста Христового, бо він для нас дуже великий і важкий. Ми повинні взяти свій власний хрест і нести його ради Христа, бо Спаситель перетерпів тяжкі страждання й добровільно зійшов на хрест.

Якщо ми хочемо йти слідом за Христом і ввійти в Його славу, тоді нам треба безумовно виконувати Його заповіді, змирятися, молитися, любити Його, страждати й терпіти. «Терпінням вашим спасайте душі ваші», — говорить Господь (Лк. 21, 19). «Бо то вгодне, коли хто через сумління перед Богом терпить, не по правді страждаючи. Бо яка похвала, коли терпите все, як вас б'ють за провини? Але коли з мукою терпите за добрі вчинки, то це вгодно Богові! Бо на це ви покликані. Бо й Христос постраждав за нас, і залишив нам приклад, щоб ішли ми слідами Його. Не вчинив Він гріха і не знайшлось в устах Його підступу! Коли був лихословлений, Він не лихословив взаємно, а коли Він страждав, не погрожував, але передав Тому, Судді справедливому!» (1 Петр. 2, 19–23).

За прикладом Ісуса Христа й святі апостоли були істинними хрестоносцями, з терпінням і навіть із радістю переносили гоніння, погрози, брехню, муки та смерть за Христа.

Несіння хреста свого, терпеливе й покірне, наблизить нас до Господа. Як Він через страждання переміг наші гріхи, воскрес із мертвих та ввійшов у славу Бога Отця, так і ми через терпіння скорбот, що трапляються на нашому шляху, обов'язково ввійдемо у вічне блаженне життя, бо така велика до нас, грішних, любов Божа!

Християнин повинен терпеливо переносити хвороби. Ісус зустрів у храмі віруючого, який видужав, та й проголосив до нього: «Ось видужав ти. Не гріши ж уже більше, що б не сталось тобі чого гіршого!» (Ів. 5, 14). У цьому випадку гріх уразив не тільки душу, а й тіло. В одних випадках це очевидно відразу ж; в інших хоч не так видно, але істина залишається істиною, що всі хвороби тіла завжди від гріхів і ради гріхів. Гріх твориться в душі й одразу ж робить її хворою, але оскільки життя тіла залежить від душі, то від хворої душі, звичайно, залежить й життя тіла. Гріх наводить морок і журбу, а це несприятливо впливає на кров, як основу здоров'я людини. А коли згадаємо, що гріх ще й віддаляє нас від Бога — джерела життя і ставить людину в розлад з усіма законами, які діють у ній самій і в природі, то ще треба нам і дивуватись, як залишається грішник живий після гріха. Це милість Божа, яка

чекає покаяння і повернення. Отже, хворому передусім необхідно поквапитись очиститися від гріха і в серці своєму примиритися з Богом. Це шлях до благодійної дії ліків. У наш час є багато лікарів, які не приступають до лікування хворого, доки він не покається і не причаститься пречистих животворящих Святих Тайн.

Коли хворіли святі подвижники, то хвороби сприймали як велике благодіяння Боже, намагалися перебувати в подячній молитві Богові, не шукали зцілень, хоч серед монахів і були чудесні цілителі. Вони бажали терпляче та покірно переносити попуск Божий, віруючи й сповідуючи, що він дає користь для душі більше від будь-якого подвигу.

Батьки, оберігайте своїх дітей від гріха!

2.5.11 Виховання милосердя

П'ята заповідь блаженств говорить: *«Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть» (Мт. 5, 7)*. Ніщо так не умилостивлює Бога, як милостиня, як милосердя. *Піклуватися про бідних — є обов'язком вірних*: «Не забувайте ж і про доброчинність та спільність, бо жертви такі вгодні Богові» (Євр. 13, 16). «А хто має достаток на світі, й бачить брата свого в недостачі, та серце своє зачиняє від нього, то як Божа любов перебуває в такому?» (1 Ів. 3, 17).

Подавайте бідним…не жалкуючи: «Конче дай йому, і нехай не жаліє твоє серце, коли ти даватимеш йому, бо за ту річ поблагословить тебе Господь, Бог твій у кожнім чині твоїм, і в усьому, до чого доторкнеться рука твоя» (5 М. 15, 10). «Нехай кожен дає, як серце йому велить, — не в смутку й не з примусу, бо Бог любить того, хто з радістю дає!» (2 Кор. 9, 7);

…з щедрістю: «Бо не переведеться убогий із землі твоєї, тому Я наказую тобі: "Щиро відкривай руку свою для брата свого, і вбогого свого, і для незаможного свого на землі твоїй"» (5 М. 15, 11);

…з радістю: «Радість людині — то милість її» (Пр. 19, 22). «Хто милосердствує — то з радістю» (Рим. 12, 8);

…без гонору: «Стережіться виставляти свою милостиню перед людьми, щоб бачили вас; а як ні, то не матимете нагороди від Отця вашого, що на небі» (Мт. 6, 1).

…поважає Бога: «Хто тисне нужденного, той ображає свого Творця, а хто милостивий до вбогого, той поважає Його» (Пр. 14, 31);

…позичає для Господа: «Хто милостивий до вбогого, той позичає для Господа, і Він відплатить йому за благодіяння його» (Пр. 19, 17);

…отримає нагороду і тут, на землі: «Блаженний, хто дбає про вбогих і бідних, у день скорботи спасає його Господь. Господь збереже його й охоронить життя його. Блаженним він

буде на землі, і Ти, Господи, не віддаси його в руки ворогів його. Господь допоможе йому в час хвороби його, усе ложе його Ти оздоровиш у болісті його» (Пс. 40, 1–4);

...на Страшному Суді він буде помилуваний: «Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть» (Мт. 5, 7). «Тоді скаже Цар тим, хто праворуч Його: "Прийдіть, благословенні Мого Отця, посядьте Царство, уготоване вам від закладин світу. Бо Я голодував був — і ви нагодували Мене, прагнув — і ви напоїли Мене, мандрівником Я був — і Мене прийняли ви. Був нагий — і Мене зодягли ви, слабував — і Мене ви відвідали, у в'язниці Я був — і прийшли ви до Мене"» (Мт. 25, 34–36);

...буде багатим: «Дехто щедро дає, та ще додається йому, а дехто ховає надміру, та тільки бідніє. Душа, яка благословляє, насичена буде, а хто поїть інших, — напоєний буде і він» (Пр. 11, 24–25);

...буде благословенний Богом: «Він щодня дає милостиню, позичає, і рід його в благословенні перебуває» (Пс. 36, 26). «...розділи з голодним хліб твій; бідного блукача в дім свій введи. А коли побачиш нагого, — щоб вкрити його, не ховайся від нього. Засяє тоді, мов досвітня зоря, твоє світло, і хутко шкірою рана твоя зарасте, і твоя справедливість ходитиме перед тобою, і слава Господня буде супроводжувати тебе» (Іс. 58, 7–8);

...буде блаженним: «Хто зневажає ближнього свого, той грішить, а милосердний до вбогих — блаженний» (Пр. 14, 21).

Хто зневажає бідних, той не має віри: «Коли брат чи сестра будуть нагі й не будуть мати їжі на день, а хто-небудь з вас до них скаже: "Ідіть з миром, грійтесь та їжте", та не дасть їм потрібного тілу, — що ж то поможе? Так само й віра, коли діл немає, — мертва в собі!» (Як. 2, 15–17);

...той не поважає Бога: «Хто сміється з убогого, той ображає свого Творця, хто радіє з нещастя, — не буде такий без вини» (Пр. 17, 5);

...того Бог не почує: «Хто вухо своє затикає від зойку убогого, то й він буде кликати, та не отримає відповіді» (Пр. 21, 13);

...проти нього вознесеться плач бідних, який буде почутий: «Стережися, щоб не було... зле твоє око на убогого брата твого, і не даси ти йому, то він буде кликати на тебе до Господа, і буде на тобі гріх» (5 М. 15, 9). «Щоб зойк бідолахи спровадити до Нього, бо Він чує благання пригнічених» (Йов. 34, 28).

«Милості хочу, а не жертви», — сказав Господь через пророка (Ос. 6, 6). Те ж саме повторив Христос.

Зображуючи Свій останній Суд, Господь обіцяє тим хто творить милостиню унаслідувати Царство Небесне приготоване Ним від початку світу (Мт. 25, 34–36). «Милосердя перевищує суд» (Як. 2, 13).

Протягом усієї історії людства милостиня високо оцінюється в очах Божих. Так Авраам, бувши милостивим, під виглядом подорожніх прийняв Бога у Святій Трійці. Праведний Йов каже до друзів: «Я спас страждальця, що плакав, і сироту безпорадного. Я був очима сліпому і ногами кривому. Я був батьком для убогого» (Йов 29, 12, 15–16).

Особливою силою милостиню похваляє Христос: «Всякому, хто просив у тебе, дай, і від того, що хоче позичити в тебе, не відвертайся» (Мт. 5, 42). За милість до убогих одержите милість від Бога; за милість тимчасову — милість вічну, за милість малу — милість дуже велику, бо не тільки будеш помилуваний від вічного за гріхи присуду на Суді Божім, а й отримаєш вічне блаженство.

Милість до ближнього може творити кожен: тому, що милість буває різна, як різні потреби людини — духовні й тілесні, як різне становище людей в суспільстві, їхній стан і звання. Отже, можна стверджувати, що милість буває *тілесна* й *духовна*.

Милостиню можна чинити на кожному місці, де ти повернешся: допоможи немічному й старому, поможи підняти, уступи місце старшому, покажи дорогу тому, хто не знає куди йти, порадь людині у скрутному становищі, допоможи нещасному матеріально, скільки можеш.

Образів милування безліч, розглянемо найголовніші.

Діла милості для тіла людини:

1. Нагодуй голодного;
2. Напій спраглого;
3. Зодягни нагого або такого, що не має пристойного одягу;
4. Відвідай того, хто знаходиться у в’язниці;
5. Провідай хворого, розваж, порадь, допоможи одужати. Прохай за нього лікарів. А якщо має вмерти, то постарайся зменшити йому страждання їжею, ліками, розвагою;
6. Прийми подорожнього в хату, нагодуй і дай йому відпочити;

Про всі ці діла, крім останнього, говорить Господь Ісус Христос (Мт. 25, 31–36, згадуване вище). Із зазначеного ми бачимо, що для нас необхідне і дуже важливе християнське милосердя. Необхідне тому, що без милостині ми не здобудемо уготованого Господом Царство Небесного.

Діла милості для душі:

1. Навчи віри та добра того, хто не знає.
2. Подай ближньому добру вчасну пораду під час його ускладнень або тоді, коли він не помічає небезпеки.
3. Молися за нього Богу, щоб допоміг йому.
4. Утіш і розваж засмученого.
5. Не відповідай злом тим, хто спричинив тобі прикрість.
6. Від серця прощай тим, хто тебе образив.

Метод навчання, який застосував Ісус, був особливим: Він навчав за допомогою історій, що називаються притчами. Тринадцята глава Євангелії від Матвія є виразним прикладом того, як Ісус використав цей підхід. Глава побудована на восьми притчах, кожна з яких змальовує одну із сторін Божого Царства. Шість притч починаються словами «Царство Небесне подібне до ..», і далі це Царство порівнюється з:

— людиною, в якої ворог посіяв бур'ян посеред її пшениці;
— гірчичним зернятком;
— закваскою, перемішаною з борошном;
— сіячем;
— купцем, що шукає коштовні перли;
— неводом.

Як ми бачимо, ззовні все це не схоже на Царство Боже. Кожна притча приховує в собі певний зміст, і Ісус хоче, щоб ми його віднайшли, тому що Він розкриває істину про Царство Боже. Зазвичай Ісус розповідав притчу, а потім дозволяв Своїм слухачам самим зрозуміти її зміст.

У **притчі про сіяча** розповідається про чоловіка, що заходився сіяти в полі. Частина зерна впала край дороги, де земля була твердою, і птахи швидко склювали це насіння, що було на видноті. Інше зерно впало на землю, що не була пристосована до сівби: в її орному шарі було багато каміння. В результаті воно не змогло випустити глибоке коріння, і коли дні стали спекотними, воно швидко засохло під палючим сонцем.

Ще частина зерна впала до тучної та пухкої землі, але там вже росли будяки. Це насіння вкорінилося і деякий час пишно росло, та лише допоки не вигналися та не задушили їх бур'яни. Врешті, багато зерна впало в добру землю, виросло, дозріло та дало щедрий врожай. Ісус закінчив притчу словами: «Хто має вуха, нехай слухає!» (Мт. 13,1-9). Цим Він хотів сказати «Слухайте уважно! Не пропускайте нічого з того, що Я вам кажу».

Пізніше Ісус розтлумачив, що ця притча є «Слово про Царство» та про те, яким чином його сприймають різні люди. Можливо, цим і пояснюється Його заключний заклик слухати уважно. Зерно, що склювали птахи, — це символ того, як люди не можуть по-справжньому ввібрати до себе Слово Боже, тому що підпали під уплив «лукавого» — так Ісус часто називав диявола. Зерно, що впало на землю, повну каміння, означає, що деякі люди спочатку сприймають Слово Боже з радістю, але, не маючи глибокого коріння, вони відходять від Бога, коли починаються страждання або гоніння.

Щодо зерна, що опинилося серед будяків, то воно символізує людей, які спочатку теж радісно сприймають Боже Слово, але потім їх відволікають повсякденні турботи або жадоба багатства, і тому вони ніколи не будуть плідно служити

Богові. І, нарешті, зерно, що впало у добру землю, символізує тих, хто чує Слово Боже, розуміє його та віддається його плідному впливу (Мт. 13,18—23).

Притча про бур'ян. Закликавши учнів уважно слухати «Слово про Царство», Ісус розповів їм шість притч, які розпочинаються зі слів «Царство Небесне подібне до ...». Ці притчі можна згрупувати до трьох пар, у кожній з яких розгортається спільна тема. Першу таку пару створюють притча про бур'ян та притча про невід. Ці притчі — про нещирих християн у Царстві Божому. Такі люди — немов бур'ян, який знайшли у пшениці, що дозріває, і цей бур'ян є роботою ворога, що навмисно посіяв його у полі.

Цим бур'яном були плевели. Коли вони тільки проростають, вони дуже схожі на пшеницю, і їх дуже важко відрізнити. Знаючи, що, виполюючи бур'ян, можна зашкодити пшениці, землевласник із цієї історії вирішив залишити рости разом і бур'ян, і пшеницю. Коли прийшов час жнив, він наказав своїм женцям спочатку зібрати бур'ян, зв'язати його в снопи та спалити. А пшеницю вони потім склали до житниці (Мт. 13, 24-30).

Схоже закінчується і **притча про невід**. Невід закинули в озеро та потягли до берега. Він захопив багато доброї риби, але також туди потрапила і нічого не варта риба. Коли невід витягли на берег, рибалкам прийшлося відокремити гарну рибу від поганої, як і женцям висмикнути бур'ян із пшениці (Мт. 13, 24—30).

Розтлумачуючи притчу про бур'ян, Ісус порівняв Себе до людини, що сіє добре зерно. Він сказав, що поле символізує світ, а пшениця — символ «синів Царства». І навпаки, бур'ян — це «сини лукавого», що посіяні ворогом, тобто дияволом. Жнива символізують час, про який часто пророкував Ісус, — коли Бог припинить існування світу та буде судити людство у той день ангели стануть Його женцями (Мт. 13, 36-43).

Можна виділити три головні ідеї:

— по-перше, Царство Боже приверне також і нечесних та нещирих у своїх зобов'язаннях людей. Спочатку вони не відрізняються від християн, але час розкриє їх правдиву сутність, як це трапилось із плевелами;

— по-друге, Бог знає, хто є справжній учень, а хто лише прикидається, що служить Йому. Він бачить бур'ян від самою початку;

— і по-третє, в остаточному підсумку Бог прибере лицемірів із Свого Царства.

Притча про гірчичне зерня та дріжджі навчає, що малі починання призводять до великих наслідків. Малюсіньке гірчичне зернятко, якщо покласти його у землю, перетворюється на таку велику рослину, що птахи в'ють гнізда в його вітті. Так і Царство Боже: спочатку його вплив може

здатися незначним, але де б це Царство не укорінювалося, воно розкидає своє віття таким чином, що його вплив постійно росте. Так само трішечки дріжджів, що замішані до тіста, дають результати набагато більші, ніж припускає їх маленька кількість: коли дріжджі почнуть діяти, це змусить піднятися все тісто (Мт13, 31—33).

У наступних **двох притчах Ісус говорить про цінності**. В одній розповідається про чоловіка, що знайшов скарб, коли орав поле. Оскільки це поле належало іншому, за законом цей скарб належав власникові поля. І він закопав скарб назад до землі, поспішив продати все, що мав, і придбав це поле. В іншій історії торговець перлами випадково натрапив на дуже коштовну перлину. Він також продав все, що йому належало, щоб роздобути знайдений скарб (Мт. 13, 44-46). Тут зміст також є очевидним. У цих притчах підкреслюється цінність Царства: воно настільки дорогоцінне, що за нього належить віддати все, що ми маємо.

І ось у тринадцятій главі Євангелії від Матвія Ісус питає Своїх учнів: «Чи розумієте ви все це?» — а ті відповідають, що так, зрозуміли. І тоді Ісус розповідає ще одну притчу — **про книжника**. Ісус каже, що коли киижник стає учнем у Царстві, він подібний до того господаря, що має велику кількість домашнього начиння та скарбів — як старих, так і нових речей. І це дозволяє йому вибирати те, що підходить йому більш за все зараз, неважливо, стара ця річ або нова (Мт. 13, 51—52).

Зрозуміло, що книжники були знавцями П'ятикнижжя Мойсея та книг пророків. Вони розуміли істину, яку Бог дав Ізраїлеві століття назад, — те, що можна було б назвати «старою» істиною. А зараз Ісус висував «нову» істину — «Слово про Царство». Значить, стаючи учнем у Царстві, книжник оволодівав усією істиною — і старою, і новою — та міг залучати ту, що була найбільш придатною до певних обставин.

Не кожен з тих, хто слухав притчі, міг надбати таку навичку — згадувати саме потрібну істину. І лише ті, чиї серця спрямовані до Царства Божого, осягнуть глибокий зміст Його вчення.

Людей з таким серцем завжди було мало, принаймні за життя Ісуса. Цікаво відзначити, що в тих нечастих випадках, коли Ісус роз'яснював значення Своїх притч, Він ніколи не робив це для широкого кола слухачів — лише для Своїх найближчих учнів. Те, що апостоли дізнавались від Ісуса, колись вони мають розповісти іншим. І насправді, Його останніми словами, зверненими до них, були ось ці: «...Ви будете Моїми свідками в Єрусалимі, й по всій Юдеї, і в Самарії, і по всій землі» (Дії апостолів 1:8).

Царство, яке можна побачити. За допомогою притч Ісус показував, що Царство Боже володарює в нашій духовній

сутності. З ним пов'язане перетворення в наших настановленнях та бажаннях, в наших звичках і в нашому серці. Проте Царство має і зовнішню сторону, адже царство взагалі — це те, що можна побачити. Цієї якості воно набуде тоді, коли люди, що мають Боже Царство у серці, з'єднуються, щоб бути разом. Спільнота, яку вони створюють, не схожа на жодну з інших наявних на землі, тому що в ній торжествує Божа воля. Тут Ісус мав на увазі, що Церква (громада або община тих, хто слідує за Богом) буде виявом Царства.

Ось чому Ісус говорив про Царство не тільки як про те, що знаходиться всередині нас, але і як про те, всередині чого знаходимось ми. «Закон і Пророки були до Івана; відтоді Царство Боже благовіститься, і кожен силкується (із зусиллям) втиснутись в нього» (Лук 16, 16). У притчі про чоловіка, що знайшов бур'ян поміж пшениці, Ісус показує, як Бог видалить нечестивців із Царства (Мт. 13, 41). Апостол Павло звеличив Бога за те, що Він визволяє нас із влади духовної темряви й переставляє до Свого Царства. У всіх цих твердженнях Царство постає як дещо зовнішнє і таке, що можна побачити.

Найвищий вияв цього видимого Царства нам ще належить пізнати у майбутньому. Ісус вказував на це Царство, коли горив про те, що з усієї землі прийдуть люди, щоб приєднатися у Божому Царстві до Авраама, Ісака та Якова (Мт 8, 11). А коли Він навчав про останній суд, під час якого Бог буде судити людство, Ісус повідав, що до тих, хто є вірний, Бог скаже: «...Прийдіть...посядьте Царство, уготоване вам від закладин світу» (Мт. 25, 34).

Якщо подивитися на Царство під таким кутом, то воно є формою буття, до якої ми переходимо після смерті. В Новому Заповіті про це говориться як про вічне життя у Божій присутності. Християни часто називають Царство просто небесами, і в Новому Заповіті воно кілька разів прирівнюється до небес. Один з апостолів, що був ув'язнений, очікуючи на можливу смерть, писав до свого друга: «А від усякого вчинку дикого Господь мене визволить та збереже для Свого Небесного Царства» (Тим. 4, 18). Апостол Яків казав раннім християнам, що вони є «спадкоємцями Царства», знову пов'язуючи його з тією нагородою, що Бог приготував на небесах для тих, хто любить Його (Як 2, 5).

Саме зовнішній вияв Царства привертав увагу пророків. І оскільки пророки зосереджували свою увагу на видимій стороні Царства, розглядаючи його як деяку реалію, що змінює світ, то багато людей навколо Ісуса вважали, що Месія стане їх захисником у політичному та воєнному плані. Це призвело до того, що Ісусу було важче пояснити їм справжню сутність Царства.

Щоб урівноважити у тих, хто слухав Його, цю стурбованість зовнішніми виявами Царства, Ісус постійно просив їх уважно

зазирнути до своєї сутності. Він вимагав, щоб вони розпочали будувати Царство в самих собі. Він прагнув розбудови та вкорінення Царства всередині людей, до того, як воно стало виявляти себе на зовнішньому рівні. Тому Він наставляв Своїх учнів на путь внутрішнього задоволення і миру із самими собою.

Крім всього іншого, це означало, що треба звільнитися від тривог та неспокою. Ісус повелів Своїм слухачам покластися на Бога, який дає все, що їм треба. «Хто ж із вас, коли журиться, зможе додати до зросту свого бодай ліктя одного?» — запитував Він (Мт. 6, 27). «Отож, не журіться, кажучи: Що ми будемо їсти, чи: Що будемо пити, або: У що ми зодягнемось?... знає Отець ваш Небесний, що всього того вам потрібно. Шукайте ж найперш Царства Божого й правди Його, а все це вам додасться ...» (Мт. 6, 31-34).

Про майбутнє життя. У Символі віри йдеться про майбутнє життя, тобто про вічне життя, яке настане після всезагального воскресіння мертвих, оновлення всього світу і загального суду Христового.

Для праведних людей вічне життя буде настільки радісним і блаженним, що в нинішньому стані ми не можемо навіть уявити його або описати. Святий апостол Павло був Духом Божим, піднесений «до Третього Неба (у Рай, оселі небесної), і чув невимовні слова, які неможливо людині висловити» (2 Кор. 12, 2–4).

Там Господь показав йому оселі для праведників, і він свідчить: «Не бачило око, і вухо не чуло, і на серце людини не приходило те, що Бог приготував тим, хто любить Його» (1 Кор. 2, 9).

Святий апостол Іоанн Богослов у Об'явленні оповідав, що на небесах чув великий голос із неба: «Ось оселя Бога з людьми і Він буде перебувати з ними! Вони будуть Його народом, і Сам Бог буде з ними їхнім Богом. І витре Бог усяку сльозу з очей їхніх, і не буде вже смерті — ані плачу, ані смутку, ані стражань, бо все минулося!» (Об. 21, 3, 4). Чи буде втіха в Царстві небесному? Жодної втіхи тілесної і тимчасової там не буде, згідно науки апостольської: «Бо Царство Боже не пожива й питво, але праведність, і мир, і радість у Дусі Святім» (Рим. 14, 17); «Бо у воскресінні ні женяться і заміж не виходять, але як Анголи ті на небі» (Мт. 22, 30). Такі ото утіхи й радості, що кінця не мають, будуть у Царстві Небесному.

«І місто не має потреби ні в сонці, ні в місяці для освітлення, бо слава Божа освітила його, а світильником його є агнець» (Об. 21, 22, 23).

«І не ввійде до нього ніщо нечисте — ані той, хто чинить мерзоту й неправду, а тільки той, хто записаний у книзі життя агнця» (Об. 21, 27). «...Ночі там не буде» (Об. 21, 25). «...Не

буде потреби в світильниках... бо Господь освіщатиме їх і буде царювати по віки вічні» (Об. 22, 5).

Там уже не буде часу, а буде вічність. Духи праведних будуть у вічній радості, яка ніколи не зменшиться і не наскучить їм, бо дух ніколи не вклоняється.

Таке блаженство праведників буде від споглядання Бога у світлі й славі і від з'єднання з Ним. У блаженстві душі почесного праведника братиме участь і тіло, яке буде прославлено світлом Божим, подібно до тіла Господа Ісуса Христа під час Преображення Його на горі Фавор.

Святий апостол Павло казав: «...сіється в безчесті, устає в славі» (1 Кор. 15, 43). «Тоді праведники засяють, як сонце, у Царстві Отця їхнього» (Мт. 13, 43). «І буде Бог у всьому» (1 Кор. 15, 28).

Стан праведників буде відповідати різним ступеням блаженства залежно від морального достоїнства кожного. Апостол Павло казав: «Інша слава для сонця, інша слава для місяця, інша слава для зірок; бо зірка від зірки відрізняється славою. Так при воскресінні мертвих» (1 Кор. 15, 41–42). «Як ми носили образ земного (Адама), так будемо носити й образ Небесного (Господа Ісуса Христа)» (1 Кор. 15, 49).

Сподіваючись на воскресіння та майбутнє життя, можна сказати, що наша душа безсмертна. Вона буде вічно жити або на небі, або в пеклі. Якщо на землі ми будемо жити благочестиво і робити добрі справи, то наша душа вічно буде блаженствувати на небі. А якщо на цьому світі будемо жити безтурботно, грішитимемо, то помремо в гріхах, не покаявшись щиро, а наша душа буде вічно страждати в пеклі, а саме тіло як воскресне, то буде брати участь або в блаженстві праведника, або в муках грішника.

Щоб не шкодити своїй душі або не робити того, що віддаляє душу від Бога і позбавляє спасіння, — потрібно завжди мати Бога в голові й у серці, частіше думати про духовний світ і безсмертя душі, про її духовні досконалості й блага, про віки блаженств праведних і правічні муки нерозкаяних грішників. Той, хто, забуваючи про небесні скарби, турбується тільки про блага земного життя, подібний до такого купця, який за дешевий товар віддає золото, срібло й коштовності. Усі ми скороминущі, незначні блага цього життя купуємо втратою благ небесних, утратою приготовленого нам вічного блаженства.

Контрольні питання

1. Ставлення Великих учителів християнської Церкви до світської освіти.
2. Проблеми взаємин Церкви і школи в історії християнської педагогіки.

3. Основні проблеми сучасної вітчизняної школи.
4. Порівняльна характеристика християнської і світської педагогіки.
5 Принципи християнського виховання дітей і молоді.
6 Принципи національного виховання дітей і молоді.
7 Християнська чеснота Віра в Новому Завіті.
8 Про любов у Святому Письмі.
9 Про виховання любові до Господа.
10. Про велику надію на Бога в Святому Письмі.
11. Християнські чесноти другої заповіді.
12. Ставлення християн до четвертої заповіді.
13. Хто для нас є ближнім ?
14. Чи можна врятуватись без любові до Господа і ближніх?
15. Як повинен ставитися християнин до людей іншої віри?
16. Що означає бути добрим сином чи донькою?
17. П'ята заповідь про пошану до вчителів, шкільних наставників і старших за віком.
18. Як розумієте «обіцянку» п'ятої заповіді?
19. Як розумієте любов до Батьківщини, народу, його звичаїв і традицій?
20. Що є нормою християнського життя? Яким повинен бути шлюб за християнським ученням?
21. Що є найвищою метою християнства?
22. Якими критеріями вимірюється велич людини і цінність її життя, згідно з християнською мораллю? Чим обмежується свобода людини на землі?
23. "Найстрашніша людина – це байдужа людина". Як ви розумієте ці слова?
24. Як ви розумієте вислів «Ісус Христос – ідеал виховання»?
25. Які функції виконують пастор, священик як педагог і наставник?
26. У чому полягає батьківська любов до дітей?
27. Сутність і зміст виховання християнського миролюбства.

3. ТЕОРІЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ОСВІТИ І НАВЧАННЯ

3.1. Особливості християнського навчання

Християнське навчання (дидактика) — галузь християнської педагогіки. Основні категорії: навчання, навчальна діяльність, викладання (діяльність учителя в ході навчання), учіння (процес пізнавальної діяльності учнів), знання, уміння і навички, принципи, форми, методи і засоби навчання.

В сучасній дидактиці виокремлюють такі методологічні підходи до навчального процесу:

Гуманізація, що передбачає не лише вивчення в школі дисциплін гуманітарного циклу, які наповнюють зміст освіти проблемами людини, а й духовно-особистісну спрямованість кожного навчального предмета, формування стосунків між учителями й учнями, учнів між собою на основі поваги до людини, довіри, доброти, чуйності, уваги, співчуття, віри у позитивність її дій.

Аксеологічний (особистісний) (гр. ахіа — цінність, logos — вчення) підхід дозволяє вивчати явища з точки зору виявлення їх можливостей задовольняти потреби людини, розв'язувати завдання гуманізації суспільства. Людина розглядається як найвища цінність суспільства, а такі цінності як життя, здоров'я, любов, освіта, праця, мир, краса, Батьківщина завжди привертали увагу людей, а їхній розвиток основне завдання гуманістичної педагогіки.

Діяльнісний підхід спрямований на організацію діяльності людини, в якій вона була б активною у пізнанні, праці, спілкуванні, своєму розвитку.

Ресурсний підхід ставить питання про організацію навчання, орієнтованого на пошуки і розвиток потенціальних можливостей кожного школяра. Ресурс визначається як сукупністъ об'єктивно наявних умов і засобів, необхідних для реалізації потенційних можливостей дитини. Навчання повинно бути комфортним, не шкодити здоров'ю, забезпечувати оптимальну динаміку працездатності, самопочуття. Виявлення індивідуальних ресурсів кожного учня, прогнозування їх змін може забезпечувати реалізацію його можливостей.

Системний підхід орієнтує на визначення навчання як цілеспрямованої творчої діяльності людини. Він вимагає розгляду системоутворюючих зв'язків мети, завдань, змісту, форм і методів навчання не ізольовано, а у взаємодії компонентів педагогічного процесу, що дозволяє виявляти загальні системні властивості та якісні характеристики.

Синергетичний (synergos — спільно діючий) підхід, провідним принципом якого науковці називають самоорганізацію, саморозвиток, які здійснюються на основі

постійно активної взаємодії цих систем із зовнішнім середовищем, що веде до змін, становлення нових якостей та ін.

Компетентнісний підхід передбачає аксологічну, мотиваційну, рефлексивну, когнітивну, операційно-технологічну та інші складові результатів навчання, що відбивають прирощення не лише знань, умінь і навичок, а й досвіду емоційно-ціннісного ставлення. Компетентність у сфері самостійної пізнавальної діяльності, засвоєння способів придбання знань із різних джерел інформації є основою компетентності в інших сферах: громадянській, соціально-трудовій, культурно-естетичній діяльності, в побутовій сфері, сфері дозвілля та ін. Ключова компетентність випускника школи має інтегративну природу, тому що її джерелом є різні сфери культури і діяльності: духовної, соціальної, інформаційної, етичної, екологічної тощо.

Як і всі інші науки, дидактика належить до системи гуманітарних загальнолюдських знань, через це має взаємозв'язки практично з усіма науками. Найтісніше вона пов'язана з філософією та соціологією, політологією, педагогічною психологією, логікою, фізіологією людини, кібернетикою та їх конкретними методиками.

Філософія та соціологія дають змогу дидактиці враховувати соціальні особливості життя та діяльності людей, їх уплив на процес навчання. *Політологія* розкриває для дидактики проблеми, пов`язані із упливом політичних явищ та процесів на навчання людей. *Педагогічна психологія* дає змогу враховувати психологічні закономірності та особливості процесу засвоєння знань, умінь, навичок. *Фізіологія людини* збагачує відомості про особливості розвитку людського організму, вищої нервової діяльності людини. *Кібернетика* розкриває закономірності процесів управління, передачі аналізу інформації.

У Римській імперії християнство мало своїх церковних письменників, які були об`єднанані в школи. Такі школи були в Александрії, Антіохії, Кесарії.

Перші твори були написані в школі, заснованій євангелістом Марком, але вони не збереглися, а ті, які збереглись, мають популярний, фантастичний і евристичний зміст. Відомі письменники вийшли з кахетичної школи, яка була заснована в м. Александрії (Александрія збудована біля 332 р. до Різдва Христового, найбільше місто після Риму). Спочатку школа мала за мету навчати поган та неофітів і існувала вже за часів єв. Марка. Наприкінці II ст. утворилася інша школа, яка не лише вивчала основи християнської віри, але й боронила Христову віру від освічених поган і гностиків. Про її перших учителів та її устрій не маємо точних відомостей. Очевидно, що на її організацію мали вплив музей, заснований Птоломеєм,

тогочасний Александрійський університет з багатою бібліотекою, а також вищі єврейські школи. З відомостей, які ми маємо, в Александрійській школі вивчали Святе Письмо. Частково не дотримувались алегоричного напряму, заперечували дослівний зміст окремих місць Святого Письма. Шукали щось таємниче, особливо в Старому Заповіті. Усе ж таки, вивчаючи й критикуючи текст, александрійці мають великі заслуги. Пізніше на їхнє місце прийшли філософи, які хотіли поєднати християнство з поганською філософією та за допомогою цієї філософії дати вище пояснення християнських догм. Але у своїх поглядах вони дотримувались форм і методів платонізму. У платонізмі вони запозичили ідеалізм, що інколи їх приводило до фантазії.

Християнська наука з цієї школи виходила зовні з пристроєм платонізму, а всередині, як теорія, розходилась в окремих місцях з церковним ученням. Незважаючи на окремі хиби, александрійці мали величезні заслуги для поширення, оборони і започаткування наукового трактування християнської віри.

Нам відомий перший провідник александрійської школи — це Пантен із Сицилііі (біля 180 р.), який не залишив ніяких творів, але про нього згадує церковний історик Євсевій. Пантен викладав «живим словом і письмом скарби Святого Письма». Після Пантена школою керували її світочі Климент і Оріген, а пізніше Геракль, Діонісій, Теогност, Пієрій, Петро, Дидим. Біля 1395 р. останній її керівник Родан переїжджає в м. Сіде в Памфілії. На цьому відомості про школу закінчуються внаслідок боротьби проти помилок Орігена і недоцільності алегоричного підходу до тлумачення Святого Письма.

З іншим історико-граматичним напрямком тлумачення Святого Письма підійшли в антіохійській школі, яка й затьмарила славу александрійської школи.

В Антіохії, що була батьківщиною імені «християн» (Дії 11, 26) і мала традицію від апостольських часів утворилася окрема богословська школа з вивчення Святого Письма й на основі догматики, протилежна александійській школі.

Як була започаткована школа, невідомо. Відомості йдуть від пресвітерів Доротея (кін. III ст.) і Лукіяна (312). Церковний історик Євсевій із Кесарії розповідає, що він сам слухав тлумачення Доротея про Святе Письмо. Є припущення, що Доротей — автор твору про життя старозавітних пророків. Про Лукіяна маємо більше відомостей, описано його життя і мученицька смерть. Його батько, Павло із Самосати, був антіохійським єпископом. Очевидно, він перейняв неправльні погляди в науці про Святу Трійцю. За ці погляди вони були обидва відсторонені від церкви трьома антіохійськими соборами. На поглядах Лукіяна вчився Арій, який себе звав «лукіяністом». Лукіян рецензував грецький текст Біблії,

написаний сімдесятьма. Інші твори («Про віру», «Сповідання віри») та листи Лукіяна зникли.

Спочатку антіохійська школа з вивчення Святого Письма, на відміну від александрійської школи, дотримувалася букви тексту і тлумачила Святе Письмо в історично-граматичному напрямі. Стародавні події, описані у Святому Письмі, вважала дійсними історичними подіями. Ця методика тлумачення була прийнята в антіохійській школі в основному й нині прийнята в церкві як основна в тлумаченні Святого Письма.

Антіохійці відрізнялися від александрійців також у науковій теології. Їх теологію характеризує позитивний і практичний напрям. Вони використовували реалізм Арістотеля. При цьому антіохійці дотримувалися старих традиційних формул і тлумачили тексти документів старовини так само буквально, як і Святе Письмо.

Найвизначнішими представниками цієї школи за час її розквіту були: Діодор єп. Тарсу, Іоанн Золотоустий, Теодор — єпископ Мопсвестії, Теодорет — єпископ Кирос, Несторій і Ісидор Пелюсіот. Аполінарій — єпископ Лаодикії — належить до антіохійської школи тільки географічно. Він відстоював в христології науку про двоособовість Ісуса Христа, тим самим порушив цілість людської природи Ісуса Христа, тим самим став предтечею монофізитизму.

З Александрії взяла свій початок школа в Кесарії палестинській. Її заснував вигнаний з Александрії Оріген. З кесарійської школи вийшли відомі церковні письменники: Григорій Чудотворець, Панфіл і Євсевій. Кесарійська школа наслідувала ідеалізм александрійської школи і реалізм антіохійської школи.

Поступово зникало рабство. Рабовласницький устрій суспільства перетворився на феодалізм, що панував у Європі в Середні віки. Становище селянина-хлібороба в Середні віки не можна порівняти зі становище раба. Хлібороб залежав від феодала, мусив певний час працювати на нього, але й феодал мав певні обов'язки щодо селянина: він мусив захищати його від різних нападів.

Під упливом церкви у Середні віки в Західній Європі утворилися в основному такі системи освіти й виховання: церковно-монастирські школи, лицарське виховання, міські школи й університети. Опанувавши елементарні знання, учні монастирських шкіл почали вивчати «сім вільних мистецтв» (граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика). Вершиною навчання вважалося богослов'я.

Лицарські школи готували досвідченних воїнів. У них виробився ідеал лицаря. Лицар боровся за віру Христову, захищав права слабких, заступався за вдів, сиріт і всіх, хто потребував захисту. Цей ідеал настільки високий, що й тепер

шляхетні вчинки називаються лицарськими. В університетах були богословські факультети.

У нові віки вплив церкви на суспільство зменшується, поширюються матеріалістичні й атеїстичні погляди, і все це сприяє поширенню експлуатації людини людиною.

Відхід від релігії, точніше, від християнства, почався з часів Відродження, тобто з XV ст. У філософії періоду Відродження помічається поширення скептицизму, відхід від християнського монотеїзму в бік деїзму. У науці представниками останнього були медик Парацельз, математик Кардан, природничник Помпонацій, що, очолюючи Падуанську школу, заперечував особисту безсмертність душі людини, а відомий природознавець Чезальпіні не визнавав Бога як Творця світу. Різкий відхід від християнства помітний у цей час і в галузі політики та моралі. У цій галузі найвідомішим є твір Макіавеллі під назвою «Князь». В основу його покладені засади сили або, точніше, насильства й підступництва. При цьому потрібно зазначити, що ці засади часто були реалізовані в політиці діячами нового часу. У період Відродження зростає інтерес до природничих наук, що привели до великих відкриттів у галузі астрономії та фізики, чим особливо прославився Коперник і Галілей. Обидва вони були віруючими християнами, але їхні відкриття були потім безпідставно використані в боротьбі з християнством.

У цей період Відродження в освітніх закладах почала відокремлюватись галузь педагогіки, яка отримала назву – *дидактика*. Вважається, що першим почав використовувати цей термін німецький педагог Вольфганг Ратке (1571 —1635), який тлумачив дидактику як наукову дисципліну, що досліджує теоретичні та методичні засади навчання. Статус науки дидактика отримала завдяки працям чеського педагога Я.-А. Коменського, який у книзі «Велика дидактика» (1632) виклав основні принципи навчання і форми його організації: *Навчання є одним із видів праці; у цьому сенсі школа є поприщем праці;*

Якщо що-небудь потрібно повідомити юнацтву навіть і заради (цього) *реального життя, усе це повинно бути таким, щоб, не перешкоджаючи тому вічному життю, і в реальному житті давало б єдину користь;*

Потрібно викладати тільки те, що приносить обґрунтовану користь як у реальному, так і в майбутньому житті;

Яке б заняття не починати, потрібно насамперед збудити в учнів серйозну любов до нього, довести перевагу цього предмету, його користь, приємність ..;

У школі варто привчати всіх учнів застосовувати до справи свої знання й мудрість, формуючи ставлення до речей, що знаходяться в них під руками, ставлення до ближніх, із якими

вони разом живуть і ставлення до Бога, під оком якого вони ходять, так, щоб із користю продовжувати протягом усього життя початий у школі напрямок.

Видатний християнський педагог 17 ст. Я. А. Коменський – автор існуючої класно-урочної системи, поділу учнів на класи, навчального часу — на навчальні роки, чверті з канікулами між ними, щоденних занять на 45-хвилинні уроки і 10—20-хвилинні перерви. Ним були започатковані предметна система викладання за певними програмами і підручниками, екзамени наприкінці року – основоположник сучасної педагогіки.

У розвиток дидактики вагомий внесок зробили французькі просвітники-педагоги XVIII ст. Клод-Андріан Гельвецій (1715— 1771), Дені Дідро (1713—1784), Жан-Антуан Кондорсе (1743— 1794), Жан-Жак Руссо (1712— 1778) та ін. Вони закликали враховувати вікові особливості учнів у навчальному процесі, виступали за активізацію методів навчання, опиралися на досвід та спостереження за учнями, перебудову школи, демократизацію освіти в інтересах народу.

Швейцарський педагог Йоганн-Генріх Песталоцці (1746—1827) спробував поєднати дитячу працю з навчанням; розробив теорію елементарної освіти, згідно з якою процес виховання має бути спрямований від простого до складного, а навчальний процесс побудованим на основі чуттєвих сприймань. На його думку, глибокі знання можна отримати лише за умови послідовного та систематичного навчання.

Німецький філософ і педагог Йоганн-Фрідріх Гербарт (1776—1841) розробив теорію ступенів освіти; намагався вирішити проблему виховуючого навчання, в процесі якого виникають різнобічні інтереси; залишив багато цінних дидактичних порад щодо розвитку в учнів уваги, спостережливості, пам'яті, мови.

Значний внесок у дидактику в XIX ст. зробив німецький педагог Фрідріх-Адольф-Вільгельм Дістервег (1790— 1866), який очолював рух прогресивних учителів проти так званих регулятивів — реакційних освітніх законів прусського уряду, проголошував прогресивні принципи дидактики: природодоцільності, культуродоцільності, самодіяльності; створив дидактичні засади розвиваючого навчання. Він вважав, що засвоєння учнями знань можливе лише за умови виявлення ними активності у процесі навчання.

Російський педагог К. Ушинський (1823—1881) в основу свого бачення завдань педагогіки поклав ідею природодоцільності, народності початкового навчання. Він наполягав, щоб навчання будувалося з урахуванням психологічних особливостей учнів, від учителів вимагав глибоких знань, які виходили б за межі окремого предмета, дотримання таких дидактичних принципів, як систематичність, послідовність, наочність, міцність засвоєння знань. Його

прогресивні дидактичні принципи і методи викладання сповідували В. Водовозов, М. Корф, О. Остроградський та ін.

В Україні у XIX ст. помітною була постать Олександра Духновича (1803—1865), який у Закарпатті, що тоді було у складі Австро-Угорської імперії, створював підручники для народних шкіл, брав активну участь у культурно-освітній діяльності. Його твори «Книга читальная для начинающих», «Краткий землепис для молодых русинов», «Сокращенная грамматика письменного русского язика», «Народная педагогия» певним чином допомогли у відкритті на Закарпатті понад 70 початкових шкіл.

Автором кількох підручників був Борис Грінченко (1863—1910). Незважаючи на заборону царського уряду, він викладав у школах українською мовою, видав «Словарь украинского языка» в 4-х томах, а також «Українську граматику до науки читання й писання».

У теорію навчання значний внесок зробили російські психологи Павло Блонський (1884—1941), Лев Виготський (1896— 1934). Завдяки їх працям дидактика як система навчання в школах у 30-ті роки XX ст. стала більш обґрунтованою, завершеною.

Видатним дидактиком-гуманістом XX ст. був вітчизняний педагог Василь Сухомлинський (1918—1970), який розвинув ідею розумового виховання дитини під час навчання та практичної діяльності у педагогічній справі. У 50—80-х роках XX ст. розробці теоретичних питань дидактики приділяли увагу багато вітчизняних та зарубіжних учених-педагогів, а також психологів.

Дидактика як складова педагогічної науки постійно поповнюється оригінальними ідеями завдяки знахідкам творчо працюючих учителів, педагогів-новаторів. Основними категоріями дидактики є: навчання, навчальна діяльність, освіта, викладання, учіння, знання, уміння, навички, закономірності, принципи, форми, методи навчання.

Навчання — процес взаємодії вчителя та учня, в результаті якого учень засвоює знання, набуває вмінь і навичок. Учитель може навчати учнів безпосередньо або опосередковано — через систему завдань. Метою навчання є свідоме засвоєння учнями знань з основ наук, набуття певних навичок і вмінь, всебічний розвиток на цій основі їх пізнавальних сил і здібностей.

Традиційна педагогіка (О. Савченко) визначає навчання як “спеціально організований, цілеспрямований і керований процес взаємодії вчителів та учнів, спрямований на засвоєння знань, умінь, навичок, формування світогляду, розвиток розумових сил і потенційних можливостей учнів; закріплення навичок самоосвіти відповідно до поставлених цілей”.

З позиції християнської педагогіки в процесі навчання важливо виділити такі дії, які узгоджені з духом і характером виховання, сприяють зростанню учня в таких чеснотах як працелюбність, відповідальність, творча ініціативність тощо.

Для освоєння певного уміння ефективною є така послідовність навчальних кроків:

1. Вчитель подає учневі відповідний зразок дії (образ дії).
2. Учень заохочується до першого кроку самостійної, не репродуктивної дії; вчитель при цьому підтримує учня і допомагає проаналізувати помилки.
3. Вчитель задає найближчу мету і спонукає до дії.
4. Створюються умови для творчого, вільного звершення.

Отже, *навчання* можна визначити як таку цілеспрямовану взаємодію учителя та учнів, яка спрямована на набуття учнями необхідних для добротворіння знань, умінь і навичок і розвиває необхідні для цього християнські чесноти.

Компонентами змісту освіти є:

—знання про світ і способи діяльності інтелектуального і практичного характеру, для християнина знання Святого Письма, відображення його в свідомості у вигляді уявлень, понять, суджень;

—способи діяльності, досвід їх застосування. Втілюються вони в уміннях і навичках учнів, які засвоїли цей досвід;

—досвід творчої діяльності. Оволодіння досвідом творчої діяльності передбачає активність духовного потенціалу, самоаналіз, саморефлексію, перегляд особистих ціннісних орієнтацій; вимагає наявності певних психологічних, характерологічних рис особистості: наполегливості у досягненні мети, незалежності, почуття гідності, чесності у пошуках істини та ін.;

—досвід емоційно-ціннісного ставлення, який передбачає наявність знань, умінь, але не зводиться до них і полягає у формуванні ставлення учнів до освіти, діяльності, наукових знань, моральних норм, ідеалів тощо.

Між компонентами змісту освіти існують зв`язки: кожен з попередніх є умовою функціонування наступних.

Сучасна світська педагогіка (секулярна або нерелігійна) сконцентрована на реалізації *компетентнісного підходу* до формування змісту – одного з шляхів оновлення освіти в Україні, узгодженні його з сучасними потребами, інтеграції до світового освітнього простору.

Залежно від мети, особливостей підготовки учнів розрізняють загальну, політехнічну й професійну освіту. *Загальна освіта* є сукупністю основ науки про природу, суспільство, мистецтво, а також відповідних умінь і навичок, необхідних кожній людині незалежно від професії. *Політехнічна освіта* — сукупітість знань про головні галузі

виробництва й набуття загальнотехнічних умінь, необхідних для участі в продуктивній праці. Її здобувають у процесі вивчення предметів політехнічного циклу: математики, фізики, хімії, біології, географії, а також інших дисциплін — історії, основ держави і права, літератури, трудового навчання. *Професійна освіта* є сукупністю знань, практичних умінь і навичок, необхідних для певної галузі трудової діяльності. Вона забезпечує глибоке вивчення наукових основ з обраного виду праці, формування спеціальних практичних умінь та навичок, виховання майбутніх фахівців. Внаслідок професійного навчання особа набуває певну спеціальність і кваліфікацію.

Світська освіта реформується відповідно до потреб сучасної національної школи. Існують відповідні державні стандарти світської освіти, закріплені у відповідних державних документах: базових навчальних планах, де визначено кількість предметів і навчальних годин. Інваріантна складова забезпечує єдність навчального процесу. Варіативна складова змісту освіти формується загальноосвітнім навчальним закладом з урахуванням особливостей регіону та індивідуальних освітніх запитів учнів (вихованців).

З кожного навчального предмета є навчальна програма. Згідно з навчальними програмами розроблено підручники і навчальні посібники з відповідними до них вимогами.

Все, що було сказано про традиційний та компетентнісно орієнтований навчальні процеси, можна застосувати до християнської освіти. Недільні школи, різні середні і вищі навчальні заклади християнських церков і конфесій мають різні навчальні плани і програми, різний зміст християнської освіти. Немає єдиних стандартів і спільних документів.

Педагогічна категорія "*освіта*" – розглядається християнською педагогікою і має в ній яскраво виражену специфіку. Людина була створена Богом за образом і подобою своєю (1М.1: 26—27; 5: 1—2) – це твердження є визначальним для трактування розглянутого поняття.

Слово «освіта» в російській мові "образование". "Слово "образование" походить від слова "образ": «По образу и подобию своему сотворил Господь человека». Завдання освіти полягає у відтворенні цього образу.

Разом з тим, слово «освіта» етимологічно пов`язане зі словами «світло», «просвіти». У християнській традиції світло символізує самого Ісуса Христа – Сина Божого, а поняття «просвітитися», «наповнитися світлом Христовим» означає засвоїти Істину в усій її глибині, стати причетним до «незабутнього знання» (термін богослова Ст. Максима Сповідника), що тотожно «стати причетним до вічного, блаженного, райського життя». Сам Христос свідчить: Я світло для світу, хто піде за Мною, той не ходитиме в пітьмі, але

матиме світло життя (Ів. 8. 12) Тому справжня освіта неможлива без її Джерела – вчення Христового. «Освіта приносить благі плоди суспільству тільки тоді, коли основною для неї служить віра. Світло однієї наукової освіти, без світла християнської істини – те саме, що світло місяця без сонця, світло холодне і неживе, що не потрапляє всередину і ніколи не зможе зігріти, оживити».

У «Посланні до коринтян» є застереження, щоб освіта не сприймалася як багатознання апостол Павло пише: «Коли я розмовляю мовами людськими та янгольськими, а любові не маю…якщо знаю всі таємниці, і маю всяке пізнання…а не маю любові, — то я ніщо» (1 Кор. 13, 2—3, 8), тому що «знання надимає (хизується), а любов будує (творить) (1 Кор. 8,1).

Крім поняття «світло», в античній та східнохристиянській культурній традиції велике значення має категорія «образ» (грец. Eikon, звідси «ікона»). «Стати освіченим», «просвітитися» означає не лише засвоїти певні знання як логічно пов`язані факти і висновки з них, але й сприйняти цілісну картину, систему образів, «ікону» відповідного вчення.

Тому освітній процес у християнській традиції розглядається також як подання певних образів викладачем і сприйняття, засвоєння цих образів учнем. У праці засвоєння цих образів учень йде як в глибину – щоб проявився образ Божий, закладений в нього самого, так і у висоту – до Першообразу і Світла світу Ісуса Христа.

Отже, *освіта* – це поступове й цілісне визрівання особистості до відповідальності й до Богозданого образу через діяльне пізнання Першообразу – Господа нашого Ісуса Христа.

З історичного аналізу освіти випливає, що той розподіл освіти на світську й духовну, який існує зараз, не є властивим християнській традиції: існує протиріччя двох понять; освіта не може бути не духовною. Священники, єпископи України неодноразово висловлювали думку, що в основі освіти України завжди лежала духовність, християнська мораль, без яких школа, наука не має права на існування. Церква переконана, що школа повинна надати дітям можливість пізнати Бога.

Священик Є. Шестун у книзі «Православна педагогіка» розглядає навчання як педагогічну підтримку вродженої потреби людини в пізнанні Істини й у Богоспілкуванні складає суть навчання. Навчання в сучасній школі визначається як процес соціалізації та професіоналізації, його можна скоріше кваліфікувати як пристосування, а не навчання. У процесі навчання відбувається зміна духовного досвіду, що визначається словом «каяття». Тому Є. Шестун розглядає навчання як окремий випадок каяття, коли людина усвідомлює свою недосконалість, своє незнання, і не тільки усвідомлює, але й прагне до преображення себе. Ці думки підтримують

більшість священників. Вони відображають принципові позиції православної церкви в царині християнської педагогіки.

Наведемо декілька висловів із книги «Отцы, матери, дети. Православное воспитание и современный мир» : «кінцева мета навчання – не в отриманні знаннь і вченості, а в отриманні любові й досвіду благочестивого церковного життя»; «…слова виховання, освіта, просвіта звучать для християнина в їхньому істинному сенсі: коли ми говоримо про освіту, нас цікавить, як зробити так, щоб образ Божий розкрився в людині, коли говоримо про виховання, ми думаємо про те, як наситити духовною їжею наших дітей, пам`ятаючи слова Христа, що Він є істинні Їжа й Питво. Коли міркуємо про просвіту, ми пам`ятаємо слова Літургії Світло Христове просвіщає всіх! Саме про таку педагогіку запитує християнин, саме про це думають і не тільки думають, але над цим працюють педагоги-християни, священники, учителі, письменники…». Отже, *освіта* – це поступове й цілісне визрівання особистості до відповідності її до Богозданого образу через діяльне пізнання Першообразу – Господа нашого Ісуса Христа.

Якщо розглянути категорію *навчання*, то у визначеннях ми побачимо, що тут немає заперечень. Можна сказати так, що *навчання* – це вроджена потреба людини в пізнанні Істини, завдяки якій вона засвоює системні знання, здобуває індивідуальний досвід пізнання і вміння ними оперувати з допомогою Богоспілкування.

З позиції християнської педагогіки в процесі навчання важливо виділити такі дії, які узгоджені з духом і характером виховання, сприяють зростанню учня в таких чеснотах, як працелюбність, відповідальність, творча ініціативність тощо.

Для освоєння певного уміння ефективною є така послідовність навчальних кроків.

1. Учитель подає учневі відповідний зразок дії (образ дії).
2. Учень заохочується до першого кроку самостійної продуктивної дії, вчитель при цьому підтримує учня і допомагає проаналізувати помилки.
3. Учитель задає найближчу мету і спонукає дитину до дії.
4. Створюються умови для творчого, вільного звершення.

Викладання – організація та управління вчителем пізнавальної діяльності учнів, у результаті чого відбувається розвиток і виховання школярів.

Полягає у формулюванні перед учнями пізнавального завдання, повідомленні нових знань, управлінні їх засвоєнням, закріпленням та використанням, у перевірці якості знань, умінь, навичок.

Учіння, з погляду християнської педагогіки, – це процес пізнання Бога, здобуваючи індивідуальний досвід пізнання, використовуючи його в спілкуванні учителів з учнями та студентами навчального закладу та в повсякденному житті.

Знання – факти, відомості про Творця всього видимого і невидимого, системно закріплені у свідомості людини.

Види знань християнської дидактики збігаються з світськими, тому що діти навчаються в світських навчальних закладах.

Характерними особливостями повноцінних знань учнів є:

• *повнота знань (кількість передбачених програмою знань про об'єкт вивчення);*

• *глибина знань (кількість усвідомлених істотних зв'язків певного знання з іншими, що до нього належать);*

• *оперативність знань (готовність і вміння учня застосувати їх у конкретних ситуаціях);*

• *гнучкість знань (швидкість знаходження варіативних способів застосування їх за зміни ситуації);*

• *конкретність та узагальненість знань (розуміння конкретних виявів узагальненого знання, здатність підводити конкретні знання до узагальнень);*

• *системність знань (сукупність знань, яка за своєю структурою відповідає структурі наукової теорії);*

• *усвідомлення знань (розуміння зв'язку між ними через уміння їх застосовувати).*

Знання про навколишній світ поділяються на *теоретичні знання* (поняття, системи понять, теорії, гіпотези, закони і методи науки) і *фактичні знання*, *одиничні поняття* (знаки, цифри, букви, назви, події).

Уміння – здатність свідомо виконувати Божі Заповіді і діяти відповідно до їх вимог.

Навички – автоматизовані, звичні безпомилково виконувати дії відповідно до вимог Святого Письма.

Уміння і навички можуть бути *теоретичними* (в їх основі правила оперування поняттями, вони є результатом аналізу-синтезу) і *практичними* (дії, що регулюються за допомогою повчання Святого Письма).

Останнім часом в дидактиці почали оперувати терміном технологія навчання, під якою в загальному розуміють системний метод створення, застосування й визначення всього процесу навчання і засвоєння знань, з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодію, який ставить своїм завданням оптимізацію освіти.

3.2. Педагогічні технології

Термін «педагогічна технологія» з'явився в освіті порівняно недавно. Щодо навчального процесу його було вжито у 1886 р. англійцем Джеймсом Саллі (1842–1923). Однак дискусія з приводу того, чи існує в природі педагогічна технологія як певний інструмент навчання й виховання, яким може оволодіти кожний педагог, триває дотепер. У ній окреслилося дві

принципові позиції. Прибічники однієї переконані, що виховання й навчання є творчими процесами, інтуїтивним осягненням світу іншої людини і відповідним упливом на цей світ.

Я.А. Коменський, стверджуючи, що школа є майстернею, «живою типографією», яка «друкує» людей. Учитель, на його думку, в педагогічному процесі користується тими засобами для виховання й освіти дітей, що й типографські працівники, створюючи книгу. Технологія навчального процесу, за переконаннями Я.А. Коменського, повинна гарантувати позитивний результат навчання. Функціонально вона має бути своєрідною дидактичною машиною, яка, за умови правильного користування нею, забезпечувала б очікуваний результат. Для цього слід чітко окреслити цілі, вміло вибрати засоби, встановити жорсткі правила їх використання. Усе це свідчить, що Я.А. Коменський розглядав технологізацію як важливий засіб упровадження провідних дидактичних принципів.

Концепція розвитку особистості американського гуманіста Карла Роджерса (1902–1987) ґрунтується на протиставленні когнітивного (засвоєння знань, розвиток особистості учня під неухильним контролем педагога) і дослідного (зорієнтованого на особистісний розвиток та емоційну сферу учня) типів навчання. За твердженням Роджерса, особистий досвід самоцінний для учня і тому є єдиним критерієм оцінювання життєвих подій.

Австро-німецький філософ і педагог, засновник антропософії Рудольф Штейнер (1861–1925) започаткував індивідуальний підхід до виховання дітей, який ліквідовував відокремлене навчання дівчаток і хлопчиків, поділ за соціальними прошарками, ступенем обдарованості і належності до різних віросповідань. Найважливішою проблемою людського мислення Штейнер вважав необхідність «зрозуміти людину як засновану на собі самій вільну особистість». На основі антропософії, яка вивчає людину в тілесному, душевному і духовному аспектах, він створив педагогіку, що охоплює розвиток і саморозвиток цілісної особистості, її здібностей до пізнання, мистецтва, розвитку власних почуттів, моральних задатків і релігійних переживань. Завдання педагога Штейнер убачав у використанні технологій, що розвивають в особистості здатність до орієнтованих на різноманітність світу суджень і умовисновків. Саме цей принцип було покладено в основу навчання і виховання у першій вільній Вальдорфській школі.

Представники «педагогіки творчості» (Ф. Гансберг, Е. Лінде, Г. Шаррельман) засуджували спроби впливати на неповторну особистість дитини за допомогою технології. Будучи переконаними, що до кожної особистості дитини необхідно добирати індивідуальні засоби виховання, вони не

визнавали ідеї і можливості створення педагогічної технології, яка могла б стати ключем до душі дитини.

На відмові від педагогічної технології як інструменту впливу на дитину ґрунтуються традиції «вільного виховання», які започаткували і розвивали в Росії Лев Толстой (1828–1910), Костянтин Вентцель (1857–1947), Луїза Шлегер (1863–1942) та ін. Вони заперечували можливість «технологізувати» педагогічний процес, пропагували ідею створення особливого дитячого світу, «пробудження душі дитини», прагнення зберегти в людині оригінальність і яскравість дитинства, а успішність чи неуспішність роботи навчального закладу оцінювали не на підставі використовуваних технологій, а зважаючи на творчу спрямованість особистості педагога, на створений ним клімат у процесі навчання й виховання.

У колишньому Радянському Союзі педагогічні технології розглядали як засіб реалізації більшовицької ідеології, що надавало їм відповідної політичної заангажованості, вимагало врахування класових характеристик індивіда у процесі цілеспрямованої діяльності тощо. Зміст інформації свідомо добирали з орієнтацією на виховання комуністичної свідомості й моралі. Тобто педагогічні технології використовувались як засіб формування комуністичного світогляду і поведінки.

Однією з перших була створена протягом 20-х років XX ст. педологія (грец. pais (paidos) – дитина і logos – слово, вчення) – комплексна наука про дитину, яка, за задумом її засновників, мала стати антропологічною базою педагогіки. Саме в наукових працях із педології, заснованих на рефлексології (М. Басов, В. Бехтерєв, О. Ухтомський, С. Шацький), уперше згадано термін «педагогічна технологія». Елементами педагогічної технології вважали також уміння оперувати навчальним і лабораторним обладнанням, використовувати наочні посібники. Нормативні педагогічні знання виводили з педології і вибудовували за схемою, згідно з якою конкретні педагогічні впливи повинні відповідати конкретним умовам виховання і віковим особливостям дитини. Педагоги, які сповідували цей підхід, намагалися вивчати побутові, природні, соціальні й культурні чинники середовища, які зумовлювали розвиток дитини, її генетичні, фізіологічні, психологічні, соціальні характеристики як похідні від соціальних умов життя. Цей аспект педагогічної технології був високо оцінений відомими зарубіжними вченими (Д. Дьюї, В. Кілпатрік).

У 30-ті роки XX ст. розпочалася технологічна революція в освітній системі США. Протягом наступних десятиліть зазнало еволюції тлумачення терміна «педагогічна технологія», що породило дискусію про його сутність, структуру і джерела розвитку. Трансформація його змісту від «технології в освіті» до «технології освіти» охоплює чотири періоди.

1.1940–1950 рр. У цей час з`явилися і впроваджувались у навчальний процес технічні засоби запису, відтворення зв`язку та проекції зображення, термін «технологія в освіті», який протягом наступних років під упливом праць із методики застосування різноманітних технічних засобів навчання модифікувався в термін «педагогічні технології».

2. Середина 50-х – 60-ті роки. Протягом цього періоду педагогічна громадськість активно дискутувала щодо суті поняття «педагогічна технологія», внаслідок чого виокремилось два напрями його тлумачення, а відповідно, і суті педагогічної технології як феномену. Представники одного з них виступали за необхідність застосування аудіовізуальних (лат. audio – чую, слухаю і visualis – зоровий) засобів і програмованого навчання (technology in education), прихильники іншого головним завданням вважали підвищення ефективності організації навчального процесу (technology of education), подолання відставання педагогічних ідей від стрімкого розвитку техніки. На цій підставі один напрям був означений як «технічні засоби у навчанні», другий, дещо пізніше, – як «технологія навчання», або «технологія навчального процесу».

3. 70-ті роки XX ст. У системі освіти розпочато модернізацію навчального обладнання і навчальних предметних середовищ як необхідної умови реалізації прогресивних методик і форм навчання. Утверджувалось тлумачення педагогічної технології як вивчення, розроблення та застосування принципів оптимізації навчальної діяльності на основі найновіших досягнень науки і техніки. Завдяки використанню основ інформатики, теорії (грец. tele – далеко і лат. communicatio – зв`язок, повідомлення), педагогічної кваліметрії (галузі педагогічної науки, яка вивчає і реалізує методи кількісного оцінювання якості навчально-виховного процесу), системного аналізу та нових досягнень психолого-педагогічної науки було значно розширено базу педагогічної технології. Тоді ж розпочато підготовку професіональних педагогів-технологів, масове використання таких технічних засобів навчання, як відеомагнітофон, карусельний кадропроектор, поліекран, електронна дошка, синхронізатори звуку та зображення тощо. Педагогіка почала використовувати можливості без машинного програмування, набули популярності створені за принципом програмування посібники, зокрема з педагогіки.

4. 80-ті роки XX ст. – початок XXI ст. На цей період припало створення і розвиток мережі комп’ютерних лабораторій і дисплейних класів. Динамічно розвиваються програмовані, інтерактивні засоби навчання, тривають різноманітні дослідження теоретичних питань педагогічної технології та шляхів її практичного впровадження.

Історію становлення педагогічної технології певною мірою відтворює така схема: задум упровадити інженерний підхід «інженерна педагогіка» –технічні засоби в навчальному процесі – алгоритмізація навчання –програмоване навчання – технологічний підхід – педагогічна технологія (дидактичний аспект) – поведінкова технологія (аспект виховання). Не всі складові педагогічної технології набули однакового розвитку. Особливо складним є створення технології виховання, хоча й ця галузь має вагомі напрацювання, у процесі становлення і функціонування педагогічних технологій простежуються певні тенденції та закономірності. Передусім необхідні об`єктивні та суб'єктивні передумови. Наприклад, педагогічні технології, засновані на ідеях «Школи діалогу культур», «імовірнісна педагогіка» могли утвердитися лише внаслідок кризи педагогічної технології, розробленої на ідеях «розвивального навчання».

Загалом, технологія як феномен є важливою складовою історії людства, формою вираження інтелекту, сфокусованого на розв`язанні важливих проблем буття, синтезом розуму і здібностей людини.

З визнанням педагогічної технології важливим чинником навчально-виховного процесу не припинялися спроби з`ясування її сутності та особливостей. З одного боку, це спричинено поглибленням наукового і практичного інтересу до педагогічних технологій як засобу підвищення ефективності навчально-виховного процесу, з іншого – розвитком конкретних педагогічних технологій, коли розкривалися нові їх універсальні сутнісні дані.

Потреба в розробленні технологічних конструкцій виникла у зв'язку з ідеєю управління педагогічним процесом. Реалізація її стала можливою на основі системного підходу, що дає змогу порівняти різноманітні педагогічні вміння, які у своїй сукупності гарантують результат.

Розробленню нової технології, як правило, передують нові потреби (цілі) суспільства, наукові відкриття або результати наукових досліджень. Наприклад, виникненню програмованого навчання передували розвиток кібернетики та інформатики, створення електронно-обчислювальної техніки; виникненню й розвитку проблемного навчання – дослідження закономірностей розвитку мислення, вчення російського психолога Льва Виготського (1896–1934) про зону найближчого розвитку. Філософські, психологічні дослідження з проблем людської діяльності допомогли формуванню діяльнісного підходу в навчанні та обґрунтуванню контекстного навчання, моделюванню професійної діяльності в навчальному процесі.

Процес становлення нової педагогічної технології охоплює такі етапи: виникнення суспільної потреби – фундаментальні

дослідження в галузі психології, прикладні психолого-педагогічні дослідження – розроблення нових технологій – відображення новостворених технологій у навчально-програмній та навчально-методичній документації.

В освітній практиці педагогічна технологія може функціонувати на таких рівнях:

1. Загальнопедагогічний рівень функціонування педагогічної технології. Загальнодидактична, загальновиховна технологія репрезентує цілісний освітній процес у регіоні, освітньому закладі, на певному рівні навчання чи виховання. У такому вигляді педагогічна технологія тотожна педагогічній системі, оскільки вона містить сукупність цілей, змісту, засобів і методів навчання (виховання), алгоритм діяльності суб`єктів і об`єктів навчально-виховного процесу.

2. Предметно-методичний рівень функціонування педагогічної технології. Йдеться про застосування педагогічної технології як окремої методики, тобто як сукупності методів і засобів реалізації певного змісту навчання та виховання в межах одного предмета, групи, в діяльності педагога.

3. Локальний (модульний) рівень функціонування педагогічної технології. Зорієнтована на цей рівень педагогічна технологія реалізується як технологія окремих частин навчально-виховного процесу, розв’язання окремих дидактичних і виховних завдань (технологія окремих видів діяльності, формування понять, виховання окремих особистісних рис тощо).

У зв`язку з цим правомірним є розмежування таких понять, як «освітня технологія», «педагогічна технологія», «технологія навчання (виховання, управління)», оскільки кожне з них має свою ієрархію цілей, завдань, змісту.

Об’єднують освітню, педагогічну технологію, а також технологію навчання (виховання, управління) актуальні для певного історичного етапу освітні концепції, педагогічні парадигми (системи поглядів).

Освітня технологія відображає загальну стратегію розвитку освіти, єдиного освітнього простору. Призначення освітніх технологій полягає у розв’язанні стратегічних для системи освіти завдань: прогнозування розвитку освіти, проектування і планування цілей, результатів, основних етапів, способів, організаційних форм освітньо-виховного процесу. Такими освітніми технологіями є концепції освіти, освітні закони, освітні системи. У сучасній Україні такими освітніми технологіями є гуманістична концепція освіти, Закон України «Про освіту», система безперервної освіти (дошкільний, шкільний, вузівський, поствузівський рівні) та ін.

Педагогічна технологія відображає тактику реалізації освітніх технологій у навчально-виховному процесі за наявності певних умов. Педагогічні технології акумулюють і

виражають загальні ознаки та закономірності навчально-виховного процесу незалежно від конкретного навчального предмета. Кожна конкретна педагогічна технологія відображає модель навчально-виховного та управлінського процесів у навчальному закладі, об'єднує в собі їх зміст, форми і засоби. Вона може охоплювати й спеціалізовані технології, що застосовуються в інших галузях науки і практики – електронні, нові інформаційні технології, промислові, поліграфічні, валеологічні (які зберігають здоров`я) тощо.

Технологія навчання (виховання, управління). Цей тип технології моделює шлях освоєння конкретного навчального матеріалу (поняття) в межах відповідного навчального предмета, теми, питання. За багатьма параметрами вона є наближеною до окремої методики. Дидактична технологія охоплює зміст, форми, методи навчання. Специфічні зміст, форми і методи властиві й технології виховання або управління. У структурі технології навчання (виховання, управління) виокремлюють підрівні:

– кількість технологічних етапів;

–ступінь технологічності;

– складність технологічності;

– гнучкість і мобільність технології тощо.

З'ясування цих параметрів забезпечує прийняття виваженого рішення про доцільність упровадження конкретної технології навчання, виховання.

Важливими теоретичною і практичною проблемами є співвіднесення дидактичних систем і технології навчання. Щодо цього в орієнтації педагогічної свідомості окреслилося такі два напрями:

1. *Технологічний напрям організації педагогічного процесу*. Спрямований він на ефективність навчання, розроблення критеріїв засвоєння, формування і підсумування оцінювання, подання інформації та етапів її засвоєння, конкретизацію навчальних цілей, корекцію зворотного зв`язку, повне засвоєння знань, умінь і навичок.

2. *Гуманістичний напрям організації педагогічного процесу*. Прибічники його головною метою своєї діяльності вважають формування і розвиток критичного, творчого мислення.

Перший напрям реалізується за допомогою «технології навчання», другий – за допомогою моделей навчання, передусім, дослідницької, комунікативно-діалогової, дискусійної та ігрової. Модель навчання тлумачиться як окреслена схема або план діяльності педагога у навчальному процесі. Її стрижнем є організована вчителем діяльність учнів. Якщо технологічно орієнтована модель передбачає репродуктивний характер діяльності учнів, то пошукова – продуктивний, пошуковий.

Середовищем реалізації педагогічної технології є технологічний процес. *Технологічний процес* – система технологічних одиниць, зорієнтованих на конкретний педагогічний результат.

На педагогічний результат технологічного процесу впливають рівень майстерності педагога, ступінь розвитку кожної дитини, психологічний клімат у колективі тощо. Педагог повинен уміти трансформувати знання і вміння, тобто володіти технологією отримання запланованого результату. Суттєвою особливістю педагогічної технології є гарантування кінцевого результату і проектування майбутнього навчального процесу.

Останнім часом увійшов у вжиток термін «інноваційна педагогічна технологія». Одні дослідники тлумачать його як цілеспрямоване систематичне та послідовне впровадження в практику прийомів, способів педагогічних дій і засобів, які охоплюють цілісний навчально-виховний процес від визначення його мети до одержання очікуваних результатів, інші – як комплексний, інтегрований процес, що охоплює суб`єктів, ідеї, способи організації інноваційної діяльності і забезпечує результативність нововведення. За іншими підходами до інновацій зараховують не просто створення нових засобів, а й сутнісні зміни, які виявляються в новому способі діяльності, стилі мислення. У цьому контексті вважають інноваційними підходи, що перетворюють характер навчання щодо його цільової орієнтації, взаємодії педагога й учнів, їх позиції в навчальному процесі.

Водночас висловлюються думки щодо обмеження використання поняття «технологія – у педагогіці, доцільності функціонування його лише у сфері дидактики, оскільки визначити діагностичну мету чітко і якісно можна лише у навчанні. Нею може бути засвоєння певного обсягу навчального матеріалу, способів дій при підготовці до професійної діяльності тощо. Цей підхід аргументується тим, що якість засвоєного конкретного матеріалу можна легко проконтролювати й оцінити.

Складність, багатогранність педагогічної діяльності є чинником, що відкриває простір для багатьох педагогічних технологій, динаміка продукування яких постійно зростає. Широкий спектр, багатоваріантність педагогічних технологій зумовлюють необхідність їх класифікації. Найдосконалішою серед багатьох вважають класифікацію, за якою педагогічні технології згруповано за різноманітними системними та інструментально значущими ознаками. Відповідно, в сукупності педагогічних технологій виокремлено:

1. За рівнем застосування:

– загально педагогічні (стосуються загальних засад освітніх процесів);

– предметні (призначені для вдосконалення викладання окремих предметів);
– локальні та модульні (передбачають часткові зміни педагогічних явищ).
2. За провідним чинником психічного розвитку:
– біогенні (провідна роль належить біологічним чинникам);
– соціогенні (переважають соціальні чинники);
– психогенні (провідна роль належить психічним чинникам).
3. За філософською основою:
– матеріалістичні та ідеалістичні;
– діалектичні та метафизичні;
– наукові та релігійні;
– гуманістичні й антигуманні;
– антропософські (грец. antropos – людина і sophia – мудрість) і теософські (засновані на вченнях про всезагальний абсолют, божественну суть усіх речей);
– вільного виховання та примусу тощо.
4. За науковою концепцією засвоєння досвіду:
– асоціативно-рефлекторні (в основу покладено теорію формування понять);
– біхевіористські (англ., behavior(u)rism, від behavior(u)r – поведінка) (за основу взято теорію научіння);
– розвивальні (ґрунтуються на теорії розвитку здібностей);
– сугестивні (засновані на навіюванні);
– нейролінгвістичні (засновані на нейролінгвістичному програмуванні);
– гештальттехнології (нім. Gestalt – цілісна форма, образ, структура і технологія) та ін. (засновані на психотерапевтичному впливі).
5. За ставленням до дитини:
– авторитарні (засновані на чіткій надмірній регламентації);
– дидактоцентристські (центровані на навчанні);
– особистісно-орієнтовані (гуманно-особистісні, технології співробітництва, технології вільного виховання).
6. За орієнтацією на особистісні структури:
– інформаційні (формування знань, умінь, навичок);
– операційні (формування способів розумових дій);
– емоційно-художні й емоційно-моральні (формування сфери естетичних і моральних відносин);
– технології саморозвитку (формування самоуправляючих механізмів особистості);
– евристичні (розвиток творчих здібностей);
– прикладні (формування дієво-практичної сфери) технології.
7. За типом організації та управління пізнавальною діяльністю:
– структурно-логічні технології навчання (поетапне формулювання дидактичних завдань, вибору способу їх

розв’язання, діагностики та оцінювання одержаних результатів);

– інтеграційні технології (дидактичні системи, які забезпечують інтеграцію різнопредметних знань і вмінь, різних видів діяльності на рівні інтегрованих курсів, навчальних тем, навчальних проблем та інших форм організації навчання);

– ігрові технології (ігрова форма взаємодії педагога і дітей, яка сприяє формуванню вмінь розв`язувати завдання на основі компетентного вибору альтернативних варіантів через реалізацію певного сюжету). В освітньому процесі використовують театралізовані, ділові, рольові, комп`ютерні ігри, імітаційні вправи, ігрове проектування та ін.;

– комп`ютерні технології (реалізуються в дидактичних системах комп`ютерного навчання на основі взаємодії «вчитель – комп`ютер – учень» за допомогою інформаційних, тренінгових, розвивальних, контролюючих та інших навчальних програм);

– діалогові технології (пов`язані зі створенням комунікативного середовища, розширенням простору співробітництва на суб`єкт–суб`єктному рівні: «учень–учитель» , «учитель – автор», «учень – автор» та ін.);

– тренінгові технології (система діяльності щодо відпрацювання певних алгоритмів навчально-пізнавальних дій і способів розв’язання типових завдань у процесі навчання – тести, психологічні тренінги інтелектуального розвитку, розв`язання управлінських задач).

Педагоги-практики розробляють авторські технології, які по`єднують у різних варіантах елементи апробованих технологій. Як правило, всі вони зорієнтовані на реалізацію змісту і досягнення мети різнорівневого і різнопрофільного навчання.

На основі однієї теорії навчання можуть вибудовуватися різні технології. Так, асоціативно-рефлекторна психологічна теорія породила варіантні технології навчання, які по-різному поєднують слово і наочність. Теорія проблемного навчання покладена в основу технологій, що розвивають творчі здібності, пізнавальну активність, інтерес, самостійність особистості. Водночас побудова на одній теорії, концепції кількох технологій навчання не є свідченням їх ідентичності. Вони завжди будуть відрізнятися за кількісними і якісними параметрами. У зв`язку з цим важливо мати цілісну систему засобів опису педагогічних технологій, враховуючи, що кожна з них містить концептуальний, змістовий та процесуальний аспекти.

Будучи наділеною всіма ознаками системи, що типологічно ріднить її з усіма соціальними системами, педагогічна технологія має специфічні сутнісні ознаки, які виокремлюють

її як самодостатній неповторний феномен. До таких специфічних сутнісних ознак належать:

– концептуальність (передбачає опору технології на конкретну наукову концепцію або систему уявлень);

– діагностичне визначення цілей і результативності (полягає в гарантованому досягненні цілей, ефективних результатів за оптимальних затрат для досягнення певного стандарту навчання);

– економічність (виражає якість, яка забезпечує резерв навчального часу, оптимізацію праці педагога і досягнення запланованих результатів у найстисліші строки);

– алгоритмізованість, проектованість, цілісність, керованість (передбачає легке відтворення конкретної технології будь-яким педагогом у будь-якому освітньому закладі). Кожний етап і прийом роботи повинен зумовлюватися математично точно і передбачати можливість заміни іншим. Керованість пов`язана з можливістю чіткого визначення мети, планування, проектування педагогічного процесу, поетапної діагностики;

– коригованість (можливість постійного оперативного зворотного зв`язку, послідовно орієнтованого на чітко визначені цілі). У цьому плані ознаки коригованості, діагностичного визначення мети і результативності тісно взаємопов’язані і доповнюють одна одну. Система контролю та оцінювання розвитку має забезпечувати щоденну фіксацію динаміки зміни стану навичок, знань, тобто кожна дія педагога повинна зумовлюватися точною діагностикою стану об`єкта;

– візуалізація (характерна для окремих технологій, передбачає використання аудіовізуальної та електронно-обчислювальної техніки, а також конструювання та застосування різноманітних дидактичних матеріалів і оригінальних наочних посібників).

Не позбавлені рації намагання виокремити ще такі ознаки педагогічної технології:

– декомпозиція педагогічного процесу на взаємопов’язані етапи (чим відповіднішим є опис етапу педагогічної технології реальному стану певного процесу, тим вища ймовірність досягнення успіху під час її розроблення й реалізації);

– координованість і поетапність дій, спрямованих на досягнення запланованого результату (послідовність і порядок виконання дій повинні базуватися на внутрішній логіці процесу);

– однозначність виконання передбачених процедур і операцій (необхідна умова досягнення адекватних поставленій меті результатів: чим значніші відхилення в діях суб`єкта від приписаних технологією параметрів, тим реальніша і серйозніша небезпека деформувати весь процес і одержати результат, що не відповідає очікуваному).

Будь-ака педагогічна технологія виражає певний концептуальний підхід до освіти, тому для порівняння технологій необхідно дотримуватися універсальної методології проектування та експертизи, послуговуючись апробованою системою критеріїв оцінки педагогічних технологій навчання. Параметри цієї системи дають змогу охарактеризувати конкретну педагогічну технологію на етапах її проектування, функціонування, оцінювання результатів.

Проблемно-розвивальне навчання — система регулятивних принципів діяльності, цілеспрямованості та проблемності правил взаємодії викладача та учнів, вибору і вирішення способів та прийомів створення проблемних ситуацій і вирішування навчальних проблем.

Суть його полягає в пошуковій діяльності учнів, яка починається з постановки питань (створення проблемної ситуації), продовжуючись у розв'язанні проблемних завдань, у проблемному викладі знань учителем, у різноманітній самостійній роботі учнів. Такий підхід передбачає належний рівень підготовленості, зацікавленості учня у пошуку невідомого результату.

Система методів проблемно-розвивального навчання ґрунтується на принципах цілеспрямованості (відображають передбачувані, плановані результати свідомо організованої діяльності), бінарності (складається з діяльності викладача й учнів) та проблемності (визначають рівень складності матеріалу і труднощі в його засвоєнні). І формують показовий (показове викладання), діалогічний (діалогічне викладання), евристичний (евристична бесіда), дослідницький (дослідницькі завдання), програмований (програмовані завдання) методи.

Показовий метод проблемно-розвивального навчання. Цю систему утворюють взаємодії викладача й учнів на основі створення інформаційно-пізнавальної суперечності між раніше засвоєними знаннями та новими фактами, законами, правилами і положеннями з метою пояснення учням суті нових понять і формування уявлення про логіку вирішення наукової проблеми. Викладач пояснює навчальний матеріал, формулює проблему, що виникла в історії науки, способи її вирішення вченими. Учні залучаються до активної репродуктивної діяльності, спостерігають, слухають, осмислюють логіку наукового дослідження, беруть участь у доведенні гіпотези, перевірці правильності вирішення навчальної проблеми. При цьому педагог формує низький (виконавчо-інструктивний) рівень проблемності, властивий діяльності за інструкцією (як діяти в конкретній ситуації), розириває логіку вирішення навчальної проблеми.

Цей метод використовують за невідповідності між раніше засвоєними учнями знаннями і необхідними їм для вирішення навчальної проблеми.

Діалогічний метод. Викладач та учні взаємодіють на основі створення інформаційно-пізнавальної суперечності між раніше засвоєними знаннями та новими практичними умовами їх використання з метою спонукання учнів до участі в постановці, вирішенні проблем, засвоєнні нових понять та способів дії.

Виклад навчального матеріалу відбувається у формі бесіди-повідомлення. Вказуючи на суперечності між фактами, явищами, викладач створює проблемні ситуації, спонукаючи учнів до участі в постановці проблеми, висуненні припущень, доведенні гіпотези. Це сприяє формуванню в учнів умінь і навичок мовленнєвого спілкування та самостійної пізнавальної, пошукової діяльності.

Сутність діалогічного методу навчання полягає у створенні другого типу проблемної ситуації (рідше — першого типу) — суперечності між раніше засвоєними знаннями та новими практичними умовами їх використання. Цей метод є «перехідним» від методів викладання навчального матеріалу до методів організації самостійної пізнавальної діяльності учнів. При його застосуванні формують середній (виконавчо-дослідницький) рівень проблемності, характерний для діяльності з використанням дослідницьких і виконавчих процедур, необхідних для практичних робіт. Використовують його за незначної невідповідності між раніше засвоєними учнями знаннями, вміннями і необхідними для вирішення навчальної проблеми.

Евристичний метод. Використання його передбачає взаємодію викладача й учнів на основі створення інформаційно-пізнавальної суперечності між теоретично можливим способом вирішення проблеми і неможливістю застосувати його практично, з метою організації самостійної роботи учнів щодо засвоєння частини програми за допомогою проблемно-пізнавальних завдань.

Викладач, визначивши обсяг, рівень складності навчального матеріалу, викладає його у формі евристичної бесіди, дискусії чи дидактичної гри, поєднуючи часткове пояснення нового матеріалу з постановкою проблемних питань, пізнавальних завдань чи експерименту. Це спонукає учнів до самостійної пошукової діяльності, оволодіння прийомами активного мовленнєвого спілкування, постановки й вирішення навчальних проблем.

Важливо при цьому пояснити матеріал, який учні не можуть засвоїти самостійно, формуючи високий (дослідницько-логічний) рівень проблемності, властивий діяльності в новій ситуації, коли алгоритм дії невідомий. У такій діяльності мають переважати логічні процедури аналізу, порівняння, узагальнення.

Сутність евристичного методу навчання полягає у створенні третього типу проблемних ситуацій (рідше — другого) —

суперечності між теоретично можливим способом вирішення проблеми і практичною його нездійсненністю. Його використовують у випадку значного обсягу в учнів опорних знань та вмінь, необхідних для вирішення навчальної проблеми.

Дослідницькцй метод. Його реалізують через взаємодію викладача й учнів на основі створення інформаційно-пізнавальної суперечності між теоретично можливим способом вирішення проблеми і неможливістю застосувати його практично з метою самостійного засвоєння учнями нових понять, способів інтелектуальних і практичних дій.

Викладач разом з учнями створює проблемну ситуацію, спонукає їх до самостійної практичної роботи зі збирання та систематизації фактів (фактичний матеріал учні добирають із книг або експерименту), пошукової діяльності (аналіз фактів, постановка проблеми і її вирішення), організовує творчу, самостійну роботу, дає проблемні завдання із зазначенням мети роботи (проблемні ситуації виникають під час виконання навчальних завдань, що мають не тільки теоретичне, але й практичне значення). При цьому формується високий (дослідницько-евристичний) рівень проблемності, властивий для діяльності в новій ситуації, алгоритм якої невідомий (у діяльності переважають евристичні процедури, пов'язані з висуненням гіпотез, пошуком та використанням аналогії у міркуваннях).

Використовують цей метод за значної відповідності між раніше засвоєними знаннями та вміннями і тими, які необхідні учням для вирішення навчальної проблеми.

Програмований метод. Стрижнем його є взаємодія викладача й учнів на основі створення інформаційно-пізнавальної суперечності між практично досягнутим результатом і нестачею в учнів знань для його теоретичного обґрунтування шляхом поетапного поділу навчального матеріалу на питання й завдання та організації самостійного вивчення нового (або повторення раніше вивченого) матеріалу частинами.

Викладач створює проблемну ситуацію на основі постановки запитань і проблемних завдань. Шляхом поетапного роздріблення навчального матеріалу з постановкою до кожної його частини питань і завдань він спонукає учнів до самостійної теоретичної роботи з визначення алгоритму пошуку вирішення проблеми, активної участі у створенні проблемної ситуації, висунення припущень, доведення гіпотези і перевірки правильності вирішення.

Сутність цього методу полягає у створенні четвертого типу проблемних ситуацій (рідше — третього) — суперечності між практично досягнутим результатом і нестачею в учнів знань для його теоретичного обґрунтування. Використовують його за

значної відповідності між раніше засвоєними знаннями та вміннями учнів і тими, які необхідні їм для вирішення проблеми.

Система розвиваючого навчання Л. В. Занкова. Виходячи з того, що звичайне початкове навчання, що спирається на традиційну дидактику, не забезпечує належного психічного розвитку дітей, Занков Л. В. поставив завдання побудувати нову дидактичну систему, засновану на взаємозалежних принципах:

— навчання на високому рівні труднощів;
— ведуча роль теоретичних знань;
— високий темп вивчення матеріалу;
— усвідомлення школярами процесу навчання;
— систематична робота над розвитком усіх учнів.

Розвиваючий ефект системи Л.В. Занкова свідчить про те, що традиційне початкове утворення, що культивує в дітей основи емпіричної свідомості і мислення, робить це недостатньо зовсім і повно.

Відповідно до поглядів Л. В. Занкова, що розвивальне значення має саме навчання: "Процес навчання виступає як причина, а процес розвитку школяра як наслідок".

Друга група дослідників указувала, що в такому розумінні відсутня ідея про ланку між навчанням і розвитком, про їхні складні динамічні залежності, що не дозволяють охопити зв`язок причини і наслідку наперед даною формулою. Крім зовнішньої детермінації з боку навчання процесові розвитку властива внутрішня зумовленість. Залишається відкритим питання: у чому конкретно складається ця зумовленість.

Дидактико-методичні розробки Л.В. Занкова охоплюють тільки початкову школу, однак учитель середньої школи повинен враховувати характер навчальної діяльності і рівень сформованості пізнавальних здібностей на початковому етапі навчання.

Система розвиваючого навчання Д. Б.Ельконина і В. В.Давидова. Колектив, створений Б.Д. Ельконіним, у своїй експериментальній роботі прагнув точно додержуватися істотних моментів гіпотези Л. С. Виготського і на широкому фактичному матеріалі перетворити її в розгорнуту теорію розвиваючого навчання. Це зажадало розробки декількох допоміжних теорій, що конкретизували і поглибили основні моменти гіпотези Л. С. Виготського.

Насамперед, виявлені основні психологічні новотвори молодшого шкільного віку — це навчальна діяльність і суб`єкт, абстрактно-теоретичне мислення, довільне керування поведінкою. Було так само виявлено, що традиційне початкове навчання не забезпечує повноцінного розвитку в молодших школярів цих новотворів, не створює в роботі з дітьми необхідних зон їхнього найближчого розвитку, а тренує і

закріплює ті психічні функції, що у своїй основі виникають у дітей ще в дошкільному віці (почуттєве спостереження, емпіричне мислення, утилітарна память тощо). Необхідно було організувати (спочатку в експериментальному порядку) таке навчання молодших школярів, що могло б створювати в них необхідні зони найближчого розвитку, що перетворюються згодом у необхідні новоутворення. Така робота почата наприкінці 1950-х рр. і продовжується цим колективом дотепер. За цей період була розроблена психологічно обґрунтована дидактико-методична система розвиваючого навчання в початковій школі. Ця система одержала широке поширення з початку 1990-х рр. У другій половині 1990-х рр. виникає необхідність розробки дидактико-методичної роботи для середньої школи. Цю роботу сьогодні продовжує Б. Д.Ельконин.

На основі відповідних передумов була так само розроблена допоміжна теорія, що розкриває на сучасному логіко-психологічному рівні зміст основних типів свідомості і мислення й основних видів відповідних їм розумових дій (Давидов В. В.).

З позиції колективу Ельконина в основі психічного розвитку молодших школярів лежить формування в них навчальної діяльності в процесі засвоєння ними теоретичних знань за допомогою виконання змістовного аналізу, планування, рефлексії (теорія навчальної діяльності і її суб`єкта представлена в роботах Давидова В. В., Репкина В. В., Цукерман Г. А., Ельконина Д. Б., Ломпшера И. та ін.). Здійснення дітьми цієї діяльності визначає розвиток їхньої пізнавальної й особистої сфери. Розвиток суб'єкта цієї діяльності відбувається в самому процесі її становлення, коли дитина поступово перетворюється, в що учиться, що змінює й удосконалює саму себе.

Набуття дитиною потреби в навчальній діяльності, що відповідають мотивам сприяє зміцненню бажання учитися. Оволодіння навчальними діями формує уміння учитися. Саме бажання й уміння учитися характеризує школяра як суб`єкта навчальної діяльності.

Яким чином вибудовується навчальний процес? Навчальна діяльність школяра проходить у співробітництві один з одним і з дорослими, у спільному пошуку, коли дитина не одержує готових знань, а напружує свій розум і волю. Систему розвивального навчання можна використовувати в недільній і духовній школах.

Особистісно-орієнтоване навчання. У сучасній християнській педагогіці розглядається питання особистісного підходу в навчанні та вихованні. Раніше такий підхід не знаходив відображення в християнському навчанні і вихованні дітей, оскільки церковне виховання не орієнтувало педагога на

те, щоб зрозуміти індивідуальність кожної дитини і допомогти їй проявити вроджені таланти. Це потрібно виправляти, бо головною християнською тезою є те, що кожна душа унікальна і що завдання духівника – визначити для кожної людини конкретно, що необхідно для її духовного росту. Митрополит Володимир у своїй книзі «Христос – Спаситель – Начальник мира» відзначає, що за православним переданням немає межі духовного росту, і кожен повинен зростати відповідно до своїх сил.

Основою створення особистісно-орієнтованого навчання стали ідеї гуманізації освіти (Д. Дьюї, А. Маслоу, К.Роджерс, В. Сухомлинського), визначення індивідуальності, самобутності, самоцінності кожної людини, що вимагає забезпечення розвитку і саморозвитку особистості учня.

Сутнісними ознаками особистісно-орієнтованого навчання є: суб'єкт-суб'єктне гуманне співробітництво всіх учасників навчального процесу; діагностично-стимуляційний спосіб організації пізнання; діяльнісно-комунікативна активність учнів; проектування вчителем (учнями) індивідуальних досягнень в усіх видах діяльності; врахування в змісті, методиках особистісних потреб і можливостей людини у здобутті якісної освіти. Умовою і результатом особистісно-орієнтованого навчання є формування в учнів бажання і здатності самостійно вчитися, шукати в різних джерелах інформацію і застосовувати нові знання, виробляти вміння діяти, прагнути творчості та саморозвитку.

Особистісно-орієнтоване навчання передбачає рівноправні позиції вчителя та учня. За таких умов учитель не стільки навчає і виховує, скільки актуалізує, стимулює учня, створює умови для самореалізації, особистісного зростання у різноманітній діяльності.

За особистісно-орієнтованого навчання об'єктом формування є особистісний досвід учня як результат усвідомлення змісту навчання. Засобом навчання і його розвитку є активна творча діяльність, у якій учень не стільки засвоює знання, уміння й навички, скільки створює для себе систему знань, новий суспільно значущий досвід, займається саморозвитком. Така діяльність слугує педагогічним стимулятором набуття особистісного досвіду у навчальному процесі.

Особистісно-орієнтоване навчання забезпечує умови для: дидактичного вибору учнем (використання навчального матеріалу різного за змістом, видом, формою; вибір способів виконання навчальних завдань; використання індивідуальних програм навчання); пізнавальної активності та творчої самостійної діяльності (використання діалогічно-дискусійних, інтерактивних технологій навчання, заохочення учнів до пошуку власних способів дій та їх рефлексії, стимулювання до

самооцінки); спрямованості роботи вчителя на навчальні можливості кожного учня (складання індивідуальної картки його особистісного, пізнавального розвитку, індивідуальної колекційної програми навчання); зміни форми комунікації у навчальному процесі (з викладацького монологу – однобічна комунікація, до багатопозиційного навчання у формі полілогу, де відсутня строга концентрація на точці зору вчителя); взаємообміну між вчителем і учнями рольовими функціями (діалогічна взаємодія, спільне визначення мети діяльності, створення ситуацій вільного вибору, взаємооцінювання, пошук і репрезентація навчального матеріалу). Особистісно-орієнтоване навчання робить учня активним співрозмовником і співробітником, суб'єктом навчальної діяльності.

Особистісно-орієнтоване навчання найкращим чином відповідає творчому розвитку учнів, оскільки воно спрямоване на задоволення інтересів і потреб дитини, будується з урахуванням її індивідуальних особливостей, принципів гуманістичного напрямку в психології та педагогіці.

Принципи гуманістичної педагогіки відбивають, по суті, глибинне розуміння самої педагогіки, а тому тією чи іншою мірою визнаються всіма педагогічними школами.

Основною її ідеєю є концентрація уваги педагога на цілісній особистості учня, створенні умов розвитку не тільки його інтелекту, але й духовності, емоційних, естетичних і творчих задатків.

На нашу думку, для розвитку дитини в умовах традиційного навчання можуть і повинні використовуватися особистісно-орієнтовані технології. Більше того, вони досить вільно вписуються у традиційну систему навчання за таких умов:

• учитель змінює сам підхід до процесу навчання до учня, усвідомлює, що в педагогічному процесі учень, а не вчитель є центральною фігурою;

• пізнавальна діяльність учнів, а не репродуктивне навчання стає головним у процесі навчання;

• самостійне набуття і, особливо, можливість застосування отриманих знань стають пріоритетними, а не засвоєння й відтворення готових знань;

• спільні міркування, дискусії, дослідження, а не запам'ятовування й відтворення знань набувають особливого значення;

• у процесі спілкування з учнем у будь-яких ситуаціях неодмінно виявляється повага до особистості;

• учитель враховує особливості фізичного, духовного, морального розвитку цілісної особистості дитини, а не окремих її рис.

Для забезпечення повного розвитку особистості у навчально-виховному процесі необхідно розвивати індивідуальні стилі пізнавальної діяльності кожного учня.

Особливого значення набуває роль учителя, його професіоналізм, уміння діагностувати, враховувати індивідуальні особливості учнів не тільки в академічних знаннях, але й у психологічному аспекті, готувати відповідні навчальні матеріали, плани, програми. Усе це потребує від учителя високої професіональної майстерності, такту, цілком певних особистісних рис.

З усього різноманіття педагогічних технологій гуманістичної спрямованості особливої уваги заслуговують ті, що можуть досить органічно і легко бути інтегровані у традиційне навчання, тому що розвиток освіти має йти еволюційним шляхом, кожне нововведення повинне бути ретельно підготовлене і передбачає, перш за все, його усвідомлення й освоєння вчителями.

Метод проектів є однією з педагогічних технологій, яка відображає реалізацію особистісно зорієнтованого підходу в освіті (саме педагогічною технологією, хоча у назві технології використовується слово "метод") і сприяє формуванню уміння адаптуватися до швидкозмінних умов життя людини постіндустріального суспільства.

Означена технологія використовується для побудови процесу навчання, спрямованого на активізацію діяльності учнів відповідно до їх інтересів для здобуття певних знань, відчутного теоретичного чи практичного результату. Тому для реалізації методу проектів необхідно використовувати власну зацікавленість учнів у знаннях і показувати, де отримані знання можна застосовувати у реальному житті.

Мета педагогічної технології "Метод проектів" полягає у стимулюванні інтересу учнів до визначеної проблеми, оволодіння необхідними знаннями і навичками, а також організації проектної діяльності щодо вирішення проблеми для практичного застосування отриманих результатів. В основу методу проектів покладена ідея, що відображає сутність поняття "проект", його прагматичну спрямованість на результат, який отримано при вирішенні тієї чи іншої практично чи теоретично значущої проблеми. Головним є те, що цей результат можна побачати, осмислити, застосувати в реальній практичній діяльності. Щоби досягти такого результату, необхідно навчити дітей самостійно мислити, знаходити і вирішувати проблеми, використовуючи для цього знання з різних галузей, прогнозувати результати і можливі наслідки різних варантів розв`язання проблеми, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Вирішення проблеми при цьому набуває характеру проектної діяльності.

Успіх застосування методу проектів залежить від того, наскільки учні захочуть самостійно чи спільними зусиллями вирішувати проблему, застосовувати необхідні знання, отримувати реальний відчутний результат.

Метод проектів дозволяє розвивати пізнавальні інтереси учнів, уміння самостійно конструювати свої знання, орієнтуватися в інформаційному просторі, критично мислити. Він завжди орієнтований на самостійну діяльність учнів (індивідуальну, парну, групову) протягом визначеного часу. Вирішення проблеми методом проектів передбачає, з одного боку, використання сукупності різноманітних засобів навчання, а з іншого, необхідність інтегрування знань умінь з різних сфер науки, техніки, культури тощо. Результати виконаних проектів мають бути відчутними: теоретична проблема вимагає конкретного її вирішення, практична – конкретного результату, готового для впровадження. Тому метод проектів сприяє створенню соціально значущих ситуацій. Психологічний розвиток дитини визначається соціальною ситуацією, тобто її статусом у суспільстві, системою взаємовідносин із дорослими і ровесниками. При цьому соціальна ситуація розвитку не створюється ззовні, а складається в процесі живого спілкування між дитиною та її оточенням.

Метод проектів містить у собі сукупність дослідницьких, пошукових, проблемних, творчих за самою своєю сутністю підходів, сприяє творчому розвитку учнів, використанню ними певних навчально-пізнавальних прийомів, які в результаті самостійних дій дозволяють вирішувати ту чи іншу проблему. Крім того, метод проектів передбачає обов'язкову презентацію результатів.

Уміння використовувати метод проектів – це показник високої кваліфікації, прогресивності професійної діяльності учителя, спрямованості на творчий розвиток учнів. Особливого значення при цьому набуває уміння організувати спільну діяльність з учнями.

Аналізуючи структуру спільної діяльності, виділяємо основні компоненти: предмет, зміст і функції учасників спільної діяльності, а також функціонування (індивідуальний внесок учасника в спільну діяльність). Цікавим є зауваження, що дії учасників спільної діяльності можуть бути як сумісні, так і несумісні. Сумісною є дія, мета якої для всіх учасників спільної діяльності збігається, але при цьому кожний учасник може мати власні завдання, умови їх вирішення, що визначатимуть ті операції, які кожний виконує.

Основні вимоги щодо використання методу проектів:

• формулювання значущої у дослідницькому і творчому аспектах проблеми (задачі), вирішення якої потребує інтегрованого знання, дослідницького пошуку;

• практична, теоретична, пізнавальна значущість передбачуваних результатів;

• самостійна (індивідуальна, парна, групова) діяльність учнів;

• структуризація змістовної частини проекту із визначенням результатів окремих етапів;

• використання дослідницьких методів, що передбачає певну послідовність дій: обговорення методів дослідження, способів оформлення кінцевих результатів, збір, систематизація, аналіз отриманих даних, підбиття підсумків, оформлення результатів, їхня презентація, висновки, висування нових проблем для дослідження.

Слід прагнути до того, щоб теми проектів відображали необхідність вирішення конкретних практичних завдань, актуальних для повсякденного життя, що потребують від учнів знань з різних предметів, творчого мислення, дослідницьких навичок.

Дослідницькі проекти виконуються за логікою і структурою наукового дослідження. Творчі проекти відрізняє від інших відповідне оформлення результатів: такі проекти не мають детальної структури спільної діяльності учасників, вона тільки намічається, а згодом розвивається, підкоряючись вимогам кінцевого результату, логіці спільної діяльності, інтересам учасників проекту.

У рольових, ігрових проектах структура також тільки намічається і залишається відкритою до завершення роботи. Учасники беруть на себе певні ролі, зумовлені характером і змістом проекту. Це можуть бути літературні персонажі або вигадані герої, котрі імітують соціальні, ділові відносини, що ускладнюються тими ситуаціями, які вигадують учасники проекту. Ступінь творчості тут дуже високий, але провідним видом залишається рольова чи ігрова діяльність

Інформаційні проекти спрямовані на збір даних про якийсь об`єкт або явище, вони передбачають ознайомлення учасників з інформацією, її аналіз і узагальнення фактів, призначених для широкої аудиторії. Такі проекти часто інтегруються в дослідницькі і стають їх органічною частиною, модулем.

Практичні (практико зорієнтовані) проекти відрізняє чітко визначений з самого початку результат діяльності його учасників, який враховує їхні соціальні інтереси. Такий проект потребує ретельно продуманої структури, сценарію діяльності його учасників з визначенням функцій кожного з них, чітких висновків, участі в оформленні результатів кінцевого продукту.

Особливого значення набуває координація і коригування роботи над проектом: обговорення ходу його виконання та спільних або індивідуальних дій, організація презентації, аналіз отриманих результатів можливих способів їхнього впровадження в практику, а також зовнішня оцінка проекту. За кількістю учасників можна виділити такі проекти:

• особистісні (одноосібні або за участю двох панерів, які знаходяться в різних школах, регіонах, країнах);

• парні (між парами учасників);

• групові (між групами учасників).

В останньому випадку дуже важливо правильно, з методичної точки зору, організовувати групову діяльність учасників проекту: як у групі своїх учнів, так в об'єднаній групі з різних шкіл, країн тощо. За тривалістю виконання проекти можуть бути:

• короткостроковими (для вирішення невеликої проблеми або частини більш складної проблеми), які можуть бути розроблені на декількох уроках за програмою одного предмета чи як міждисциплінарні;

• середньої тривалості (від тижня до місяця);

• довгостроковими (від місяця до декількох місяців).

Як правило, робота над короткостроковими проектами проводиться на уроках з конкретного предмета. Що стосується проектів середньої і довгої тривалості, то вони – звичайні чи телекомунікаційні, внутрішні чи міжнародні – є міждисциплінарними, спрямовані на вирішення масштабної проблеми чи декількох взаємозалежних проблем. Такі проекти зазвичай проводяться в позаурочний час, хоча частину роботи над ними можна виконувати на уроках.

На практиці найчастіше приходиться мати справу зі змішаними типами проектів. Кожен тип проекту характеризується тим чи іншим видом координації, термінами виконання, етапами, кількістю учасників. Тому, розробляючи проект, необхідно враховувати його ознаки і характерні риси. Реалізація методу проектів на практиці обов'язково веде до зміни позиції вчителя. Із носія готових знань він перетворюється в організатора пізнавальної діяльності учнів. Змінюється також психологічний клімат у класі, тому що вчителю приходиться переорієнтовувати репродуктивну навчальну діяльність учнів на різноманітні види самостійної дяльності: дослідницьку, пошукову, творчу.

Окремо варто наголосити на важливості зовнішньої оцінки всіх проектів, оскільки тільки в такий спосіб може відслідковуватися їхня ефективність, недоліки, необхідність своєчасної корекції. Характер зовнішньої оцінки великою мірою залежить як від типу проекту, так і від його теми (змісту), умов проведення.

Параметри зовнішньої оцінки проекту:

• значущість і актуальність порушених проблем, адекватність тематики дослідження;

• коректність використання методів дослідження та обробки отриманих результатів;

• активність кожного учасника проекту відповідно до його індивідуальних можливостей;

• колективний характер прийнятих рішень;

• характер піклування взаємодопомоги між учасниками проекту;

• необхідна достатня глибина занурення у проблему, використання знань з інших галузей;

• доказовість прийнятих рішень, уміння аргументувати свої висновки;

• естетика оформлення результатів проекту;

• уміння відповідати на запитання опонентів, лаконічність і доказовість відповідей кожного члена групи.

Вимоги до структурування проекту:

• починати завжди необхідно з вибору теми проекту, його типу, а також кількості учасників;

• учителю необхідно продумати можливі варіанти проблем, доцільні для дослідження у межах визначеної тематики;

• проблеми висуваються учнями за участю вчителя (запитання, ситуації, що сприяють визначенню проблеми);

• важливим моментом є розподіл завдань за групами, обговорення можливих методів дослідження, пошуку інформації, творчих рішень;

• здійснюється самостійна робота учасників проекту щодо вирішення ідивідуальних чи групових дослідницьких, творчих завдань (на уроках, заняттях, наукових товариствах);

• необхідним етапом виконання проектів є їхній захист;

•завершується робота колективним обговоренням, експертизою, оголошенням результатів зовнішньої оцінки, формулюванням висновків.

Метод проектів знаходить все більше поширення у системі освіти різних країн світу. Причини цього явища, як вважають дослідники, криються не тільки у сфері педагогіки, але й у сфері соціальній, а саме:

• необхідність не стільки передавати учням суму тих чи інших знань, скільки навчити їх здобувати знання самостійно, використовувати їх для вирішення нових пізнавальних практичних завдань;

• актуальність розвитку в учнів комунікативних навичок, умінь працювати в різноманітних групах, виконувати соціальні ролі (лідера, виконавця, посередника і т. ін.), долати конфліктні ситуації;

• необхідність широких людських контактів, точками зору на одну проблему, знайомства з різними культурами;

• значущість для діяльності людини, умінь користуватися дослідницькими методами: збирати необхідну інформацію, аналізувати її з різних точок зору, висувати гіпотези, робити висновки.

У підлітковому віці змістом провідної діяльності стає створення системи соціальних взаємовідносин підлітка з іншими людьми: раніше така система була відсутня, був лише жорсткий зв’язок дитини з конкретним соціальним інститутом. Дорослий тепер втрачає функцію вчителя, який має повний авторитет, і, бажаючи того або (що частіше) не бажаючи,

набуває функцію старшого партнера, яка вже підлягає оцінці. Відповідно, дитина набуває функцію молодшого партнера. Головну роль у діяльності підлітка відіграє нове психологічне утворення – самосвідомість, що відображає загальне положення дитини у системі соціальних відносин. Вона служить основою, дозволяє підлітку самостійно та свідомо (хоча і не завжди розумно) обирати діяльність, у якій підліток готовий брати участь і виконувати у ній свою функцію.

Отже, однією з форм творчої діяльності підлітка може бути метод проектів. Якщо учень бере участь у розробці та реалізації різних проектів, він здобуває навички й уміння, які істотно підвищують його адаптованість до сучасного життя.

Модульне навчання передбачає організацію процесу навчання на основі створення навчальних модулів, акцентування на індивідуально-орієнтованому підході до навчальної діяльності учнів. Головним при цьому є процес цілеспрямованого навчання, а не процес викладання. Це дає змогу: диференціювати та інтегрувати зміст навчання шляхом групування модулів навчального призначення, які забезпечують розроблення змісту дисципліни в скороченому, повному або поглибленому варіантах; самостійно розв'язувати учням конкретний варіант залежно від рівня успішності навчання та забезпечувати індивідуальний темп вивчення матеріалу; використовувати модулі чи сценарії для створення педагогічних програмних засобів; акцентувати роботу викладача на управлінні пізнавальною діяльністю учнів; скорочувати курс навчання, враховуючи повноту викладення і глибину засвоєння навчального матеріалу.

Основним засобом модульного навчання є модульна програма (модуль). Одне із значень якого – функціональний вузол навчально-виховного процесу, довершений блок дидактично адаптованої інформації.

Модуль — одиниця змісту навчання, відібрана і дидактично опрацьована для досягнення певного рівня знань, умінь та навичок із продуманою системою контролю як у процесі вивчення модуля, так і по його завершенні.

Організація модульного навчального процесу передбачає: формулювання цілей діяльності; змісту навчання (модулів) із гнучкою структурою й певним рівнем адаптованості для індивідуального вивчення; визначення пізнавальних навичок, якими має оволодіти учень; використання різноманітних технологій і форм навчання; надання методичних рекомендацій, порад щодо самостійного засвоєння навчального матеріалу. Контроль за результатами діяльності учнів відбувається за рейтинговою системою (чим більший і складніший модуль, тим більша кількість балів йому відводиться).

Залежно від викладу навчального матеріалу розрізняють такі види модулів:

— дидактичний (виважений концептуальний опис методики викладання навчального курсу, що визначає цілі й завдання навчання та психосоціального розвитку учня протягом півріччя або навчального року);

— навчальний (відносно самостійна, цілісна частина реального навчально-виховного процесу, яка поєднує змістовий, технологічний та контрольно-діагностичний складники);

— змістовий (науково адаптована, відкрита і взаємозалежна система знань (теорії, закони, поняття), норм (алгоритми, програми, інструкції, технології) і цінностей (ставлення, оцінки, наслідки рефлексії тощо), яка визначається науковим проектом змістового модуля (сценарієм інваріантних технологій модульно-розвивального процесу, навчальним посібником).

Теорія модульного навчання базується на специфічних принципах, тісно зв`язаних із загально-дидактичними. Вони виступають як керівні ідеї модульного навчання. Введенні такі принципи: модульності; виділення із зміст навчання відокремлених елементів; динамічності; дієвості, оперативності знань і їх системності; гнучкості; увідомленної перспективи; різнобічності методичного консультування; паритетності.

Принцип модульності:

1. Навчальний матеріал потрібно конструювати таким чином, щоб він забезпечував досягнення дидактичної мети, поставленої перед учнями.

2. Він повинен бути поданий закінченим блоком.

3. Потрібно інтегрувати різні види і форми навчання, підпорядковані досягненню поставлених цілей, відповідно до навчального матеріалу.

Принцип виділення із змісту навчання відокремлених елементів потребує розглядати навчальний матеріал у межах модуля, спрямованого на вирішення інтегрованої дидактичної цілі.

В загальній дидактичній цілі потрібно виділяти структуру часткових: досягнення будь-якої із них повністю забезпечується навчальним матеріалом кожного елемента: сукупність елементів, які служать для досягнення окремих часткових цілей або однієї інтегрованої, складає один модуль.

Принцип динамічності забезпечує вільний зміст модулів з урахуванням запитів суспільства.

Навчальний матеріал повинен постійно перероблюватися й оновлюватися.

Принцип системності, дієвості й оперативності знань можливий тільки в нерозривному зв`язку з умінням.

Цілі в модульному навчанні повинні бути сформульовані в назвах методів діяльності (розумової або практичної) і способів дій.

Навчання організовується на основі проблемного підходу до засвоєння знань тем, для забезпечення творчого підходу до навчання.

Принцип гнучкості потребує побудови програми таким чином, щоб вона забезпечила зміст навчання і шляхи його засвоєння індивідуальним потребам учнів.

Суть принципу — в забезпеченні гнучкості побудови індивідуалізованого змісту навчання і простоти вибору: учень вибирає шлях і, відповідно, темп засвоєння.

По вихідній діагностиці знань створюють структуру конкретного модуля.

Індивідуалізацію технології навчання учня забезпечує методична частина модуля. Після досягнення визначеної цілі потрібен контроль і самоконтроль.

Принцип усвідомленої перспективи вимагає усвідомлення учнями близьких, середніх і віддалених цілей навчання.

Кожен учень повинен мати всю модульну програму; розроблену на тривалий етап навчання (рік, курс або весь період). У програмі установлена точна дидактична ціль, яку учень повинен зрозміти, усвідомити і побачити кінцевий результат.

У модуль входить програма навчальних дій для досягнення наміченої цілі, а учень забезпечується "путівником" для досягнення близьких, середніх і віддалених перспектив.

На початку кожного модуля потрібно конкретно вказувати інтегровані цілі навчання, які ведуть до результатів діяльності.

Принцип різнобічності методичного консультування заключається в тому, шо навчальний матеріал повинен подаватися в модулях з використанням особистих пояснюючих методів для забезпечення засвоєння інформації. Пропонується різні методи і шляхи засвоєння змісту навчання, які учень може вільно вибирати. Повинно здійснюватись методичне консультування. *Принцип паритетності* вимагає, щоб модульна програма забезпечила можливість самостійного засвоєння знань учнів визначеного рівня.

Модулі повинні створювати умови для спільного досягнення учителем і учнем оптимального шляху вивчення. Всі принципи взаємозв`язані, спираються на загальнодидактичні цілі і зв`язані з ними. Основний засіб модульного навчання — модульна програма, яка складається з окремих модулів.

У модульній програмі необхідно враховувати: цільове призначення інформаційного матеріалу; сполучення комплексних інтегруючих і часткових дидактичних цілей; повноту навчального матеріалу в модулях; відносну

самостійність елементів модуля; реалізацію оберненого зв`язку; оптимальну передачу інформаційного і методичного матеріалу.

Комп`ютерне навчання та нові інформаційні технології навчання зародилися у 50-ті роки XX ст., запропонована американським психологом Б. Ф. Скиннером в умовах програмованого навчання.

Комп'ютерне навчання — система навчання, в якій одним з основних технічних засобів є комп'ютер. Основною метою навчання є підготовка учнів до життя в інформаційному суспільстві, підвищення ефективності навчання завдяки впровадженню інформаційних технологій навчання.

За використання комп'ютерів у навчальному процесі педагог перетворюється з носія готових знань і способів роботи на керівника, посередника і помічника учнів у процесі спільної творчої роботи; втрачає «монополію на знання», бо учні мають доступ до банків знань, відповідних експертних систем, можуть самостійно отримувати інформацію. Незмінною залишається роль учителя щодо визначення цілей, змісту навчання й виховання, особистого прикладу, використання методів переконання. Використання комп'ютера розвантажує від рутинних операцій, дає змогу зосередитись на творчих аспектах педагогічної діяльності. Педагог вже не мусить контролювати кожен крок учня в розв'язуванні різноманітних навчальних завдань, а може більше уваги приділити індивідуальній роботі з учнями. Таке навчання унеможливлює застосування заходів авторитарної педагогіки.

Робота учнів з комп'ютерною технікою забезпечує:

— підвищення інтересу, мотивації до навчання завдяки новим формам роботи;

— індивідуалізацію навчання: кожен працює в режимі, який його задовольняє;

— об'єктивність контролю;

— активізацію навчання завдяки використанню привабливих швидкозмінних форм подачі інформації, змаганню учнів з машиною та з собою, прагненню отримати вищу оцінку;

— формування вмінь і навичок для різноманітної творчої діяльності;

— виховання інформаційної культури;

— оволодіння навичками оперативного прийняття рішень у складній ситуації;

— доступ учнів до банків інформації, можливість оперативно знаходити необхідну інформацію.

Комп'ютерне навчання розглядають у контексті інформаційних технологій навчання, часто ототожнюючи поняття «технології комп'ютерного навчання» і «нові інформаційні технології навчання (НІТН)», «електронно-

комунікативні системи, засоби і технології навчання (ЕКСЗТН)».

Поняття «інформаційні технології (ІТ)» увійшло в обіг з формуванням інформаційного суспільства, основою соціальної динаміки, в якому є не традиційні, матеріальні, а інформаційні ресурси — знання, наука, організаційні чинники, інтелектуальні здібності людей, їх ініціатива і творчість.

Практика інформатизації навчальних закладів поставила ряд проблем. Однією з найбільш гострих (крім матеріальних і організаційних) є проблема "опору вчителів" упровадженню НІТ у процес навчання, викликана протиріччям між колективними формами навчання, характерними для класно-визначеної системи, і індивідуалізацією навчання, що стимулюється персональними ЕОМ. Інша проблема — ймовірне зменшення міжособистісних контактів за рахунок розширення звертання до знеособленої інформації. (Ця проблема, зокрема, зв'язана з феноменом "хакерства"). Важливе коло проблем пов'язане з правовими основами поширення інформації в системі утворення: права учнів на одержання інформації, захист від використання інформації про учнів іншими особами їм на шкоду і від несанкціонованого доступу до шкільних баз даних; авторське право, і, зокрема, використання в освітніх цілях інформації, на яку накладена заборона на безкоштовне поширення; захист інформації від навмисного і ненавмисного псування (наприклад, комп'ютерні "віруси") тощо.

Крім цього, можливі негативні наслідки, пов'язані з активним вторгненням у внутрішній світ людини штучних, ілюзорних вражень від екранних віртуальних сюжетів та взаємодіії з ними. Небезпека може полягати і в маніпулюванні свідомістю молодої людини, нехтуванні нормами безпеки у роботі з комп'ютером. Комп'ютеризація може призводити до формування егоїстичних нахилів у людини, індивідуалізму, приглушувати почуття взаємодопомоги, чутливості, чуйності.

Християнські принципи в комп'ютерній етиці – важливість дотримання Божих істин при користуванні електронно-обчислювальної техніки, комп'ютерних мереж й інформаційних ресурсів (Н. Доля). Дотримання загальноприйнятих норм роботи на комп'ютері й у мережі Інтернет теоретично є обовя'зковим для всіх користувачів, а практично можливе лише тоді, коли для людини не порожнім звуком є слова: «не кради», «не свідкуй неправдиво», «люби ближнього свого, як самого себе», «чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви», тобто основоположні принципи християнства.

Кодекс комп'ютерної етики – моральні принципи користувачів комп"ютерних систем:

1. Не використовуйте комп’ютер з метою зашкодити іншим людям.
2. Не створюйте перешкод і не втручайтеся в роботу інших користувачів компю’терних мереж.
3. Не користуйтеся файлами, не призначеними для вільного використання.
4. Не використовуйте комп’ютер для злодійства.
5. Не використовуйте комп’ютер для поширення неправдивої інформації.
6. Не використовуйте крадене (неліцензійне) програмне забезпечення.
7. Не використовуйте комп’ютерне обладнання або мережеві ресурси без дозволу або вілповідної компенсації.
8. Не привласнюйте чужу інтелектуальну власність.
9. Думайте про можливі наслідки громадських програм, які Ви пишете, або систем, які ви розробляєте.
10. Використовуйте комп’ютер із самообмеженнями, які показують Вашу запобігливість і повагу до інших людей.

Зобов’язання у сфері інформатики і телекомунікацій – моральні обов”язки користувачів комп”ютерної техніки:

1. Не виготовляти, не копіювати й не використовувати програмні й технічні засоби, придбані не на законних пілставах.
2. Не порушувати визнані норми авторського права.
3. Не порушувати таємниці передачі повідомлень, не практикувати розкриття інформаційних систем і мереж передачі даних.
4. Не отримувати прибутку від використання товарного знаку, що належить іншій фірмі або продукції.

Роздумуючи про давні Божі заповіді стосовно людського співжиття, не перестаєш дивуватися Божому слову, записаному багато століть тому. Постійна свіжість, актуальність, непохитність Божих істин вражає і зачаровує. Особливо це відчувається, коли читаєш Біблію на електронному носії – смартфоні, планшеті, ноутбукі тощо.

Дистанційне навчання як комплекс освітніх послуг, які надаються широким верствам населення в країні та за кордоном за допомогою спеціалізованої інформаційно-освітньої системи, що базується на засобах обміну навчальною інформацією на відстані: супутникове телебачення, радіо, комп’ютерний зв’язок тощо.

Передумовами розвитку дистанційного навчання є:

— бурхливий розвиток інформаційних технологій;

— неперервне зниження вартості послуг на підключення та використання глобальної мережі інтернет, її ресурсів і сервісів;

— суттєве поглиблення процесів упровадження інформаційних технологій в освітню практику;

— значне поширення засобів комп'ютерної техніки серед населення. Сьогодні в умовах економічних відносин і жорсткої конкуренції на ринку праці особливе значення мають знання, навички та досвід. Фахівець XXI століття — це людина, яка вільно володіє сучасними інформаційними технологіями, постійно підвищує і вдосконалює свій професійний рівень. Придбання нових знань і навичок, практично корисних і застосовуваних у роботі в епоху інформаційного суспільства значно розширює можливості самореалізації і сприяє кар'єрному росту. Проте одною з головних перешкод, що виникає на шляху тих, хто бажає продовжити навчання (враховуючи, що більшість із них вже працює), є брак часу. Більшість не має можливості приїжджати кожного дня на заняття до навчального закладу. Іншою значною перешкодою є відстань. Якщо навчальний заклад розташований в іншому місті, часто відвідувати заняття також незручно і дорого.

Слід зазначити, що "класична" заочна форма навчання часто не виправдовує свого призначення. Знання, що отримує студент, часто є поверхневими, а самі заняття непродуктивними. Крім того, навчальний процес продовжується досить довго.

Альтернативною формою отримання знань, що набуває зараз широкого розповсюдження в Україні і в країнах СНД, є дистанційне навчання. Дистанційне навчання — нова організація освітнього процесу, що ґрунтується на використанні як кращих традиційних методів навчання , так і нових інформаційних та телекомунікаційних технологій, а також на принципах самостійного навчання, призначена для широких верств населення незалежно від матеріального забезпечення, місця проживання, стану здоров'я. Дистанційне навчання дає змогу впроваджувати інтерактивні технології викладення матеріалу, здобувати повноцінну освіту, підвищувати кваліфікацію співробітників у територіально розподілених місцях. Процес навчання може відбуватися будь-де і будь-коли, єдина умова — доступ до мережі Інтернет.

Також дистанційне навчання визначають як "технологію отримання знань за допомогою телекомунікаційних засобів, коли взаємодія того, кого навчають, і викладача проходить на відстані". У дистанційному навчанні змінюється роль і вимоги до викладачів. Лекції складають лише невелику частку, процес навчання орієнтує студентів на творчий пошук інформації, вміння самостійно набувати необхідні знання і застосовувати їх у вирішенні практичних завдань з використанням сучасних технологій. Викладачі дистанційних курсів повинні мати універсальну підготовку — володіти сучасними педагогічними та інформаційними технологіями, бути психологічно готовими до роботи зі студентами у новому навчально-пізнавальному середовищі. Завдяки таким засобам дистанційного навчання, як

дискусійні форуми, електронні обговорення засвоєного матеріалу, списки розсилання, створюється нове навчальне середовище, в якому студенти почувають себе невід'ємною частиною колективу, що посилює мотивацію до навчання. Викладачі повинні володіти методами створення і підтримки такого навчального середовища, розробляти стратегії проведення цієї взаємодії між учасниками навчального процесу, підвищувати творчу активність і власну кваліфікацію.

Дистанційну форму навчання ще називають "освітою протягом всього життя" через те, що більшість тих, хто навчається, — дорослі люди. Багато хто з них уже має вищу освіту, проте через необхідність підвищення кваліфікації або розширення сфери діяльності у багатьох виникає потреба швидко і якісно засвоїти нові знання і набути навички роботи. Саме тоді оптимальною формою може стати дистанційне навчання.

Переваги дистанційного навчання:

— по-перше, навчання проходить за схемою "24х7" або "anywhere-anytime". Тобто, той хто навчається, може сам обирати час і місце навчания (з дому, з роботи тощо);

— по-друге, індивідуальний підхід до кожного. Викладач дистанційної форми виступає більше у ролі помічника, наставника, радника, саме тому за кордоном він називається tutor (тьютор). Крім індивідуальної роботи, в системах дистанційного навчання часто організується робота у невеликих групах. Робота у групах може мати суттєвий уплив на засвоєння навчального матеріалу;

— по-третє, обмежена тривалість при високій якості навчання.

Найбільш популярним є навчання за програмами, що мають чітке спрямування. Тобто ті, хто навчаються, отримують тільки ті знання і навички, які є необхідними для виконання їхньої роботи. При цьому основна увага в процесі навчання приділяється практичному застосуванню отриманих знань і розгляду реальних прикладів. Зазвичай тьютори мають великий досвід практичної роботи у своїй галузі.

Необхідні умови для дистанційного навчання:

— по-перше, доступ до комп`ютера;

— по-друге, вихід до мережі Інтернет. Якщо такої можливості немає, можлива кейсова форма: коли студенту видається так званий "кейс", що містить усі необхідні навчальні матеріали і посібники;

— по-третє, бажання навчатися і вміння працювати самостійно. Це дуже важливо, тому що саме від цих двох рис залежить ефективність всього навчального процесу.

Навчання за кейсовою формою: Для навчання за кейсовою формою передбачається, що студент не має зовсім або має дуже обмежений доступ до мережі Інтернет. Таким студентам

перед початком занять буде виданий кейс з навчальними матеріалами (книги, CD-диски з дистанційними курсами, методичні вказівки та інше). Спілкування з викладачем організується у вигляді консультацій та шкіл вихідного дня для роботи у невеликих групах.

Характеристика навчального процесу:

У системі дистанційного навчання виділені 4 типи суб'єкта:

1. Студент — той, хто навчається.

2. Тьютор — той, хто навчає.

3. Організатор — той, хто планує навчальну діяльність, розробляє програми навчання, займається розподіленням студентів за групами і навчальним навантаженням на тьюторів, вирішує різні організаційні питання.

4. Адміністратор — той, хто забезпечує стабільне функціонування системи, вирішує технічні питання, слідкує за статистикою роботи системи.

Важливим елементом дистанційного навчання є дистанційний курс (ДК). Ще до початку навчання тьютори розробляють ДК за своїми предметами. В процесі навчання курси можуть змінюватися і доповнюватися. Кожний викладач має змогу сам вирішувати, як буде виглядати ДК і які мультимедійні елементи в ньому будуть застосовуватися. Міра і спосіб використання комп'ютерних технологій під час підготовки ДК значно впливає на ефективність його засвоєння. Світовий досвід показує, що використання динамічних об'єктів для створення наочних моделей процесів, адаптивне моделювання студента в багатьох випадках значно підвищує навчальний ефект.

Курс розбивається на розділи, які потрібно проходити у визначений час. За матеріалом розділів тьютори створюють і призначають тести і завдання, які також потрібно вчасно проходити. Тьютор має можливість призначати спеціальні перевірочні (граничні) тести за відповідними розділами курсу.

Тьютор може призначати завдання для підгруп студентів, тоді завдання вирішується колективно. Взаємодія між суб`єктами системи дистанційного навчання здійснюється за допомогою системи індивідуальних гостьових книг, форумів, чатів та електронної пошти.

Інтерактивне навчання можна організувати таким чином, що джерелом знань виступатиме не тільки вчитель, а й комп`ютер, телевізор, відео. Учні, відповідно, повинні вміти осмислювати отриману інформацію, трактувати її, застосовувати в конкретних умовах; водночас думати, розуміти суть речей, уміти висловити особисту думку. Саме цьому сприяють інтерактивні технології навчання.

Термін «інтерактивні методи» відносно новий. Його ввів у 1975 р. німецький дослідник Ганс Фріц. «Inter» (англ.) — взаємо-, «act» (англ.) — діяти. Інтерактивність у навчанні

можна пояснити як здатність до взаємодії, перебування у режимі бесіди, діалогу, дії. Відповідно інтерактивним може бути метод, під час використання якого той, хто навчається, є учасником, що здійснює щось: говорить, управляє, моделює, пише, малює тощо, тобто виступає не тільки слухачем, а й бере активну участь у тому, що відбувається, власне, є активним учасником навчального процесу.

Суть інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної, активної, позитивної взаємодії всіх учнів. Відбувається колективне, групове, індивідуальне навчання, навчання у співпраці, коли вчитель і учні — рівноправні суб'єкти навчання. В результаті організації навчальної діяльності за таких умов у класі створюється атмосфера взаємодії, співробітництва, що дає змогу вчителеві стати справжнім лідером дитячого колективу. Організація інтерактивного навчання передбачає використання дидактичних і рольових ігор, моделювання життєвих ситуацій, створення проблемної ситуації. Вирішення певних проблем відбувається переважно в груповій формі. Але не слід плутати інтерактивне навчання з груповими формами роботи, які компенсують всі недоліки фронтальної та індивідуальної роботи. Групова форма роботи передбачає навчання однією людиною групи учнів; всі учні групи працюють над одним завданням разом із наступним контролем результатів.

На сьогодні в Україні описано щонайменше 5 груп методів, у кожній з яких нараховується до 10 різних підходів. Тому їх практичне застосування потребує від учителя насамперед належної обізнаності. До того ж кожен із методів вимагає чіткої покрокової реалізації з обов'язковим прогнозуванням результатів, тобто технологічного підходу, що неможливо без спеціальної фахової підготовки вчителя-словесника до організації інтерактивного навчання.

Інтерактивні технології навчання поділено на чотири групи: парне навчання (робота учня з учителем чи однолітком один на один), фронтальне навчання, навчання у грі, навчання у дискусії.

Кооперативна (групова) навчальна діяльність — це форма (модель) організації навчання у малих групах учнів, об'єднаних спільною навчальною метою. За такої організації навчання вчитель керує роботою кожного учня опосередковано, через завдання, якими він спрямовує діяльність групи. Кооперативне навчання відкриває для учнів можливості співпраці зі своїми ровесниками, дає змогу реалізувати природне прагнення кожної людини до спілкування, сприяє досягненню учнями вищих результатів засвоєння знань і формування вмінь. Така модель легко й ефективно поєднується із традиційними формами та методами навчання і може застосовуватися на різних етапах навчання.

Технологія колективно-групового навчання

До цієї групи відносять інтерактивні технології, що передбачають одночасну спільну (фронтальну) роботу всієї академічної групи. Залежно від змісту та мети навчання в КМСОНП можливі такі варіанти колективно-групового навчання:

1. **„***Коло***”**. Це загальновідома технологія, яка застосовується, як правило, в комбінації з іншими. Її метою є прояснення певних положень, привертання уваги учнів до складання або проблемних питань у навчальному матеріалі, пізнавальної діяльності, актуалізації опорних знань. Викладач має заохочувати всіх учнів до рівної участі та дискусії.

Для цього бажано розташувати стільці або аудиторні столи по колу. Вся академічна група, клас обговорює ситуацію, проблему чи подію, що стосується якоїсь певної теми. Обговорення будується навколо запланованої або імпровізованої теми, яку слід визначити зрозуміло для всіх присутніх до початку обговорення. Учні висловлюються за бажанням. Обговорення триває доти, доки є бажаючі висловитися. Викладач бере слово, якщо вважає за потрібне, наприкінці обговорення, висловлюючи свою думку щодо почутого.

2. „*Мікрофон*”. Різновид колективно-групової технології, яка надає можливість кожному студенту сказати щось швидко, по черзі, відповідаючи на запитання або висловлюючи свою думку чи позицію. Організація роботи академічної групи:

— поставити чітко сформульоване запитання чи проблему;

— запропонуйте групі якийсь предмет, який виконуватиме роль уявного мікрофона, який учні передаватимуть один одному, по черзі беручи слово;

— надавайте слово тільки тому, хто отримує уявний мікрофон;

— запропонуйте учням говорити лаконічно й швидко, не більше ніж 1-2 хвилини;

— не коментуйте і не оцінюйте подані відповіді;

— підведіть підсумок обговорення.

3.*„Незакінчені речення”*. Така технологія майже поєднується з „Мікрофоном” і дає можливість ґрунтовніше працювати над формою висловлення власних ідей, порівнювати їх з іншими. Робота за такою методикою дає присутнім змогу долати стереотипи, вільніше висловлюватися щодо запропонованих тем, відпрацьовувати вміння говорити коротко, але по суті й переконливо.

Визначивши тему, з якої учні будуть висловлюватись у колі ідей або використовуючи мікрофон, викладач формулює незакінчене речення і пропонує студентам, висловлюючись, закінчувати його. Кожний наступний учасник обговорення

повинен починати свій виступ із запропонованої формули. Учні працюють з відкритими реченнями, наприклад:

,,Ця інформація дозволяє нам зробити висновок, що...";

,,Це рішення було прийнято тому, що...";

,,На сьогоднішньому занятті для мене найбільш важливим відкриттям було..." тощо.

4. *,,Мозковий штурм".* Це відома інтерактивна технологія колективного обговорення, що широко використовується для прийняття рішень щодо розв'язання конкретної проблеми чи ситуації. Мозковий штурм (атака) спонукає учнів проявляти уяву та творчість, дає можливість їм вільно висловлювати свої думки, проявляти творчу фантазію.

Мета ,,мозкового шторму" чи ,,мозкової атаки" полягає в тому, щоб зібрати якомога більше ідей щодо озвученої проблеми від усіх учнів протягом обмеженого періоду часу, визначеного викладачем.

Організувати роботу за цією технологією можна наступним чином. Після презентації проблеми чи ситуації та їх чіткого формулювання (краще записати на аудиторній дошці чи дисплеї) запропонуйте всім учням висловити ідеї, коментарі, навести цитати, фрази чи ключові слова, пов'язані з цією проблемою. При цьому потрібно зауважити, що ідеї або пропозиції можуть бути будь-які, навіть фантастичні.

Запишіть усі ідеї та пропозиції на дошці (великому аркуші, дисплеї) в порядку їх надходження від учнів без зауважень, коментарів чи запитань.

Зверніть увагу на такі головні моменти:

Під час висування ідей чи пропозицій не пропускайте жодного, навіть, на перший погляд абсолютно безглуздого. Якщо ви будете судити їх під час висловлювання, учні зосередять більше уваги на відстоюванні своїх ідей, ніж на спробах запропонувати нові і більш досконалі.

Необхідно заохочувати всіх до висування якомога більшої кількості ідей. Варто підтримувати й фіксувати навіть фантастичні ідеї. Якщо під час "мозкового штурму" не вдається одержати багато ідей, що може пояснюватися тим, що студенти піддають свої ідеї цензурі — добре подумають, перед тим, як висловлять.

Спонукайте всіх учніів розвивати або змінювати ідеї інших. Об'єднання або зміна висунутих раніше ідей часто веде до висування нових, що перевершують первинні.

В аудиторії можно повісити такий плакат:

,,Кажіть усе, що спаде на думку".

,,Не обговорюйте і не критикуйте висловлювання інших".

,,Розширення запропонованої ідеї заохочується".

Кількість ідей заохочується. В остаточному підсумку кількість породжує якість. В умовах висування великої

кількості ідей учасники штурму мають можливість творчо пофантазувати.

Метод кейса. Цей метод сприяє успішній реалізації низки освітньо-виховних цілей:

— набуття невідомої раніше інформації;

— розвиток компетентності та здатності працювати з літературою;

— удосконалення вмінь спілкуватися;

— розвиток творчих здібностей;

— налагодження надійних зв'язків у колективі.

Застосування означеного методу передбачає розподіл класу на групи та обрання спікера в кожній групі.

На цьому етапі важливо правильно визначити: рівень знань учнів, формальних і неформальних лідерів, готовність учнів до навчання, рівень інтелекту школярів, рівень навчальних мотивацій, взаємини в класі.

Перед тим, як розпочати роботу, вчитель і учні повинні провести певну до аудиторну підготовку: написання конспекту заняття, з'ясування методів і форм роботи, поділ на блоки-завдання, підготовка контрольних запитань, розробка методичних рекомендацій для самостійної роботи учнів, укладання списку рекомендованої літератури, розподіл класу на групу.

Отже, використання інтерактивних методів на уроці дозволяє активізувати різноманітні чинники: теоретичні знання, практичний досвід учнів, їх спроможність висловлювати свої думки, пропозиції, вміння вислухати ательтернативну точку зору. Застосування цих методів створює умови для максимального залучення до роботи усього класу. Кожному учневі пропонується диференційоване завдання, здійснюється індивідуальний підхід, проводиться робота з обдарованою молоддю. Можна бути чудовим спеціалістом-теоретиком, але ще важливіше уміти знаходити раціональне рішення. Бути готовим співвідносити вивчений матеріал з практикою — цьому можна навчитися за допомогою активних методів навчання.

Технології диференціації й індивідуалізації навчання.

Диференціація навчання — форма організації навчальної діяльності школярів, при якій враховуються їхні схильності, інтереси, здібності, що проявилися.

Пізнавальні потреби формуються в учнів під дією соціального середовища, батьків, однолітків, школи, засобів масової інформації тощо. Ю. К. Бабанский, узагальнюючи роботи деяких авторів (Т. А. Ільїній, Г. І. Щукиної, І.Унт та ін.), виокремив такі групи мотивів:

пізнавальні мотиви:

— широкі пізнавальні мотиви, що складаються з орієнтації учнів на оволодіння новими знаннями і характеризуються глибиною інтересу до знань;

— навчально-пізнавальні мотиви, що складаються в орієнтації учнів на засвоєння способів добування знань;

— мотиви самоосвіти.

соціальні мотиви:

— широкі соціальні мотиви — почуття боргу і відповідальності в навчанні;

— вузькі соціальні мотиви — завоювання авторитету в навколишніх;

— мотиви соціального співробітництва — прагнення до взаємодії в навчанні.

Розглядаючи пізнавальні мотиви, можна говорити про рівень готовності до засвоєння, про бажання і можливість пізнання. Стимулюючи пізнавальні потреби учня, можна істотно впливати на його навчання.

Для диференціації навчання потрібно розділяти учнів на групи. Різні автори виділяють різну кількість критеріїв розумового розвитку школярів. З урахуванням цих критеріїв учнів за їх навчальними можливостями можна умовно поділити на такі групи:

Учні з дуже високими навчальними можливостями — характеризуються здатністю швидко засвоювати матеріал, вільно вирішувати завдання, з інтересом самостійно працювати, потребують завдань підвищеної складності.

Учні з високим рівнем навчальних можливостей — мають міцні знання, володіють навичками самостійної роботи, не поступаються першій групі в засвоєнні матеріалу, але не завжди старанно закріплюють вивчене, бо їм не властива висока працездатність, потребують корекції їхньої роботи, періодичного контролю навчальної діяльності.

Учні з середніми навчальними можливостями — характеризуються здатністю нормально вчитися, окремим притаманна висока виучуваність за низької навчальної працездатності, іншим — середня виучуваність за середньої працездатності, потребують оперативної підтримки й допомоги педагога.

Учні з низькими навчальними можливостями — мають низький рівень виучуваності або навчальної працездатності, потребують спеціального підходу педагога.

Формуючи тимчасові групи, слід пам’ятати: учні не повинні здогадуватися про причину їх поділу на групи, щоб не травмувати їхнього самолюбства; до групи може входити 4—6 учнів; група може бути гомогенна (однорідна) — з учнів, що мають однаковий рівень навчальних можливостей, або гетерогенна (змішана); найефективніша група змішана, але продуктивність її роботи низька; комплекти груп можна

змінювати залежно від мети; комплект може складатися з учнів таких груп: 4,3,2 і 1; 4,3,2 і 2; 3,3, 2 і 2.

При розподілі учнів на групи за типологічними ознаками можна зустріти дітей, що випадають із груп, тому що в них яскраво виявляються індивідуальні риси. Це може бути дуже високий або дуже низький інтелектуальний розвиток, інтерес до якої-небудь вузької сфери діяльності, до якогось одного предмета, особливості характеру школяра тощо. До таких учнів потрібен індивідуальний підхід.

Індивідуалізація навчання — організація навчального процесу з урахуванням індивідуальних особливостей учнів, дозволяє створити оптимальні умови для реалізації потенційних можливостей кожного учня.

Індивідуалізація завжди відносна, тому що в масовій школі немає умов для організації індивідуального навчання постійно, воно існує епізодично, як того вимагає обстановка. Часто враховуються якісь окремі особливості особистості, тоді як інші упускаються. Іноді відбувається облік деяких властивостей або стану особистості лише в тому випадку, якщо саме це важливо для даного учня. Багато учителів усе-таки багато уваги приділяють індивідуальній роботі з учнями. При цьому великою увагою користуються діти, що за різними причинами не засвоюють навчальний матеріал разом з усіма. Набагато меншою увагою користуються учні, що випереджають у своєму розвитку своїх однолітків. Це може призвести до того, що дитина, не одержуючи поштовху до подальшого розвитку, може поступово зрівнятися з іншими.

Таким чином, згрупувавши учнів за рівнем розвитку, можна домогтися більшої ефективності в процесі навчання. Спиратися при організації діяльності потрібно на вже сформовані елементи, розвивати при цьому ті, котрі недостатньо сформовані.

Диференціацію розрізняють: внутрішню і зовнішню.

Внутрішня диференціація — це розподіл дітей у середині класу на групи за рівнем їхнього інтелектуального розвитку. У педагогічній практиці звичайно поділяють на три групи (високий, середній, низький). Під час планування й організації діяльності дітей на уроці для кожної з груп може бути запропоноване завдання різного рівня складності, можуть застосовуватися різні методи навчання для пояснення, закріплення, контролю.

Зовнішня диференціація — це розподіл учнів на основі не тільки інтелектуального розвитку, але за інтересами до якого-небудь виду діяльності, до предмета.

Зовнішню диференціацію можна зробити за такими видами:

за здібностями. Учнів розподіляють на навчальні групи за загальними або за окремими здібностями. У першому випадку за результатами успішності учнів розподіляють по класах А, Б,

В і навчають за відповідними програмами. Можливі переведення з одного класу до іншого. У другому випадку їх групують за здібностями до певної групи предметів (гуманітарних, природничих, фізико-математичних).

Таке диференціювання викликає сумніви. Дитина, яка потрапила до класу здібних учнів, може вважати себе кращою за інших, що нерідко спричиняє відхилення від норми у вихованні. І навпаки, діти, зараховані до класу менш здібних, щодня почуватимуться неповноцінними. Крім того, слід мати на увазі, що здібності дитини розвиваються, і важливе значення для її розвитку мають умови, в які вона потрапляє. Якщо її оточують більш розвинені однолітки, то вона отримує більше шансів для свого розвитку. До того ж, здібності людини можуть виявлятися на різних вікових етапах.

За відсутністю здібностей. Учнів, що не встигають з тих чи інших предметів, групують у класи, в яких ці предмети вивчають за менш складною програмою і в меншому обсязі (такий розподіл за класами дуже поширений у Франції). Найбільший недолік такого диференціювання в тому, що учні здобувають неоднакову освіту й тому не мають рівних можливостей для її продовження.

За майбутньою професією. Навчання дітей у школах музичних, художніх, з поглибленим вивченням іноземних мов.

За інтересами учнів. Навчання в класах або школах з поглибленим вивченням фізики, математики, хімії, інших предметів. Такі класи створюють у школах за умови великої кількості учнів, які виявляють підвищений інтерес до певних предметів, їх формують з восьмого року навчання, коли учні вже отримали певний рівень загальноосвітньої підготовки, на базі якої можна організувати диференційоване навчання.

За талантами дітей. Пошук талановитих дітей і створення умов для їх усебічного розвитку. Пошук здійснюють через проведення різноманітних конкурсів, олімпіад.

Більш детально розглянемо навчання і виховання дітей.

Проблема виховання обдарованої дитини існує стільки, скільки існує сама педагогіка.

Тему навчання і виховання обдарованої дитини розробляли всі педагоги і психологи різних часів. Попри солідні теоретичні і практичні наробки, у цьому напрямку вже існують численні прогалини, викликані складністю предмета дослідження.

Обдарована ж дитина завжди впевнена, що робить важливу справу, схильна займатись нею регулярно, не дозволяє псувати наслідки своєї праці. В талановитої дитини відразу помітні тонка спостережливість, зосередженість, посидючість, уміння наполегливо переслідувати поставлену мету, самостійність, незалежність у діяльності. Обдаровані діти, як правило, мимоволі привертають до себе увагу.

Одним з важливих напрямів діяльності вчителя в загальноосвітній школі є його робота з учнями, які мають особливі здібності. Вони характеризуються порівняно високим розвитком мислення, довготривалим запам`ятовуванням навчального матеріалу, добрими навичками самоконтролю в навчальній діяльності, великою працездатністю та ін. Їм притаманна неординарність, свобода висловлювання думки, багатство уяви, чіткість різних видів пам`яті, і швидкість реакції, вміння піддавати сумніву й науковому осмисленню певні явища, стереотипи, догми. Це створює сприятливі морально-психологічні умови для активної навчальної діяльності та збільшення її обсягу й інтенсивності з тим, щоб навчальне навантаження сприяло розвитку навчальних можливостей учнів, а не стримувало цей процес через недостатню їх завантаженість.

Існує кілька типів індивідуальної обдарованості: раціонально-мислительний — необхідний ученим, політикам, економістам; образно-художній — дизайнерам, конструкторам, художникам, письменникам; раціонально-образний — історикам, філософам, учителям; емоційно-почуттєвий — режисерам, літераторам. Щодо обдарованих учнів особливу увагу слід звернути на такі моменти: повне задоволення запитів найпідготовленіших дітей у поглибленому вивченні предметів на основі широкого ознайомлення їх з сучасною наукою; створення умов для задоволення їх різнобічних пізнавальних інтересів і водночас для розвитку здібностей, виявлених у певній галузі діяльності; забезпечення можливостей для широкого вияву елементів творчості в навчальній і позашкільній роботі; залучення їх до надання допомоги своїм однокласникам у навчанні, в розвитку навчальних можливостей; запобігання розвитку в них переоцінки своїх можливостей, лінощів через систематичну недовантаженість. Форми роботи з цією категорією учнів — групові та індивідуальні заняття на уроках в позаурочний час, факультативи. Зміст навчальної інформації для них має доповнюватися науковими відомостями, які вони можуть отримати в процесі виконання додаткових завдань за той самий час, що й інші учні, але за рахунок прискореного темпу обробки навчальної інформації. У методах навчання цих учнів мають превалювати самостійна робота, частково-пошуковий і дослідницький підходи до засвоєних знань, умінь та навичок. Контроль за їх навчанням спрямовується на стимулювання поглибленого вивчення навчального матеріалу, його систематизацію, класифікацію, перенесення знань у нові ситуації, виявлення і розвиток творчих елементів у їх навчанні. Домашні завдання для таких учнів повинні бути творчими.

У роботі з цією категорією учнів не тільки створюють сприятливі умови для їх розвитку на уроках і в позаурочній

діяльності, а й психологічно готують до наполегливої праці. Вони мають усвідомити, що розвинути здібності й досягти успіху можуть лише ті, хто готовий подолати труднощі. Брак таланту пояснюється не збідненою людською природою, а відсутністю сильних натур, здатних виявити мужність, наполегливість, сувору дисципліну в самоосвіті — самовихованні, в критичному самоосмисленні загальноприйнятих норм, стереотипів, у захисті нового.

Розвиток обдарованих дітей гальмується через: відсутність соціально-матеріальної бази, потрібної для вияву різнобічних талантів дітей, їхньої творчості; формалізовану, механізовану та автоматизовану систему навчання; поневолення дитячої обдарованості бездуховною масовою культурою; відсутність психологічної допомоги дітям у подоланні комплексу неповноцінності.

У вихованні цієї категорії дітей особлива відповідальність лягає на сім`ю. Неправильний підхід до талановитих дітей у родинному колі, їх обожнювання призводять до негативних наслідків.

Закон України «Про освіту» передбачає, що для розвитку здібностей, обдарувань і таланту створюються профільні класи (з поглибленим вивченням окремих предметів або початкової допрофесійної підготовки), спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колегіуми, а також різні типи навчально-виховних колективів, об`єднань. Найбільш обдарованим дітям держава надає підтримку і заохочує (стипендії, направлення на навчання і стажування до провідних вітчизняних і зарубіжних освітніх, культурних центрів).

Педагоги і батьки повинні керуватися твердженням В. Сухомлинського про те, що у природі немає дитини безталанної, ні на що не здатної.

Структура уроку, на якому здійснюють диференційоване навчання, передбачає таку послідовність структурних елементів: підготовку учнів до заняття; постановка вчителем завдання й усвідомлення його учнями; попередні роздуми, дискусія про шляхи вирішення завдання; виконання дій, вирішення завдання; оцінювання результатів навчально-пізнавальної діяльності. Оскільки подібні компоненти уроку розглядатимуться під час розкриття структури уроків різних типів, нема потреби характеризувати структурні компоненти групового заняття.

Диференційоване навчання на уроці потребує ґрунтовної підготовки педагога, певних умінь. Необхідно: вивчити індивідуальні особливості учнів, розподілити їх за групами, розмістити ці групи; підібрати консультантів; розробити заняття в деталях; чітко сформулювати основні й додаткові запитання, визначити час на їх виконання продумати систему оперативного контролю; поєднувати індивідуальну, групову і

фронтальну роботу; продумати власну педагогічну діяльність на занятті; підготувати необхідні дидактичні матеріали.

Позитивним у диференційованому навчанні є те, що: а) воно дає можливість ставити перед учнями навчальні завдання, що передбачають пошук; б) створюються передумови для використання комплексних розумових дій; в) навчальні завдання розв'язуються у процесі спілкування членів групи, що сприяє вихованню колективізму, формуванню комунікативних якостей, поділу праці між членами групи; г) учитель здійснює керівництво навчальним процесом опосередковано.

Ігрові технології є одним з різновидів педагогічної технології. Поняття "ігрові педагогічні технології" включає досить велику групу методів і прийомів організації педагогічного процесу у формі різних педагогічних ігор. Педагогічна гра має істотну ознаку — чітко поставленою метою навчання і відповідним їй педагогічним результатом, що можуть бути обґрунтовані і характеризуються навчально-пізнавальною спрямованістю. Реалізація ігрових прийомів і ситуацій у визначеній формі занять відбувається за такими основними напрямками: дидактична мета ставиться перед дітьми у формі ігрової задачі; навчальна діяльність підкоряється правилам гри; навчальний матеріал використовується як її засіб, у навчальну діяльність уводиться елемент змагання, що переводить дидактичну задачу в ігрову; успішне виконання дидактичного завдання зв'язується з ігровим результатом. Місце і роль ігрової технології в навчальному процесі, сполучення елементів гри й учення багато в чому залежать від розуміння педагогом функцій педагогічних ігор.

Гру як метод навчання, передачі досвіду старших поколінь молодшим люди використовували зі стародавності. Широке застосування гра знаходить у народній педагогіці, у дошкільних і позашкільних установах. У сучасній школі, що робить ставку на активізацію й інтенсифікацію навчального процесу, ігрова діяльність використовується в таких випадках: 1) як самостійні технології для освоєння поняття, теми навчального предмета; 2) як елемент більш великої технології; 3) як урок або його частини (уведення, закріплення, пояснення, контролю, вправи тощо); 4) як технології позакласної роботи.

Види педагогічних ігор. У першу чергу слід розділити ігри *за видом діяльності*: на фізичні (рухові), інтелектуальні (розумові), трудові, соціальні й психологічні. *За характером педагогічного процесу* виділяються такі групи ігор: а) навчальні, тренувальні, що контролюють, і узагальнюючі; б) пізнавальні, виховні, що розвивають, соціалізують; в) репродуктивні, продуктивні, творчі; г) комунікативні, діагностичні, профорієнтаційні, психотехнічні та інші. Розгалуженою є типологія педагогічних ігор *за характером*

ігрової методики. Три великі групи становлять: ігри з готовими "твердими" правилами; ігри "вільні", правила яких установлюються по ходу ігрових дій; ігри, які поєднують і вільну ігрову стихію, і правила, прийняті як умови ігри й виникаючі по її ходу. *Найважливіші з інших методичних типів*: предметні, сюжетні, рольові, ділові, імітаційні та ігри-драматизації. *За змістом ігри з готовими правилами розрізняють:* усі предметні (математичні, хімічні та ін.), спортивні, рухливі, інтелектуальні (дидактичні), будівельні й технічні, музичні (ритмічні, хороводні, танцювальні), лікувальні, корекційні (психологічні ігри-вправи), жартівні (забави, розваги), ритуально-обрядові тощо. *За змістом "вільні"* ігри розрізняють за тією сферою життя, які вони відбивають: військові, весільні, театральні, художні, побутові ігри в професію, етнографічні. Специфіку ігрової технології в значній мірі визначає *ігрове середовище*: розрізняють ігри із предметами й без предметів, настільні, кімнатні, вуличні, на місцевості, комп'ютерні. І, нарешті, *за формою* (форма є спосіб існування й вираження змісту) можна виділити в самостійні типові групи такі ігри: ігри-свята, ігрові свята; ігровий фольклор; театральні ігрові дії: ігрові тренінги і вправи: ігрові анкети, запитання, тести; естрадні ігрові імпровізації; змагання, протиборства, суперництва; конкурси, естафети, старти; весільні обряди, ігрові звичаї; містифікації, розіграші, сюрпризи; карнавали, маскаради, ігрові аукціони та ін.

Етап підготовки починається з розробки сценарію — умовного відображення ситуації й об`єкта. У зміст сценарію входять: навчальна мета заняття, опис досліджуваної проблеми, обґрунтування поставленого завдання, план ДГ, загальний опис процедури гри, зміст ситуації і характеристика діючих осіб.

Далі йде введення в гру, орієнтація учасників і експертів. Визначається режим роботи, формується головна мета заняття, відбувається постановка проблеми і вибір ситуації. Видаються пакети матеріалів, інструкцій, правил, установок. Збирається додаткова інформація. Коли необхідно, учні звертаються до ведучого й експертів за консультацією. Допускаються попередні контакти між учасниками ДГ. Негласні правила забороняють відмовлятися від отриманої за жеребом ролі, виходити з гри, пасивно ставиться до гри, придушувати активність, порушувати регламент і етику поводження.

Етап проведення — процес гри. З початком гри ніхто не має права втручатися і змінювати її хід. Тільки ведучий може коректувати дії учасників, якщо вони їдуть від головної мети гри. Розрізняють три способи розвитку ігрового процесу: детермінованний, спонтанний, змішаний (сполучить алгоритмізацію з урахуванням ймовірного характеру подій, найбільш властивий ДГ). Залежно від модифікації ДГ можуть

бути введені різні типи рольових позицій учасників: а) стосовно змісту роботи в групі — генератор ідей, розроблювач, імітатор, ерудит, діагност, аналізатор; б) за організаційними позиціями — організатор, координатор, інтегратор, контролер, тренер, маніпулятор; в) стосовно новизни — ініціатор, обережний критик, консерватор; г) за методологічними позиціями — методолог, критик, методист, проблематизатор, рефлексуючий, програміст; д) за соціально-психологічними позиціями — лідер, надає перевагу, прийнятий, незалежний, неприйнятий, що відкидається.

Етап аналізу, обговорення й оцінки результатів гри має на увазі виступу експертів, обмін думками, захист учнями своїх рішень і висновків. На закінчення вчитель констатує досягнуті результати, відзначає помилки, формує заключний підсумок заняття. Звертається увага на зіставлення використаної імітації з відповідною областю реального світу, установлення зв`яку гри зі змістом навчального предмета.

Гра – провідна діяльність дітей дошкільного віку. Одним з її видів є дидактична гра.

Дидактична гра — творча форма навчання, виховання і розвитку студентів, школярів і дошкільників. Дидактичні ігри розвивають спостережливість, увагу, пам`ять, мислення, мову, сенсорну орієнтацію, кмітливість, а тому їх можна використовувати під час викладання будь-якого предмета. Сучасна дидактика, звертаючись до ігрових форм навчання, справедливо вбачає в них можливості ефективної взаємодії педагогів і учнів, продуктивної форми їх спілкування з властивими їм елементами безпосередності й неудаваної цікавості. В терміні “дидактична гра” наголошується її педагогічна спрямованість, відображається багатогранність її застосування з урахуванням дидактичної мети заняття і рівня підготовленості студентів та учнів.

Характерні ознаки дидактичної гри: моделювання ситуацій навчально-виховного характеру та прийняття навчально-педагогічних рішень; розподіл ролей між учасниками гри; різноманітність рольових цілей для вироблення рішення; взаємодія учасників гри, які виконують ті чи інші ролі; наявність спільної мети учасників гри; колективне вироблення рішень; багатоальтернативність рішень; наявність системи індивідуального чи групового оцінювання діяльності учасників гри.

Дидактична гра складається з таких елементів: дидактична задача; ігрова задача; ігрові дії; правила гри.

Дидактична задача визначається метою навчального та виховного впливу. Наявність дидактичної задачі або декількох задач підкреслює навчальний характер гри, направленність навчального змісту на процеси пізнавальної діяльності учнів.

Ігрова задача виконується учнями в ігровій діяльності. Ці дві задачі відображають взаємозв'язок навчання та гри.

Дидактична задача реалізується протягом всієї гри через здійснення ігрової задачі, ігрових дій, а підсумок і вирішення знаходиться в фіналі. Тільки за цієї умови дидактична гра може виконати функцію навчання і разом з тим буде розвиватися як ігрова діяльність.

Ігрові дії є основою дидактичної гри — без них неможлива сама гра. В ігрових діях проявляється мотив ігрової діяльності, активне бажання вирішити поставленну ігрову задачу. По своїй складності вони різні та зумовлені складністю пізнавального змісту та ігрової задачі.

Ігрові дії — це не завжди практичні зовнішні дії, коли треба щось ретельно роздивитись, порівняти, розібрати та ін. Це також важкі розумові дії, виражені в процесах цілеспрямованого сприйняття, спостереження, порівняння, згадування раніше засвоєного, — розумові дії, виражені в процесах мислення.

В різних іграх ігрові дії різні за їх спрямованістю та за ставленням до граючих. Їх зміст та спрямованість зумовлені загальними завданнями формування особистості і колективу, пізнавальним змістом, ігровими задачами та діями в їх розвитку та збагаченні. В дидактичній грі правила є заданими.

Учні часто порушують правила не тому, що роблять це свідомо, а тому, що не знають, як виконувати, а іноді забувають про них. Треба пояснити, як виконувати правила і навіщо вони потрібні, створити таку ситуацію, щоб виконування правил стало бажанням самих дітей.

Дотримування правил в ході гри викликає необхідність прояву зусиль, оволодіння способами спілкування в грі і формуванню не тільки знань, а й різноманітних почуттів, накопичення добрих емоцій та засвоєння традицій.

Педагог повинен використовувати слова, які відображають ступені оволодіння ігровими діями та правилами: ще не дуже, майже добре, добре, дуже добре. Це сприяє розвитку самооцінки, перпективності в досягненні мети. Однак треба враховувати необхідність і осудження, якщо деякі діти використовують правила з метою отримання для себе вигоди.

Види дидактичних ігор. Дидактичні ігри відрізняються за навчальним змістом, пізнавальною діяльністю дітей, ігровими діями та правилами, організацією та взаємовідносинами дітей, за роллю вчителя. Перераховані ознаки притаманні всім іграм, але в одних чіткіше виступають одні, а в інших — інші.

Практика показала, що навіть у випадку ідеально розробленої гри емоційна залученість може обернутися бар'єром на шляху до осмислення того, що відбувається в грі. Тому, крім очевидних організаційних функцій, учитель виконує важливі в змістовому відношенні функції, які

називають змістово-орієнтуючими. Роль учителя за аналогією зі спортивними іграми.

Інструктор. Необхідним для участі в грі є розуміння правил, уявлення про наслідки ігрових дій. Однак багаторічна практика показує, що вчителю не треба прагнути до максимально детального, повного роз'яснення всіх деталей гри. Багато правил по справжньому усвідомлюються учасниками в ході гри — і в цьому гра схожа на життя. Надмірне інструктування до початку самої гри може заплутати учнів або привести до зниження їхнього інтересу. В принципі, інструктування можна звести до мінімуму. Що стосується обговорення наслідків тих чи інших ігрових рішень, "ходів", то їх має смисл проводити вже після завершення ігрової дії, коли їх зміст стає більш ясним для учасників.

Суддя-рефері. Хід гри, безумовно, потребує контролю і в якійсь мірі керівництва зі сторони вчителя. Організаційна сторона його діяльності забезпечує педагогічну результативність гри. Це відбивається, наприклад, на розподіленні ролей, при якому вчитель прагне добитися активного включення всіх дітей. Навчально-ігрова діяльність зазвичай дає більш широкі можливості для особистих проявів порівняно з традиційною роботою в класі. В дослідженнях відзначається розповсюджена в практиці помилкова звичка вчителів віддавати найбільш "складні" ролі кращим учням, а більш пасивні — менш "здібним". Є сенс надати погано встигаючим активні, значимі для ходу гри ролі, щоб тим самим дати їм проявити себе. Перехід до ігрового характеру взаємодії в класі, таким чином, стикається з перешкодами у вигляді стереотипних рішень педагога. Діючи як рефері, вчитель лише підтримує хід гри, тобто виконання ігрових правил, але — в ідеалі — не втручається в нього.

Тренер. У деякому сенсі вчитель виступає і як тренер. Він може навіть давати учням прямі підказки, спрямовані на те, щоб допомогти їм повніше використовувати можливості гри. Чи не протирічить це ідеї мінімального втручання? Тонкість у тому, що мова йде лише про підказки, що допомагають дітям використовувати потенціал ігрової дії. До тренерських дій входить і пряме підбадьорення нерішучого учасника.

Голова-ведучий. Якщо попередні ролі вчителя зв'язані з підготовкою і проведенням імітаційної гри, то ця роль належить до завершального обговорення. В ході цього обговорення вчитель уникає "пропонувати" класу свої висновки та узагальнення, але, скоріше, ставить перед учнями такі питання, які побуджують їх зіставляти ігрову модель та реальні явища, що імітуються, обдумувати зв'язки між змістом гри та навчальним предметним матеріалом. Чимало творчих ідей та узагальнень можна знайти в сумісному обговоренні,

якщо попросити учнів запропонувати свої особисті поправки та доповнення до сценарію або правил гри.

Дидактичні ігри є універсальними в тому плані, що можуть використовуватися на всіх уроках та у всіх закладах освіти. Вони вдосконалюються, перебудовуючись під кожне нове покоління. Для подальшого розвитку дидактичних ігор потрібні креативні вчителі.

Групова форма навчальної діяльності виникла як альтернатива існуючим традиційним формам навчання. В їх основу покладено ідеї Ж.-Ж. Руссо, И.Г.Песталоцці, Дж. Дьюї про вільний розвиток і виховання дитини. И.Г. Песталоцці стверджував, що вміле поєднання індивідуальної і групової навчальної діяльності допомагає успішному навчанню дітей, а їх активність і самодіяльність підвищують ефективність уроку. З цим пов'язана ідея взаємного навчання, висловлена И. Песталоцці.

Різновидом групового навчання у межах класно-урочної системи стала белл-ланкастерська система. Ця система дістала назву за прізвищами своїх засновників — пастора-педагога А. Белла і вчителя Дж. Ланкастера. Розвиваючи ідеї Я. А. Коменського, автори цієї системи запропонували систему взаємного навчання. Заняття проводились у залах для 300 і більше учнів, поділених на групи по 10—15 осіб, закріплених за моніторами (старшими учнями). Монітори щодня одержували завдання від учителя і працювали з молодшими. Підручників не було, їх заміняли великі таблиці, розвішані на стінах залу. Учитель спостерігав за роботою груп. Учні у таких школах швидше, ніж у звичайних, здобували уміння і навички. Але їхніх знань було недостатньо для подальшого навчання. З часом белл-ланкастерська система відмерла, але окремі її рецидиви мали місце в 60-х роках нашого століття.

На початку XX століття виникла система індивідуалізованого навчання, так званий Дальтон-план. Назва його походить від назви американського міста Долтон штату Массачусетс. Автор цієї методики —педагог Елен Паркхерст. Ця форма з'явилася як альтернатива урокам зубрячки й опитування. Працюючи в умовах такої школи, учні не мали спільної класної роботи, їм надавалась свобода вибору змісту занять, чергування предметів, використання власного робочого часу. Увесь програмний матеріал ділився на частини завдання. Кожна з них конкретизувалася на спеціальній картці у формі короткого письмового завдання з постановкою запитань і визначення джерел, де учні можуть знайти відповіді на поставлені запитання. Кожний учень укладав з учителем контракт про самостійне опрацювання певних завдань у визначений час. Керуючись письмовими завданнями, учні самостійно наодинці або в невеликих групах по 3—5 чоловік виконували свою роботу в доступному для кожного темпі.

Облік навчальної роботи вівся на картках: лабораторній картці інструктора (вчителя), індивідуальній обліковій картці учня й обліковій картці класу. Учні працювали в окремих предметних кабінетах-лабораторіях. Тому Дальтон-план має й іншу назву — лабораторний план. В чистому вигляді Дальтон-план використовувався недовго, проте його елементи, окремі підходи в поєднанні з іншими формами навчання застосовуються у школах США та деяких інших країн і нині.

Щоб уникнути американських Дальтон-плану і "методу проектів" і краще пристосувати їх до умов роботи в радянській школі, у колишньому Радянському Союзі виникла ідея бригадно-лабораторної форми навчання, яка мала назву "бригадно-лабораторний метод". Слово "бригадний" підкреслювало колективність у роботі, а "лабораторний" — сумісність у виконанні навчальних завдань. Ця форма організації занять стала надто популярною і поступово перетворилася в універсальну форму організації навчального процесу. Нові форми навчання знайшли підтримку в учителів, вони запроваджувалися у школах без належної експериментальної перевірки, їх застосування швидко виявило значні недоліки: зниження ролі вчителя, відсутність в учнів мотивації учіння, неекономне витрачання часу.

У 30—50-ті роки навчання в школах колишнього СРСР здійснювалося на основі класно-урочної системи навчання, яка пропонувала переважно фронтальну організацію занять. І тільки у 60-ті роки в радянській дидактиці з'явився інтерес до групової форми навчання у зв`язку з вивченням проблеми пізнавальної активності, самостійності учнів. Аналізуючи організацію праці учнів на уроці, вчені дійшли висновку, що коефіцієнт роботи учнів на окремих уроках становить від 40 до 60%. Тому вчителі, намагаючись оволодіти значними педагогічними прийомами, знову звернулися до групової форми навчальної діяльності на уроці, а вчені почали розробляти рекомендації щодо впровадження в практику активних методів навчання.

У 70-ті роки важливий напрям досліджень загальних форм навчання був пов'язаний з навчально-пізнавальною діяльністю учнів в умовах колективної, групової, індивідуальної роботи в класі.

Найбільший інтерес до групових форм навчальної діяльності спостерігається за останніх два десятиріччя. У психолого-педагогічній літературі немає єдиного підходу до визначення групової навчальної діяльності. На нашу думку, групова навчальна діяльність — це форма організації навчання в малих групах учнів, об'єднаних загальною навчальною метою при опосередкованому керівництві вчителем і в співпраці з учнями.

Учитель у груповій навчальній діяльності керує роботою кожного учня опосередковано, через завдання, які він пропонує групі та які регулюють діяльність учнів. Стосунки між учителем та учнями набувають характеру співпраці, тому що педагог безпосередньо втручається у роботу груп тільки в тому разі, якщо в учнів виникають запитання і вони самі звертаються за допомогою до вчителя. Це їхня спільна діяльність. Групова навчальна діяльність, на відміну від фронтальної та індивідуальної, не ізолює учнів один від одного, а навпаки, дозволяє реалізувати природне прагнення до спілкування, взаємодопомоги і співпраці. Відомо, що учням буває психологічно складно звертатись за поясненням до вчителя і набагато простіше — до ровесників.

Психолого-педагогічні дослідження свідчать, що групова навчальна діяльність сприяє активізації й результативності навчання школярів, вихованню гуманних стосунків між ними, самостійності, умінню доводити і відстоювати свою точку зору, а також прислуховуватися до думки товаришів, культурі ведення діалогу, відповідальності за результати своєї праці. Групова навчальна діяльність на занятті створює певні умови для формування позитивної мотивації навчання школярів.

Це відбувається в групах, де створено умови доброзичливості, чуйності, оволодіння учнями формами взаємодопомоги. Як свідчить шкільна практика, під час групової роботи активізується діяльність усіх без винятку її виконавців. Психологи пояснюють це тим, що одна з найважливіших характеристик людини в групі полягає в тому, що вона звертається до своєї групи як до джерела орієнтації у навколишній дійсності.

Як вид навчальної діяльності школярів, групова діяльність багатофункціональна. У груповій навчальній діяльності учні показують високі результати засвоєння знань, формування вмінь. Пояснюється це тим, що в цій роботі слабкі учні виконують за обсягом будь-яких вправ на 20-30% більше, ніж у фронтальній роботі. Групова форма роботи сприяє також організації більш ритмічної діяльності кожного учня.

Важливу роль групова діяльність відіграє у досягненні виховної функції навчання. У груповій навчальній діяльності формується колективізм, моральні, гуманні риси особистості. Важливу роль у формуванні цих рис відіграють особливості організації групової роботи; розподіл функцій і обов’язків між учасниками діяльності, обмін думками, взаємна вимогливість і допомога, взаємоконтроль і взаємооцінка.

Групова навчальна діяльність виконує й організаційну функцію. Полягає вона в тому, що учні вчаться розподіляти обов’язки, вчаться спілкуванню один з одним, розв’язують конфлікти, що виникають у спільній діяльності. В груповій

роботі дитина бере на себе функції вчителя і виконує дорослі види діяльності.

Таким чином, групова форма навчальної діяльності порівняно з іншими організаційними формами має низку значних переваг:

1) за той же проміжок часу обсяг виконаної роботи набагато більший;

2) висока результативність у засвоєнні знань і формуванні вмінь;

3) формується вміння співпрацювати;

4) формуються мотиви навчання, розвиваються гуманні стосунки між дітьми;

5) розвивається навчальна діяльність (планування, рефлексія, самоконтроль, взаємоконтроль).

Групову навчальну діяльність школярів можна застосовувати на всіх етапах процесу навчання. Проте на етапах первинного сприйняття нового матеріалу належний рівень цієї діяльності досягається лише за умови, що всі учні класу характеризуються високим та середнім рівнем навчальних можливостей, добре володіють навичками самостійної роботи і виявляють велику працездатність. У протилежному разі більш продуктивною виявляється фронтальна діяльність класу під керівництвом учителя. Для молодших школярів найбільші можливості групової навчальної діяльності виявляються на етапах закріплення, поглиблення, систематизації знань. Незважаючи на зазначені позитивні характеристики групової діяльності, абсолютизувати її, підміняти нею індивідуальну чи фронтальну роботу було б великою помилкою.

Технологія організації групової навчальної діяльності. Запропонована технологія групової навчальної діяльності школярів ґрунтується на таких положеннях:

— необхідно навчати школярів прийомів ділової співпраці;

— забезпечувати спеціальний добір дітей у групи;

— актуалізувати активність кожного учня;

— поєднувати всі форми навчальної діяльності школярів на занятті. Встановлено, що оптимальний розмір групи як функціональної системи не визначається її психологічними властивостями, а зумовлюється конкретним змістом предметної діяльності та чинниками, що мають соціальну природу. Для педагогічної теорії і практики питання кількості навчальної групи має першочергове значення. Як свідчать публікації в педагогічній літературі, кількість навчальних груп коливається в межах від трьох до восьми осіб. Реальні умови масової школи свідчать, що в школі найбільш раціонально організовувати навчальні групи із чотирьох—п’яти осіб. Нечисленні групи сприяють зручному і швидкому розміщенню учнів, активній діяльності кожного члена групи, розподілу

обов’язків. Істотним моментом у створенні навчальних груп є їх склад. Групи мають бути гетерогенними за навчальними та психологічними можливостями дітей: у групі повинен бути хоча б один сильный учень. Групу слід формувати на основі особистісних переваг учнів, обрати консультанта, розподілити обов`язки. Для створення груп потрібно брати до уваги психологічну єдність дітей, бажання учнів, потенціал можливостей для їх успішної спільної діяльності. Консультанта за товариською згодою призначає вчитель. Це, зазвичай, успішний у навчанні учень. Робота в навчальних групах будується на принципі рівноправності.

Організовуючи групову навчальну діяльність на занятті, потрібно забезпечити активність кожного учня. Цього можна досягти, розподіливши запропоновані групі завдання на частини за кількістю учасників групи, коли кожен має виконати свою частину роботи і пояснити спосіб її виконання іншим, а також налагодивши систему обліку діяльності кожного учня в групі. Для цього після виконання запропонованого групі завдання діти на спеціальних картках відображають оцінку роботи всієї групи, а також дають оцінку роботі кожного учня в групі.

Групова навчальна діяльність корисна на всіх етапах уроку, особливо під час перевірки домашнього завдання, закріплення знань, застосування їх на практиці, де допомога дорослого вже не потрібна і навіть шкодить, бо заважає становленню рефлексії, і водночас повністю самостійно дитина діяти не може.

Вимоги до особистості педагога. У процесі соціалізації, виховання і розвитку особистості дитини важлива роль відводиться вчителю-професіоналу. Організуючи групову навчальну діяльність учитель має створити сприятливі умови для сприймання учнями групового навчального завдання та забезпечити умови для його успішного розв`язання.

Щоб визначити місце групової діяльності на уроках, педагогу варто проаналізувати зміст навчального матеріалу з кожного предмета, визначити види групової діяльності, підготувати завдання для групової роботи. Визначаючи завдання для групової роботи, треба враховувати обсяг завдань, рівень складності за навчальними можливостями учнів, міру допомоги з боку вчителя. Завдання як для усного опитування, так і для тренування у виконанні письмових робіт вчителі можуть брати із шкільного підручника. Вчителю треба ретельно скласти для учнів пам’ятки, інструкції.

Впровадження групової навчальної діяльності потребує деяких додаткових витрат часу, оскільки необхідно підготувати багато матеріалу до уроку. Організуючи групову діяльність на занятті, вчитель повинен дотримуватися таких вимог:

1) чітко формулювати пізнавальні завдання;
2) завдання мають бути проблемними, спонукати учнів до активності, до творчого мислення, до пошуку нових знань і нових способів дій;
3) уважно спостерігати за ходом навчальної діяльності в малих групах;
4) зосередити увагу на діяльності слабких учнів;
5) заздалегідь інструктувати ланкових, спрямовуючи їх роботу в групі;
6) не створювати ніякого змагання на швидкість виконання завдань.

Функція вчителя в груповій навчальній діяльності — забезпечувати учням позицію справжнього суб'єкта навчання.

Керівна роль учителя у навчальному процесі ніяким чином не зменшується. Він опосередковано керує і спрямовує роботу груп. Тому розумна вимогливість учителя повинна поєднуватися з гуманністю, важливо не пропустити ту мить, коли дітям особливо потрібні допомога та увага. Отже, вчитель має можливість більше уваги приділяти конкретній групі: послухати, як проходить опитування, з'ясувати, як консультант керує виконанням групового завдання, допомогти в разі потреби. Завдяки цьому, якщо якась із груп відчуває певні труднощі під час виконання спільного завдання, вона може розраховувати на консультацію вчителя. Він ретельно вивчає записи в облікових картках консультантів, робить відповідні висновки.

У груповій навчальній діяльності вчитель повинен стати невидимим диригентом, який вміє вчасно почути, помітити, виправити, підтримати кожного учня, організувати співпрацю дітей.

Вимоги до організації груп:

• навчальна група із 4—5 осіб;
• гетерогенні за навчальними та психологічними особливостями;
• хоча б один сильний учень;
• активність кожного учня;
• врахування психологічної єдності дітей.

Форми групової навчальної діяльності.

- *фронтальна робота:* провідний засіб навчання — дискусія; учні вступають в опосередковане спілкування один з одним, самостійно обґрунтовують свою точку зору;
- *робота в парах:* використовують прийоми взаємоперевірки, взаємодиктанти, складання плану оповідання, розв`язання прикладів;
- *ланкова:* найбільш складний вид групової діяльності; використання лише після формування вмінь вести дискусію, спільно виконувати завдання, навчати один

одного; кожна група з 4 осіб має сильних, середніх, слабких;

- *кооперативно-групова:* взаємодія між групами; корисно організовувати на уроках читання.

Вимоги до організації групової діяльності: чітко формулювати пізнавальні запитання:завдання мають бути проблемного характеру; уважно спостерігати за роботою малих груп: зосередження уваги на роботі слабких; інструктувати ланкових, спрямовуючи їх роботу в групі: не створювати змагання на швидкість виконання.

Сугестивна технологія — це навчання на основі емоційного навіювання в стані неспання, що спричиняє надзапам'ятовуванню. Вона передбачає комплексне використання всіх вербальних і невербальних, зовнішніх і внутрішніх засобів сугестії. Реалізація цієї концепції передбачає створення особливих психолого-педагогічних умов навчання людини. Для викладача це означає:

• високий авторитет, широка обізнаність, високі особистісні якості, сила переконання тощо;

• інфантилізація — встановлення природного середовища довіри, коли студент ніби доручає себе викладачеві;

• двоплановість у подачі нового матеріалу: кожне слово, яке несе самостійне смислове навантаження, супроводжується відповідною інтонацією, жестом, мімікою тощо.

Для студентів, у свою чергу, необхідно:

— формування віри в здійсненність навчальних завдань;

— постійне позитивне емоційне підкріплення за рахунок естетичних і комфортних умов;

— навіювання думки про величезні можливості власного інтелекту, демонстрації швидкого поступу у вивченні навчальної дисципліни тощо.

Сугестивна технологія відповідно до педагогічних технологій є засобом психологічного впливу на колектив, який навчається. Цей засіб, керуючись тими чи іншими реакціями чи процесами в організмі людини, викликає ефект розширення пізнавальних і репродуктивних можливостей особистості, що в цілому спричиняє інтенсифікацію навчального процесу, тому що сугестія — це форма емоційно-вербального керування різними психічними, психофізіологічними та фізіологічними реакціями людини. Тому в сугестивних технологіях широко використовується метод релаксації. Релаксопедичне навчання вигідно вирізняється доступністю та простотою у зв'язку з такими його особливостями:

1. Можливостями точно орієнтуватися на різні вікові категорії осіб, що навчаються.

2. Прискорене навчання визначає нову організацію і методику занять, що потребує відходу від традиційної авторитарної системи навчання.

3. Організація релаксопедичного навчання не потребує якогось особливого спеціального обладнання: заняття можуть проводитись в будь-якій аудиторії ВНЗ, що дає можливість масово впроваджувати таке навчання.

4. Основою релаксопедичного навчання є психічна саморегуляція, яка має велике профілактичне значення. Керування психічним станом відбувається спершу через регуляцію психічного стану студента за допомогою та під керівництвом викладача, а в міру того, як опановується аутотренінг, переходить в саморегуляцію.

5. Основною умовою ефективності релаксопедичного навчання є спеціальна підготовка викладача, який повинен мати певні психічні якості. Але цей метод дає можливості будь-якому викладачеві опанувати прийоми психорегуляції.

Кожна людина характеризується різним ступенем навіювання у будь-якому віці. Тому сугестивні технології допомагають застосовувати саморегуляцію станів у здійсненні психокорекції педагогічних упливів особистості в процесі навчання, опановувати тренінги з керування психофізичними та духовними силами людини, розвинути творче самовираження та його механізми.

Структура релаксопедичного заняття (тренінгу).

1. Створення необхідного психічного настрою і ознайомлення з теоретичним матеріалом (від 3 до 5 хв.)

2. А. ,,Введення", чи ,,занурення", в релаксацію. Потрібно зручно сісти, у позу ,,кучера на дрожках", розслабитися, ні про що стороннє не думати, сконцентрувати увагу на словах викладача (звучить тиха, спокійна музика, очі заплющені). Вводяться формули навіювання: ,,Ви спокійні, вам добре і приємно...жодних переживань і нейриємних думок немає."

Б. Подається необхідна психотерапевтична інформація, в навчанні — лексичний матеріал (від 8 до 15 хв.).

3. Заключна стадія — виведення з релаксації. Важливого значення набувають формули навіювання, спрямовані на формування впевненості в своїх силах, закріплення матеріалу в пам`яті та активізацію психічних процесів (від 3 до 5 хв.). Наприклад: ,,Думки, образи, почуття ясні, яскраві…голова світла, чиста…пам`ять чудова... Ваше тіло наповнюється бадьорістю, здоров`ям, впевненістю в своїх силах.. Розумова працездатність відновлюється і зростає. Вся програма залишається в пам`яті, розплющіть очі... підведіться, струсніть руками... Настрій бадьорий, чудовий..."

Вимоги до педагога. Авторитет — основний складник сугестії. Таким чином, навіювати здатен лише авторитет. Якщо педагог внутрішньо не готовий до проведення навіювання, то маніпуляції втрачають свою ефективність. Тому вчитель чи сугестолог повинен: модифікувати всі найкращі, позитивні якості: манеру триматися, авторитетну поведінку, жест, міміку;

поводитися навіювально; достатньою мірою передати вербальну частину навіювання; не хвилюватися.

Характерною ознакою сугестивної технології є її ефективність, яка перевищує інші відомі системи навчання. Висока ефективність сугестивного навчання поєднується з яскраво вираженими психотерапевтичним, психогігієнічним і психопрофілактичним ефектами, які мають великі внутрішні резерви свого розвитку. Психотерапевтичні тренінги передбачають настанови, що мають декілька завдань, проте вони повинні бути спрямовані на усвідомлення мети, її постановку і формування готовності до її досягнення.

3.3. Методи навчання

Будь-яка методика, яка хоче називатися християнською, повинна, перш за все, зберігати волю учня. Важлива в християнській педагогіці проблема не примусового, а вільного сприймання. Це, насамперед, те, що дитина має можливість вільно, без будь-якого зовнішнього емоційного, інтелектуального і фізичного втручання, бачити, слухати, відчувати навколишній світ, і, як вищий прояв волі – довірлива відкритість духовному світу. Сприймання – труд душі.

Якщо вольові дії людини інколи мають потребу в їх обмеженні, то прагнення до сприймання потрібно охороняти і підтримувати. Творчі здібності особистості безпосередньо зв`язані з прагненням сприймати, з тим, що людина багато бачить і багато відчуває.

Творчість, до якої людина призвана на землі, є одним з проявів образу Божого в ній, а якщо втратити живе сприймання, то ця творчість в людині згасає. По суті вона відмовляється від самого життя. Тому сьогодні в усьому світі першочерговим питанням є питання про *активізацію творчого потенціалу особистості.* Християнська ж педагогіка до цієї проблеми повинна підходити як до свого основного завдання, тому що так ніде, як в християнстві, висота і гідність людини не поставлені з такою повнотою. І ніде, так як в Євангелії, ми не бачимо такого бережного ставлення до особистості і, головне, до її особистого шляху в цьому житті. З точки зору активізації творчого потенціалу особистості ми повинні рекомендувати методи навчання.

Метод навчання – це способи та прийоми спільної впорядкованої, взаємозв`язаної діяльності вчителів і учнів, спрямовані на оволодіння знаннями, навичками та вміннями, різнобічний розвиток розумових і фізичних здібностей, формування рис, необхідних для повноцінного земного життя та духовного зростання.

Методи навчання виконують такі *основні функції*: навчальну (освітню), розвиткову, виховну, мотиваційну і контрольно-

коригувальну. Водночас кожен метод складається із способу взаємодії педагога й учня, сукупності певних їхніх дій, які становлять процес навчання. Тому метод навчання вбирає у себе два види дій: дії педагога і навчально-пізнавальні дії учня.

Характер взаємин між педагогом і учнем визначає парадигму національної системи освіти, орієнтованість усього навчального процесу. Коли в ньому переважають методи викладання, то маємо авторитарну парадигму освіти — це фронтальне спілкування, стандартність оцінок знань, навичок і вмінь, примусовість, трансляційна форма передавання навчальної інформації педагогом, пасивність учнів; і навпаки — коли переважають прийоми співтворчості, співробітництва, то маємо гуманістичну парадигму, яка апелює до особистісного розвитку кожного учня, орієнтується на індивідуалізацію і диференціацію навчання, використовує програми розвитку, застосовує прийоми розвитку творчого мислення і сприяє самоактуалізації учнів у цьому процесі. Залежно від рівня активності учнів методи навчання переходитимуть від пасивного стану до активного. «При пасивних методах учень є тільки об'єкт педагогічного впливу вчителя, при активних — учень є і суб'єкт педагогічного процесу, себто він не тільки сприймає те, що подає йому вчитель, але й сам організовує свою роботу», — зазначав Г. Ващенко.

Якщо розглядати світську педагогіку, то в ній є багато спроб провести класифікацію методів навчання. Якщо зробити аналіз цієї класифікації, то можна зауважити, що в розробках класифікацій методів навчання не враховується специфіки соціального середовища, в якому формується і розвивається особистість, не взято до уваги вікових можливостей у сфері її соціальних відносин.

Для християнської дидактики за цілями і завданнями підходить класифікація методів навчання В. О. Онищук:

— комунікативний метод навчання (дидактична мета засвоєння готових знань);

— пізнавальний метод навчання (дидактична мета сприйняття, осмислення і запам'ятовування учнями нового матеріалу);

— перетворювальний метод навчання (дидактична мета — засвоєння учнями знань і творче використання навичок та вмінь);

— систематизований метод навчання (дидактична мета — узагальнення і систематизація знань, навичок і вмінь);

— контрольний метод навчання (дидактична мета — з'ясування якості засвоєння знань, навичок і вмінь та їх корекція).

Окремі християнські педагоги дотримуються думки, що недоцільно переносити методи дореволюційної церковної

школи — це тому, що вони не відповідають сучасним завданням через їх схоластичний характер. Якщо проаналізувати навчання в недільних школах, то побачимо, що немає єдиної програми, кожен священник проводить заняття в міру своєї компетентності, використовуючи різні методи відомі і невідомі в педагогіці. Навчання проводиться за різними підручниками і посібниками. Не всі діти знають Євангеліє; сприймають храм, як клуб за інтересами. Тому вважаємо, що настав час створити єдину концепцію християнської освіти, яка б допомогла вирішити проблеми навчання і виховання.

Потрібно пропонувати не лише богослов`я, а в його основі повинна лежати ідея боротьби з поганими вчинками, які в Господа називаються гріхами. Повинна спрацювати ідея співпраці: «Учитель—Бог», «Учитель—учень», «Учень—Бог».

Методи, які використовувались протягом багатьох століть і застосовуються в сучасній навчальній практиці, можна застосовувати і в християнській педагогіці, носять вони назву *традиційні.* Вони не втратили своєї методичної цінності й сьогодні. Це – словесні, наочні, практичні, контрольні, самостійні методи.

Словесні методи навчання. До найважливіших методів навчання і виховання В. О. Сухомлинський відносить *слово*. Він зазначав, що у справжнього вчителя слово буде не безпристрасним «викладом матеріалу», а зверненням до почуттів, свідомості, совісті вихованців. «Хай звучить у наших школах лагідне слово. Торкаймося ласкою дитячого серця. Бережімо людську гідність, утверджуймо в людині повагу до самої себе, виховуймо тонку чутливість до добра і зла», — наголошує Василь Олександрович у статті «Не бійтесь бути ласкавими».

Павлиський учений рекомендує прагнути до того, щоб у кожному слові педагога була жива людська пристрасть, оскільки, яким би високим не видавався зміст слів, що сприймає учень, вони можуть залишитися для нього безликими оболонками, якщо не супроводитимуться пробудженням емоцій, почуттів. Цю духовну повноту й насиченість слова не можна почерпнути з книжок чи спеціальних посібників: вона відкривається досвідом життя, приходить до вчителя і передається дітям безпосередньо в самому процесі навчання.

У викладанні Старого Завіту (недільна школа, християнська етика) вирішальну роль відіграє емоційна розповідь учителя, яка оволодіває уявою і думками підлітків, пробуджує здивування, бажання здійснювати пошук, навчає осмислювати й узагальнювати.

Слову вчителя В. О. Сухомлинський відводить надзвичайну роль тоді, коли знання черпаються із безпосереднього спостереження: справжні знання неможливі без повідомлення, а узагальнення здійснюються передусім словом.

Опосередковане сприйняття знань учнями через слово учителя вчений називає викладом. Викласти учням знання — це означає послідовно виразити їх словами. На уроці використовуються *різні форми викладу* — бесіда, розповідь, лекція.

Головною формою викладу В. О. Сухомлинський вважав *розповідь учителя*. Учитель повинен зробити все, щоб підняти розповідь на уроці до належного рівня, зробити її педагогічною, довести цей метод навчання до високої досконалості. Від якості розповіді залежить і глибина знань учнів, і виховання любові до науки.

Добре підготовлена розповідь впливає не тільки на розум, а й на уяву, на почуття дітей. Це досягається не лише зрозумілістю змісту й виразністю форми, а насамперед, глибоким знанням матеріалу, внутрішньою переконливістю вчителя в істинності своїх слів . В. О. Сухомлинський зробив висновки, що учні з великою увагою та цікавістю слухають розповіді учителя передусім тому, що педагог глибоко знає і любить свій предмет, уміє вкласти у свою розповідь не тільки знання, а й почуття любові до предмета викладання.

Готуючись до розповіді, учитель повинен продумати кожне поняття, щоб жодне слово не залишилось незрозумілим для учнів. «…Розповідь учителя не повинна обмежуватись матеріалом підручника, в ній треба використовувати яскраві факти, які б розкривали головні, провідні ідеї предмета», — підкреслює В. Сухомлинський.

Немає потреби виділять в розповіді факти, які учні мають запам’ятати лише для того, щоб тільки ними обмежуватись у своїй відповіді: це знижує, послаблює вплив матеріалу на почуття.

Отже, розповідь учителя В. О. Сухомлинський називав одним із головних методів навчання. На урок учитель має йти з розповіддю, яка надійно склалася в його пам’яті і знайшла вираження у словах. Бездоганна ясність думки, досконала форма, логічна послідовність, правильність мовлення, емоційність — такі головні вимоги ставить В. О. Сухомлинський до розповіді.

Цей метод частіше використовується в недільних школах для викладання християнської етики.

Якщо розглядати недільні школи, то ми маємо таку картину: при великих соборах недільні школи комплектуються з дітей по класах (за віком). А в малих приходах у недільній школі можуть бути в одній групі діти з різних класів. Християнська етика викладається від 1-го до 11 класу.

У початкових класах В. О. Сухомлинський радить приділяти увагу тим видам робіт, для яких характерна єдність слова вчителя, наочного образу, який бачать діти. Тут потрібно дітям все пояснювати, показувати, тлумачити і постійно слід вчити їх

самостійно та конкретно щось робити. Він рекомендує в середніх класах дедалі частіше поєднувати розповідь, опис, пояснення з елементами інструктажу. Саме інструктаж, на його думку, має посідати дедалі більше місця як самостійний метод.

Розповідь у середніх класах відрізняється від розповіді в молодших класах, оскільки педагог під час її проведення має пробудити в учнів–підлітків інтерес до читання додаткової літератури.

У практиці християнських шкіл використовуються *пояснення* – переважно монологічна форма викладу навчального матеріалу. Важливу роль в поясненні відіграє голос вчителя, правильне мовлення і слушно вибрані слова, які відповідають рівню розвитку учнів. Для підсилення ефекту пояснення можна використовувати різні наочні засоби (малюнки, ікони, слайди і т.ін.).

Широке використання у середніх і вищих духовних закладах має *лекція*. Лекція використовується для розгорнутого теоретичного повідомлення, аналізу та обґрунтувань складних біблійних та богословських понять.

Вимоги: системність, логічна послідовність, строга структурність, тривалість (як правило, дві академічні години), запис плану і рекомендованої літератури, розкриття і деталізація навчальної проблеми, завершальні висновки педагога, відповіді на питання учнів, студентів.

Дидактична практика свідчить про те, що ефективність лекції залежить від таких чинників:

— старанної підготовки основних положень лекції;

— необхідного забезпечення лекції наочними та іншими засобами;

— відповідного оформлення та технічного забезпечення місця проведення лекції;

— вдалого, невимушеного початку лекції;

— постійного підтримування двохстороннього інтелектуально-емоційного контакту з учнями (студентами), заохочення до діалогу;

— доступного, послідовного й дохідливого викладу матеріалу та його зв`язок з попереднім навчанням і соціальною практикою (звичаї, обряди і т.ін.);

— застосування під час лекцій різноманітних прийомів активізації уваги учнів та студентів;

— надавати лекції консультаційної та орієнтовної функції відносно подальшого вивчення і опрацювання навчального матеріалу;

— поєднання змісту матеріалу з відповідними навчальними та наочними посібниками;

— простого, природного, емоційно насиченого викладу змісту лекції;

— за необхідності конспектувати основні положення лекції;

— враховувати інтереси учнів (студентів).

Лекції повинні відповідати сучасним дидактичним і виховним цілям, формувати інтерес і прагнення до навчання в учнів (студентів).

Серед словесних методів навчання виділяють *діалогічні*: бесіда, дискусія, семінар, метод драматизації.

Потрібно відзначити, що діалог не потрібно розуміти як взаємодію двох. Діалог – це включення особистості в безперервно діючу, тобто рушійну систему всього життя, участь в ній, єднання з нею. Тому справжній діалог неможливий поза системним мисленням, поза системним підходом.

Системний підхід – це спосіб сприймання світу як єдиного цілого. З цієї точки зору будь-який факт потрібно розглядати не як самостійний феномен, а як елемент системи з багатьма видимими і невидимими зв`язками. Без цих зв`язків факт перестає бути тотожним самому собі, і стає тільки частиною явища, яке розглядаємо, тобто стає іншим фактом. Про системний підхід у педагогіці є багато літератури. Наше завдання — осмислити системний підхід з точки зору Біблійного Откровення.

Християнство вчить нас сприймати світ, як живе творіння Бога, як откровення: все між собою зв`язане. Вузький погляд у християнстві не лише обмежує розуміння, але спотворює всю картину світу. Заглиблюючись у пізнання, ми не повинні втратити орієнтирів і обов`язково повинні зберігати в собі відчуття цілого. Нехай воно звучить в нас, як чистий божественний камертон, тоді наш власний голос обов`язково буде в діалозі з усім творінням Божим. І не потрібно боятися, що людина загине від цієї гримучої поліфонії світу. Він перевищує світ, як учить християнська антропологія, тому можливий діалог, як спосіб буття, як вічна порада з Богом, як постійна увага до людини.

Уже в Старозавітній церкві існували школи, в основі яких лежав метод діалогу. Так в III ст. в Олександрії, а пізніше в Кесарії Палестинській працювала школа учителя церкви Орігена, все в ній було побудовано на діалозі з учнями. В ній навчався Григорій Чудотворець, який написав подяку за навчання, в якій дає характеристику навчального процесу за етапами.

І етап – Діалектика. Тут Оріген виступав як справжній землероб з нерозореною землею. Він розорював її з допомогою сократичного методу доведення. На цьому етапі учні починали мислити. Оріген учив досліджувати речі не тільки зовні, але намагатись доходити до суті. Він закликав учнів любомудрствувати, так як любомудрі живуть, на його думку, життям, яке подобає людині, вони досягають знань про себе.

ІІ етап – Фізика. Тут ставилось завдання розвинути нижчу частину душі. Навчитись премудрій побудові світу. Після цього в душу людини вкладається розумне здивування, перед священним домобудівництвом Божим. У той час вивчається геометрія, астрономія, різні предмети про природу.

ІІІ етап – Етика. Тут Оріген розділяв учнів, які не сприймали скорбот, і тих, які внутрішньо впорядковані і богоподібні. Як Орігену це вдалось? На цьому етапі він ставав істинним духовним наставником своїх учнів, допомагав їм керувати собою як за допомогою слів, так і за допомогою справ.

ІV етап – Богослов`я і філософія. Оріген вимагав, щоб учні читали праці всіх філософів і поетів, за винятком безбожників. Спочатку учні нічого не повинні критикувати, оскільки їхні критичні здібності ще не розвинулися. Вчитель, ніби йшов поруч, ведучи учня за руку, Все, що не торкалось благочестя, відкидалось, сам відкидав і всіх учив відкидати.

І тільки після цього Оріген навчав своїх учнів Священному Письму, роз`яснював так звані «темні» місця в Священному Письмі (Творение Григория Чудотворца. Петроград. 1916).

Все, що стосується педагогічних, а головне методичних досягнень Орігена, то їх визнали всі християнські педагоги. Його вихованці склали істинну славу церкви ІІІ –ІV століть.

В давні часи були й інші богословські школи, кожна з яких мала свої методи навчання і виховання. Так наприклад, Антіохійська школа з центром в Едесі, використовувала історико-граматичний принцип. Учні розбирали, переписували і заучували спочатку П`ятикнижжя Мойсея, потім книги пророків, потім благовістя Нового Завіту. В методичному плані ця школа продовжувала традиції синагогальної старозавітної педагогіки, ніби вливши новозавітний зміст у добре оброблені в стародавньому Ізраїлі форми підготовки вчителів і наставників у вірі. В другій половині ІV століття школою керував Єфрем Сірин. У ній учився Іоанн Золотоуст.

Потрібно сказати і про богословську школу в місті Іпкон, якою керував блаженний Августин, пізніше вона отримала назву латинської школи. В основу навчання і виховання майбутніх священників була покладена *риторика.* Розвиток церковного красномовства розпочався з Цицерона, читання і вивчення Святого Письма проводилось розбором і заучуванням кращих зразків проповіді. Школа ставила перед собою практичні завдання підготовки пастирів, які повинні уміти толкувати той чи інший уривок з Біблії, пояснювати людям зміст законів церковного життя.

У Стародавній церкві були й інші богословські педагогічні школи. Ми зупинились лише на більш відомих. В історії ніякий досвід не зникає повністю: одне стає актуальним для однієї епохи, інше для іншої епохи.

Для християнської педагогіки, враховуючи всю складність історичної і духовної ситуації, найбільш важливим, є досвід *діалогу*. Потрібно сказати, що розпочавшись у Стародавній церкві, цей метод, незважаючи на загальну схоластичну тенденцію, періодично з`являвся в живому досвіді педагогів різних країн. Це є і в нашій вітчизняній педагогіці.

Метод діалогу потрібно сприймати не лише як традицію, але й використовувати досвід учителів церкви, Ушинського, Пирогова, Макаренка, Сухомлинського і педагогів-новаторів. Потрібний творчий підхід, звертати увагу на те, що вчитель – не керманич, а провідник душі дитини, що в основі навчання і виховання лежить організація зустрічі душі дитини з Біблією, з життям християнської общини, родини і суспільства, і що християнська методика навчання повинна спиратися на свободу сприйняття учня, дати дитині осмислити власне життя, захотіти позбавитись поганих учинків. Для цього найкраще підходить метод діалогу. Цей метод не зводиться до розмови двох: це розмова із світом, створеним Богом, увага до всього, що відбувається навколо в суспільстві і світі. Дитина повинна усвідомити, що є воля Божа і навчитися розуміти її. Тут відбувається не стільки обмін довільними думками між педагогом і учнем чи студентом, скільки осмислення життя, власної поведінки у світлі Божественної істини. Педагог організовує і направляє учня, студента в заданому ним напрямку, тобто діалог є добре наперед продуманим і скерованим педагогом процесом, який майже не відхиляється від наміченого курсу. Учень, студент має можливість висловити свою власну думку, бачить окремі факти з свого життя, явища очима педагога. В процесі навчання відбувається набуття вмінь застосовувати свої оптимальні знання в житті. Тут же на уроках і після них учні, студенти вправляються в здійсненні моральних учинків: учаться прощати, поступатися товаришам, поважати старших, утримуватись від поганих учинків, не хвалитись і т. ін.

Метод діалогу присутній у недільних школах, на уроках християнської етики, семінаріях, вищих духовних закладах.

Проблема свободи сприймання вирішується через такий засіб християнського навчання і виховання, як *бесіда*.

Бесіда – метод словесного обговорення матеріалу, що вивчається, найпоширеніша в навчанні. Метод бесіди використовується тоді, коли проблеми, які слід обговорити, є складними й учні не в змозі їх зрозуміти самостійно. Незалежно від мети бесіда складається з таких частин: вступна (нагадування й виклад основної інформації), основна (ознайомлення з новими проблемами), заключна (підсумок результатів обговорення, аналіз і оцінка відповідей).

Результативність бесіди безпосередньо залежить від уміння педагога сформулювати запитання, а ще краще, коли самі учні

формулюють запитання, визначають своє ставлення до них і беруть активну участь в їх вирішенні.

Звичайно, дидактична цінність бесіди залежить не тільки від змісту й уміння ставити запитання, але й від змісту й способу формулювання відповідей. Педагог уважно слідкує за відповідями. Виявивши помилку, педагог не говорить прямо, а ставить такі запитання: “Хто має іншу думку із цієї проблеми?” або ”Хто має бажання доповнити?”. Це стимулює активну розумову працю учнів. Тільки після цього педагог констатує правильну відповідь, сам дає правильну відповідь, коли вона помилкова або неповна, водночас указуючи на допущені помилки.

До словесних методів навчання належить *сократична бесіда*. Цей метод спрямований на формування навичок та вмінь творчого мислення, дає змогу виявити певні прогалини в знаннях учнів, підвищує інтерес до професійної діяльності чи певного навчального предмета, сприяє активному набуттю знань, формує навички творчого мислення та вміння аргументовано відстоювати власну думку, вчить полемізувати.

Сократична бесіда здійснюється шляхом постановки педагогом перед учнями певних завдань у чіткій логічній послідовності. Вона передбачає ґрунтовну підготовку учнів до заняття, але педагог так формулює запитання, що вони повинні давати не готові відповіді, а аналізувати певні факти і явища та водночас висловлювати власні погляди. Педагог, критично оцінюючи відповіді учнів, уміло спрямовує бесіду в потрібне русло, заохочує учнів до нестандартного ставлення до проблеми та активної участі в бесіді, розвиває навички дослідницької діяльності.

Потрібно відзначити, що типів сократичних бесід може бути дуже багато, важливо тільки, щоб нове, про що ви хочете розповісти, само знайшло своє місце в голові і серці дитини чи дорослого.

Можна запропонувати для юнацьких і дорослих аудиторій цикл сократичних бесід. Цей цикл з різних церковних джерел: це Святе Письмо, святоотцівський спадок, твори сучасних богословів і живий досвід сьогоднішньої церкви в проповідях і пастирських працях. Це такі, як: дорога до храму, одкровення віри, ви вільні, духом Твоїм Святим, про молитву, про Символ Віри і т.ін.

До словесних методів навчання належить *дискусія*.

Дискусія – дієвий метод обговорення питання, що вивчається. Вона передбачає колективне обговорення якоїсь спільної проблеми, під час якого пізнається істина.

Дискусія вимагає від учнів не простої відповіді на запитання, а навпаки – обґрунтованого, емоційно забарвленого та змістовного варіанта розв`язання дидактичної проблеми, ясного і чіткого висловлювання своїх думок. Вона викликає

сильні емоційні почуття в учасників, сприяє виникненню різних групових соціально-психологічних явищ, формує навички колективної роботи й уміння вислухати позиції інших учнів.

Різні види навчальної дискусії можна застосовувати під час дидактичної роботи з різними категоріми учнів. Видів дискусії дуже багато. Наведемо окремі з них: побіжна (виникає стихійно під час розгляду та обговорення складних завдань); дискусія спрямована на формування переконань; навчальна дискусія; спостережна дискусія (в ній беруть участь окремі учні, а інші – тільки спостерігачі); багаторазова дискусія (розглядають проблему в малих групах, а потім диктують усім класом); лімітована дискусія (в групах 5–7 осіб протягом 5–10 хв. обговорюють певні дидактичні проблеми); конференційна дискусія (всебічна підготовка кожного учасника, може бути в семінарії, духовній академії).

Деякі види дискусій стали самостійними методами навчання. Це, наприклад, круглий стіл, “мозкова атака” та ін.

До дискусії повинні готуватися і педагог, і учні. Методика проведення дискусії складається з трьох етапів: на першому — відбувається зацікавлення учнів проблемою дискусії, на другому — дискусія власне дидактичних проблем, на третьому — підсумовування і формулювання висновків. Педагог повинен уміти вести дискусію і вчити учнів умінню обґрунтовано дискутувати, наводити вагомі аргументи на захист своєї позиції, розмірковувати принципово, щиро, невимушено, поважати опонента і його погляди.

Дискусія є дієвою тоді, коли стимулює пізнавальний інтерес її учасників, збагачує їхні знання й уміння, формує творчі розумові навички й уміння, сприяє їх вдосконаленню, вчить поважати опонента, відстоювати свої аргументи й шанувати інших.

До словесних методів навчання належить *семінарське заняття.*

Семінар – це колективний науковий пошук певної навчальної проблеми і шляхів її ефективного розв ‘язання.

Умовно можна сказати, що семінар — це творче поєднання позитивних властивостей бесіди й дискусії, але на більш високому методичному, науковому й теоретичному рівні, що передбачає відповідну підготовленість суб’єктів учіння. Проводиться, як правило, зі студентами.

Ефективність семінару залежить від попередньої роботи педагога (організаційно-технічний, теоретичний і методичний напрями якої найбільш оптимальні) й учнів, їх активної і творчої взаємодії. Слабка або недостатня підготовка будь-якої сторони не сприяє досягненню навчальної та виховної мети. Можна сказати: якою була підготовка до семінару — таким буде результат.

Основні вимоги до семінару:

• продуманість змісту теми й проблем та методики обговорення;

• визначення цілей, дидактичних і виховних завдань заняття;

• проблемна постановка запитань;

• увага до стрижневих питань та логіки їх розкриття;

• постійне керування перебігом семінару, створення атмосфери невимушеності, полемічності й творчої активності;

• стимулювання дискусії;

• забезпечення всебічного розгляду й аналізу навчальних проблем, об'єктивна оцінка виступів і відповідей, своєчасне їх коригування;

• орієнтація учнів на подальшу самостійну роботу над навчальним матеріалом тощо.

Методи активізації навчально-пізнавальної діяльності – це сукупність прийомів і способів психолого-педагогічного впливу на учнів, що (порівняно з традиційними методами навчання) першою чергою спрямовані на розвиток у них творчого самостійного мислення, активізацію пізнавальної діяльності, формування творчих навичок та вмінь нестандартного розв'язання певних професійних проблем і вдосконалення навичок професійного спілкування.

Основними чинниками, які сприяють творчому ставленню учнів до дидактичного процесу і його результатів, є: професійний інтерес, нестандартний характер навчально-пізнавальної діяльності, змагальність, ігровий характер занять, емоційність, проблемність.

Класифікація методів активізації навчально-пізнавальної діяльності. За ступенем активності учнів чи характером їхньої навчально-пізнавальної діяльності можна виокремити *імітаційні* та *неімітаційні* методи.

Імітаційні методи активізації навчально-пізнавальної діяльності. Імітаційні методи активізації навчально-пізнавальної діяльності розподіляються на *ігрові* та *неігрові*.

До ігрових належать розігрування ролей і ділові ігри різних модифікацій. Вони заповнюють ту прогалину в навчальному процесі, яку не можуть компенсувати інші методи (наприклад словесні методи, практичні заняття тощо), але не замінюють їх. Ігровий характер навчально-пізнавальної діяльності дає змогу ознайомитися зі специфікою й особливостями певної професійної діяльності, а також сприяє відчуттю своєї ролі в ній. Окрім того, вони суттєво допомагають закріпленню й поглибленню знань, отриманих під час бесід, лекцій, розповідей, семінарів, практичних занять, удосконаленню практичних навичок та вмінь, їх застосуванню, творчому використанню у вирішенні професійних проблем, створенню умов для активного обміну досвідом.

Основна функція цих занять полягає в навчанні шляхом дій (чим ближча ігрова діяльність учнів до реальної ситуації, тим вища її навчально-пізнавальна ефективність).

Основними різновидами ігрових методів активізації навчально-пізнавальної діяльності є метод інсценування і ділові ігри.

Метод інсценування має багато спільного з театром, який викликає сильні почуття і, відповідно, впливає на емоційно-вольову сферу особистості. Один із найдавніших методів навчання, він найбільш ефективний на сьогодні, бо забезпечує умови максимального наближення дидактичного процесу до дійсності.

Характерними особливостями цього методу є, по-перше, ознайомлення учасників заняття з конкретною дидактичною ситуацією, яка найбільш повно відповідає професійній діяльності і потребує вирішення; по-друге, надання їм ролей конкретних посадових осіб, які існують у реальній ситуації; по-третє, розподіл цих ролей між учнями.

Метод інсценування забезпечує учням такі умови для занять, які не в змозі створити інші методи навчання — випробувати на собі результати своїх рішень і дій.

Можна використовувати *дві форми інсценування занять*: перша — це заздалегідь підготовлене інсценування; друга — імпровізоване інсценування, яке порівняно з першим виникає ніби ненавмисно, випадково і несподівано під час обговорення певних навчальних проблем.

У першому випадку педагог заздалегідь готує такі ситуації і висуває їх для обговорення під час розгляду загальної навчальної проблеми. У другому — ситуацію пропонують самі учні під час дискусії з певної проблеми, а педагог повинен уміло інсценувати цю навчальну проблему для колективного розігрування.

Інсценування заняття може здійснитися так:

— ролі розподіляються між окремими учнями, а інші виконують роль активного глядача або функції «арбітра»;

— учні розділяються на невеликі групи. Кожна група виконує роль певної посадової особи, учасника ситуації та ін. Спочатку вони активно дискутують у цих групах над розв’язанням дидактичної проблеми, після чого представники груп пропонують усім учням для дискусійного обговорювання свій варіант.

Безумовно, цей метод потребує від педагога всебічної підготовки, уміння методично правильно опрацьовувати ситуації, які мають бути розіграними, і володіння необхідними навичками та вміннями для їх утілення. Суттєвим мотивом проведення таких занять є відповідна підготовленість учнів до активної участі в них.

Дидактично-виховна дієвість методу інсценування, як свідчить педагогічна практика, є дуже високою, тому що за його допомогою можна реалізувати таку дидактичну мету, якої не можна досягти традиційними методами навчання.

Ділові ігри мають багато різновидів, спільною рисою яких є елемент гри. Під час ділової гри особлива увага приділяється формуванню навичок і вмінь ухвалення рішень за умови взаємодії, суперництва і конкуренції між активно діючими особами. В ділових іграх учні мають можливість виконувати ролі учасників певних ситуацій, протиборчих чи взаємодіючих сторін. Проте ці ситуації розглядаються у динаміці їх вільного розвитку.

Сутність ділової гри полягає у відтворенні предметного і соціального змісту професійної діяльності, моделюванні основних умов і системи відносин, характерних для відповідної діяльності. Вони розгортаються на імітаційній моделі, що відтворює динаміку певного виду діяльності.

Спрощено ділова гра може проходити так: її учасникам рекомендується взяти участь у розв'язанні конфліктної ситуації, що склалася, і на основі інформації, яка є на даний час, прийняти обґрунтоване оптимальне рішення. Під час його ухвалення ситуація постійно змінюється під упливом середовища, внаслідок дій педагога.

Після цього прийняте рішення підлягає всебічному аналізу з метою виявлення його обґрунтованості, відповідності ситуації, нарешті, його оптимальності. Ухвалене рішення і його аналіз надають можливість оцінити конкретні дії учасників цієї гри, проаналізувати хід їхніх міркувань і опрацювати певний алгоритм дій у стандартних ситуаціях, а також сприяють формулюванню певних правил ефективної діяльності в екстремальних умовах, розвиткові евристичного мислення під час вирішення складних завдань, кращому розумінню логіки дій інших людей і на основі цього спонукають діяти більш цілеспрямовано і рішуче.

Ділові ігри в навчальному процесі проводяться у формі *професійних педагогічних ігор*. Є й інші форми. Розглянемо *класифікацію ділових ігор* та їх різновиди.

За призначенням вони поділяються на *навчальні* та *дослідницькі*. Перші спрямовані на імітаційне моделювання реальних процесів і механізмів, які мають місце у професійній діяльності. Дослідницькі ігри, окрім моделювання реальності, дають змогу моделювати певні об'єкти, процеси, механізми з метою їх експериментального вивчення. Для цього широко застосовуються ЕОМ, які надають можливості для творчого розв'язання навчальних проблем.

Методика проведення професійних ігор має різнобічний характер. Але у будь-якому разі ігри проводяться за певною моделлю, яка складається з таких етапів:

– підготовка учасників гри;
– вивчення ситуації, інструкції, настанов та інших додаткових матеріалів;
– проведення гри;
– аналіз, обговорення та оцінка результатів гри.

Тепер перейдемо до аналізу *імітаційних неігрових методів навчання*, основними різновидами яких є аналіз конкретної ситуації, мозкова атака, круглий стіл тощо.

Аналіз конкретної ситуації. Перші приклади використання цього методу можна знайти ще у педагогів Стародавнього Риму. Наприклад, від учнів, які вивчали право, вимагали доведення особистих поглядів на основі аналізу автентичних судових прикладів.

Методична цінність цього методу полягає в тому, що він передбачає оволодіння професійними знаннями шляхом самостійного вирішення проблем, які містять дидактично обґрунтовані та відповідно підібрані ситуації, а не пасивним прослуховуванням інформації. Він також цікавий тим, що забезпечує розвиток абстрактного і творчого мислення, яке сприяє підготовці та ухваленню рішень у складних ситуаціях і формуванню вміння використовувати набуті теоретичні знання.

Характерна особливість цього методу — отримання учнями більш чи менш складної ситуації, для вирішення якої немає повного обсягу інформапії, але водночас воно є обов'язковим для учнів. Спираючися на індуктивний і дедуктивний методи розв'язання різноманітних складних ситуацій, він створює вигідні умови для набуття і розвитку вмінь аналізувати та ухвалювати обґрунтовані рішення в різних сферах діяльності.

Ефективності цього методу сприяє тісний зв'язок теорії з практикою з урахуванням досвіду учнів — обговорення ними реальних ситуацій, що мали місце в їхній практичній діяльності. Завдяки цьому виникають сприятливі умови для розгляду в широкому обсязі і за короткий час різноманітних, інколи дуже важких і складних, проблем практичного характеру.

Цей метод надає можливість порушувати будь-які проблеми, що випливають із ситуаційного опису. Тому він полегшує виникнення змістовних емоційних дискусій, мета яких — опрацювання обґрунтованого плану діяльності та прийняття відповідного рішення. Вивільняючи творче мислення під час всебічного аналізу конкретної ситуації, цей метод спонукає учнів до творчої дії та колективного самовдосконалення.

Необхідність обов'язкового прийняття обґрунтованого рішення вимагає від учнів виконати такі дії:

• знайти серед великої кількості різноманітної та суперечливої інформації необхідну проблему, виокремити її та ясно сформулювати;

• означити серед багатьох чинників ті, що суттєво впливають на цю проблему;

• розглянути та проаналізувати вплив цих чинників на об'єктивний стан явища, що визчається;

• опрацювати альтернативні варіанти вирішення проблеми та оцінити їх;

• провести аналіз і зробити порівняння всіх альтернативних варіантів, вибрати найбільш оптимальний серед них;

• ухвалити рішення проблеми та сформулювати рекомендації для його реалізації;

• запланувати контрольні дії за ходом реалізації ухваленого рішення та його результатів.

Залежно від дидактичної мети можна провести заняття, застосовуючи такі *різновиди методу аналізу конкретної ситуації*:

– розв'язання ситуаційних задач — метод аналізу;

– розбір інцидентів (явищ) — метод інцидентів;

– розбір конфліктів — метод конфліктів;

– метод «лабіринту дій»;

– метод послідовних ситуацій.

Розв'язання ситуаційних задач — метод аналізу — один із ефективних методів навчання. Його дидактична цінність полягає в тому, що він навчає правильно і логічно мислити, розвиває вміння спостерігати й аналізувати проблеми, які випливають із певної професійної діяльності. Цей різновид рекомендується застосовувати тоді, коли є необхідність розвитку в учнів самостійного і творчого мислення, формування у них переконання, що немає готових проторованих шляхів ухвалення стандартних рішень. І, навпаки, кожне рішення потребує всебічного аналізу ситуації та врахування різноманітних чинників, які на неї впливають.

Безумовно, не кожну ситуацію можна розглядати як ситуаційну задачу. Така ситуація має, окрім матеріалу для аналізу, обов'язково містити і проблему, що потребує вирішення. Тільки у такому разі її використовують як навчальний матеріал для вдосконалення професійних знань, навичок та вмінь учнів у прийнятті рішень.

Для методично правильного проведення заняття *педагог повинен*:

— вибрати тему, яку можна опрацювати методом розв'язання ситуаційних задач;

— чітко з'ясувати цілі заняття;

— визначити рівень підготовленості учнів до цього заняття та їхні здібності;

— визначити проблеми, які можуть бути предметом аналізу;

— остаточно вибрати проблему, яка становить основу ситуаційної задачі, та докладно її описати, згідно з дидактичною метою і методичним замислом заняття;

— остаточно окреслити форму проведення заняття;

— визначити місце і способи збирання матеріалу для ситуаційного опису;

— опрацювати план збирання інформації;

— класифікувати і провести селекцію зібраної інформації;

— опрацювати першу версію ситуаційного опису;

— передбачити шляхи обговорення ситуації в навчальній групі та в окремих підгрупах і скласти «калькуляцію часу» на ці дії;

— остаточно визначити питання для проблемного обговорення і скласти детальний план проведення заняття;

— опрацювати конспект до заняття, де чітко визначити ситуаційне завдання, проблему або проблеми для дискусійного обговорення, шляхи подальшої самостійної роботи над ситуаційним завданням, «калькуляцію часу» з докладною методикою їх вирішення тощо.

Реалізація викладених вище дидактичних і методичних вимог до заняття за допомогою методу розв'язання ситуаційних задач можлива лише за умов, коли опис відповідає змістові та методиці цієї теми, сформульований ясно і чітко, а різні факти, явища, приклади, наведені відповідно до змісту теми, відтворюють правдивий перебіг процесів та явищ, які мають місце в цій діяльності. Таким чином, опис ситуації не повинен включати жодних коментарів учителя, його емоційного ставлення до неї, а має охоплювати тільки ту інформацію, яка вкрай необхідна для прийняття рішення. Це означає, що він висвітлює лише побічні та проміжні вказівки, які підштовхують учнів до пошуку правильного рішення.

Безперечно, за змістом ситуаційні задачі різноманітні, що і передбачає різні форми проведення занять. Проте можна визначити їхню загальну методику, котра складається з таких етапів:

• перший — *уведення в задачу*, під час якого учитель дає коротку інформацію про тему заняття, його мету, організацію, презентує ситуаційну задачу за допомогою слова, фільму, прикладу, малюнка тощо. Іноді задачу можуть описувати спеціально запрошені особи. Ця частина може займати від 15—20 хвилин до однієї навчальної години залежно від складності ситуаційної задачі;

• другий — *вивчення ситуації та підготовка рішення*. На цьому етапі учні вивчають і аналізують ситуацію; звертаються до педагога за додатковою інформацією; проводять дискусії щодо змісту ситуації та ймовірних шляхів її реалізації; формулюють оптимальне рішення, використовуючи довідкову літературу, особистий досвід та професійні знання.

• Третій, найбільш важливий етап — групова дискусія. Від уміння педагога керувати ходом дискусії залежить кінцевий результат цього заняття. Тому він повинен знати основні вимоги до проведення дискусії та вміти добре керувати, не беручи в ній безпосередньої участі. Інакше кажучи, дискутувати повинні учні, а не вчитель. Основне достоїнство дискусії полягає у тому, шо вона шляхом правильно організованого обговорення дає змогу виявити різні погляди на ситуацію, яка аналізується, і тим самим забезпечує її об'єктивний аналіз.

Характер і атмосфера колективного обговорення проблеми створюють сприятливі умови для розвитку в учнів навичок і умінь стисло, чітко, лаконічно і логічно висловлювати свої думки, уважно вислуховувати думки своїх товаришів і аргументовано відстоювати особисті погляди. Однак рекомендації педагога повинні мати форму побажань без надмірного повчання. Негативно впливає на хід дискусії також роль ментора, який научає аудиторію. Вчитель має уникати цієї ролі, бо вона гальмує активність учнів.

Групова дискусія має три фази:

— визначення спрямованості обговорень усієї дискусі та її характер. Спершу окреслюються одна або кілька проблем, відбувається обмін думками, визначаються мета і вимоги щодо розв'язання задачі. Виявляти та аналізувати проблеми, формулювати метод учні мають самі. Вчитель повинен лише надати їм необхідну допомогу. Основна його роль — у керуванні ходом дискусії. Якщо обговорення ситуаційних задач відбулося в малих підгрупах, то у цій фазі доповідаються результати їх роботи;

— обговорення прийнятих рішень, оцінка їх з урахуванням вимог, які було визначено у першій фазі. Учні можуть ставити додаткові чи уточнюючі запитання до представників підгруп. Головна функція вчителя — створення умов для всебічного аналізу всіх запропонованих варіантів вирішення проблеми, пошуку його найбільш оптимальних шляхів і прийняття обґрунтованого рішення. Тому найважливіше в цій фазі — характер і атмосфера дискусії, створення умов для висловлювання учасниками заняття своїх поглядів, заохочення нестандартних варіантів розв'язання задачі. Вчитель, коли є така необхідність, повинен спрямувати хід дискусії в потрібне русло, надати їй цілеспрямованості та змістовності. Але у будь-якому разі він не повинен «гасити» атмосферу співробітництва, вільного висловлювання думок учасниками дискусії та не допускати висміювань і негативних оцінок думок учнів;

— остаточне формулювання групового рішення. Учні на основі попередніх обміркувань і обговорень ухвалюють рішення, яке задовольняє більшість учасників заняття і оптимально розв'язує проблему.

• Заключний етап розв'язання ситуаційних задач передбачає *підсумування учителем ходу і результатів усього заняття*. Коли підсумки заняття не підведено або це зроблено неякісно через відсутність часу чи з інших причин, можна вважати, що не досягнуто як дидактичної, так і виховної мети. Саме тому на цей етап учитель повинен запланувати 15—20 хвилин.

Широко застосовуються й інші форми проведення занять методом аналізу конкретної ситуації.

Розбір інцидентів (явищ) — метод інцидентів — спрямовано на вдосконалення умінь певних посадових осіб, з одного боку, прийняти обґрунтоване рішення в умовах нестачі інформації, а з іншого — зібрати й раціонально використати необхідну для цього інформацію. Учні отримують лише коротке письмове або усне повідомлення про інцидент, але цього аж ніяк не достатньо для прийняття обґрунтованого рішення. Вони змушені шукати додаткову інформацію, звертаючися також до педагога.

Отримавши необхідну і достатню, на їхню думку, інформацію, учні можуть проаналізувати інцидент у невеликих (3–5 осіб) підгрупах, прийняти відповідне рішення й запропонувати його для обговорення в навчальній групі.

Відомо, що вміння ставити правильні й суттєві додаткові запитання, щоб отримати на них обґрунтовані відповіді,— це велике мистецтво. Тому педагог націлений учити учнів формулювати запитання і вміло добирати необхідну інформацію. З цією метою він може провести заняття у таких формах:

— кожне питания для додаткової інформації обговорюється учнями, і тільки після цього приймається рішення про його доцільність;

— кожна мала підгрупа отримує всю інформацію, яку вона просила надати, а під час загальної дискусії оцінюється уміння її використовувати;

— надана інформація оцінюється (у балах) для порівняння її важливості щодо прийнятого рішення (теж у балах). При цьому вартість інформації заздалегідь обговорюється, а оцінюють її учні колективно. Це, по-перше, формує і підтримує мотивацію учіння, по-друге, вчить учнів замовляти необхідну інформацію.

Розбір конфліктів — метод конфліктів — вимагає від педагогів уміння виокремити з практики учнів такі конфліктні ситуації, які мають для них суттєве значення і можуть стати змістовним предметом дискусії на занятті. Дидактично-виховна цінність цього методу полягає, головне, у тому, що він сприяє навчанню на конкретних життєвих прикладах шляхом всебічного аналізу і прийняття обґрунтованого рішення в обмежений термін часу і за сутності достатньої інформації. Він також учить відповідальності та формує її під час прийняття рішень, до різних проблем.

Метод «лабіринту дій» передбачає отримання учнями великої кількості однакової інформації. Це може бути детальний опис складного інциденту або ситуаційної задачі. Серед цієї інформації можуть бути як необхідні, так і побічні відомості, які не стосуються навчальної проблеми або не входять до компетенції посадової особи.

Кожен учень повинен окремо з'ясувати цю різноманітну інформацію, адресувати її відповідним виконавцям, накласти, де необхідно, резолюцію. Йому потрібно на основі розрізненої інформації з вивчених документів скласти чітке уявлення про ситуацію, зробити висновки і прийняти всебічно обґрунтоване рішення з метою знайти правильний вихід із складного становища.

Отже, цей метод удосконалює вміння працювати з різноманітною інформацією в умовах обмеженої її кількості та часу, формує навички й уміння правильно оцінити обстановку, вибрати певну лінію поведінки, прийняти правильне і своєчасне рішення.

Метод послідовних ситуацій включає сукупність кількох взаємозалежних і взаємозв'язаних інцидентів, конфліктів і лабіринту дій. Безумовно, проведення заняття таким методом вимагає високої педагогічної майстерності вчителя і наявності професійних навичок в учнів. Цей комплексний метод передбачає оволодіння учнями спочатку більш простими різновидами аналізу конкретної ситуації, а тільки згодом — перехід до нього.

Метод круглого столу. Дослідження свідчать, що до 40 відсотків коефіцієнта корисної дії від різних симпозіумів, семінарів, конференцій спеціалісти отримують під час неформального спілкування в кулуарах. Ефект цього спілкування можна підвищити, надаючи йому організованого характеру у вигляді тематичних дискусій, тобто круглого столу.

Учні заздалегідь готують доповіді, реферати та виступи. На занятті вони заслуховуються, після чого починається їх обговорення, аналіз, коментування, обмін думками. Щоб створити сприятливі умови для активної участі всіх учнів у цьому процесі, педагогу слід дотримуватися рекомендацій, які стосуються проведення дискусії. Також можна широко застосовувати технічні засоби, матеріали з періодичної преси, схеми, наочні приклади тощо.

Завдання вчителя полягає в тому, шоб спрямувати дискусію в необхідне русло, вміло поєднуючи різні погляди щодо предмета дискусії, звертаючи особливу увагу на суттєві аспекти проблеми, що вивчається, але й не гальмуючи полемічних виступів учнів. Педагог має забезпечити змістовний і всебічний аналіз проблеми, намагаючись уникати поверхового її обговорення. У своєму заключному виступі він

узагальнює колективну думку і визначає основні напрями самостійної роботи слухачів над проблемою, що аналізується.

Неімітаційні методи активізації навчально-пізнавальної діяльності

Нарівні з імітаційними активними методами навчання в дидактичному процесі повинні широко застосовуватися й неімітаційні, бо, по-перше, не завжди через певні об'єктивні та суб'єктивні причини вдається організувати заняття в ігровій формі, по-друге, традиційні методи навчання потребують пожвавлення, внесення певних нестандартних методичних прийомів. З цією метою можна застосовувати різноманітні прийоми та способи активізації лекційних і семінарських (практичних) занять, метод ділових поїздок тощо. Коротко охарактеризуємо деякі з них.

Лекційний метод. Сучасна дидактика й особливості соціальної діяльності вимагають урізноманітнення класичної лекції, бо вона спрямована на просте інформування, передавання готових знань шляхом монологічної форми спілкування. Лекції посідають суттєве місце у навчальному процесі на всіх рівнях освіти, хоча їх кількість різко зменшилась у навчальних планах. У зв'язку з цим від педагогів вимагається творче ставлення до них. Лекція, що відповідає сучасним дидактичним і виховним цілям, повинна формувати інтерес і прагнення до учіння, наблизити навчальний процес до умов професійної діяльності, сприяти обмінові знаннями, досвідом і почуттями. З цією метою використовуються певні прийоми і способи активізації класичних лекцій.

У світській і християнській педагогіці можна виділити найбільш поширені види лекцій: лекція-бесіда – «діалог з аудиторією», лекція-аналіз конкретної ситуації, лекція з використанням техніки зворотного зв'язку, лекція-консультація, лекція із зазделегідь запланованими помилками.

Лекція-бесіда — «діалог з аудиторією» — найбільш поширена й порівняно проста форма активного залучення учнів до навчального процесу. Вона передбачає безпосередній контакт педагога з аудиторією, що дає змогу зосередити увагу учнів на найбільш важливих проблемах теми, яка вивчається, визначити зміст і темп викладу навчального матеріалу з урахуванням рівня підготовленості та освіти аудиторії.

Це можна забезпечити різними прийомами, а саме: *запитаннями до аудиторії,* можна ставити проблемні запитання. Лекція стає проблемною лише тоді, коли має певні інтелектуальні труднощі, коли в ній реалізується принцип проблемності. Проблемність лекції досягається послідовним створенням проблемної ситуації певної трудності, яку учні не в змозі подолати за допомогою своїх знань. Наприклад, перед учнями старших класів, студентів ставимо проблему християнської антропології: що значить образ і подоба Божа?

Християнство – це не сума знань, а нова людина. Які можливі шляхи людини, який замисел Божий про нас? Підходимо до есхатології, християнської науки про смерть. Тут можна показати картину Страшного суду, а вкінці узагальнити все Євангельське благовістя про образ і подобу Божу і дати образ Пасхальної віри як безмежної радості.

Такі лекції мають діалоговий характер. У більшості діалоги переходять у *лекцію-дискусію,* яка переходить в активний обмін думками. Щоб виник діалог від педагога, вимагається:

– вступати в контакт з учнями не як «особа», яка все знає, а як співрозмовник;

– не тільки визнавати право учня на власний погляд на проблему, але і бути зацікавленим у цьому;

– істинність нових знань доводити не силою особистого чи іншого авторитету, а шляхом обґрунтованих міркувань;

– надавати можливість учням ознайомитися з різними поглядами щодо навчальної проблеми, показувати й розвиток та обґрунтовувати правильний шлях її розв'язання;

– робити учнів активними співучасниками спільного наукового пошуку розв'язання проблеми;

– шанобливо ставитися до учнів та особливо до їхніх думок, створювати атмосферу співробітництва, невимушеності;

– стимулювати учнів до самостійного пошуку відповідей.

Лекція-аналіз конкретної ситуації нагадує лекцію-дискусію. Тільки на обговорення педагог виносить не питання, а конкретну ситуацію. Учні цю конкретну ситуацію аналізують усією аудиторією.

Наприклад, у недільній школі (вікова група 10–12 років) можна поставити запитання: чи є різниця між таїнством і обрядом? Тут вчитель повинен знати, що знають учні про таїнства і обряди, а тоді, вислухавши відповіді, уточняти, коректувати відповіді із цього питання. Учитель повинен наголосити на символічному смислі обрядових дій, які відбуваються під час таїнств. Потрібно дати цінні вказівки, як дитині правильно готуватися до сповіді. Це один з важливих моментів духовного життя отроків. Говорячи про таїнство сповіді, потрібно виконати декілька правил:

– не питати дітей про їх гріхи;

– не примушувати каятись перед класом;

– не обіцяти благ, які можна отримати після сповіді.

Можна розбирати можливі відступлення від 10 Заповідей. Вести бесіду про погані вчинки дітей, які є гріхом перед Господом. Після всього вчитель спирається на правильні обґрунтовані відповіді, міркування і судження, аналізує цю ситуацію, надає переконливі докази щодо хибних думок і аргументовано підводить аудиторію до колективного рішення чи висновку.

Лекція з використанням техніки зворотнього зв'язку проводиться за наявності спеціально обладнаних аудиторій для програмованого навчання. Такі аудиторії є в світських школах, у семінаріях, академіях і в недільних школах. Текст лекції подається у магнітофонному записі, який супроводжується відповідним фільмом. У кінці кожного розділу лекції звучать контрольні запитання, і на екрані висвітлюються варіанти відповідей на них. Завдання учнів— натиснути на правильний, на їхній погляд, номер відповіді на клавіатурі. Коли сума балів відповідає необхідному рівню, лекція продовжується. А коли ні, то магнітофон автоматично перемикається на іншу доріжку, де лекційний матеріал викладається вже в інший спосіб.

Лекція-консультація використовується під час вивчення теми суто практичного характеру. На такій лекції учні після викладу основних проблем ставлять педагогу запитання. В кінці заняття педагог робить висновки шляхом стислої дискусії і визначення правильних відповідей.

Це можна використовувати у недільних школах під час розгляду слайд-фільмів про ікони, церковну архітектуру, прослуховуванні церковного співу і т. ін.

Лекція із заздалегідь запланованими помилками передбачає закладання в її зміст певної кількості помилок змістового, методичного і поведінкового характеру. Для цього підбираються найбільш характерні помилки, яких припускаються як педагоги, так і учні.

Зявдання учнів полягає у тому, щоб виявити під час лекції ці помилки, занотувати їх та оголосити в кінці заняття. На аналіз помилок відводиться 10–15 хвилин. Вони аналізуються спочатку слухачами, а потім спільно з педагогом.

Заняття носять емоційний характер, сприяють створенню атмосфери довірливості та співробітництва педагога й учнів, значно підвищують інтерес останніх до предмета, який вивчається.

Також ця лекція має велике виховне значення як для педагога, так і для учнів. Наприклад, учні нерідко фіксують поведінкові помилки педагога. В такому разі він повинен відкрито зізнатися в них і зробити для себе відповідні висновки.

Семінари як традиційна форма навчання використовуються від стародавніх часів. Сьогодні у вищій школі вони носять переважно практичний характер, що створює сприятливі умови для їх застосування з метою розвитку професійного мислення, формування навчально-пізнавальної активності й творчого використання знань у навчальних умовах. Існують нетрадиційні семінарські (практичні) заняття. До нетрадиційних семінарських занять належить *семінар-дискусія.*

Семінар-дискусія організується як процес діалогічного спілкування учасників, під час якого відбувається формування

практичного досвіду обговорення та розв'язання теоретичних проблем, теоретико-практичного мислення майбутнього фахівця. Необхідно забезпечити активну участь кожного учня в аналізі теоретичних положень. Потрібно створити необхідні умови для виникнення плідної дискусії. Учні повинні вміти дискутувати. Цьому мистецтву слід учити поступово. Рекомендовано спочатку використовувати прості форми дискусії, а згодом – методично і змістово складніші. Можна проводити семінар-дискусію шляхом виконання учнем певних ролей. Це, звичайно, ведучий, опонент чи рецензент, логік, психолог, експерт та інші особи, залежно від конкретної ситуації і теми дискусії. Якщо учасників багато можна призначити на вище згадані ролі кількох осіб. В якісній організації такого заняття особлива роль належить педагогу. Він має підготувати учнів до активної участі в дискусії: правильно підібрати тему, визначити проблему, підібрати основну і додаткові літературу, розподілити ролі й форми участі учнів у колективній роботі, підготувати доповідачів відповідно до їх ролей. Учитель повинен майстерно керувати ходом всього семінару, повинен мати запас проблемних питань, які можна додатково обговорювати, щоб не давати дискусії згаснути. Вчитель також має забезпечити широку й активну участь у ній усіх учасників навчальної групи, залучати учнів до пошуку правильних відповідей, порівнювати різні погляди учнів та заохочувати їх до активного і всебічного аналізу цих поглядів.

На закінчення семінару-дискусії педагог робить загальні висновки, аналізує й узагальнює результати колективного обговорення, підводить учнів до конструктивного висновку, який має теоретичне і практичне значення, оцінює внесок кожного учня в хід семінару і розв'язання проблеми дискусії, ставить завдання для самостійного вивчення тощо.

Однією з форм семінару з використанням різних прийомів активізації учнів є *семінар-дослідження*, який з успіхом можна застосовувати для навчання студентів духовних академій. Цей вид семінару має багато різновидів. Найпоширеніші серед них — семінар-дослідження з підготовкою і заслуховуванням певних доповідей. Такі семінари-дослідження можна проводити з догматики (наприклад про церкву Духа Святого); катехізису (наприклад життя, хвороби, смерть); екзегетики (наприклад важкі сторінки Біблії); літургійні (наприклад різні толкування на Молитву Господу); християнської антропології (наприклад про дух, душу, тіло); аскетики (наприклад шлях до спасіння) і т. ін.

На *семінарі-взаємонавчання* розглядається чотири-шість тем, але кожен учень особливо глибоко вивчає одну проблему. Учні сідають попарно відповідно до своєї теми і за командою педагога за визначений час викладають один одному зміст

проблеми, обговорюють спірні моменти, доходять спільної думки. Після цього перший, або непарний, ряд зсувається на одне місце. Дії повторюються.

Активізації традиційних методів навчання, розвиткові творчого і нестандартного мислення сприяють інтелектуальна розминка і сократична бесіда. Їх використовують під час проведення будь-яких занять.

Інтелектуальна розминка. Цей прийом можна застосовувати з метою привести учнів в активний «стартовий» стан за допомогою актуалізації їхніх знань, обміну думками, опрацювання загальної позиції та формування мотивації до навчально-пізнавальної діяльності. Водночас педагог має можливість з'ясувати рівень підготовленості учнів до розв'язання певних теоретичних і практичних проблем та набуття знань. Інтелектуальна розминка проводиться у швидкому темпі у формі експрес-опитування: педагог звертається до учнів із запитаннями, на які вони повинні дати коротку, але конкретну і змістовну відповідь. На проведения цього дидактичного заходу відводиться 10–15 хвилин. Розминка може передувати практично будь-яким груповим заняттям.

Дидактична цінність методу полягає в тому, що він сприяє повторенню у швидкому темпі досить великого за обсягом і глибиною навчального матеріалу, дає можливість здійснити контроль за ходом та ефективністю навчальних занять, допомагає актуалізувати знання учнів і формує позитивне ставлення до навчально-пізнавальної діяльності.

*Практичні методи навчання***.** Глибоке засвоєння учнями теоретичного матеріалу залежить від практичного його закріплення, тому що практика є критерієм і показником ефективності всього навчального процесу. Практичні методи навчання забезпечують формування практичних навичок і умінь, загартовують психіку учнів та її розвиток.

До практичних методів належать різноманітні практичні заняття (вправи, лабораторні роботи, практичні роботи, інструктажі). Ефективність практичних занять забезпечується якісною і всебічною підготовкою, яка включає особисту підготовку педагога, вибір місця заняття, складання плану проведення заняття, підготовку учнів, підготовку матеріально-технічного забезпечення.

Вправи – це планомірно організоване, свідомо осмислене багаторазове повторення певних дій і прийомів, які ускладнюються, з метою формування, закріплення та вдосконалення практичних навичок і вмінь учнів, студентів.

Використовуються такі види вправ: підготовчі, вступні, пробні, тренувальні, творчі, контрольні. Перелік видів взятий з світської педагогіки, але переважна більшість управ використовуються в християнській педагогіці.

До практичних методів навчання належать лабораторні роботи. Цей вид управ дуже рідко використовується в християнській педагогіці.

Більше в християнській педагогіці використовуються *практичні роботи.* Основними етапи проведення практичних робіт є: пояснення вчителя, показ (інструктаж вчителя), проба, виконання роботи (самостійне виконання).

У християнських навчальних закладах практичні роботи використовуються для проведення євхаристій, виконання треб: освячення, похорону, для виконання таїнств і т.ін. Більше практикуються в семінаріях, духовних богословських академіях.

Більш якісному проведенню практичних занять сприяє методично правильний інструктаж – короткі лаконічні і чіткі вказівки щодо виконання тих чи інших дій.

Для успішного проведення інструктажу необхідно, щоб кожний учасник інструктажу знав мету, завдання і порядок заняття та послідовність виконання власних дій. Місце проведення інструктажу має відповідати тому місцю, де проводиться запланований захід. Це може бути клас, храм, квартира, місця освячення і таке інше.

Під час інструктажу використовуються такі прийоми: розповідь, пояснення, показ, демонстрація тощо. Особливу дієвість має, безумовно, правильний показ відповідних дій.

У духовних закладах важливо виробити єдині вимоги до проведення тих чи інших дій з боку священника. Зустрічаються випадки невідповідності виконання треб або служб різними священниками. Відповідь одна: мене вчив той чи інший єпископ або вчитель.

Наочні методи навчання. У дидактичному процесі одночасно зі словесними методами використовують *наочні*, які, спираючись на різноманітні способи спостереження процесів, явищ, предметів і дій, упливають на зорові рецептори. Наочне пізнання генетично випереджає словесне.

Серйозну увагу В. О. Сухомлинський приділяв проблемі наочності на уроці. Він вважав, що цікавість до предмета вивчення й увага учнів зростають завдяки використанню різноманітних засобів наочності. У книзі «Сто порад учителеві» В. О Сухомлинський зазначає: «...мета застосування наочності полягає зовсім не в тому, щоб на весь урок привернути увагу учня, – наочність приноситься на урок для того, щоб на якомусь етапі пізнання діти відволікались від образу, перейшли в думці до узагальнювальної істини, закономірності. Принцип наочності має пронизувати не тільки урок, а й усі інші сторони навчально-виховного процесу, все пізнання. Наочність В. О. Сухомлинський образно називає світлом, що осяває стежку пізнання. Таке розуміння і такий підхід привели вченого до висновку, що «застосування засобів

наочності вимагає великої науково-педагогічної підготовленості учителя, знання психології дитини, підлітка, юнака, знання процесу оволодіння знаннями». Наочність сприяє розвитку й поглибленню уважності лише тією мірою, якою вона впливає на думку і стимулює процес мислення учня.

Серед наочних найчастіше застосовується метод показу. *Показ* — це навчальний метод, що являє собою сукупність прийомів, дій і засобів, за допомогою яких в учнів створюється наочний образ предмета, котрий вивчається, формується конкретне уявлення про нього. За його допомогою реалізується принцип наочності навчання учнів.

Розрізняють два види показу: *ілюстрування* і *демонстрування*.

Перший характеризується як допоміжний при словесному методі, його значення полягає в тому, щоб яскравіше увиразнити думку педагога. Засоби ілюстрування — це різноманітні картини, плакати, схеми, таблиці, умовні моделі, муляжі, карти, малюнки на дошці. Вони нерухомі і мають «оживати» в розповіді педагога.

Демонстрування характеризується рухливістю засобу показу. Це можуть бути: діючі моделі; навчальний кінофільм; навчальна телепередача; технічний пристрій; комп'ютерний показ тощо. В демонструванні — менше елементів супроводу, а більше самостійного значення натурального експоната, тому воно сприймається ефективніше, ніж ілюстрування.

Дієвість показу передусім залежить від всебічної його підготовки. Тому педагог повинен чітко уявити всі аспекти показу, добре оволодіти його методикою і правильно демонструвати предмет. Під час показу важливо не тільки створити цілісний образ, а й виділити його істотні характеристики.

Творче мислення учнів добре розвивається, коли вчитель на своїх уроках використовує слайд-фільм.

Звичайні слайди використовуються на уроках як ілюстрації до пояснення нового матеріалу. І як будь-які наочні посібники, вони, звичайно, підвищують ефективність навчального процесу і пожвавлюють атмосферу уроку. Але за допомогою слайд-фільму можна досягнути багато більше. Потрібно тільки зрозуміти, що таке слайд-фільм і яка його різниця в порівнянні з простим ілюструванням. Учитель монтує слайд-фільм до певної теми уроку. Коли учні побачать перший слайд, то вже виникають запитання Що? Де? Чому? Як? Якщо вчитель відчуває, що енергія запитань починає слабнути, показує наступний слайд, тобто пропонує нові картинки, і знову в учнів виникають нові запитання, і так протягом уроку зміною слайдів висвітлюється уся тема.

Майстерність учителя проявляється в самому монтажу слайд-фільма. Монтаж – це стиковка слайдів, можна сказати,

драбина, яку будує вчитель. У монтажі більше всього виявляється внутрішня невидима активність педагога – що він приготував, куди тепер поведе? Тобто кожен крок на уроці – віха шляху, яка задумана учителем. Ми рухаємось драбиною уроку, тими слайдами, які задають запитання. В цьому полягає головна відмінність слайд-фільму від простої ілюстрації слів учителя.

Методи контролю і самоконтролю — обов'язкові складові елементи процесу навчання. Вони допомагають побачити досить повну картину всього навчального процесу, сприяють виявленню рівня реальних досягнень учнів у навчанні, з'ясуванню недоліків цього процесу і шляхів їх подолання, внесенню до нього необхідних коректив, надають дидактичному процесові логічної, змістової, організаційної і методичної завершеності.

Основною функцією цих методів є контрольно-регулювальна. Це означає, що контроль не повинен відокремлюватися від навчального процесу, а бути його компонентом і виконувати також навчальні, виховні, розвиткові, спонукальні функції.

Коли людина не бажає загубитися серед людей і намагається повною мірою реалізувати свої потенційні можливості, вона потребує постійної оцінки своїх дій. На соціальну оцінку має право кожна людина, і кожен з нас прагне отримати найповнішу оцінку.

Такого ж ставлення до себе вимагає і педагогічний процес. Контроль має бути систематичним, освітнім, діагностичним, виховним, розвитковим, керівним, оцінювальним, всебічним, об'єктивним. Контроль супроводжується оцінюванням. Велике значення має контроль і оцінювання для здійснення навчально-виховного процесу в сучасних умовах. Ми пропонуємо контроль як метод навчання і визначаємо як методи перевірки та оцінки знань, умінь і навичок учнів.

Контроль як педагогічне поняття являє собою усвідомлене, планомірне спостереження та фіксацію вербальних і практичних дій вихованців з метою з'ясування рівня набуття ними соціального досвіду, опанування програмного матеріалу, оволодіння теоретичними і практичними знаннями, навичками й уміннями та формування в них певних особистісних і професійних рис.

Контроль навчання як складова частина дидактичного процесу і навчальний захід виконує певні функції, має види, методи і форми, систему критеріїв оцінки якості професійних знань, навичок та вмінь.

Світська педагогіка пропонує дотримуватися таких *принципів контролю*:

– індивідуальності (за стилем і формами) перевірки й оцінки знань, навичок і вмінь;

– систематичності і регулярності перевірок і оцінювання навчально-пізнавальних дій;

– урізноманітнення видів і форм контролю;

– всеосяжності, що передбачає всебічність, тематичність і повноту контролю та оцінювання;

– об'єктивності перевірок та оцінювання;

– диференційованості контролю та оцінювання;

– єдності вимог до контролю й оцінювання.

Для якісного здійснення контролю необхідно чітко визначити його *предмет* і *критерії*. У педагогічній теорії під критеріями розуміють ті властивості явища, що відбивають його суттєві характеристики і саме тому підлягають оцінці. Основою вибору критеріїв повинні бути зміст навчальних програм, специфіка конкретного виду професійної діяльності та фаху.

Здійснюючи контроль, педагог повинен визначити участь кожного учня в розв'язанні навчально-пізнавальних та інших завдань колективу, верифікувати свою думку на їхню працю, інформувати батьків про те, як вони реалізують у своїй діяльності сподівання товаришів, колективу; створити атмосферу довіри та доброзичливості для учнів з метою забезпечення їм умов вільного висловлювання своїх думок і проблем, прохань і пропозицій; формулювати справедливі, конкретні, обґрунтовані та об'єктивні оцінки; забезпечувати умови для усунення помилок, недоліків; створити умови й атмосферу, сприятливі для розвитку як кожного учня, так і всього колективу.

За своїм призначенням і характером усі форми і методи перевірки й дидактичної оцінки рівня засвоєння учнями певної сукупності знань, навичок, умінь і професійно важливих рис розподіляються на попередні, поточні, контрольні (періодичні), підсумкові. Контроль та правильне його проведения надають педагогам об'єктивний матеріал, усебічний і глибокий аналіз якого допомагає зрозуміти сильні та слабкі сторони їхньої діяльності, своєчасно виявити певні недоліки та вжити необхідні заходи для їх усунення й підвищення ефективності навчання.

Важливою ознакою дієвості дидактичного процесу й показником свідомої та цілеспрямованої участі в ньому є *взаємоконтроль* і *самооцінка* учнів як наслідок попередніх дій. До основних форм організації перевірки знань, навичок і вмінь, окрім самоконтролю, належать індивідуальна і фронтальна перевірки. Відповідно до цілей контролю, які визначають педагоги, для реалізації цих форм перевірки використовуються певні методи.

Методи перевірки — це сукупність прийомів і способів педагогічної діагностики, за допомогою яких здійснюється зворотний зв'язок у дидактичному процесі з метою отримання

даних про ефективність цього процесу, тобто визначення ефективності функціонування всіх його ланок, результативності діяльності суб'єктів викладання і навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів учіння. Основними методами перевірки успішності учнів є побіжне спостереження, усне опитування, практичні роботи і вправи, програмований контроль, письмові роботи, дидактичні тести тощо.

Після проведеного контролю знань, умінь і навичок ми проводимо оцінювання.

Оцінка — це процес порівняння ступеня засвоєння учнями знань, навичок і вмінь з еталонними уявленнями, описами в навчальних програмах, порадниках та інших нормативних документах.

Еталонні уявлення — це критерії оцінки, знання основних положень яких є обов'язковим для педагога.

У християнській педагогіці не має обґрунтувань критеріїв оцінки. Стобальна система оцінювання в різних навчальних закладах має свої обґрунтування.

Основними вамогами до перевірки та оцінки успішності учнів у навчальному процесі є індивідуальність, систематичність, достатня кількість даних для оцінки, тематична спрямованість, об'єктивність, умотивованість оцінок, єдність вимог з боку контролюючих, оптимальність, усебічність, дієвість та гуманність**.**

Найголовніше — будь-яка оцінка має бути об'єктивною, справедливою, обґрунтованою і зрозумілою. З кожною оцінкою в учня пов'язані певі переживання: він аналізує, обмірковує її; інколи йому здається, що ця оцінка несправедлива, тому в нього може виникнути негативний емоційний стан. Обов'язок педагога — обґрунтувати оцінку і довести до розуміння учня.

На перешкоді виконання вимог до оцінки стоїть *чинник суб'єктивізму*. Досвідчені педагоги знають, що за одні й ті самі знання можна отримати різні оцінки. Це залежить від багатьох чинників, у тому числі — від педагогічної майстерності, суб'єктивізму та формалізму педагогів.

Сьогодні в педагогіці для оцінювання знань учнів широко почали використовувать дидактичні тести. Тут перед дидактикою постають завдання опрацювання обґрунтованих і змістовних тестів, які мають враховувати специфіку і характер навчально-пізнавальної діяльності. Головне, вони повинні бути об'єктивними і мати чіткі критерії оцінки на основі вимірювань конкретних ознак діяльності.

Багато педагогів особливу увагу в оцінюванні знань умінь і навичок приділяють *самооцінці,* що є дуже важливим для дидактики, має суттєвий педагогічний і психологічний смисл.

Отже, *самооцінка*, по-перше, формує мотивацію навчально-пізнавальної та професійної діяльності; по-друге, педагог із

«всезнаючого» перетворюється на посередника між навчальним матеріалом і творчими пізнавальними діями учня, тобто сприяє гуманізації та демократизації дидактичного процесу; по-третє, перетворює процес навчання на співробітництво між педагогом і учнем, коли перший, як більш досвідчений, допомагає іншому подолати труднощі навчально-пізнавальної діяльності та досягти успіхів у ній; по-четверте, всебічно сприяє розвитку особистості учня; по-п'яте, є джерелом і спонукальною силою особистісно орієнтованого навчання, що є важливою характеристикою сучасного дидактичного процесу.

Таким чином, *діагностування успішності навчання* учнів включає контроль, перевірку, оцінювання, накопичення статистичних даних, їх аналіз, виявлення динаміки, тенденцій і прогнозування результатів. Загальні принципи такого діагностування — об'єктивність, систематичність, гласність.

Діагностування має бути спрямованим на визначення темпів засвоєння знань у суб'єктів учіння, формування у них навичок і вмінь майбутньої професійної діяльності; встановлення темпів просування в засвоєнні загальнонаукових і професійних знань та набутті навичок і вмінь; установлення темпів підвищення результатів дидактичного процесу; визначення потенційних можливостей учнів та фонду дійових знань.

Проблема контролю та оцінки результатів дидактичного процесу є актуальною методологічною, теоретичною і методичною проблемою дидактики, багато аспектів якої залишаються недостатньо опрацьованими та обґрунтованими. Хоча, як видно, дидактика намагається її розв'язати, але натрапляє на нові труднощі, наприклад психологічні, організаційні, матеріально-технічні, суб'єктивні.

Методи самостійної роботи учнів. У навчанні особливе місце посідає самостійна робота учнів над матеріалом, що вивчається. Практика свідчить, що найбільш ефективним є навчальний процес у тих освітніх системах, де він спирається на змістовну самостійну роботу учнів, студентів.

Самостійна робота учнів — це сукупність різноманітних навчальних прийомів і дій, за допомогою яких вони самостійно закріплюють і поглиблюють раніше набуті теоретичні знання, практичні навички й уміння, а також оволодівають новими. Організації самостійної роботи приділялась велика увага в духовних академіях України. Це видно з уставу академії.

УСТАВЪ КІЄВСКОЙ ДУХОВНОЙ АКАДЕМІИ (1834 г.)

ГЛАВА II

О МЕТОДѢ УЧЕНІЯ

107. Добрая метода ученя, какъ въ общемъ введеніи Уставовъ было уже замѣчено, состоитъ въ томъ, чтобъ способствовать къ разкрытію собственныхъ силъ и дѣятельности разума въ воспитанникахъ; а посему.

108. Пространныя изъясненія, гдъ Профессоры тщатся болъе показывать свой умъ, нежели, возбуждать умъ слушателей, доброй методъ противны.

109. По сей же самой причинъ противно доброй методъ диктованіе уроковъ въ классъ.

110. Въ добромъ ученіе необходимо нужно требовать въ урокахъ самыхъ строгихъ отчетовъ, и заставлять Студентовъ самихъ изъяснять истинны имъ открытия, вызывая ихъ къ тому задачами и вопросами, и выправляя тутъ же ихъ погръшности.

111. Собственное упражненіе Студентовъ въ сочиненіях есть одно изъ существенныхъ правилъ доброй методы; но сочиненія сіи должны всегда быть сопровождаемы отъ Профессоровъ здравою критикою.

112. Указаніе лучшихъ источниковъ домашняго чтенія и отчеть по временамъ въ семъ чтеніи, принадлежать такъ же къ доброму ученію.

Сучасні освітні процеси роблять метод самостійної роботи одним з основних. У різних освітніх системах є свої сприятливі умови для самоосвіти учнів. У недільних школах, подаючи християнську етику в семінаріях і, навіть у ВНЗ, викладачі практикують такий вид самостійної роботи, як домашня робота, суть якої полягає в самостійному виконанні завдань учителя з метою повторення і глибшого засвоєння навчального матеріалу, його застосування на практиці. Учитель повинен правильно визначити домашнє навантаження, ступінь складності.

Найбільш складним видом є робота з друкованими джерелами, тому під час занять необхідно учнів вчити працювати з літературою, надавати їм індивідуальну консультацію та допомогу.

Плануючи й організовуючи самостійну роботу учнів, учитель має враховувати такі моменти:

— психологію учіння;

— добові біоритми роботи головного мозку;

— велика кількість інформації, отримана під час планових занять, забувається зразу ж після цих занять, тому необхідне повторення;

— дуже часті повторення за короткий час, навпаки, гальмують процес запам'ятовування;

— кількість і частота повторень мають залежати від обсягу матеріалу, що вивчається, і його новизни;

— учні завжди краще запам'ятовують систематизований, корисний для практичної діяльності матеріал;

— будь-який матеріал краще пригадується не відразу після повторення, а через певний час;

— матеріал, що вивчається, краще запам'ятовується, наприклад, тоді, коли учень вчиться 10 годин протягом кількох днів;

— обов'язковою повинна бути зміна виду діяльності учнів, тобто потрібно вміло чергувати їх розумову і фізичну працю та відпочинок;

— заохочення учнів за успіхи в самостійній роботі сприяють формуванню у них мотивації до цієї роботи тощо.

Правила організації самостійної роботи:

• детальне визначення завдань з відповідних навчальних дисциплін як для окремих учнів, так і для всього класу;

• конкретне формулювання певних проблемних завдань для вирішення під час самостійної роботи;

• забезпечення учнів у достатній кількості навчальною літературою, посібниками;

• створення належних організаційно-методичних умов для самостійної роботи;

• всебічне врахування індивідуально-психічних особливостей учнів, їх здібностей, інтересів, нахилів;

• систематичний контроль і дійова допомога учням під час самостійної роботи.

Ефективність використання методів навчання в сучасній школі значною мірою зумовлена наявністю матеріально-технічних засобів.

Засоби навчання — допоміжні матеріально-технічні засоби, які виконують специфічні дидактичні функції.

Підвищують ефективність навчання *технічні засоби навчання* — обладнання й апаратура, що застосовуються в навчальному процесі.

Залежно від дидактичного призначення засоби навчання застосовують як окремо, так і в комплексі: одночасно або послідовно поєднують різні за навчальними й виховними можливостями засоби перед поясненням, під час пояснення чи повторення навчального матеріалу.

Технічні засоби навчання. Їх поділяють на засоби зорової наочності, засоби слухової наочності і засоби наочно-слухові.

Засоби зорової наочності (візуальні). До цієї групи засобів належать екранні засоби, технічні моделі.

До екранних засобів належать транспаранти, діапозитиви, діафільми, дидактичні матеріали для епіпроекції.

Транспарант є екранним засобом зорової наочності, ефективний завдяки своїм високим демонстраційним властивостям: фронтальності, контрастності, яскравості тощо. Інформацію з екрана учні розглядають емоційно, що сприяє зосередженню їх уваги на об'єктах вивчення, а це важливо для інтенсифікації, підвищення ефективності навчального процесу.

Особливо цінними з погляду дидактики є динамічні транспаранти з переставними деталями, завдяки яким учні сприймають не готовий матеріал, а активізують свою пізнавальну діяльність.

Діафільми і діапозитиви, на відміну від динамічних транспарантів, у яких використовується і мовний, і зображувальний матеріал, будуються на зображеннях. Основою зорового ряду в них є малюнок.

Діафільми — своєрідна екранна розповідь, що передбачає сюжетну організацію матеріалу, діапозитиви — окремі ілюстрації певних явищ, пов'язаних лише методичним задумом, а не сюжетом.

Проектування кадрів діафільму, діапозитивів забезпечує крупноформатне, чітке, яскраве зображення, що полегшує сприйняття матеріалу, дає яскравіше уявлення про предмет, явище, ситуацію. Екран, що світиться, концентрує увагу учнів на зображенні, розвиває спостережливість, стимулює пізнавальну діяльність. Субтитри (міжкадровий текст), запитання і відповіді визначають методику їх використання у навчальному процесі.

Як наочні засоби навчання *технічні моделі* є точною копією певного об'єкта. Такі засоби наочності допомагають сформувати у дітей правильне уявлення про певний предмет, його властивості.

Засоби слухової наочності (аудіозасоби). Аудіозаписи, CD-записи забезпечують ознайомлення учнів з художнім читанням майстрів слова, фрагментами спектаклів, уривками музичних творів, піснями, голосами птахів, що сприяє забезпеченню їх знаннями, виробленню мови, наголосу, інтонації тощо. Вони покликані полегшувати засвоєння складних щодо орфографії слів, виділених у підручнику для запам'ятовування. Під час їх компонування максимально використовують дидактичний матеріал підручника, озвучуючи тексти, вправи, пов'язані з формуванням навичок правильної вимови. У звукових посібниках доцільно використовувати додатковий матеріал — вправи з наголошування і вимови, віршові тексти.

Наочно-слухові (аудіовізуальні) засоби. До них належать діафільми із звуковим супроводом, кінофільми, кінофрагменти та відеозаписи. Діафільми із звуковим супроводом поєднують два основні засоби створення ситуації — зображення і слово. Їм властива мобільність: звуковий супровід можна підключати і відключати, використовувати вибірково, повторювати потрібну частину фонограми. Це відрізняє їх від кінофільмів, розширює організаційно-методичні можливості для поєднання зорової та слухової наочності, особливо на уроках розвитку мовлення.

Кінофільми і кінофрагменти забезпечують динаміку зображення, синхронну подачу зображення і звуку, доповнюють мовленнєвий ряд музичним супроводом. Розрізняють декілька типів навчальних кіноплівок: цілісні фільми, які складаються із декількох частин, і кінофрагменти (3-5 хвилин).

Кінофільми забезпечують звуковий коментар, поєднують зорове сприйняття із слуховим. Методика роботи з ними передбачає уважне ставлення до дикторського тексту, що стимулює учнів до пошуку нових мовних засобів, які доповнюють мовний ряд кінофільму.

Електронна книга (підручник) як засіб навчання – програмно-методичний комплекс сприяє самостійному засвоєнню навчального курсу або його розділу.

Електронна книга — навчальний засіб, озвучені сторінки якого відображаються на екрані дисплея; сукупність комп'ютерних файлів, об'єднаних в єдину оболонку, що дає змогу користувачу ознайомитися з певною інформацією.

Інформація, вміщена на сторінках електронної книги, може бути трьох типів: естетична (визначає привабливий вигляд книги, посилює й уплив на читача); інформативна (розкриває зміст книги) і контрольно-пошукова (подача у вигляді піктограм (ікон), діалогових вікон, динамічного меню тощо; полегшує «навігацію» учня по матеріалах книги).

Електронні книги поділяють на енциклопедичні, інформаційні, навчальні й екзаменуючі. За видом інформації розрізняють текстові, книги зі статичними малюнками, «розмовляючі книги», телемедіакниги (використовують можливості телекомунікацій для підтримки розподіленої інтерактивної системи дистанційного навчання) й кібернетичні (містять засоби математичного моделювання, надаючи читачеві можливість усебічного вивчення і дослідження різноманітних явищ і об'єктів) книги.

Електронний підручник за структурою майже не відрізняється від звичайного. Він містить титульну сторінку, інформацію про авторів, зміст, текст. На відміну від звичайних книг, в електронних присутні живі картинки. Теоретичний матеріал подається у текстовому і звуковому вигляді. Це зумовлене також тим, що у різних людей ефективність засвоєння матеріалу залежить від способу його сприймання. Біоадекватне подання навчального матеріалу підручника ґрунтується на принципі «сприймай усіма каналами, асоціюй, дій».

Електронний підручник (ЕП) переймає усе більше навчальних функцій, що були прерогативою викладача. Він перетворюється на активну дидактичну комунікаційну систему, яка має забезпечити оптимальні умови для самоосвітньої роботи учнів, допомагаючи вивчити й усвідомити пропонований у підручнику матеріал, відтворити подумки діяльність, яку треба засвоїти, самостійно здобувати систематизовані знання.

Електронні підручники моделюють діяльність педагога, що зумовлює наявність психолого-педагогічних вимог до тексту підручника (гіпертексту).

Гіпертекст — база даних, сформована з текстових та/або графічних фрагментів, що містять логіко-смислові або асоціативні зв'язки, які дають змогу переходити від одного вузла до іншого.

Гіпертекст, що містить завдання, мікрозадачі, стимулює внутрішній діалог учня, вимагаючи від нього різних способів міркування, зіставлення різних позицій, оцінних суджень, висловлених гіпотез, аргументів, прийняття самостійних рішень. Учень може робити коментарі, створюючи нові вузли гіпертексту, переструктуровуючи його. Будучи співавтором гіпертексту, він шукає матеріал для цитування попередньо зроблених записів або електронних баз даних, постійно звертаючись до тексту як читач. Унаслідок цього відмінності у діяльності читача (учня) й автора стають нечіткими і несуттєвими. Автор має свій гіпертекст — складну картину знань, яку втілює у лінійному тексті. Працюючи з текстом, учень може обирати таку послідовність викладення матеріалу, яку вважає прийнятною.

За лінійної подачі тексту автор веде читача від вузла до вузла, а в разі нелінійної — ініціативу перебирає учень, який повинен сам обирати шлях через гіпертекстовий простір з огляду на потреби (перевага гіпертексту).

Нелінійний текст, організований ієрархічно, подібно до лінійного, дає змогу переглядати матеріал у природний спосіб (перехід з рівня на рівень і перегляд вузлів на одному рівні), тобто перетворювати нелінійний текст на лінійний. Однак ієрархічна побудова тексту ускладнює засвоєння його змісту, оскільки важко встановити різноманітні зв'язки між змістовими одиницями, що гальмує процес узагальнення знань. Опрацьовуючи текст, учень поділяє його на фрагменти, встановлює між ними певні зв'язки, доповнює текст пропущеними фрагментами, уже відомими знаннями та ін.

У гіпертексті є вузли різних рівнів складності, адже кожен вузол містить зв'язки — посилання на інші вузли, які детально роз'яснюють його зміст. За наявності вузлів різної складності учні спочатку обирають доступні за складністю рівні, а згодом переходять до вузлів вищого рівня складності, самостійно оцінюючи свої знання та уміння.

Електронний підручник повинен відповідати вимогам:

— єдність змісту й апарату його засвоєння: наявність матеріалу для повторення і закріплення, генералізація матеріалу, система вправ, інструкції для лабораторних робіт, методичні рекомендації, розкриття методологічних прийомів, організація самостійної роботи, самооцінка, єдиний підхід до викладу теорії, закону, поняття, принцип циклічності та ін.;

— урахування особливостей сприйняття гіпермедійного матеріалу: логічна ясність тексту, термінологія, мова і стиль викладу, складність тексту, ілюстративний матеріал та ін.;

— відображення цілісності і системності теми, розділу, теорії: формування певного погляду на явища (стилю мислення), рух від простого до складного, від абстрактного до конкретного і навпаки, а також системний підхід до аналізу явищ та ін.;

— рівень викладу матеріалу: просто відтворення, застосування знань у знайомій, зміненій і новій ситуації, реалізація міжпредметних зв'язків та ін.;

— формування мотивів навчання (соціальних і пізнавальних), умінь і навичок (приклад вирішення задач, узагальнені уміння, практичні уміння, уміння здобувати знання за допомогою тексту, графіків, ілюстрацій та ін.).

Гіпертекст електронного підручника є самостійним засобом навчання, а його аудіовізуальний навчальний матеріал найближчий до навчальної книги, хоча дидактичне значення його складових частин може бути різним.

Друковані засоби. До них належать таблиці, картки для складання таблиць, картини, роздатковий образотворчий матеріал. Таблиці – найпоширеніший, традиційний вид друкованих засобів, що належать до зорової наочності. Вони забезпечують довготривале, не обмежене у часі експонування мовного матеріалу, дуже прості у використанні.

Демонстраційні картки подають матеріал частинами, відображають одне й те ж явище багаторазово, полегшуючи запам'ятовування конкретного матеріалу.

Картини використовують як засіб розвитку мовлення учнів. Вони стимулюють їх уяву, використовуються для подальшого розвитку сюжету чи відновлення того, що відбувалось раніше. Роздавальний образотворчий матеріал призначений для самостійної індивідуальної роботи і використовується на етапі формування навичок. Специфічна його особливість — лексичний коментар на основі малюнка. Яскравість, якісне поліграфічне виконання малюнків — найважливіша вимога до роздаткового образотворчого матеріалу.

Натуральні предмети. До них належать живі або засушені рослини чи частини рослин, живі або законсервовані тварини, прилади, інструменти, апарати, вироби промисловості, будівельні матеріали, мінерали, друковані вироби та ін. Такі засоби допомагають сформувати в учнів уявлення про предмети, їх структуру, властивості.

Моделі, муляжі. Вони є об'ємними зображеннями, пластичними тривимірними репродукціями (картини є двовимірними репродукціями). *Репродукції* — наочні посібники, використовують у навчанні замість натуральних предметів. До них належать моделі рельєфів місцевості, пластичні репродукції земної поверхні, моделі тварин, людини або частин її тіла.

Комплексне використання аудіовізуальних засобів навчання. Під час підготовки і проведення уроку з використанням технічних засобів навчання необхідно: детально проаналізувати зміст і мету уроку, зміст і логіку навчального матеріалу, визначити обсяг та особливості знань, які повинні засвоїти учні (уявлення, факти, закони, гіпотези), необхідність демонстрування предмета, явища або їх зображення; брати і проаналізувати аудіовізуальні та інші дидактичні засоби, визначити їх відповідність змісту і меті уроку, можливе дидактичне призначення; з'ясувати, на якому попередньому пізнавальному досвіді відбуватиметься вивчення кожного питання теми; визначити методи і прийоми для активної пізнавальної діяльності учнів, досягнення ними міцного засвоєння знань, умінь і навичок. Загалом практикують такі поєднання аудіовізуальних засобів: статичні екранні і звукові посібники, динамічні і статичні екранні, динамічні екранні і звукові, динамічні і статичні, екранні, звукові.

Ефективному використанню засобів навчання сприяє кабінетна система навчання, яка передбачає проведення занять у спеціально обладнаних навчальних кабінетах.

Форми організації навчання. Зміст і результати пізнавальної і розвивальної діяльності учнів, їх інтелектуальний і значною мірою особистісний розвиток залежать від форм її організації.

Вибір форм організації навчання зумовлюється завданнями освіти і виховання, особливостями змісту різних предметів та їх окремих розділів, конкретним змістом занять, складом, рівнем підготовки і віковими можливостями учнів.

Форма організації навчання — спосіб організації навчальної діяльності, який регулюється певним, наперед визначеним розпорядком; зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у визначеному порядку і в певному режимі. Педагогічній практиці відомі понад тридцять конкретних форм навчання. Загальноприйнятими є *колективна* форма навчання — уроки у школі, лекції та семінарські заняття у внз, екскурсії, факультативні заняття тощо та *індивідуальна форма навчання* — самостійна робота, дипломні та курсові проекти тощо, які суттєво відрізняються за ступенем самостійності пізнавальної діяльності учнів і ступенем керівництва навчальною діяльністю з боку викладача. На сьогодні поширені кілька форм і різновидів організації навчання.

Індивідуальне навчання. За такої організації навчальної діяльності учень виконує завдання індивідуально, але за допомогою вчителя (вивчення підручника). Воно досить ефективне, оскільки враховує особливості розвитку дитини, індивідуалізує контроль за перебігом і наслідками навчальної роботи. Проте індивідуальне навчання потребує значних матеріальних витрат, учень позбавлений можливості

співпрацювати з однолітками. Тепер використовується у формі репетиторства і консультування.

Індивідуально-групова форма навчання. Згідно з нею учитель займається з групою дітей (10—15 осіб), навчальна робота має індивідуальний характер, оскільки діти різного віку неоднаково підготовлені. Діти приходять на заняття в різний час. Учитель по черзі опитує кожного учня, пояснює новий матеріал, дає індивідуальні завдання. Подібна організація навчальної роботи існувала до того часу, поки навчання обмежувалось виробленням найпростіших навичок читання, письма і рахування, не стало масовим. Тепер її використовують в малокомплектних сільських школах, де на уроці одночасно навчаються учні різних класів.

Класно-урочна форма навчання. Класно-урочна форма навчальної роботи теоретично обґрунтована в праці Я. А. Коменського «Велика дидактика». Як система, що забезпечує масовість навчання, за якої можна «усіх навчати всьому», вона існує понад три століття, переважає і тепер. Сутність її полягає в тому, що учнів одного віку розподіляють на класи, заняття з ними проводять поурочно за наперед складеним розкладом. Усі учні працюють над засвоєнням одного й того ж матеріалу.

З формуванням класно-урочної системи навчання в педагогіці почали використовувати такі поняття, як навчальний рік, навчальний день, урок, перерва, чверть, канікули. Її ефективність була настільки очевидною, що незабаром вона стала головною у школах багатьох країн світу.

Белл-ланкастерська система взаємного навчання. У XVIII ст. ідея Я. А. Коменського про можливість залучення кращих учнів до навчання інших була поширена у Західній Європі. Вона була названа белл-ланкастерською системою взаємного навчання від прізвищ англійського священика Ендрю Белла і вчителя Джозефа Ланкастера, котрі одночасно застосували її в Англії та Індії. Сутність її в тому, що через гостру нестачу вчителів один учитель навчав 200—300 учнів різного віку. До обіду він займався з групою старших учнів, після обіду кращі учні займались із молодшими, передаючи їм одержані знання. Замість підручників застосовувались унаочнення, здебільшого саморобні таблиці. Свого часу цю систему подекуди запроваджували у вітчизняній школі: вона виправдовувала себе там, де не вистачало вчителів, але значного поширення не набула, оскільки не забезпечувала необхідної підготовки дітей. Здебільшого застосовувалася в сільських малокомплектних школах, де вчитель навчав два-три класи одночасно.

Мангеймська форма вибіркового навчання. Вона виникла наприкінці XIX ст. як спроба відмовитися від класно-урочної системи. Вперше була застосована в німецькому місті Мангейм доктором Йозефом-Антоном Зіккінгером. Суть її полягає в тому, що учнів, залежно від їх здібностей та успішності,

розподіляли за класами на слабких, середніх і сильних. Відбір здійснювався на основі спостережень, результатів психометричних обстежень, характеристик учителів та екзаменів. Елементи цієї системи збереглися в Австралії та США, де в школах створюються класи більш здібних і менш здібних учнів. Вона стала основою для створення шкіл різного типу в Англії, куди набирають учнів за результатами тестових іспитів після закінчення початкових класів.

Дальтон-план. На початку XX ст. у США, Англії та деяких інших країнах Заходу виникли системи індивідуалізованого навчання, що мали готувати активних, ініціативних, енергійних функціонерів. З цих систем навчання найбільшого поширення набув дальтон-план, уперше застосований у 1903 р. в американському місті Дальтоні (штат Масачусетс) учителькою Оленою Паркхерст. Ця система ґрунтується на забезпеченні кожного учня можливістю працювати індивідуально, згідно зі своїм темпом. Загального плану (розкладу) занять не було, колективна робота проводилась протягом години, решту часу учні вивчали матеріал індивідуально, звітуючи про виконання кожної теми перед учителем відповідного предмета.

За відсутності уроків навчальні класи перетворювались на предметні лабораторії, кожен учень працював самостійно, виконував тижневі, місячні завдання («підряди») відповідно до своїх індивідуальних можливостей, а вчителі консультували і контролювали їх. Елементи цієї системи застосовуються у заочному навчанні.

Бригадно-лабораторна форма навчання. У другій половині 20-х років XX ст. дещо змінений дальтон-план був використаний в організації бригадно-лабораторної форми навчання, яка поєднувала колективну роботу бригади (частини класу) з індивідуальною роботою учнів. Розподілені на невеликі групи-бригади (по 5—7 осіб) учні вчилися за спеціальними підручниками («робочими книгами»), виконували спеціально визначені вчителем денні, тижневі, місячні «робочі завдання» з кожного навчального предмета.

Ця система себе не виправдала, оскільки знижувала роль учителя, не давала міцних знань, породжувала безвідповідальне ставлення до навчання. Але окремі її елементи виявились ефективними: групові завдання при виконанні лабораторних і практичних робіт, самостійне опрацювання підручника, довідкової та допоміжної літератури.

План Трампа. У XX ст. у США виникла форма навчання «план Трампа», розрахована на максимальну індивідуалізацію навчального процесу на основі використання технічних засобів, поєднання індивідуального навчання з колективною роботою учнів. На думку її автора — американського педагога Д. Ллойда Трампа, у процесі навчання потрібно поєднувати масову, групову та індивідуальну його форми. Для цього 40%

навчального часу учні проводять у великих групах (100—150 осіб), де читаються лекції з використанням різних технічних засобів; 20% — у малих групах (10—15 осіб), де обговорюють лекційний матеріал, поглиблено вивчають окремі розділи, відпрацьовують уміння та навички, 40% — працюють індивідуально з використанням додаткової літератури та комп'ютерної техніки.

Комплексний метод навчання. Він виник на початку XX ст., започаткований педагогами швейцарцем Адольфом Фер'єром, бельгійцем Овідієм Декролі, німцем О. Шульцем. Його суть полягала в об'єднанні навчального матеріалу в теми-комплекси, але комплексність порушувала предметність викладання, систематичність вивчення основ наук. У 30-х роках XX ст. школа й педагогічна наука повернулися до класичної класно-урочної системи.

Класно-урочна система в школах України має такі організаційні ознаки:

— навчальний рік у загальноосвітньому навчальному закладі починається 1 вересня і закінчується не пізніше 1 липня наступного року;

— тривалість навчального року обумовлюється виконанням навчальних програм з усіх предметів, але не може бути меншою 175 робочих днів у загальноосвітньому навчальному закладі I ступеня (1—4 класи) та 190 робочих днів — II— III ступенів (5—11 класи);

— комплектування класів відбувається в межах одного віку та чисельності, визначених Положенням про загальноосвітній навчальний заклад (не більше 30 учнів);

— навчально-виховний процес здійснюється за різними формами: урок, лекція, лабораторно-практичне та семінарське заняття, диспут, навчально-виробнича екскурсія тощо;

— відвідування уроків школярами є обов'язковим;

— навчальний рік поділяється на чверті, півріччя, семестри, триместри, між якими є канікули різної тривалості. Тривалість канікул протягом навчального року не може бути меншою 30 календарних днів.

З розвитком освітніх технологій класно-урочна система навчання зазнає відповідних структурно-організаційних та інших змін. Незважаючи на усвідомлення педагогами деяких її недоліків класно-урочна система є найпоширенішою і використовується в більшості країн, зокрема в Україні. Натепер серед різноманітних організаційних форм навчання, використовуваних у загальноосвітній школі (урок, екскурсія, семінар, практичне заняття, лабораторна робота, практикум, факультатив, домашня самостійна робота, екзамен, залік, консультація, інструктаж), урок є основним.

Урок — логічно закінчена, цілісна, визначена в часі частина навчально-виховного процесу, за якої вчитель займається з групою учнів (у постійному складі) за певним розкладом.

Тривалість уроків у загальноосвітньому навчальному закладі становить: у 1 класі —35 хв., у 2—40 хв., у 5—11 — 45 хв. Зміна тривалості уроків допускається за погодженням з відповідними органами управління освітою та державної санітарно-епідеміологічної служби. Тривалість перерв між уроками визначають з урахуванням потреб в організації активного відпочинку і харчування учнів, але не менше 10 хв., великої перерви (після другого або третього уроку) — 20 хв.

У сучасній дидактиці існують різні класифікації уроків залежно від взятих за основу ознак. За способами їх проведення виділяють: урок-лекцію, кіноурок, урок-бесіду, урок-практичне заняття, урок-екскурсію, урок самостійної роботи учнів у класі, урок лабораторної роботи. За загальнопедагогічною метою організації занять виокремлюють: урок вивчення нового матеріалу; удосконалення знань, умінь і навичок; контролю та корекції знань, умінь і навичок. Залежно від дидактичної мети уроки бувають спеціалізованими (переважає одна мета), комбінованими (дві або більше рівнозначні мети). Різновидами спеціалізованого уроку є: урок засвоєння нових знань; урок засвоєння умінь та навичок; урок застосування знань, умінь та навичок; урок контролю та корекції знань, умінь та навичок; урок узагальнення та систематизації знань.

Кожний тип уроку має властиву тільки йому структуру, яку створює набір конкретних елементів, які зумовлюються завданнями, котрі належить вирішувати на уроках певного типу для успішного досягнення певних дидактичних цілей.

Тип уроку визначає особливості його структури (наявність, послідовність і взаємозв'язок елементів). Одні уроки охоплюють усі елементи структури, інші — тільки деякі.

Урок засвоєння нових знань. Засвоєння знань передбачає їх сприймання, усвідомлення, осмислення внутрішніх зв'язків і залежностей у предметах та явищах, запам'ятовування, узагальнення і систематизацію. Успішність засвоєння знань залежить від мети і мотивів. З урахуванням цього урок розглянутого типу містить такі елементи: перевірка домашнього завдання, актуалізація та корекція опорних знань; повідомлення учням теми, мети й завдання уроку; мотивація учіння; сприймання й усвідомлення учнями матеріалу, осмислення зв'язків і залежностей між його елементами; узагальнення і систематизація знань; підсумки уроку; повідомлення домашнього завдання.

Урок формування умінь і навичок. В основу формування структури такого уроку покладено дидактичну систему вправ і завдань, їх послідовність, яка сприяє досягненню освітньої

мети. Згідно з логікою процесу засвоєння умінь і навичок урок передбачає: перевірку домашнього завдання, актуалізацію і корекцію опорних знань, умінь і навичок; повідомлення учням теми, мети і завдань уроку і мотивацію учіння; вивчення нового матеріалу (вступні, мотиваційні і пізнавальні вправи); первинне застосування нових знань (пробні вправи); самостійне застосування учнями знань у стандартних ситуаціях (тренувальні вправи за зразком, інструкцією, завданням); творче перенесення знань і навичок у нові ситуації (творчі вправи), підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання.

Урок застосування знань, умінь і навичок. Застосування знань полягає в реалізації засвоєного на практиці. Воно є одночасно засобом і метою навчально-виховного процесу. Як засіб навчання набуті знання, уміння і навички застосовують на уроках різних типів. Комплексне їх застосування як мету навчання здійснюють на уроці такого типу, який охоплює перевірку домашнього завдання, актуалізацію і корекцію опорних знань, умінь і навичок; повідомлення теми, мети й завдань уроку та мотивацію учіння школярів; осмислення змісту, послідовності застосування способів виконання дій; самостійне виконання учнями завдань під контролем і за допомогою учителя; звіт учнів про роботу, теоретичне обґрунтування результатів; підсумки уроку; повідомлення домашнього завдання.

Урок узагальнення і систематизації знань. Його завдання полягає в упорядкуванні та систематизації засвоєних знань. Воно може мати характер емпіричних узагальнень і виражатись у класифікації процесів, відповідних понять. Урок цього типу передбачає розвиток від окремого до загального, його структуру складають: повідомлення теми, мети, завдань уроку та мотивація учіння; відтворення та узагальнення понять і засвоєння відповідної системи знань; узагальнення та систематизація основних теоретичних положень науки і відповідних ідей; підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання.

Урок перевірки і корекції знань, умінь і навичок. Залежно від мети перевірки, змісту навчального матеріалу, методів і засобів контролю (диктанти, твори, розв’язування задач тощо) уроки цього типу мають різну структуру. Цей урок передбачає перевірку знань, умінь і навичок різних рівнів — від виявлення знання учнями фактичного матеріалу, формулювання понять для розкриття системи знань, до творчого застосування їх в нестандартних умовах. За такого підходу структура уроку містить: повідомлення теми, мети і завдання уроку, мотивацію учіння; перевірку знання учнями фактичного матеріалу й основних понять; перевірку глибини осмислення учнями знань і ступеня їх узагальнення; застосування учнями знань у стандартних і змінених умовах; перевірку, аналіз і оцінювання

виконаних робіт; підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання.

Комбінований урок. Цей тип уроку має дві або декілька рівнозначних освітніх мети, тому його структура змінюється залежно від того, які типи уроків і їх структурні елементи поєднують. Наприклад, структура комбінованого уроку-перевірки раніше засвоєного і засвоєння нових знань охоплює: повідомлення теми, мети і завдань уроку, мотивацію учіння; перевірку, оцінювання і корекцію раніше засвоєних знань; відтворення і корекцію опорних знань; сприймання, осмислення, узагальнення і систематизацію учнями нових знань; підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання.

Розглянуті вище структури уроків є орієнтовними. Вони передбачають варіативність залежно від віку учнів, їх підготовки, змісту навчального матеріалу, методів навчання, місця проведення уроків тощо.

Нестандартні уроки. Особливість нестандартних уроків полягає в такому структуруванні змісту і форми, яке викликало б інтерес в учнів, сприяло їх оптимальному розвитку і вихованню. До нестандартних уроків належать:

1) уроки змістовної спрямованості. Їх основним компонентом є взаємини між учнями, засновані на змісті програмного матеріалу — уроки-семінари, уроки-конференції, уроки-лекції;

2) уроки на інтегративній основі (уроки-комплекси, уроки-панорами). Їм властиве викладання матеріалу кількох тем блоками, розгляд об'єктів, явищ в їх цілісності та єдності. Проводять такий урок кілька вчителів, один з яких ведучий; поєднують різні предмети: історію та музику, географію та іноземну мову тощо;

3) уроки міжпредметні – мета їх «спресувати» споріднений матеріал кількох предметів;

4) уроки-змагання (уроки-КВК, уроки-аукціони, уроки-турніри, уроки-вікторини, уроки-конкурси). Ці уроки передбачають поділ дітей на групи, які змагаються між собою, створення експертної групи, проведення різноманітних конкурсів, оцінювання їх результатів, нарахування певної кількості балів за правильність і повноту відповідей;

5) уроки суспільного огляду знань (уроки—творчі звіти, уроки-заліки, уроки-експромт-екзамени, уроки-консультації, уроки-взаємонавчання, уроки-консиліуми). Особливості цих уроків полягають в опрацюванні найскладніших розділів навчальної програми, відсутності суб'єктивізму при оцінюванні (експертами виступають учні, дорослі, батьки). Вони спонукають до активної самостійної пізнавальної діяльності, вивчення додаткової літератури. Проводять їх наприкінці чверті, семестру, року;

6) уроки комунікативної спрямованості (уроки—усні журнали, уроки-діалоги, уроки-роздуми, уроки-диспути, уроки-прес-конференції, уроки-репортажі, уроки-панорами, уроки-протиріччя; уроки-парадокси). Вони передбачають використання максимально різноманітних мовних засобів, самостійне опрацювання матеріалу, підготовку доповідей, виступи перед аудиторією, обговорення, критику або доповнення опонентів; сприяють розвитку комунікативних умінь, навичок самостійної роботи. Підготовка доповідей розвиває мислення, пробуджує інтерес, перетворює малоцікаве повторення на захоплююче зівставлення точок зору;

7) уроки театралізовані (уроки-спектаклі, уроки-концерти, кіноуроки, дидактичний театр). Проводять їх у межах діючих програм і передбаченого навчальним планом часу, вони викликають емоції, збуджують інтерес до навчання, спираючись переважно на образне мислення, фантазію, уяву учнів;

8) уроки-подорожування, уроки-дослідження (уроки-пошуки, уроки-розвідки, уроки-лабораторні дослідження, уроки—заочні подорожування, уроки—експедиційні дослідження, уроки—наукові дослідження). Такі уроки є цікавими для дітей, чиї інтереси мають романтичну, фантастичну спрямованість. Пов’язані з виконанням ролей, відповідним оформленням, умовами проведення, витівками;

9) уроки з різновіковим складом учнів. Їх проводять з учнями різного віку, спресовуючи у різні блоки матеріал одного предмета, що за програмою вивчається у різних класах;

10) уроки—ділові, рольові ігри (уроки-суди, уроки-захисти дисертацій, уроки «Слідство ведуть знавці», уроки-імпровізації, уроки-імітації). Вони передбачають виконання ролей за певним сценарієм, імітацію різнопланової діяльності, життєвих явищ. Особливо цінною є навчальна гра для школярів молодших класів, у яких конкретне образне мислення переважає над абстрактним;

11) уроки драматизації (драматична гра, драматизація розповіді, імпровізована робота у пантомімі, тіньові п’єси, п’єси з ляльками і маріонетками, усі види непідготовленої драми — діяльність, де неформальна драма створюється самими учасниками гри). Ці уроки спрямовані на розвиток співробітництва і єдності у навчальній групі. Драматизація засобом надання навчальному матеріалу і навчальному процесу емоційності, забезпечує міжпредметні зв’язки з літератури, історії, предметів естетичного циклу тощо;

12) уроки-психотренінги. Вони націлені на розвиток і корекцію дитячої психіки (пізнавальної, емоційно-особистісної сфери), виховання індивідуальності, цілісної та багатогранної особистості. Використовують їх для навчання дітей різного віку. Психотренінги загострюють сприйняття, поліпшують

розумову діяльність. Навчання прийомів самоконтролю, самоорганізації, самодисципліни, розвиток активності сприяють психокорекції особистості.

Психокорекція — діяльність, пов'язана з виправленням певної особливості, формуванням бажаної поведінки, набуттям умінь та навичок, які б відповідали віковим та ситуативним нормам. Під час проведення уроків-психотренінгів важливо підтримувати в учнів прагнення до пошуку нових і нестандартних рішень, забезпечити емоційну підтримку («Молодець», «Як добре в тебе виходить»), переживання успіху. Дітям повинні приносити радість і гра, і спілкування з ровесниками, і пізнання нового.

Підготовка до нестандартного уроку може здійснюватися за алгоритмом колективної творчої діяльності: формулювання мети уроку, планування, підготовки, проведення уроку, підсумковий аналіз. Нехтування елементами цієї структури зводить нанівець зусилля педагога. Доцільно розглянути стратегію, тактику організації колективної творчої діяльності учнів на кожному з етапів. Нестандартні уроки руйнують застиглі штампи в організації навчально-виховного процесу в школі, сприяють оптимальному розвитку і вихованню учнів.

Сократичний урок. Якщо розглянути сократичний урок, то в його основі лежить сократична бесіда. На сократичному уроці видима активність належить учню, а невидима керівництво – вчителю. Причому зовні вони рівні. Причому вчитель знає матеріал, але він цього не показує. Разом з учнем переживає новизну матеріалу. Учитель сам учень на своєму уроці. А оскільки на уроці йде процес пізнання нового, то вчитель і учень задумуються над правильною відповіддю на поставлене завдання. Учитель, як старший учням задає питання першим, так народжується *сократичне запитання*. Це певні запитання в чіткій логічній послідовності, де учні повинні проводити аналіз певних фактів і явищ, що стосуються теми заняття.

При чому ці запитання не повинні стосуватися конкретного учня, а бути типовими, загальними питаннями для певної вікової групи, для визначеного класу. Чим більше педагог входить в образи своїх учнів, чим краще їх відчуває, тим точніше і правильніше буде поставлене запитання.

В основі сократичного уроку лежить внутрішній діалог. Але істинний діалог – це не «питання-відповідь», а це перш за все спільний рух. Коли двоє йдуть, узявшись за руки, питання повинно виконувати функцію контрольного рукопожаття: «Я тут», а «Я тут».

Під час сократичного уроку педагог при всьому бажанні не може відірватись від учня, і, опинившись ніби в безповітряному просторі, куди не долітає ні погляд учня ні його думка, – він тут. Він не просто бачить учня, але й слухає

його і допомагає народженню його живого запитання, його думці.

На сократичному уроці педагог відчуває себе ніби загальною особистістю і веде заняття, задає запитання, не наполягає на своїй думці, а лише направляє думки учнів до пошуку правильної відповіді. Діти самі включаються в пошук, уточнюють запитання вчителя своїми запитаннями і одночасно прислухаються: Чи не озвучена ними правильна відповідь?

Якщо запитання вчителя задано правильно, то діти, бажаючи знайти відповідь, розширюють саму сферу запитання, хоч бажання до єдиної відповіді завжди є. Педагог не намагається закрити питання, а підтримати запалений вогонь цікавості і задає нові запитання, які діти уточнюють, так вони разом шукають відповідь – суму відповідей. Тобто ми наближаємось до правильної відповіді, але ніколи не бажаємо закривати питання, перекрити шлях живої енергії пізнання.

Як ми бачимо, сократичне запитання допомагає нам шукати істину. Воно не просте. Учитель задає його, бажаючи підштовхнути учня до здогадки, до відкриття. Пригадаємо слова святителя Іоанна Христителя про Христа: «Наставники не всі говорять так, як би хотіли самі, але так, як вимагає становище немощних». Сам Іоанн Златоуст сократичною бесідою оволодів досконало. Всі його тлумачення на Євангелії – це живі сократичні уроки. Він сам собі задає запитання, але ці запитання нібито «Зняті з язика» слухачів, почуті від них. Він їх просто попереджує. Він сам – перший запитує, а нібито за ним запитують всі інші, які присутні.

Особливо потрібно сказати про особисту думку учня під час сократичного уроку. Про неї ми учня не запитуємо і не провакуємо, щоб він її висловив. Чому? Ми хочимо, щоб дитина побачила життя, факт, слово, а не своє ставлення до життя, до факту, до того чи іншого слова. Питання «Як тобі це подобається?» в сократичній бесіді не задаємо. І самі, звичайно, не поспішаємо висловити свою власну думку. Але ж бесіда – це обін думками. Сократична бесіда – ні. Це драбина, якою ми рухаємося. Є напрямок, є галузь уже відомого і також галузь невідомого, яку ми повинні всіляко підтримували.

Проведення будь-якого типу уроку передбачає застосування відповідних форм навчальної роботи учнів, кожна з яких має відповідну методику організації. Основними формами роботи на уроці є індивідуальна, фронтально-колективна, групова.

Індивідуальна і самостійна робота. Самостійне виконання учнем навчального завдання на рівні навчальних можливостей (темпу роботи, рівня підготовки) є змістом індивідуальної роботи. Можлива безпосередня допомога вчителя (допомога й підбадьорювання під час самостійної роботи) і опосередкована (виконання домашнього завдання за рекомендаціями вчителя).

Самостійна робота — навчальна діяльність, яка полягає в логічній і психологічній організації її виконання учнями самостійної пізнавальної роботи.

Вона спрямована на засвоєння учнями сукупності знань, формування їх пізнавальної активності, світогляду, уміння самостійно здобувати, розширювати й поглиблювати свої знання, займаючись самоосвітньою діяльністю. Самостійна робота передбачає не тільки виконання учнем навчального завдання без зовнішньої допомоги, а й формування і розвиток самостійності, активності, творчості, ініціативності та інших рис, забезпечує потреби особистості в якісній самостійній пізнавальній діяльності. Учні виконують самостійну роботу з використанням розумових і (або) фізичних зусиль як на уроці, так і в позаурочний час, за завданням і під контролем учителя, але без особистої його участі. Така робота допомагає привчити учнів до самоосвіти, розвинути звичку самостійно читати навчальну і наукову літературу, звертатися за довідками до інформаційно-пошукових систем та Інтернету.

Залежно від місця проведення і роботи учнів розрізняють: урочну (здійснюється під безпосереднім керівництвом вчителя на уроках) і позаурочну (відбувається у процесі підготовки до занять, написання рефератів, виконання творчих робіт тощо) самостійну роботу.

Самостійна робота може бути індивідуальною (окремим учням або всьому класу надані різні, але подібні за складністю завдання), індивідуалізованою (учні виконують завдання з урахуванням індивідуальних відмінностей у їхніх здібностях до навчання), груповою (учні розподілені за групами і кожна група отримує рівні (неоднакові за складністю) варіанти завдань). Групова робота посилює мотивації, інтелектуальну активність, ефективність пізнавальної діяльності учнів, збагачує їх досвід.

Згідно з вимогами до організації самостійної роботи вона має відбуватися у всіх ланках навчального процесу, формувати активну позицію учнів, забезпечувати накопичення фонду загальних прийомів, умінь, способів розумової праці, саморозвиток і самореалізацію особистості на основі виявлення індивідуальних можливостей.

Завдання для самостійної роботи повинні ґрунтуватися на засвоєних теоретичних знаннях й практичних уміннях та навичках; мати чітко виражену структуру, що спрямовує розумові процеси і практичні дії учнів, зумовлює вибір прийомів самоконтролю; мають передбачати визначену мету, новий елемент знань, яким потрібно самостійно оволодіти; повинні забезпечити зворотність інформації про успішність їх виконання. Дотримання цих умов сприяє ефективності самостійної роботи, забезпечує управління нею.

Розрізняють такі типи завдань для самостійної роботи:

— відтворюючі за зразком (вимагають від учнів уважно прослухати (або розглянути), запам'ятати й відтворити певний обсяг інформації);

— реконструктивно-варіативні (змушують відтворити не тільки окремі функціональні характеристики знань, а й структуру цих знань у цілому);

— евристичні (спрямовують пізнавальну діяльність учнів на розв'язання проблемної ситуації, яку створює вчитель);

— дослідницькі (передбачають розкриття нових аспектів досліджуваних явищ, об'єктів, подій, проведення всебічного аналізу завдання та висловлювання власних суджень).

У міру оволодіння уміннями й навичками самостійної роботи зміст завдань ускладнюють, що стимулює активізацію пізнавальної діяльності учнів. У старших класах учні можуть мати право на вибір завдань для самостійної роботи у разі, коли система завдань носить гнучкий, варіативний характер; бути не лише виконанцями, а й співавторами завдання, тобто уточнювати, переформульовувати варіанти завдання, або замінювати за згодою учителя. Вчитель має бути готовий надати кваліфіковану індивідуальну консультацію на будь-якому етапі виконання завдання.

Специфіка завдань для самостійної роботи визначає взаємопов'язані дії учнів: спираючись на наявний запас знань, умінь і навичок, вони сприймають і усвідомлюють мету завдання; з'ясовують елементи нових знань, які слід засвоїти. Для реалізації усвідомленої мети вони використовують відповідні прийоми виконання роботи і програмують результати; виконують завдання, здійснюючи самоконтроль, зіставляючи результати з поставленою метою; за умови отримання неправильних даних продовжують пошук потрібних результатів, використовуючи інші прийоми. Завершені роботи учні подають вчителю для перевірки і оцінювання.

Дії вчителя мають бути взаємопов'язані з діями учнів і полягають у такому:

1) вчитель пропонує учням конкретне усне чи письмове завдання для самостійної роботи, що визначає мотиви й мету роботи, послідовність і виконання, прийоми самостійної перевірки результатів, способи їх оформлення;

2) вчитель не лише спостерігає за практичними діями учнів, а і контролює їх, дає своєчасні вказівки, що попереджають можливі помилки;

3) аналізує самостійну діяльність учнів;

4) з'ясовує, чи правильно виконано завдання, осмислені і засвоєні зміст і результати виконаної роботи;

5) перевіряє, якими знаннями, уміннями, навичками оволоділи учні, оцінює якість виконаної ними роботи.

Отже, вчитель, по суті, програмує учіння учнів, спостерігає за їх самостійною роботою, організовує й аналізує її. Провідна

роль вчителя під час виконання учнями самостійної роботи не тільки зберігається, а й розширюється, ускладнюється.

Фронтально-колективна робота. Вона означає постановку перед класом проблемних питань або пізнавальних завдань, у вирішенні яких беруть участь усі учні: вони пропонують варіанти розв'язання, перевіряють, обґрунтовують, розвивають найбільш вдалі, відкидають неправильні. Вчитель при цьому керує колективним пошуком рішень, спрямовує пізнавальну активність учнів.

Групова робота. Така робота полягає у спільних зусиллях учнів щодо вирішення поставлених учителем завдань. Вони здійснюють планування, обговорення і вибір способів вирішення навчально-пізнавальних завдань, взаємоконтроль і взаємооцінку.

Серед форм групової роботи основними є: ланкова, бригадна, парна.

Ланкова форма передбачає організацію навчальної діяльності постійних груп учнів з 4 – 6 осіб (на чверть або навчальний рік) з однаковою або з різною успішністю. Ефективнішою є група зі змішаним складом учнів (учні з високими, середніми та низькими навчальними можливостями). Вони працюють над єдиним завданням (учитель пояснює матеріал, у групах здійснюють повторний аналіз за питаннями, запропонованими учителем). Оптимальна тривалість роботи в групах 5 – 7 хв. – для молодших школярів, 10 – 15 хв. — середніх, 15 – 20 хв. — старших.

Бригадна форма передбачає формування тимчасових груп учнів для виконання навчальних завдань. Є два різновиди організації їх роботи: кооперативно-груповий (кожна група виконує частину загального завдання, що доцільно при вивченні великого за обсягом матеріалу), *диференційовано-груповий* (завдання з урахуванням їх складності розподіляють між учнями з різними навчальними можливостями).

Парна робота полягає в допомозі сильного учня слабшим, у взаємодопомозі. Склад пар визначає вчитель, враховуючи симпатії або можливості учнів. Пари можуть мати постійний (статичні) і змінний (динамичні) склад. Головне за парної організації навчальної діяльності — взаємонавчання і взаємоконтроль. Згідно з методикою цієї системи учитель готує картки з диктантом для кожного учня; один учень читає текст, другий пише, потім навпаки; учні обмінюються написаним і перевіряють його; той, хто допустив помилки, робить усний розбір під контролем партнера; потім партнери змінюються і все починається спочатку, але з іншими текстами.

Групову навчальну роботу застосовують для виконання лабораторних і практичних робіт, на навчально-дослідних

ділянках, на уроках з основ наук — під час засвоєння, повторення, застосування, узагальнення і систематизації знань.

Типова структура групового заняття є такою: перевірка домашнього завдання, підготовка до групової роботи (інструктаж учнів про послідовність дій, роздача карток з однаковими або диференційованими завданнями, створення проблемної ситуації, постановка проблеми), ознайомлення із завданням, обговорення і складання плану виконання завдання, звіт про виконану роботу.

Урок є основною організаційною формою навчально-виховної роботи і складним психолого-педагогічним актом у процесі навчання, що ґрунтується на власній організаційній методиці та психологічних засадах. Правильна побудова уроку має не тільки навчальне, а й виховне значення, сприяє не лише засвоєнню знань, а й формуванню зібраності, організованості та дисципліни учнів. Тому урок має відповідати організаційним, дидактичним, психологічним, етичним та санітарно-гігієнічним вимогам, які тісно пов'язані між собою, доповнюють одна одну.

Організаційні вимоги до уроку передбачають чітке визначення мети і завдань уроку, раціональну його структуру, підтримання високої працездатності, дисципліни, оптимальне використання часу.

Дидактичні вимоги висувають на передній план чіткість навчальних завдань, освітню і виховну мету, оптимальний зміст, раціональні методи, дотримання принципів навчання.

Психологічні вимоги спрямовані на стимулювання навчально-пізнавальної діяльності, метою якої є формування позитивного ставлення учнів до навчання. Тому в процесі навчання учитель повинен дбати не тільки про рівень власної діяльності (викладання), але й діяльності учнів (учіння). Обов'язковим елементом кожного уроку є формування мотивів навчальної діяльності.

Етичні вимоги відображають одну зі сторін педагогічної моралі — характер взаємин учителя й учнів на уроці (вимогливість, принциповість, справедливість, тактовність). Якщо взаємини між ними не узгоджуються з наявними нормами моралі, якщо вони є формальними, втрачають обидві сторони, а потім — суспільство.

Важливе етичне значення має оцінювання викладачем навчальної діяльності учнів. Необ'єктивність оцінювання травмує психіку учня, викликаючи негативне ставлення до навчання, відчуття несправедливості, необ'єктивності оцінки діяльності.

Потужний етичний заряд містять у собі вміння учителя керувати своїми емоціями, самовимогливість, любов до предмета, який він викладає, творчий підхід до діяльності, добросовісність у роботі, захопленість.

Дотримання дисципліни на уроці зумовлене як вимогами суспільної дисципліни, так і особливостями внутрішньошкільного життя і служить вихованню необхідних моральних якостей молодої людини. Їй властиве визнання авторитету вчителя, батьків, свідоме дотримання правил і норм шкільного життя, належна самоорганізація і самоконтроль, повага до інших, дисципліна учня формується, насамперед, за умови чіткої організації режиму його життя і праці, узгодженості вимог до нього школи і сім'ї.

Дисципліна — свідоме дотримання учнями правил і норм поведінки, чітке й організоване виконання ними своїх обов'язків, підпорядкування громадським інтересам.

Санітарно-гігієнічні вимоги до уроку акцентують увагу вчителя на відповідальності не тільки за глибокі та фундаментальні знання дітей, але й за їх психофізіологічний стан.

Значна частина санітарно-гігієнічних вимог до процесу навчання повинна виконуватися без безпосередньої участі вчителя (забезпечення відповідної площі, кубатури класних приміщень, освітлення класу, раціональний розклад уроків, сприятливий шкільний режим та ін.). Будь-яке порушення норм шкільної гігієни вчитель не має залишати без уваги.

Протягом уроку він повинен стежити за рівнем утомлюваності учнів. Сам процес утомленості має дві фази: рухливої непосидючості та загальмованості. Якщо учень починає відволікатися від роботи, займатися сторонніми справами, потягатися, розмовляти — це ознака першої фази втомленості. В'ялість, апатія, позіхання, розсіяність свідчать про виникнення загальмованості. Щоб уникнути другої фази втомленості, необхідно зробити короткочасний відпочинок або змінити вид діяльності учнів.

На працездатність учнів упливають і меблі, за якими вони сидять. Невідповідність висоти парт викликає психологічний дискомфорт, може призвести до порушення постави та зору дітей. Утомленість учнів можуть спричинити тіснота, задуха, підвищена вологість, хімічний склад повітря (повітря, в якому 0,1% вуглекислого газу, є несприятливим для перебування людини). Тому провітрювання класу є обов`язковою санітарно-гігієнічною вимогою до організації навчального процесу.

Учнів стомлює одноманітність, нетворча робота. Фізіологи з'ясували, що у 90% дітей утомлюваність під час навчальної діяльності виникає не від нестачі енергії, а від її надлишку. Вони більше втомлюються на нецікавих уроках, ніж на уроках, наповнених напруженим, цікавим змістом. Саме тому вчитель повинен уміло використовувати інтонаційні засоби мови, стежити за її гучністю та інтенсивністю, чергувати різноманітні методи навчання, використовувати гру,

створювати ситуації зайнятості та емоційного переживання. Гігієна розумової праці пропонує також вміле поєднання логічних міркувань з науковими образами, постійний перехід від простого матеріалу до складнішого, що забезпечує нормальне функціонування кори головного мозку, віддаляє прояви стомленості.

Значні санітарно-гігієнічні вимоги пред'являються до використання технічних засобів навчання і засобів наочності. Використання контрастних екранів і підйомних майданчиків при демонструванні дослідів, моделей та макетів, застосування підфарбованих рідин, ретельне затемнення при перегляді кінофільмів, діафільмів, діапозитивів, чіткість зображення на екрані, світлові указки та кольорова крейда полегшують зорове сприйняття учнів.

Порушенням санітарно-гігієнічних вимог до уроку є затримання учнів після дзвінка в класі, байдужість учителя до здоров'я учня, нехтування правилами техніки безпеки. Тому ставлення вчителя до санітарно-гігієнічних вимог свідчить не тільки про рівень його професійності, але й про його моральність та етичні якості.

Успішне проведення уроку можливе лише за дотримання всіх вказаних вимог. У навчально-виховному процесі сучасних навчальних закладів, крім уроку, використовують позаурочні форми навчання: семінари, практикуми, факультативи, екскурсії, індивідуальні або групові додаткові заняття, предметні гуртки, домашню навчальну роботу.

Семінарські заняття — обговорення класним колективом підготовлених учнями (студентами) доповідей, рефератів, повідомлень, головних питань з основного розділу (чи кількох розділів).

У семінарах беруть участь усі учні. Учні самостійно вивчають матеріал і обговорюють результати їх самостійної пізнавальної діяльності. Обговорення відбувається у формі розгорнутої бесіди, повідомлення, коментованого читання першоджерел чи доповідей.

Заняття розпочинає вчитель. Нагадує завдання семінару і порядок його проведення, рекомендує, на що необхідно звернути увагу, що слід записати в робочий зошит.

Семінарські заняття поділяються на просемінарські (підготовчі), власне семінарські, міжпредметні семінари-конференції.

За дидактичною метою виокремлюють: семінари вивчення нового матеріалу, семінари узагальненого повторення, комбіновані. За способом проведення: семінар–розгорнута бесіда, семінар-доповідь, коментоване читання, семінар–вирішення завдання, семінар-диспут.

Можна назвати ще декілька видів семінарів, які проводяться в навчальних закладах: семінар у «малих групах», семінар-«мозкова атака», реферативний семінар.

Проведення семінарів передбачає активність усіх учнів, які непросто сприймають повідомлення, а й реагують на нього, прагнуть висловити власне ставлення. У класі має бути створена атмосфера колективної діяльності, емоційного співпереживання, встановлені оптимальні відносини «вчитель—учень»: ділові, партнерські, гармонійні та результативні.

Під час практикуму узагальнюють і систематизують теоретичні знання, дбаючи про їх практичне застосування, оволодіння елементами дослідницької діяльності.

Практикум — форма навчального процесу, за якою учні самостійно виконують практичні та лабораторні роботи, застосовуючи знання, навички й уміння.

Проводять їх із предметів фізико-математичного і природничо-біологічного циклів після вивчення великих розділів курсу.

Проведенню практикуму передують уроки-повторення, узагальнення та систематизації матеріалу. На практикум відводять 10—15 год. навчального часу протягом 2—3 тижнів (наприкінці півріччя або року). Для зручності їх проведення учнів поділяють на групи. На початку практикуму викладач проводить інструктивне заняття, потім повідомляє тему, мету і завдання, актуалізує опорні знання, навички і вміння учнів. Добір необхідного обладнання і матеріалів, складання плану роботи відбувається теж під керівництвом учителя. Учні самостійно виконують завдання, роблячи певні розрахунки й обчислення, креслення, проводячи спостереження, розв'язуючи геометричні задачі тощо. Практикум завершується обговоренням і теоретичним обґрунтуванням одержаних результатів.

Факультативні заняття впроваджено в шкільну практику як форму диференційованого навчання. *Факультатив* (лат. facultatis — необов'язковий) — навчальний курс, не обов'язковий для відвідування.

Для факультативів розроблено варіанти програм, навчальні посібники. За освітніми завданнями виокремлюють такі види факультативів: з поглибленого вивчення навчальних предметів (позапрограмове поглиблення знань з метою вступу до вищого навчального закладу); з вивчення додаткових дисциплін; з вивчення додаткової дисципліни з одержанням спеціальності; міжпредметні факультативи. Кожен з видів факультативу може поділятися залежно від дидактичної мети на теоретичні, практичні, комбіновані.

Теоретичні факультативи організовують для поглибленого вивчення окремих тем, розділів, висвітлення складних

теоретичних проблем, узагальнення й систематизації знань. Структура теоретичних факультативів передбачає обґрунтування актуальності теми, теоретичного й практичного знання питань, що розглядаються, створення проблемних ситуацій. Розкриття проблеми здійснюють у формі викладу матеріалу вчителем, виступів учнів з рефератами, доповідями. Теоретичні факультативні заняття проводять у формі лекцій, семінарських занять, науково-теоретичних конференцій.

Практичні факультативні заняття проводять для формування пошукових навичок і вмінь у процесі розв'язування технічних задач. Структура практичних факультативів передбачає постановку завдань, обґрунтування їх актуальності, практичного значення; розв'язування задач та конкретизацію результатів роботи; обговорення результатів, підбиття підсумків заняття.

Комбіновані факультативні заняття проводить у ф0ормі науково-практичних конференцій, комбінованих, лекційно-практичних, семінарсько-практичних, практичних уроків. Їх структура залежить від дидактичних завдань і допускає різноманітне поєднання компонентів. На початку заняття учні самостійно розкривають опрацьовані теоретичні питання, потім індивідуально виконують дослідження. Під час обговорення результатів роботи учні підбивають підсумки заняття загалом.

Міністерство освіти і науки України дозволило для загальноосвітніх шкіл України на прохання батьків ввести навчальні предмети та факультативні курси духовно-морального спрямування за вибором шкіл навчальних програм:

1. Християнська етика в українській культурі (для учнів 1—4, 5 – 9 класів ЗНЗ).
2. Основи християнської етики (1—11 класи ЗНЗ).
3. Біблійна історія та християнскька етика (1—11 класи ЗНЗ).

Факультативи доручають, як правило, найдосвідченішим педагогам. Можливе запрошення для ведення факультативів фахівців з вищих навчальних закладів, наукових інститутів, для християнської етики священників і пастирів з педагогічною освітою.

Екскурсія є складною формою навчально-виховної роботи. Вона відкриває можливості для комплексного використання методів навчання, збагачує знаннями учнів і самого вчителя, допомагає виявити практичну значимість знань, сприяє ознайомленню учнів з досягненнями науки, є ефективним засобом виховання учнів, зокрема їх емоційної сфери. Як правило, екскурсії тривають 45—90 хв.

Навчальна екскурсія (лат. excursio — прогулянка) — форма організації педагогічного процесу, спрямована на вивчення

учнями поза межами школи і під керівництвом учителя явищ, процесів через безпосереднє їх сприймання.

Екскурсії поділяють: за змістом (виробничі, біологічні, історичні, географічні, краєзнавчі, мистецькі); за часом (короткотермінові, тривалі); за черговістю під час навчального процесу: попередні, або вступні (на початку вивчення теми, розділу програми), супровідні, або проміжні (в процесі вивчення навчального матеріалу), заключні, або завершальні (наприкінці вивчення теми, розділу); за відношенням до навчальних програм (програмні та позапрограмні).

Об'єктами навчальних екскурсій є промислові підприємства, лабораторії НДІ, вищі навчальні заклади, установи культури і мистецтва (музеї, виставки), храми, історичні місця і пам'ятки тощо. Планують їх заздалегідь у межах урочного часу (екскурсії з виховною метою належать до позакласних заходів, їх проводять в позаурочний час).

Для ефективного проведення екскурсії необхідне чітке визначення освітньої та виховної мети, вибір оптимального змісту, об'єкта екскурсії з урахуванням рівня підготовки учнів. У післяурочний час у християнських, світських школах, духовних семінаріях проводять додаткові групові та індивідуальні заняття. Їх призначення — компенсувати відставання окремих учнів, студентів. Додаткові заняття з відмінниками проводять під час їх підготовки до предметних олімпіад, вступу до вузів. Спеціальним видом таких занять є уроки вдома з прикутими до ліжка хворими дітьми. Педагог сам обирає методику проведення таких занять, їх періодичність і тривалість, готує до них матеріали. Єдиною методичною вимогою до додаткових занять є їх ефективність, тобто завершення лише після того, як остаточно ліквідоване відставання, а ті учні, студенти, що додатково займались, увійшли в нормальний робочий ритм.

Важливе місце серед позаурочних форм навчання посідають предметні гуртки.

Предметні гуртки — науково-освітні гуртки, організовані з метою розширення й поглиблення знань учнів з різних предметів навчального плану школи й розвитку в них інтересу до відповідних галузей науки, художньої літератури й мистецтва, техніки тощо.

Під час занять у гуртках педагог не повинен забувати про громадянське, моральне, трудове, естетичне і фізичне виховання учнів. Слід також дбати про організованість і дисципу, активність і самостійність учнів.

Необхідність домашньої роботи зумовлена тим, що знання, навички й уміння засвоюються не відразу, а через періодичне повторення. Крім того, лише в домашній роботі учень може якнайкраще виявити, випробувати свої можливості, набути уміння самостійно вчитися, переборювати труднощі.

Домашня робота — самостійне виконання учнями навчальних завдань після уроків.

Її виконують не тільки вдома, а й у школі, зокрема в групах подовженого дня, іноді називають самопідготовкою.

Домашні завдання — це не лише виучування поясненого на уроці, виконання вправ, розв'язання задач тощо. Вони передбачають і самостійне вивчення нового матеріалу, особливо в середніх і старших класах. Для того, щоб домашня навчальна робота була ефективною, учні повинні бути уважними і спостережливими, вміти запам'ятовувати, користуватися мисленнєвими операціями, цінувати і розподіляти час, фіксувати прочитане, побачене, почуте (тези, конспект, реферат, анотацію, рецензію та ін.), писати твори, виготовляти наочні посібники та ін.

Домашня навчальна робота учнів, студентів вимагає, передусім, чіткого і правильного нормування. Перевантаження шкодить фізичному і розумовому розвитку школярів, негативно впливає на їх навчання і виховання. Визначаючи обсяг домашньої роботи, виходять із загальних положень щодо терміну й виконання: 1 клас — до 1 год.; 2—3 класи — до 1,5 год.; 4—5 класи — до 2 год.; 6—7 класи —до 2,5 год.; 8 клас — до 3 год.; 9—11 класи, студенти — до 4 год. Цей обсяг не повинен перевищувати третини від того, що зроблено на уроці у 1—7 класах і половини — у 8—11 класах. Напередодні вихідних і святкових днів домашніх завдань учням не задають.

Домашні завдання мають бути чітко сплановані, своєчасно повідомлені на уроці (завдання дається при зосередженні уваги всіх учнів). Вчитель повинен визначити зміст домашнього завдання (воно має бути зрозумілим усім учням, студентам), провести інструктаж щодо його виконання (що і як робити вдома), систематично перевіряти, оцінювати їх виконання. Він має забезпечувати диференційований підхід до визначення змісту й обсягу домашніх завдань з урахуванням індивідуальних особливостей учнів, їх запитів та інтересів; використовувати творчі завдання, які приваблювали б учнів новизною і цікавістю, стимулювали до пошукової діяльності.

Домашня робота може бути індивідуальною (окремим учням або всьому класу, групі надають різні, але подібні за складністю завдання), індивідуалізованою (учням надають завдання з урахуванням індивідуальних відмінностей у їхніх здібностях до навчання), груповою (учні розподілені за групами і кожній групі надають різні (неоднакові за складністю) варіанти завдань. Групова робота підсилює чинник мотивації, взаємної інтелектуальної активності, підвищує ефективність пізнавальної діяльності учнів, студентів (завдяки взаємному контролю), збагачує індивідуальний досвід.

Обов'язок учителів і батьків — створити дитині належні умови для виконання домашніх завдань. Вона повинна мати

вдома своє робоче місце, необхідні посібники, старатися виконувати завдання в той день, коли отримала.

Контрольні питання:

1. Що вивчає дидактика і які її функції?
2. Перші християнські письменники та християнські школи.
3. Поняття і категорії дидактики – розділу християнської педагогіки.
4. Основні функції і структура процесу навчання.
5. Принципи і «золоті правила» навчання.
6. Дидактика Я. А. Коменського як складова християнської педагогіки.
7. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів в історії вітчизняної педагогіки.
8. Історія становлення і розвитку педагогічних технологій у вітчизняній системі освіти.
9. Класифікація педагогічних технологій духовно-морального спрямування.
10. Інноваційна технологія духовно-морального виховання дітей і молоді.
11. Технології особистісно орієнтованого навчання і виховання дітей.
12. Технології проблемно-розвивального навчання в системі освіти України.
13. Комп'ютерне навчання і нові інформаційні технології навчання.
14. Технології диференціації й індивідуалізації навчання в системі освіти України.
15. Ігрові технології навчання і виховання у вітчизняній школі.
16. Групові технології навчання і виховання у вітчизняній школі.
17. Сугестивна технологія навчання, її сутність і зміст.
18. Позаурочні форми навчання.
19 Матеріально-технічні засоби, які виконують специфічні дидактичні функції.
20. Основні категорії християнської педагогіки.
21. Методи навчання і виховання, сутність і зміст.
22. Словесні, практичні і наочні методи навчання і виховання учнівської молоді.
23. Форми навчання і виховання в християнській школі.
24. Навчально-методичне забезпечення навчання в християнській школі.
25. Навчальні програми з предметів духовно-морального спрямування.

4. СУЧАСНИЙ УЧИТЕЛЬ ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ

Покликання учителя в християнському усвідомленні відкривається лише в контексті розуміння значення цієї професії і сенсу життя кожної людини. Праця вчителя – це християнське служіння. Праця вчителя направлена на духовно-моральне виховання дітей, на відкриття в душі дитини образу Божого.

У навчальному закладі учителю надаються важливі повноваження: йому передається батьківська влада, він учить і виховує дітей, карає і нагороджує, керує ними, дає їжу розуму і серцю. Дуже велика моральна відповідальність того, хто бере на себе обов`язки навчання і виховання дітей! З дітей виростуть майбутні батьки і матері, і що було сприйнято ними в дитинстві, те відгукнеться в їх старості. У дітях майбутнє родини і суспільства. Посіяне у дитинстві з роками проросте і дасть плоди. Високе звання учителя може бути виправдане лише виконанням покладених на нього обов`язків і надій, бо цілі покоління можуть бути виховані ним для добра. Вплив учителя хоч і не прямо, але може впливати на сім`ї учнів. В той же час християнські виховані діти самі є живим прикладом гарного виховання. З часом, коли діти підростуть і стануть батьками, вплив хорошої школи поступово розповсюдиться на все суспільство. Враховуючи велич і важливість посади учителя, кожен, хто готується до цього, перш за все повинен зрозуміти, чи має він поклик до такого виду діяльності. Якщо ви творите добро в процесі своєї педагогічної діяльності, відкриваєте ваше серце дії Божественної благодаті, тоді ваша робота стає покликанням.

Апостол запитує: «Чи всі вчителі?» (1Кор. 12, 29). Інший попереджає не призваних: «…не багато хто ставайте вчителями» (Як. 3, 1). На покликання учителя потрібно дивитися як на дар Божий. Цей дар проявляється в дітях з раннього дитинства в бажанні допомагати навчатися іншим, допомагати слабким. Першою ознакою покликання вчителювати є щира любов до дітей, любов до вчительської праці, а особливо, радість і духовна насолода, які відчуває учитель у своїй діяльності.

Педагогічні знання, здібності, вміння і навички формуються і розвиваються впродовж усього процесу підготовки і діяльності вчителя. Справжній педагог завжди є людиною, яка вчиться і завдяки цьому відкриває в собі все нові можливості, реалізує їх під час викладання свого предмета, стимулювання навчальних старань, повсякденного виховання учнів. Часто до праці над собою його спонукають проблеми, що виникають у процесі роботи.

Учитель, який має покликання, зуміє перебороти усі труднощі і буде нагороджений любов`ю дітей, повагою їх батьків. Вночі і вдень буде думати про свою педагогічну професію, в яку вкладає душу, в смиренності і скромності буде творити свій подвиг, добровільно, з Божим благословенням, узятим на себе. Якщо вчителя щиро хвилює духовно-моральна сторона життя і в ньому самому, і в його учнях, навчання буде сповнене Божою благодаттю. Чудово, якщо учні і вчитель відчувають себе однодумцями. Так, звісно, не завжди буває, але якщо вдається торкнутися струн дитячого серця, це глибоко закарбовується на все життя.

Хочемо застерегти від однієї небезпеки. На звичайному уроці педагог "вище" своїх учнів: він надає їм знання, якими він володіє, а вони лише споживають. На уроці з християнської етики такої нерівності бути не може. Ми не можемо вивищуватися над дітьми, єдине, що ми можемо — разом давати більше місця добру і радості в наших душах. Тому так важливо вчителю усвідомлювати власну неповноту, недосконаліть і щиро прагнути до більшої досконалості і як людина, і як фахівець.

Християнська пелагогіка не є віроучительним, і педагогу недоцільно проявляти прямолінійність, помножуючи вагомість сказаного частим посиланням на Бога, як на авторитет. Якщо ми агресивні та деспотичні, і з такими почуттями говоримо про Божественне, то саме таке уявлення діти матимуть про Бога.

Ідеальний учитель (до якого нам слід прагнути) уміє:

– *дружити* з дітьми, робити бажаним для дітей спілкування з собою;

– *розрізняти* в дітях особливості їх душевного складу, знаходити до дитини особливий підхід і способи виховного впливу на неї;

– *ставити* реальні виховні та освітні цілі і *досягати* їх за певний час;

– *організовувати* дітей для спільної дії і проводити її (похід, свято, вистава);

– *володіти* такими формами спілкування, як заняття, бесіда, притча або казка, вікторина, рухлива гра, пізнавальна гра, предметно-ремеслова діяльність, спільна пісня;

– *проводити* родинні заняття з батьками на теми сімейного виховання.

Додатково до власного професіоналізму учителю бажано прагнути мати такі якості:

Смирення. За працею авви Дорофея "Душекорисні повчання", смирення і смиренномудрість лежать в основі духовної праці над собою. У педагогічній справі смирення необхідно для того, щоб усвідомити, що зрушення можливі лише з Божою допомогою, і всі свої успіхи приписувати не собі, а Творцю і дякувати Йому.

Смирення ж допомагає не роздратовуватися і не гніватися на дітей, бо завдяки йому можна побачити, що інші люди, а особливо діти, кращі за мене. "Добру і розумну людину можна визнати по тому, що така людина вважає інших людей і краще, і розумніше за себе" (Л. Толстой).

Лагідність ("кротость" – *ц-слов*.). Ця чеснота допомагає утихомирювати власну пристрасність, а отже, допомагає сприймати душу ближнього, бути чуйним і сердечним до нього.

Радість. Саме ця чеснота, разом із лагідністю є одним з плодів духовних, за апостолом Павлом (Гал. 5,23). Вона дуже важлива для спілкування з дітьми, яким радість життя дуже близька за їхньою дитячою природою.

"У вихованні все повинно ґрунтуватися на особистості вихователя, тому що виховна сила виливається лише з живого джерела людської особистості" (К. Ушинський).

Дуже важливо, щоб вчитель(ка) християнської етики (особливо якщо це класний керівник) відчував свою відповідальність не лише за подання знань, а й за виховання учнів. "Добрий вчитель не пропустить жодного зручного випадку, щоб навчити чомусь корисному" (Я.-А. Коменський).Тоді він (вона) буде ставитися до уроку як до

важливого засобу допомоги дитині на її власному шляху до добра.

Виходячи з вищесказаного та маючи на увазі основні принципи і підходи християнської педагогіки, розглянемо підготовку до уроку і сам урок.

Підготовка до уроку. Є надзвичайно важливою частиною педагогічної праці. Виділимо змістовну підготовку, підготовку сердечно-почуттєву і підготовку духовну.

Змістовна підготовка. Включає в себе освоєння змісту, усвідомлення цілі уроку, методичну підготовку послідовності педагогічних дій на уроці.

Сердечно-почуттєва підготовка. Перш за все – це підготовка до душевної взаємодії, зустрічі вчителя і учнів. Як уже було сказано вище, надзвичайно важливим для педагога є встановлення особистісних стосунків з учнями. Педагог має бути охочим до зустрічі з дітьми, бути радий їм, мати силу на душевну підтримку і доброзичливість.

Духовна підготовка. Включає в себе два основних моменти.

Перше (для того, хто має досвід молитви) – це молитовна підготовка до занять. Це молитва за своїх учнів, щоб Господь управив їх в навчанні і в добрій поведінці.

Друге–це покаяння. Здатність бачити власну недосконаліть, власну нездатність без Божої допомоги виправитися, сердечне прохання благодатної підтримки в уроці і в цілому у процесі навчання.

Сам урок. Важливо вміти задавати собі в процесі підготовки ряд запитань:

1) які змістовні цілі ставить учитель в уроці – який зміст він хоче донести; 2) які він бачить способи подачі змісту й шляхи засвоєння змісту учнями; 3) яку почуттєво-емоціональну сферу учнів хоче пробудити вчитель; 4) які навички і вміння необхідно учням засвоїти; 5) яке виховне значення уроку – які цінності і як саме хоче подати вчитель.

Цілі уроку. Змістовна ціль: засвоєння змісту. Вчитель може вирізнити різну міру засвоєння змісту: а) відповіді на

питання вчителя; б) уміння переказати зміст; в) уміння поділитися емоційно-почуттєвим враженням від змісту; г) уміння відтворити почуте в дії, у малюнку, у навичці поведінки; д) уміння творчо відобразити й розвинути.

Вчителю при підготовці до уроку важливо також пам'ятати про *душевні сили* дітей. Опираючись на розум або *розумну силу* учня, слід розрізняти людську здатність до міркування (розмисел, розсудок) і здатність завдяки благодаті Божій збагнути суті, логоси речей і явищ. А це означає осягання самим вчителем і розкриття ним перед учнями премудрості і доцільності явища (предмету) як творіння Божого, або творіння людського, яке створене з допомогою Божою.

Життєлюбна сила душі учнів, тобто їхнє прагнення до життєвої повноти підтримується повнотою життя учителя в предметі і в самій події уроку.

Сила *турботи, опіки* в душі дитини пробуджується через турботу педагога про саму дитину та про якість і вичерпність засвоєння предмету учнем.

Пошанувальна сила або здатність шанувати, ставитись благоговійно до високого, святого вчитель пробуджує в учнів тим, що для нього самого є святині, які він (вона) шанує всім серцем, всією душею. Професія педагога є системою, що історично розвивається; сферою самореалізації особистості; реальністю, яка творчо формується суб`єктом праці. Вона надає людині певного соціального статусу, потребує спеціальної підготовки, постійної перепідготовки, підвищення кваліфікації. Такою і є діяльність педагога.

Педагогічна діяльність — вид соціокультурної діяльності, спрямованої на передачу накопичених людством культури й досвіду від старших поколінь молодшим, створення умов для їх всебічного гармонійного розвитку та підготовку до виконання певних соціальних ролей у суспільстві.

Метою професійної діяльності педагога є створення умов для всебічного гармонійного розвитку особистості учня, його самореалізації, розкриття індивідуальності, творчого

потенціалу. Вчитель має усвідомлювати унікальність і неповторність учня як індивідуальності, зважати на складність і неоднозначність процесу його становлення, свою відповідальність як фахівця.

У співпраці вчителя й учнів розвиваються їх ділові та міжособистісні стосунки, відбувається вплив педагога на особистісний, інтелектуальний і діяльнісний розвиток учня (учнів), його саморозвиток і самовдосконалення. Така діяльність передбачає здатність педагога оцінювати свою роль в успіхах дітей, їх моральному становленні, готовність захоплюватись досягненнями учня, успіхами колег, школи, віддачею батьків.

У професійній діяльності педагога реалізуються такі функції:

1. Термінальні, або функції-цілі:

— навчальна функція. Вона сприяє оволодінню учнями системою знань, необхідних для життя в сучасному суспільстві, їх постійному оновленню, поглибленню, розширенню, удосконаленню та закріпленню;

— виховна функція. Ця функція забезпечує оволодіння учнями теоретичними надбаннями людства, сприяє формуванню духовно-моральних якостей, які зумовлюють нормативну поведінку людини, успішну адаптацію в певному соціокультурному, освітньому середовищі. Її реалізація передбачає формування системи ставлень, переконань, культури взаємодії з оточенням;

— розвивальна функція. Вона покликана створювати можливості для контролювання й спрямування психічного, особистісного розвитку учнів;

— функція життєзабезпечення. З нею пов’язане формування умов для особистісної самореалізації, задоволення базових потреб учителя і учнів;

— функція соціалізації. Зорієнтована вона на підготовку учнів до встановлення взаємних стосунків з людиною, колективом, реальним соціальним середовищем.

2. Тактичні, або функції-засоби:

— інформативна функція. Нею забезпечується повноцінний обмін повідомленнями, нормативами поведінки, описами вимог щодо ставлення до дитини інших учнів тощо, виконання та дієвість усіх стратегічних напрямів навчально-виховного процесу;

— експресивна функція. Доступно, цікаво, емоційно-виразно й яскраво передана інформація викликає у партнера необхідні емоційні стани («обмін емоціями»), однак сила впливу вчителя настільки велика, що його погляди та ідеї, підсилені емоціями і переживаннями, можуть позбавити учнів здатності до тверезого обмірковування;

— смислоутворювальна функція. Вона сприяє привнесенню сенсу в усі аспекти шкільного життя, розкриттю загальнолюдських, загальнокультурних смислів та професійної й індивідуальної значущості педагогічних дій;

— діагностична функція. Ефективність педагогічної діяльності залежить від опанування вчителем інформації про стан, рівень знань, вихованість, розвиток учня, ступінь його поінформованості, наявність недоліків і прогалин у знаннях. Функція передбачає постійний зворотний зв’язок, який дає змогу «зчитувати» й аналізувати відповідну інформацію, характеризувати емоційно-вольові стани через зовнішні прояви, робити певні висновки;

— індивідуалізаційна функція. Вона задовольняє індивідуальні особливості учня, його прагнення, бажання залежно від здібностей, інтересів, можливостей шляхом використання різноманітних форм, методів, технологій навчання і виховання;

— спонукальна функція. Ця функція передбачає пошук шляхів переведення учня у позицію суб’єкта власної життєдіяльності, спонукає його до активності, саморозвитку, самовиховання, самореалізації;

— прогностична функція. Можливі зміни, що відбуваються з учнем, слід виявляти, аналізувати їх тенденції, екстраполювати отримані результати на моделювання подальшого його розвитку;

— культурологічна функція. Педагогічна діяльність дає змогу вчителю, який має бути взірцем утілення культурних надбань суспільства, носієм загальнолюдських ідеалів, демонструвати рівень особистісної культури, спонукати учнів до наслідування значущих соціально-культурних стандартів поведінки;

— психотерапевтична функція. Забезпечує глибоке розуміння учителем особистості учня, надання йому у разі необхідності психологічної допомоги, попередження конфліктів, нівелювання або компенсування їх негативних упливів;

— рекреаційна функція. Вона передбачає визначення адекватного рівня навантаження учнів, можливість його зниження, вчасність відтворення фізичних та психічних сил.

3. Операціональні, або функції-прийоми:

— функції поєднання вимірювання та оцінювання. Отримання якісно-кількісних показників сприяє конкретизації процесу порівняння. Реалізується через пошук, удосконалення інформативних форм і технік вимірювання важливих показників;

— методична функція. За наявності «зворотного зв'язку» відбуваються зіставлення мети і засобів педагогічної діяльності з її результатами, визначення їх ефективності, виявлення недоліків та прогнозування майбутнього з урахуванням результатів аналізу попередніх реалій;

— управлінська функція. Керівництво діяльністю учнів, спрямування їх в необхідному напрямі, привчання учнів до самоврядування є необхідними складовими навчання;

— координаційна функція. Полягає вона у передбаченні, узгодженні дій учасників педагогічного процесу, внесенні змін у власну діяльність, діяльність учнів, її результати;

— функція самоствердження. Ця функція покликана сприяти усвідомленню учнем власного «Я», відчуттю власної особистісної значущості, формуванню адекватної самооцінки і перспектив особистості, рівня домагань;

— функція формоутворень. Відповідне зовнішнє оформлення вербальних висловлювань, невербальних проявів тощо, залежно від характеру педагогічної діяльності, умов її здійснення, особистісних рис учителя й учнів, надає цілям, змісту, завданням, намірам певної форми, в якій вони втілюються.

У цій сукупності функцій втілюються основні напрями педагогічної роботи вчителя (викладацька, виховна, дослідницька тощо).

Зміст, форми і засоби реалізації тих чи інших функцій можуть варіюватися залежно від фахової спрямованості педагога, типу навчального закладу (загальноосвітня школа, семінарія, професійний навчальний заклад).

Педагогічна діяльність має безперервний, динамічний характер. Її головною функцією є формування всебічно розвиненої, гармонійної особистості учня; комплексний підхід до виховання, забезпечуючи єдність усіх його напрямків; співдружність педагогічних, учнівських, батьківських та трудових колективів, взаємодії школи, сім'ї та громадськості у вихованні; гармонійне поєднання різноманітних видів діяльності: навчальної, виховної, громадської, методичної, наукової, самоосвітньої.

Цілі й завдання вчителя завжди нестандартні, нешаблонні, творчі. Його професійна діяльність має специфічний набір знарядь праці, до яких відносять не тільки знання, які повинен повідомити вчитель, а й види діяльності, до яких він повинен залучати учнів.

Педагогічна діяльність є своєрідною «метадіяльністю», оскільки передбачає організацію діяльності учнів. Крім того, вчитель змушений контролювати себе, вчасно коригувати небажані зміни в структурі особистісних якостей, а також бачити і розуміти те, що відбувається з іншими, знати об'єктивні причини, що детермінують особистісний розвиток його колег, учнів, їх батьків.

Педагогічна діяльність органічно зливається з буденним життям учителя. Він постійно аналізує свої дії і вчинки своїх

учнів, подумки «заглядає» в їхні душі, творить нові ситуації для поліпшення навчально-виховної взаємодіїї. Педагогічна діяльність є складною динамічною системою, яка містить певні структурні елементи (цілі, мотиви, зміст, засоби дій, регулювання й результат) і формується з певних компонентів.

Компоненти педагогічної діяльності — відносно самостійні функціональні види діяльності, кожний з яких охоплює групу умінь, необхідних для реалізації певного виду педагогічної діяльності чи педагогічного заходу.

У сучасній діяльності вчителя виокремлюють такі основні компоненти:

1. Проектування цілей. Цей своєрідний вектор активності вчителя передбачає спрямованість його на дитину. Педагогічна діяльність має сенс лише тоді, коли учень може акумулювати науковий і соціальний досвід, переданий йому педагогом. Тільки позитивні здобутки, інтегровані у внутрішній світ учнів, мають сенс і визначають цінність педагогічної діяльності. Проектування цілей є складним процесом, за якого вчитель повинен пам'ятати про кінцеву мету його діяльності — забезпечення можливостей для неускладненого розвитку учнів у процесі спільної діяльності. Вчитель має вміти ставити мету педагогічної діяльності, планувати певні етапи її досягнення згідно з вимогами до змісту освіти, результатами попередньої роботи, перспективами на майбутню діяльність, рівнем здібностей і можливостей учнів, власними можливостями та ін.; визначати місце і значущість мети в системі загальних педагогічних цілей; ставити завдання, зорієнтовані на поетапну реалізацію конкретної мети.

2. Стимулюючо-мотиваційний компонент педагогічної діяльності. Вчитель повинен уміти: визначати потреби, мотиви діяльності, рівень домагань учнівського колективу, окремих учнів, особливості їх характеру, використовуючи різноманітні методи діагностики; підтримувати і формувати позитивне ставлення до діяльності, викликати інтерес, використовуючи різноманітні засоби активізації внутрішньої мотивації (надання вільного вибору, стимулювання розумової

й творчої активності, створення умов для самореалізації та ін.); використовувати засоби зовнішнього стимулювання діяльності (оцінка, похвала, пояснення значущості та ін.); підтримувати і розвивати внутрішні потреби в самопізнанні, саморозвитку, самовдосконаленні.

3. Плануючий компонент педагогічної діяльності. Суть цього компонента полягає в плануванні і побудові педагогічного процесу, визначенні структури дій учителя та учнів, проектуванні навчально-матеріальної бази для проведення навчально-виховної роботи, подальшої діяльності, передбачення, прогнозування її перебігу, ймовірних результатів. Його реалізація вимагає застосування системи психолого-педагогічних, методичних і фахових знань, урахування цілей, інтересів, потреб, можливостей учнів, оскільки лише правильно спланована діяльність забезпечує успішний результат.

Учитель повинен: під час планування враховувати результати аналізу попередньої діяльності (позитивні й негативні), особливості учнівського колективу, окремих учнів (мотиви, інтереси, здібності, можливості та ін.), умови перебігу діяльності; планувати своєчасне і доцільне використання необхідного дидактичного матеріалу, використання технічних засобів навчання; передбачати ймовірні труднощі, можливі варіанти коригування діяльності за обставинами; виокремлювати об’єкти і засоби контролювання перебігу й результатів діяльності, критерії їх оцінювання та ін.

4. Організаційний компонент педагогічної діяльності. Включення учнів у різноманітні види діяльності, організація учнівського колективу і перетворення його на інструмент педагогічного впливу вимагає володіння уміннями: чітко і ясно формулювати цілі й завдання педагогічної діяльності, орієнтувати учнів щодо засобів її реалізації; раціонально поєднувати різноманітні методи, засоби, форми організації спільної діяльності, спрямовані на реалізацію поставлених цілей і завдань; логічно й послідовно переходити з одного виду діяльності до іншого; вивчати індивідуальні можливості,

здібності, психологічні особливості учнів та ін, застосовувати індивідуально-диференційований підхід; активізувати діяльність учнів шляхом створення розвивальних, проблемних ситуацій, використання творчих завдань та ін.; організовувати самостійну діяльність учнів з елементами самоконтролю, самоаналізу, самооцінювання; раціонально розподіляти час, підтримувати оптимальний режим роботи; доцільно використовувати дидактичний матеріал, технічні засоби навчання; робити висновки (самостійно й за допомогою учнів).

5. Контрольно-корекційний компонент педагогічної діяльності. Контрольно-корекційний компонент покликаний забезпечувати отримання інформації про результативність і недоліки педагогічного процесу, труднощі, якість вирішення навчально-виховних завдань. Зворотний зв'язок потребує аналізу, регулювання, внесення змін у методи, засоби і форми роботи, наближення їх до оптимальних. Учні отримують інформацію про хід і результати власної діяльності, можливість її коригувати. Учитель повинен контролювати (цілеспрямовано спостерігати, аналізувати й оцінювати) педагогічну діяльність, визначати успішність й ефективність її перебігу, своєчасно коригувати; змінюючи діяльність, необхідно зберігати її загальну спрямованість і зміст, реалізовувати заплановані цілі, завдання.

6. Результативно-аналітичний компонент педагогічної діяльності. Цей компонент охоплює аналіз і оцінювання вчителем досягнутих у процесі навчально-виховної діяльності результатів, установлення відповідності їх поставленим завданням, виявлення причин відхилень, їх аналіз, проектування нових завдань, спрямованих на реалізацію нових цілей з урахуванням виявлених недоліків.

Учитель повинен володіти такими уміннями: аналізувати результати діяльності для визначення причин неузгодженості цілей і результатів; порівнювати план роботи з його реалізацією, виявляти неузгодженості і їх причини; сильні й слабкі складові діяльності, оцінювати продуктивність окремих етапів роботи учнів; виявляти причини труднощів, помилок і

методів їх запобігання і подолання; робити висновки за результатами аналізу і використовувати їх надалі; об'єктивно оцінювати професійно-педагогічну діяльність.

7. Комунікативний компонент педагогічної діяльності. Між учителем і учнями, колегами, батьками та громадськістю повинні бути такі відносини, які даватимуть змогу задовольняти потреби та інтереси учнів, ефективно впливати на них, коригувати їх поведінку.

Для успішної реалізації комунікативного контакту учитель повинен установлювати педагогічно доцільні відносини з учнями; взаємодіяти на особистісному рівні для вирішення педагогічних завдань; діагностувати комунікативні якості учнів, враховувати їх у процесі організації педагогічного спілкування; визначати морально-психологічний настрій учнівського колективу, привносити в нього відповідні зміни, створювати сприятливу атмосферу, необхідний настрій при проведенні навчальних і позаурочних заходів; формувати й підтримувати доброзичливі стосунки в колективі; з повагою і тактом поводитися в будь-якій ситуації, вирішувати і попереджувати конфлікти; виразно і логічно говорити, точно висловлюючи свої думки, почуття, ставлення, використовуючи всі засоби емоційного впливу (педтехніка); вислуховувати, сприймати точку зору співрозмовника; встановлювати педагогічно доцільні стосунки з іншими учасниками педагогічного процесу.

Особистість вчителя та його духовно-моральні якості. Виховання полягає не лише в настановах дітям, але більш за все в особистому впливі учителя, в його живому прикладі, в його особистих рисах, які з'являються в процесі його життя і діяльності.

Особистісні якості педагога – якості, які виявляються у фаховій діяльності, професійних зв`язках, спілкуванні, визначають поведінку педагога і характеризують його як фахово самодостатню, відповідальну особу. Наставник, звичайно, сильніше діє на дитину своїми справами, ніж словами. Більш за все учитель виховує не методами і

прийомами, а своєю особистістю: і учитель, і учень можуть не усвідомлювати, наскільки глибоко риси учителя залишають свій слід у дитині. Розуміючи силу впливу особистості учителя на учнів, сам педагог повинен усвідомлювати, що його зовнішній активний уплив на дітей обмежений, тому що спілкування з дитиною відбувається головним чином у школі. Але це лише частина життя учня. Це спонукає учителя концентрувати всі свої знання, досвід, професіоналізм, щоб зрозуміти причини і сенс поведінки дитини. Учитель повинен знати свої позитивні і негативні риси, мати віру в себе і своє покликання і при цьому виявляти глибоке смиріння перед великою глибиною і таємницею особистості учня.

Учитель, розпочинаючи свою діяльність, готуючись до зустрічі з учнями, повинен пророщувати в собі почуття благовіння перед людиною як перед носієм образу Божого і власником великого скарбу – святині душі. В учителя таке знання може з`явитися лише тоді, коли він відчує в своїй душі образ і подобу Божу. Якщо учитель не пізнав в своїй душі образу і подоби Бога, то не потрібно чекати від нього дієвої допомоги учням. Відродження душі, а значить, виправлення внутрішнього і особистого життя йде через смислове збагачення, яке повинно привести людину до моральних дій. Каяття й особисте благочестя є одночасно і вольовими, моральними актами у Бога і породжують благовіння – особливу властивість особистості віруючої людини.

Почуття благовіння складається зі страху і радості. Страх викликаний побоюванням, щоб не нашкодити душі людини, яку довірили тобі Бог і батьки, – душі свого учня. Оскільки він має свій шлях у житті. Тому спочатку «не нашкодь», а потім «допоможи».

Шлях учителювання, як шлях відродження своєї душі, зростає у вірі і відрізняється широким кругозором наставника, його смиренням, любов`ю і порядністю. Повної досконалості не дано людині на землі, але намагання до неї складає високий моральний обов`язок людини, особливо тієї, котра взяла на себе нелегкий хрест учительської праці. Бажаючим нести його

важливо зрозуміти і засвоїти ідеальний образ учителя в самому високому й істинному значенні. Ми розуміємо, що ідеал в усій його повноті у житті не здійсненний, але він необхідний. Нехай кожен учитель бажає нести цей нелегкий хрест, скільки може, і цим ідеалом перевіряє свою діяльність.

Основні моральні якості педагоги мали в минулому, які ми можемо взяти за основу для вчителів церковних шкіл, семінарій і для всіх педагогів, які шукають образ і ідеал в наш не простий для освіти час: головне моральну якість в учителеві.

Головна моральна якість вчителя християнина, яка пронизує всі почуття, наміри і справи людини; вона несе їй спокій, поважність і простоту. Джерело християнина – глибока, жива віра і любов до дітей.

За словами В. Сухомлинського, любов до дитини – це «…плоть і кров вихователя як сили, здатної впливати на духовний світ іншої людини. Педагог без любові до дитини – це все одно, що співак без голосу, музикант без слуху, живописець без відчуття кольору». Той, хто не любить і не поважає дітей, учнів, не може досягти успіху в педагогічній праці, бо тільки щира любов і глибока повага педагога до вихованців породжують відповідну любов і повагу до нього.

Основою всіх моральних якостей учителя повинні бути християнські цінності, які повинні бути в його серці і житті. Щира релігійність повна любові і благих плодів. Вона приваблює незіпсовані серця і сильно впливає на дітей, які природньо, з почуттям своєї природи, вгадують її правдивість. Учитель-християнин без особливих зусиль унесе у школу дух церковності; і на справу виховання і навчання буде дивитися, як на служіння Богові (1Кор. 3,9), і буде творити її благовійно, з любов`ю.

Віруючий учитель не почне своєї справи без благословіння церкви, і перший день занять у школі буде першим днем спільної молитви з дітьми. Відвідування храму Божого разом з учнями буде для нього не зовнішнім обов`язком, а повелінням серця. «Ось я та ті діти, що дав мені Господь» (Іс.8,18) – буде

звучать у серці учителя-християнина. Як істиний віруючий християн, учитель повинен зберігати віру і мати тверду думку у відстоюванні своїх переконань. Чистота і твердість релігійних переконань наставника, обов`язково відбивається і на його учнях.

Учитель повинен мати твердий і сильний дух і всім своїм життям свідчити міцність своїх переконань.

Як живий член церкви, учитель повинен бути ревним у виконанні своїх релігійних обов`язків і в цьому повинен бути прикладом для своїх учнів та їх батьків.

Приписи церкви неважкі, для істинного християнина вони становлять потребу віруючої душі. Виконувати їх повинен кожний з любов`ю, від усього серця, в смирінні і послуху. Таким і повинен бути достойний учитель у школі. За самою ідеєю свого покликання учитель школи є вірним сином Батьківщини. Любов до Батьківщини освячена церквою. У цій любові і вірності повинні виховуватися наші діти. Учитель повинен використовувати кожну мить, щоб розвинути і укріпити в дітях почуття патріотизму, щоб і вони, ставши дорослими, готові були жертвувати усім і навіть віддати своє життя за віру і Батьківщину. Нехай діти вивчають славні діла предків, їх подвиги і працю для Батьківщини. Учитель добре зробить, якщо для цього використає святкові торжества, в яких згадуються події нашої славної історії.

Наша школа поставлена в найбільш сприятливі умови для виховання релігійності і любові до Батьківщини, в яких церква і держава складали єдине ціле протягом багатьох століть. Буття і першопочаткова доля нашої України тісно пов`язані з діяльністю людей, яких церква поважає як своїх святих (святі рівноапостольні князь Володимир і княгиня Ольга, Ярослав Мудрий, Петро Могила та ін.). Наші грамотність і освіта освятились працями слов`янських першоучителів святих рівноапостольних Кирила і Мефодія. Наша школа, намагаючись виховати почуття патріотизму в дітях, повинна знаходитися в союзі з християнською церквою, дух, учення і дисципліна якої об`єднують увесь український народ в одну

сім`ю. Любов до свого народу і розуміння його духовних завдань і потреб є однією з головних духовно-моральних якостей педагога.

Учитель повине бути сином свого народу, любити його. Ця любов інстинктивно корениться в кожному, але в учителя вона повинна бути свідомою і спиратися на розуміння духовних властивостей, задач і потреб народу. Він повинен виховувати в дітях національну свідомість і укріплювати в них національне почуття, пробуджувати любов до Батьківщини, здатну на самопожертву.

Що може зробити учитель для розвитку і укріплення цієї любові? Перш за все, він сам повинен бути проникнутий любов`ю до Батьківщини. Не можна виховати в інших те, чого сам не маєш. З цією любов`ю учитель буде з повагою ставитися до історичного минулого своєї країни. Ця любов відкриє йому в своїх громадянах високі моральні якості, в цілому які й утворюють те, що відрізняє один народ від іншого. Духовну основу українського народу становить християнство, під його впливом зростає й укріплюється наш народ протягом усього свого історичного життя.

Віруючи, український народ поважає свої звичаї і обряди. Ця віра є для нього невичерпним джерелом моральної сили, запорукою його майбутнього.

Звертаючись до моральних якостей нашого народу, ми знаходимо багато рис його характеру, таких, як смирення, особлива витривалість, участь у долі бідного, сироти, скривдженого, готовність іти на допомогу нужденному, правдивість, простота і душевність, привітна гостинність, сімейність, працелюбність і т. ін. Ми знаходимо в народі даровитість, уміння пристосовуватись до різних умов, кмітливість. Всі моральні якості народу вкорінені в його вірі.

Якщо учитель розуміє все це, то він буде поважати народ і світлі сторони характеру його. Він уже не буде космополітом, не буде звисока дивитись на просте трудове життя, на зовнішню грубість народу, під якою ховається багатство духовних дарів. Ми показали лише позитивні, світлі сторони

народного характеру, але є і темні. Але де їх немає? Виховувати потрібно тільки на позитиві, зло не можна показувати і не можна його вивчати. Учителю ближче всього повинні бути позитивні світлі сторони народного характеру.

Щоб любити свою національність і служити їй повністю, потрібно цінити її і проникнутися її духом. Національність потрібна у вихованні не для того, щоб викликати в дітях гордість і самовпевненість, а для того, щоб зберегти й утвердити в їх свідомості і серці дорогі надбання народної історії, заповіді і кращі ідеали старовини, щоб при світлі цих ідеалів удосконалювати своє життя. Погано, якщо школа стає зброєю забуття святих народних звичаїв і обрядів.

Маючи сильне і живе почуття обов`язку, учитель не заспокоїться, поки не виконає його, і при найменшій похибці, при найменшому відхилені від істини в своїй справі буде почувати себе неспокійним. При невдачах не буде звинувачувати інших, посилаючись на обставини, незручності своєї праці, він, перш за все, в собі самому буде шукати причини невдач і засоби для виправлення справи. Буде працювати не для виду, не для честі, не для догоджання і не заради страху, але для любові і совісті.

Усвідомлюючи свої моральні обов`язки, добросовісний учитель буде постійно слідкувати за собою, за своєю мовою, серцем і способом життя як у школі, так і поза нею. У суспільстві й у скромному сімейному колі він завжди буде остерігатися вчинків, які його принижують. Він негордовитий і не буде вважати себе досконалим педагогом, якому вже нема чому повчитися в інших.

Добросовісність становить моральну якість учителя і перебуває у безпосередньому зв`язку з живим почуттям обов`язку. У відношенні морального виховання, та і в справі навчання добросовісність є кращим і надійним керівником учителя, що не дозволить учителю ставити експеременти над учнями, досліджуючи на них неперевірені методики. Але в той же час він перетвориться і в консерватора, якому чуже бажання удосконалювати свою працю. Добросовісність врятує учителя

від неправильних суджень, від поверхневого захоплення удаваними авторитетами, яких у сучасній педагогіці дуже багато.

Учитель має справу з дітьми. Дітей не можна міряти дорослою міркою. Потрібно розуміти дитячі потреби і недосконалості. Учитель повинен бути терплячим. Терплячим бути нелегко. Потрібно мати велику витримку і досвід спілкування з дітьми. Все це набувається працею, особистим досвідом, а також спостереженням. Якщо учитель бачить, що учні погано засвоюють матеріал, замість того, щоб нервуватися і лаяти учнів, потрібно подумати, чи не помиляється він у способах передачі і викладення матеріалу. А може бути, що те, що здається йому легким, для учнів важке. Це ж стосується і до уваги. Часто вчитель втрачає терпіння, від того, що йому доводиться часто повторювати матеріал, який для нього легкий, як для дорослої людини. Різниця між дитиною і учителем дійсно велика, а тому вимагає від нього деякого самозречення, не механічне повторення матеріалу, а відкриття нових духовних сторін на своїх заняттях з навчання, не схожих одна на одну розвинутих і духовно зміцнілих особистостей. Набувати терпіння допомагає учителю звичка. Те, що роками виводило з рівноваги, губить свою гостроту, і до всього учитель починає ставитись спокійно. Молоді учителі вирізняються браком терпіння. Іноді це недолік молодості. Інколи – властивість характеру, схильність до перебільшення. Такі учителі інколи «ображають» учнів. Учень не може образити учителя, тому що образа припускає рівноправність. Він може зробити поганий учинок, завдати неприємність, але не образити. Ще гірше, якщо учитель, забувши своє становище, починає мстити учню – це вже зовсім неетично і недостойно учителя. Тут уже не може бути і мови про справедливість і моральний уплив. Взагалі терпимість учителя має найбільш вагомий уплив на учительську практику.

Християнська любов до дітей властива кожному християнину, особливо потрібна тим, хто займається вихованням дітей. Любов є жива сила, яка утворює з школи

добру сім`ю, де учителю відводиться становище батька. Любов народжує довіру, а довіра народжує любов. Якщо учитель проникнутий істинною любов`ю, безкорисною, жертовною, вірною, терплячою, поблажливою, ласкавою, як описує її апостол (1Кор. 13, 4-7), то виховний уплив його буде сильним і плодовитим. Ця любов для свого вираження не вимагає слів, але показує себе справами. Плодом її будуть взаємна любов і довіра учнів до свого учителя. Але, говорячи про любов до дітей, як важливу властивість учителя, необхідно відзначити, що не можна змішувати любов зі слабкістю.

Істинна любов не є потворство, поступливість будь-якому капризу і бажанню, поганим звичкам дитини. Навпаки, у цьому відношенні вона сувора. Така любов іде на користь дитині. Вона оберігає дитину від помилок і всього поганого, рішуча в прийнятті мір проти зла, яке загрожує людині загибеллю. Вона справедлива в похвалі і в догані, в нагороді і покаранні. Християнська любов приводить дітей до Христа, відповідно, вона зміцнює лише те, що досконале, святе або веде до духовної висоти.

Учитель повинен мати твердий характер. Слабохарактерність або безхарактерність у вихователі гірш за все. Характер дає людині стійкість, послідовність у діях і моральну силу, яка особливо відображається на дисципліні в школі. Послідовність у вимогах може спочатку здатися суворою, але вона народжує звичку і послух. Якщо учитель щось вимагає, воно повинно бути виконано. Послідовний учитель не витрачає багато слів, для нього досить погляду і натяку. Не слово, а діло, не настанова, а приклад є життєвою силою у справі виховання.

Учитель повинен бути справедливим. Будь-яка несправедливість, важко відображається на учнях. Учителю не можна мати улюбленців, яким би все прощалося, він повинен намагатися рівно ставитись до всіх, особливо в нагородах і покараннях. Перш, ніж ужити заходів, необхідно все обдумати – відповідно, учитель повинен мати розсудливість, спокійність духу і самовладання. Всі ці якості потрібні, щоб авторитет

учителя високо цінувався і щоб діти ставились до нього з довірою. Хороший учитель повинен бути ласкавим і привітним. Ці якості приваблюють дітей, на відміну від надмірної суворості, похмурості, крику і лайки. Але ласкавість не повинна бути удаваною, вона повинна бути щирою, яка виходить з доброго, люблячого серця. Потрібно пам`ятати, що радісний настрій дітей допомагає у навчанні, а боязнь їх пригнічує.

Діти дуже уважні до людей, які з ними поруч, тому хороший учитель повинен слідкувати за своїм зовнішнім виглядом і поведінкою. Краще всього для учителя охайність і простота, вони недорого коштують і кожному доступні. Зовнішність хорошого учителя характеризується стриманістю, спокоєм і поважністю у рухах, твердою ходою, прямим відкритим поглядом, привітним виразом обличчя, ясною і зрозумілою мовою, вмінням тримати себе достойно. Якщо учитель завжди похмурий і сердитий, то він самим своїм виглядом віддаляє від себе учнів.

Учитель повинен бути живий, енергійний. Живість і енергія учителя передається учням і дає веселий і радісний настрій класу. Жвавість можна побачити в мові, на обличчі, у підході до навчання, в різних заняттях, в умінні зацікавити всіх учнів і організувати їх до спільної праці.

В усьому повинна бути міра і такт. На всі випадки життя неможливо написати правил, особливо у такій справі, як учительство. Потрібно, щоб учитель пам`ятав, як важливо бути до себе уважним, бо діти спостерігають за кожним його рухом і сприймають кожне його слово.

Огже, вчитель повинен бути взірцем професіонала, носієм високих громадянських, професійних й особистісних якостей. Їх збалансованість, гармонійність прояву підтверджена впевненістю у своїх знаннях, уважне й бережне ставлення до дітей, повага до їх почуттів є обов’язковою складовою професіоналізму вчителя.

Вчитель повинен протягом всього життя вдосконалювати свою професійну майстерність.

За відповідального ставлення до свого фаху професійний розвиток фахівця-вчителя повинен мати лінійний, безупинний характер, він поступово набуває професійної майстерності від репродуктивного рівня праці до її вершинного рівня. В іншому разі розвиток може бути стагнуючим (прискорений розвиток на початкових стадіях становлення з подальшою стагнацією та занепадом) або ламаним (вершинні досягнення, кризи, конфлікти).

Відчутно детермінують професійний розвиток внутрішньоособистісні чинники (психофізіологічні та психологічні особливості, рівень соціально-професійної активності, характер професійної мотивації, потреба в самореалізації тощо). Загалом становлення професіоналізму вчителя пов'язане з його особистісно-професійним розвитком і саморозвитком, формуванням особистості, орієнтованої на високі професійні досягнення. Передумовами його є розвиток спеціальних і загальних здібностей, моральна вихованість. Регулюючим чинником професійного розвитку вчителя, його творчої активності є самосвідомість (усвідомлене ставлення до професії, що виявляється в системі мотивів, особистісних смислів і цілей). За допомогою самопізнання вчитель ставиться до себе, як до суб'єкта діяльності, особистості та індивідуальності. Важлива наявність позитивної Я-концепції (системи уявлень про себе) вчителя як продуктивної основи для його подальшого самовдосконалення. Вона сприяє виникненню задоволеності від педагогічної праці, самоповаги, впевненості у собі. Відчуваючи себе спокійно і впевнено, вчитель, доброзичливий і рівний у відносинах з учнями, бачить свої недоліки, працює над їх подоланням. Прагнучи до постійного саморозвитку і самоактуалізації, він свідомо формує перспективну стратегію свого професійного життя, перебуває у постійному самопізнанні, самовдосконаленні і самоактуалізації, усвідомлюючи себе як справжнього суб'єкта професійної життєдіяльності, в продуктах своєї педагогічної діяльності намагається створити значущий для всіх результат. Учитель з низькою професійною самооцінкою сприймає

педагогічну реальність крізь призму своїх стресів, тривог, вдаючись найчастіше до авторитарного стилю як засобу психологічного захисту.

Педагогічна діяльність завжди пов'язана з перетвореннями, тому творчість — об'єктивна професійна необхідність у діяльності вчителя. Вона дає вчителю можливості для постійного пошуку нового, забезпечує формування педагогічного мислення, уяви, пам'яті, емоційно-вольової і поведінкової сфер, ціннісних орієнтацій, сприяє досягненню успіхів у різних видах педагогічної діяльності. Специфічним результатом творчої самореалізації вчителя є його готовність до подальшого професійного вдосконалення, оптимізації своєї праці.

Компетентність вчителя пов'язана з професіоналізмом, тому зміст поняття «професійна компетентність» визначається рівнем професійної освіти, досвідом, індивідуальними здібностями і якостями вчителя, вмотивованим прагненням до неперервної самоосвіти та самовдосконалення, творчим і відповідальним ставленням до справи.

Педагогічна компетентність (лат. competere — досягати, прагнути) вчителя — інтегративна риса, що включає знання, вміння, навички, зафіксовані у кваліфікаційних вимогах, та особистісні нахили й орієнтири щодо розвитку особистісної культури, поглиблення власного досвіду, здійснення інноваційної діяльності.

Сучасний учитель повинен володіти такими компетентностями:

— громадянська компетентність: виявляється у здатності орієнтуватися у суспільно-політичному просторі держави, застосовувати нормативно-правові процедури та законодавчі акти регулювання особистого життя та фахової діяльності;

— соціальна компетентність: здатність проектувати стратегії свого життя, індивідуумів, різних соціальних груп відповідно до усталених норм і правил соціальної взаємодії (виявляти ініціативу, регулювати міжособистісні, групові відносини; долати конфлікти тощо);

— загальнокультурна компетентність: полягає в культурі міжособистісних відносин, толерантності, знанні та використанні рідної та іноземних мов, застосуванні методів самовиховання, сприянні розвитку творчості, інноваційного мислення та підприємництва, формуванні гуманістичного світогляду, визначенні духовно-ціннісних орієнтирів, моральних і етичних принципів особистості; розумінні вагомості навчання впродовж життя;

— уміння вчитись: здатність уявляти, прогнозувати, досягати результатів діяльності; знати й застосовувати прийоми смислового групування матеріалу, впорядковувати та відтворювати інформацію, вміти перетворювати інформацію на спосіб діяльності, сприймати та опрацьовувати матеріал залежно від мети діяльності, формувати узагальнення, критичні судження та оригінальні думки, моделювати, комбінувати, доповнювати, перетворювати, інтегрувати способи перевірки й контролю власної діяльності, оцінювати навчальні дії учнів;

— технологічна компетентність: здатність учителя орієнтуватись в інформаційному просторі, використовувати технічні та мультимедійні засоби, володіти й оперувати інформацією відповідно до професійних потреб, оцінювати досягнутий результат;

— науково-методична компетентність: поінформованість у сфері освітніх інновацій, інтерактивного навчання, використання інформаційних освітніх технологій моніторингу та управління освітніми процесами;

— прогностична компетентність: здатність до визначення та втілення фахових проектів, аналізу партнерських відносин, ділового співробітництва, передбачення наслідків фахової та особистої діяльності;

— комунікативна компетентність: об’єктивне сприйняття партнерів по взаємодії, знаходження адекватного стилю й тону спілкування, урахування індивідуальних особливостей, уміння активно слухати, вільно володіти вербальними, невербальними, комп’ютерними засобами комунікації;

— компетентність, що зберігає здоров'я: культура здорового способу життя (підтримка власного духовного здоров'я, фізичної форми), поінформованість у способах психологічного захисту й підтримки;

— підприємницька компетентність: здатність організовувати власну трудову діяльність, роботу колективу, аналізувати та оцінювати власні професійні можливості, презентувати та поширювати інформацію про результати власної діяльності й діяльності колективу;

— налаштованість на саморозвиток і самовдосконалення: потреба і готовність до самоосвітньої діяльності, творчого самовдосконалення впродовж життя через осмислення досягнутих результатів і самостійний вибір нових цілей і завдань;

— рефлексивна компетентність: реалізується через механізми рефлексії (процес осмислення, критичний аналіз та переосмислення особистісних смислів та змісту професійної педагогічної діяльності, вчинків, поведінки) забезпечує розвиток і саморозвиток, своєчасну корекцію й адекватний розвиток інших компетентностей; сприяє творчому підходу до професійної діяльності, досягненню її максимальної ефективності та результативності.

Педагогічна компетентність є динамічним феноменом, систематичне оновлення якого зумовлене змінами суспільства, стратегічних орієнтирів освіти, проблемами, що випливають із особистого досвіду і специфіки діяльності кожного педагога. Спілкування є необхідною умовою об'єднання людей для будь-якої спільної діяльності. У спілкуванні людина виявляє свої якості, здібності, знання й уміння, розвиває й формує їх, засвоює суспільний досвід, норми, цінності, знання, способи діяльності, формуючись при цьому як особистість і суб'єкт діяльності. У цьому розумінні спілкування є найважливішим чинником розвитку особистості.

Постійно виникають ситуації, в яких учитель має швидко зорієнтуватися й обрати правильні засоби комунікації, побудувати процес спілкування, знайти стиль поведінки,

визначити внутрішню сутність вихованця за характером його дій і вчинків, ступінь сформованості його знань, умінь. Тому питання готовності вчителя до здійснення комунікації набувають всеохоплюючого характеру.

Для конструктивного спілкування вчитель має володіти: емпатією (вміння бачити світ очима інших, сприймати їх вчинки з їх позицій, здатність сказати іншим про своє розуміння); доброзичливістю; аутентичністю (уміння бути природним у відносинах, бути самим собою); конкретністю; ініціативністю; відкритістю (готовність відкрити свій внутрішній світ, ненав'язливість, щирість, уміння висловити свої думки і почуття) тощо.

Взаємодія вчителя та учнів відбувається переважно у вербальній (словесній) формі. Тому мова є найважливішим засобом комунікації вчителя з учнями, безпосереднього впливу на свідомість і поведінку учнів, головним інструментом педагогічної праці.

Мова виявляється в *актах мовлення* — використанні мови для висловлення думок, почуттів, настроїв. За формами прояву розрізняють монологічне (розповідь, лекція, коментар, оцінні судження) та діалогічне (бесіди, диспути) мовлення.

Педагогічна ефективність мовлення вчителя залежить від рівня володіння мовою, правильного вибору мовних засобів, культури мови. Воно має бути змістовним, логічним, точним, ясним, стислим, простим, емоційно виразним, образним, барвистим. Правильна вимова, вільне, невимушене оперування словом, володіння основами ораторського мистецтва є необхідними складовими мовної культури вчителя.

Найважливішими характеристиками мовлення вчителя є:

— правильність мовлення: відповідність прийнятим літературним нормам. Розвитку правильності мовлення сприяють тренінги, робота із словниками, спеціальною лінгвістичною літературою, написання листів, слухання та аналіз зразкового правильного мовлення;

— виразність мовлення: забезпечує вплив на емоції та почуття аудиторії. До засобів виразності належать: засоби

художньої виразності (порівняння, епітети, метафори); фонетичні засоби (інтонація, тембр голосу, темп мовлення, дикція); приказки, прислів'я, цитати, афоризми, крилаті слова та вирази; нелітературні форми функціонування національної мови; синтаксичні фігури;

— ясність мовлення: доступність мовлення для слухачів. Вона забезпечує адекватне розуміння сказаного. Неясність мовлення зумовлюють такі причини: порушення промовцем норм літературної мови; перенасиченість мовлення термінами, іноземними словами; індивідуальне слововживання;

— точність мовлення: відповідність слів і думок їх мовним значенням (знання мовцем предмета мовлення, володіння словниковим запасом). Розвивається вона в процесі роботи зі словниками, навчальною, науковою літературою, аналізування власного та чужого мовлення тощо;

— стислість мовлення: виявляється у виборі мовних засобів для вираження головної думки, тези, формує уміння говорити суттєво. Аналіз власних і чужих промов сприяє й набуттю;

— доцільність мовлення: відповідність мовлення меті та умовам спілкування. Її розвивають виступи з певною темою в різних типах аудиторії. Доцільність відточує мовне чуття педагога, допомагає керувати поведінкою аудиторії;

— логічність мовлення: відповідність законам логіки. Нечіткість заплутаність виразів свідчить про заплутаність думок;

— простота мовлення: природність, відсутність пишномовності.

Оволодіння технікою мовлення потребує знання будови мовленнєвого апарату, особливостей творення звуків, опанування технікою фонаційного дихання, формування артикуляційної вимови, правильної дикції, темпу й ритму мовлення, логічного мовлення тощо.

Формування культури мови, техніки мовлення неможливе без проникнення в логічну структуру, від цього залежать комунікативна активність, ступінь засвоєння учнями інформації, ефективність передавання інформації.

Ефективність і сила впливу вчителя на учнів залежить не тільки від тексту (основного смислу), а й від *підтексту* — додаткової думки. Іноді виникає необхідність висловлювати невдоволеність ситуацією чи вихованцями в дещо пом'якшеній формі, тобто дати змогу дітям зрозуміти докір у формі підтексту. Найчастіше використовують форми підтекстового висловлення думки: підведення співрозмовника до логічно можливого умовиводу, який випливає з наведених аргументів; висловлення емоційної інформації засобами образної аналогії у формі прислів'я, розповіді про аналогічний життєвий факт; ілюстрації факту засобами притчі, байки; твердження методом «від супротивного», коли за зовнішнім «схваленням» проглядає критика, іронія тощо. Взаєморозуміння між педагогом та учнями можливе за їх готовності і здатності зрозуміти прихований зміст слів наставника.

Якість мовлення істотно залежить від сили, витривалості, гнучкості, тональності голосу. Силу голосу визначає не крик, а внутрішнє емоційне наповнення. Витривалість голосу дає змогу без його ослаблення чи захворювання вдаватися до тривалого мовчання. Гнучкість голосу передбачає охоплення максимального діапазону звучання — від низьких до високих звуків і тонів. Тональність голосу вчитель повинен обирати залежно від змісту навчальних і виховних завдань, індивідуальних особливостей учнів.

Важливим аспектом мовлення є його тон. Одне й те саме слово можна промовити впевнено або нерішуче, приязно або вороже тощо. А. Макаренко зазначав, що він став справжнім майстром тільки тоді, коли навчився говорити «Іди сюди» з 15—20 відтінками.

Слово вчителя повинно мати активний характер, цьому сприяють: мускульна змобілізованість (обов'язкова умова початку будь-якого виступу); підвищення і посилення голосу на початку кожної фрази, що сприяє утриманню ініціативи; надання значущості інформації інтонацією; надання яскравості кожній фразі: чітка завершеність фрази, рельєфне наголошення

слів; виразне підкреслення контрастів використанням діапазону голосу вчителя тощо.

Комунікативна поведінка полягає в організації мовного процесу і відповідно до нього невербальної поведінки вчителя, що впливає на створення емоційно-психологічної атмосфери педагогічного спілкування, на взаємини між учителем та учнями. Комунікативну поведінку вчителя оцінюють на підставі того, що і як він говорить, який підтекст мають його слова, на яку реакцію учнів розраховані, які він використовує невербальні засоби.

До основних засобів невербальної комунікації педагога належать його зовнішній вигляд, пантоміміка, міміка, контакт очей (візуальний контакт), міжособистісний простір.

Зовнішній вагляд педагога має виховне значення, оскільки педагог формує морально-етичні погляди й смаки вихованців. Тому вчитель повинен одягатися елегантно, з урахуванням вимог моди, але не вдаючись в одязі до крайнощів. Його одяг має бути зручним для виконання необхідних педагогічних операцій, колір, фактура, доповнення (ґудзики, пряжки тощо), а також зачіска, косметика, прикраси мають підкреслювати простоту, елегантність. Усе це позитивно впливає на емоційний настрій учнів, дисциплінує їх, сприяє формуванню відчуття міри, не відвертає увагу від навчальних занять.

Педагогу, крім обізнаності з вимогами до зовнішнього вигляду, важливо виробити певну систему вмінь і навичок організації своєї зовнішності. Цьому може сприяти дотримання режиму дня, в якому передбачений час для догляду за собою. Самоконтроль допоможе виробити звичку стежити за своєю зовнішністю, позбавить метушливості, непунктуальності. Через певний час дотримання режиму стане автоматичним. Щоразу, одягаючи костюм, потрібно переконатися, що в ньому буде зручно працювати з учнями. Виходячи з дому, бажано обов’язково оглянути себе перед дзеркалом, а в дорозі на роботу — стежити за тим, щоб не забруднити і не пом’яти одягу, не залишитися без ґудзиків тощо. Свій зовнішній вигляд бажано ще раз перевірити у гардеробі, учительській.

Допомагає підкреслити головне в зовнішності *пантоміміка* — виражальні рухи тіла або окремої його частини. Навіть ідеальна фігура не справить ефекту, якщо людина не має гарної постави. Статечна постава виражає внутрішню гідність, упевненість педагога, а сутулуватість, опущена голова, млявість рук здебільшого свідчать про невпевненість у собі. Красиву поставу можна виробити спеціальними вправами. Естетика пози не допускає похитування, тупцювання, вертіння в руках сторонніх предметів тощо. Гармонійною, плавною має бути хода, адже вона теж несе інформацію про стан людини, її здоров'я, настрій, професію.

Жести вчителя мусять бути органічними, стриманими, доцільними. Описові жести (показ розміру, форми, швидкості) ілюструють хід думки, психологічні — виражають почуття (на подив указують розведені в сторони руки, застереження — притиснутий до губ палець руки). Жести найчастіше випереджують висловлювану думку.

Для того, щоб спілкування було активним, слід дбати, щоб поза була відкритою, не схрещувати рук, стояти обличчям до класу, дотримуватися дистанції, яка забезпечує ефект довіри. Доцільно проходити класом вперед і назад. Крок уперед підсилює значущість повідомлення, допомагає зосередити увагу аудиторії. Відступаючи назад, учитель начебто дає змогу слухачам перепочити.

Нерідко вираз обличчя й погляд упливають на учнів сильніше, ніж слова, підвищуючи емоційну значущість інформації, сприяючи кращому її засвоєнню. Але обличчя повинно не лише виражати, а й приховувати певні почуття: власні турботи, негаразди. Міміка (виражальні рухи м'язів обличчя) має відповідати характеру мовлення, взаємин: виражати впевненість, схвалення, осуд, невдоволення, радість, байдужість, зацікавленість, захоплення, обурення в багатьох варіантах. Широкий діапазон почуттів виражають усмішка, порухи брів, вираз очей. Учителю слід уважно вивчити можливості свого обличчя, виробити вміння користуватися виразним поглядом, уникати надмірної динамічності м'язів

обличчя й очей («бігаючі очі»), а також і неживої статичності («кам'яне обличчя»). Спрямований на дітей погляд учителя створює візуальний контакт.

Контакт поглядом виражає ступінь зацікавленості партнером, зосередженості на тому, про що він говорить. У стосунках із дітьми візуальний контакт виконує функцію емоційного живлення. Відкритий, доброзичливий погляд в очі дитини важливий не лише для встановлення взаємодії, а й для задоволення її емоційних потреб. Учень найуважніший, коли йому дивляться в очі, краще запам'ятовує сказане. Однак психологи помітили, що частіше дорослі дивляться дітям в очі, коли повчають, дорікають, сварять, що спричинює тривожність, невпевненість, гальмує особистісний розвиток.

Люди схильні дивитися більше на тих, ким пишаються або з ким мають близькі стосунки. Як правило, вчителі уникають візуального контакту в разі суперництва, щоб контакт не сприймався як вияв ворожості. Візуальний контакт допомагає регулювати розмову: якщо співрозмовник то дивиться в очі, то відводить їх у бік, це означає, що він ще продовжуватиме розмову. Однак пильний погляд вчителя, як правило, породжує дискомфортні переживання.

З дітьми, які не дивляться на співрозмовника, опускають очі або відвертаються, важче спілкуватися. Вони здебільшого самотні. Ласкавий погляд, підбадьорливий дотик дорослого знімають тривожність, страх, виховують упевненість у собі. Учитель повинен прагнути тримати в полі зору всіх учнів, свідомо розвивати техніку візуальних контактів.

У процесі педагогічного спілкування важливу роль відіграє *міжособистісний простір* — відстань між тими, хто спілкується: її розміщення до 45 см — інтимна (спілкування близьких людей), від 45 см до 1 м 20 см — персональна (спілкування із знайомими людьми), 1 м 20 см — 4 м — соціальна (офіційне спілкування), 4—7 м — публічна (виступ перед аудиторією). Суперники сидять один навпроти одного, під час випадкової бесіди — навскіс за столом, друзі — поруч.

Володіння засобами невербальної комунікації сприяє досягненню зовнішньої виразності педагога, який повинен:

— навчитися диференціювати й адекватно інтерпретувати невербальну поведінку інших людей, розвивати вміння «читати обличчя», розуміти мову тіла, час, простір у спілкуванні;

— прагнути розширити власний діапазон засобів спілкування через тренування (розвиток постави, ходи, міміки, організації простору, візуального контакту) і самоконтроль;

— домагатися органічного зв'язку зовнішньої техніки з внутрішніми переживаннями.

Структура педагогічного спілкування. Реалізація професійного педагогічного спілкування охоплює такі етапи:

1) моделювання педагогом майбутнього спілкування (прогностичний етап). При цьому окреслюють контури майбутньої взаємодії: планування й прогнозування змісту, структури, засобів спілкування передбачають можливі способи комунікації, прогнозування сприймання співрозмовником змісту взаємодії. Зміст спілкування полягає у формуванні мети взаємодії (для чого?), аналізі стану співрозмовника (чому він такий?) і ситуації (що сталося?); цільовій настанові вчителя (залученні учня до взаємодії, створенні творчої атмосфери);

2) «комунікативна атака» — завоювання ініціативи, встановлення емоційного й ділового контакту. Педагогові важливо оволодіти технікою швидкого входження у взаємодію, прийомами динамічного впливу, до яких належать:

— зараження (підсвідомий емоційний (невербальний) відгук у взаємодії з іншими людьми на підставі співпереживання з ними;

— навіювання (цільове свідоме захоплення оточення певною мотивацією, змістом чи емоціями переважно за допомогою мовленнєвого впливу);

— переконання (усвідомлений аргументований і вмотивований уплив на систему поглядів індивіда);

— наслідування (засвоєння форм поведінки іншої людини на основі підсвідомої і свідомої ідентифікації з нею);

3) керування спілкуванням (свідома, цілеспрямована організація взаємодії з коригуванням процесу спілкування відповідно до його мети). На цьому етапі відбувається обмін інформацією, судженнями, взаємооцінка співрозмовників. Важлива доброзичлива атмосфера, у якій учень зміг би вільно виявляти своє «Я», відчувати позитивні емоції. Педагог може делегувати йому право (обов'язок) самостійно аналізувати події, факти, виявляючи при цьому інтерес до учня, передаючи йому свій оптимізм і впевненість в успіху тощо.

Головне на початку взаємодії встановити цілісний контакт з учнями, привернути їх увагу. Досягають цього, насамперед, мовними засобами: педагог вітається, пояснюючи значущість подальшої комунікації, повідомлюючи цікаву інформацію чи формулюючи проблемне запитання. Водночас він організує простір навчальної взємодії: розвішує таблиці, оформлює дошку, готує наочні засоби навчання, дидактичні матеріали. Цим він актуалізує увагу учнів, спонукає їх до участі в навчально-пізнавальній діяльності. Привернути увагу може й пауза, але найчастіше поєднують кілька елементів: голосову розрядку, гумористичну репліку, казус, запитання до аудиторії, коментування тощо.

Методи здобуття уваги аудиторії поділяють на пасивні й агресивні. *Пасивні методи* полягають у тому, що вчитель фокусує увагу аудиторії на своїй особистості, послідовно організуючи її. *Агресивні методи* застосовують сильні, упевнені, експресивні педагоги, миттєво привертаючи до себе увагу аудиторії і підтримуючи її протягом необхідного часу. Нерідко використовують темпоритми й педагогічну монотонність, за допомогою яких педагог ніби «пробивається» у свідомість слухачів, «приспавши», а потім напруживши її, доводячи до кульмінації почуттєвих переживань;

4) аналіз спілкування (порівняння мети, засобів з результатами взаємодії, моделювання подальшого спілкування — етап самокоригування).

На кожному етапі взаємодії педагогові слід дбати про:

— формування почуття «ми», демонстрацію єдності поглядів (усуває бар'єри, об'єднує для досягнення спільної мети);

— встановлення особистісного контакту, за якого кожен учень відчуватиме, що звертаються саме до нього (реалізують мовними засобами, називаючи ім'я, повторюючи вдало висловлене міркування учня);

— невербальний візуальний контакт;

— демонстрацію власного ставлення (виявляється в усмішці (відкритій, невимушеній чи скептичній); інтонації (дружній, сухій, безапеляційній)); експресивності рухів (спокійних, стриманих чи зневажливих, нервових), психологічній дистанції (довірі, конфронтації)); яскравих цілей спільної діяльності (викликає зацікавленість співрозмовника, почуття причетності до справи, єдності);

— вияв розуміння внутрішнього стану учнів (свідчить про зацікавленість у взаємодії, взаєморозумінні);

— постійний інтерес до учнів (потребує вміння слухати учнів, зважати на їх думку, співпереживати, зосереджувати увагу на позитивному, тобто робити все, що підтримує позитивні наміри учня);

— створення ситуації успіху (потрібна для сприятливого психологічного настрою під час взаємодії; створюють її постійною похвалою потенційних можливостей учнів).

Для того щоб педагогічне спілкування мало всі ознаки діалогічності, воно повинно відповідати таким критеріям:

1. Визнання рівності особистісних позицій, відкритість і довіра між партнерами. Ця ознака, будучи сутністю суб'єкт-суб'єктних відносин, передбачає визнання активної ролі, участі учня в процесі виховання. За таких обставин учитель та учень діють як партнери, спільно організовуючи пошук, діяльність, аналізуючи та виправляючи помилки. Педагог не зводить своїх дій до оцінювання поведінки учня і вказівок на необхідність і способи її поліпшення. Він надає учневі інформацію, а той повинен сам учитися оцінювати свої дії. Йдеться не про

усунення оцінного судження, а про зміну його авторства, що забеапечує співробітництво, рівність та активність обох сторін.

2. Зосередженість педагога на співрозмовникові і взаємовплив поглядів. Особистісна рівність у діалогічному спілкуванні передбачає різні позиції його учасників. Учень діє в напрямі задоволення власних прагнень (намагання самоутвердитися, пізнати нове тощо), а вчитель — зосереджує свої зусилля на потребах учня, його меті, мотивах, точці зору, рівні підготовки до діяльності.

В організації діалогу важливе використання прийомів *атракції* (лат. attractio — притягування) — сприйняття позиції людини, до якої сформувалося позитивне ставлення (почуття симпатії, дружби, любові).

Завоюванню симпатії сприяють: використання прийому «власного імені», (його звук підсвідомо викликає приємні емоції, свідчить про повагу до особистості); привітна, щира усмішка (підбадьорює, заохочує), сигналізує: «я твій друг»; приховування негативних емоцій (навіть цілком справедливих, зрозумілих); використання механізмів навіювання (переконання); акцентування на позитивних рисах (прийом компліменту); терпляче, з розумінням і співчуттям, вислуховування співрозмовника, що дає змогу задовольнити потребу в самовираженні, формує позитивне ставлення до вчителя.

Зосередженість на співрозмовникові передбачає готовність змінювати свої наміри, думки відповідно до зустрічних реакцій. Уважний до реакції дитини вчитель досягає взаємодії в площині інтересів співрозмовника, пропонує шляхи вирішення проблем залежно від його потреб.

Уміння бачити ситуацію не тільки з власної точки зору, а й очима дитини, є дуже важливим, у формуванні цієї здатності велике значення має *інтуїція* (лат. intuitio, від intueor — уважно дивитися) — здатність бачити особливості іншої людини через безпосереднє споглядання, без логічної аргументації.

Процес міжособистісного розуміння тісно пов'язаний з емоційною сферою. Співчуття та співпереживання допомагають адекватніше розуміти інших людей. Уміння сприйняти почуття іншого, як власні, здатність до емоційного відгуку — необхідний компонент педагогічного спілкування та специфічний засіб пізнання людини людиною.

3. Персоніфікована манера висловлювання («Я вважаю», «Я гадаю», «Я хочу порадитися з вами»). Згідно з її вимогами діалог передбачає відкриту позицію. Вона є важливим критерієм діалогічного спілкування», який передбачає виклад інформації від першої особи, звернення педагога та учнів до особистого досвіду, висловлення не лише предметної думки, а й ставлення до неї, що разом з іншими чинниками забезпечує взаємодію.

4. Поліфонія взаємодії. Кожен учасник комунікації може викласти власну позицію, розповісти, що його хвилює, шукати рішення у процесі взаємодії з урахуванням думок кожного учасника. Це можна реалізувати за допомогою таких засобів: уточнения («Я хочу перевірити, чи правильно я тебе зрозумів, будь ласка, повтори ще раза»), перефразування («Як я зрозумів, ти маєш на увазі, що…», відображення почуттів («Мені здається, я розумію, що ти відчуваеш при цьому»), резюмування («Якщо підсумувати те, що ти сказав...»). Учитель має вказати, що він може помилятися, а тому готовий до взаєморозуміння своїх думок, ставлень, оцінок, висновків, перегляду взаєморозуміння. Поліфонія взаємодії є антиподом монологічного спілкування, яке репрезентує лише думку вчителя. В індивідуальній бесіді поліфонія реалізується у формі розвиваючої допомоги, тобто вчитель не прагне вирішити проблеми учня, залишаючи простір для власних зусиль, праці душі.

5. Двоплановість позиції педагога в спілкуванні. Педагог веде діалог не лише з партнером, а й із собою, аналізуючи ефективність утілення власного задуму. Це сприяє збереженню його ініціативи під час спілкування, а ігнорування цього критерію руйнує доброзичливу атмосферу спілкування.

У Святому Письмі ми часто зустрічаємо слово вчитель. Євреї поважали тих людей, які досягли рівня стати учителем. Потрібно було довго вчитися, знати закони. Вчитель наділявся навіть владою судді в окремих життєвих ситуаціях. Ісуса Христа називали «Учителем». У свої 12 років він з єврейськими вчителями в Єрусалимському храмі розмовляв як рівний з рівним.

Ісус сказав своїм учням, щоб йшли проповідувати Євангелію всьому світові. Першими вчителями Святого Письма були апостоли і їх послідовники святі отці Христової церкви.

В Римській імперії християнські школи були створені в Олександрії, Антіохії, Кесарії. Перша християнська школа була заснована євангелістом Марком.

Східна християнська церква особливо пишається своїми вчителями тієї доби святими Василієм Великим, Григорієм Богословом та Іоанном Златоустом. Василя названо за його життям Великим, і церква прийняла цю назву, як признання за його великі заслуги та занесла його поміж своїх Великих Вселенських учителів. Він мав великий дар панування над собою, дар вести інших людей і дар поєднувати людей своєю вдачею, ніжно приятельською і ніжно людяною, щиро співчував ближньому.

Василій Великий залишив після себе догматичні й аскетичні твори, бесіди і збірку листів (понад 365). Він був реформатором церковної літургії, його реформа йшла в тому напрямку, щоб літургію, яка була в церковному вжитку до його часів, скоротити і надати її текстові ясніший спосіб вислову. Ця літургія відправляється в Східній церкві десять разів у рік.

Святитель Василій Великий навчався в Олександрійській школі, яку очолював Оріген. Зберігся лист вдячності Василя Великого Орігену.

«Тобі (Орігену) пошле Господь повсякчасне цвітіння і юність в нагороду за сказане тобою на славу імені Його. Але нехай Господь винагородить тебе за це і всяким достатком твій дім, нехай утвердить благословення на дітях дітей!

Благородних же дітей твоїх, які носять на собі виразні відбитки твоєї доброти, я і бачив, і обіймав із задоволенням, і бажаю їм всього, чого б тільки побажав сам батько» (Св. Василій Великий. Творіння. Т.2. Кн.2 .УП ЦКП. — К., 2010. –714с.).

Григорія Богослова церква зарахувала до Великих Вселенських учителів. Як людина великих дарувань, а при цьому ніжна, смирена і миролюбна, він міг лише працювати у спокійному середовищі з великим успіхом для добра церкви. Таким середовищем була його батьківщина Назіянз – де він був єпіскопом після смерті свого батька і там віддавався побожності і літературній праці. Його твори повні образності і життя, всі вони, навіть поетичні, писані гідною легкістю. В пізнішій візантійській добі Григорій був визначним християнським автором. У своїх творах він строго дотримувався Святого Письма та церковного передання. Особливою заслугою його є те, що він умів підшукати для вираження тринітарної і христологічної науки такі вдалі формули, які залишилася в догматиці назавжди.

Ні один з грецьких Отців, за винятком Орігена, не написав стільки багато, як Іоанн Золотоустий. Він присвятив поясненню Святого Письма понад 600 гомілей. Його гомілії на Новий Заповіт стоять вище старозавітних, а це тому, що Новий Заповіт був йому ближчий своєю мовою і своїм змістом. Крім гомілій було написано ще шість книг Про Священство. Для нас буде цікаво знати, Золотоуст написав малий підручник педагогіки під заголовком «Про суєту і як батькам треба виховувати своїх дітей». Після себе він залишив біля 240 листів. Іоаннові листи найкраще говорять про його глибоку віру, святість і віддання себе на боже провидіння.

Передання церкви приписує Іоанну Золотоустому введення нової служби Божої Літургії із скороченим каноном, яка сьогодні відправляється в Східній церкві. Церква занесла його до Великих Вселенських учителів, а твори його мають високу цінність.

Про вчителя християнської церкви Августина кажуть, що він відзначився незрівнянним багатством таланту і генієм, який

приходить раз в тисячу років. Його біографія написана у 13 книгах. Августин, як самостійний і незвичайно пронизливий мислитель займався з великою легкістю найрізноманітнішими предметами: філософією, догматикою, історією, граматикою, поезією.

Як глибокий психолог, Августин умів читати таємниці людської душі і збагнув її жагу так, як ніхто інший у своїх безсмертних *Ісповіданнях.* Його теорія має своєрідний характер. Це не тільки сама теологія розуму, але й теологія серця. Дві головні сили душі, розум і серце, працювали у нього спільно над досягненням правди. Про таїнство віри він говорить коротко і зв`язно, зате багато зупиняється на питаннях гріха, ласки і спасіння. Августин був ввічливим для всіх, сердечним для приятелів, співчутливим для вбогих. Августин сьогодні так само, як і за своїх часів – є учителем, де і як шукати для себе сенс життя, спокою душі, щастя. З історії педагогіки ми знаємо, що впродовж століть дітей навчали монахи, дяки, священники. Про них багато сказано добрих слів. Про вчителя говорили, що це найкраща посада під сонцем.

Контрольні питання

1. Поясніть вислів «Покликання вчителя – це християнське служіння».
2. Основні функції педагогічної діяльності вчителя-християнина.
3. Професійні знання, уміння, здібності християнського педагога.
4. Педагогічна майстерність сучасного вчителя-християнина.
5. Особистісні та духовно-моральні якості християнського педагога.
6. Стилі педагогічного спілкування в християнській школі.
7. Педагогічна майстерність Ісуса Христа.
8. Божі заповіді – моральний дороговказ для вчителя-християнина.

Список використаної літератури

1. Біблія. — К.: Укр. біблійне т-во, 1993. — 1255 с.

2. Біблійний довідник Геллея Генрі. — Всесвітня християнська місія, 1985. — 856 с.

3. *Августин блаж.* Об истинной религии. Теологический трактат / Августин блаж. — Минск: Харвест, 1999. – 1600 с.

4. *Алексий II Его Святейшество Патриарх Московский и Всея Руси* Основы православного образования в России // Педагогика. – 1995. – № 3. – С. 74–81.

5. *Амвросий Медиоланський*, свт. О детстве и браке / Амвросий Медиоланський. – М., 1997. – 303 с.

6. *Амонашвили Ш. А*. Как живете, дети? / Ш. А. Амонашвили. – М.: Просвещение, 1986. – 176 с.

7. *Амонашвили Ш. А*. Психологические основы педагогики сотрудничества / Ш. А. Амонашвили. – К: Радянська школа, 1991. – 110 с.

8. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV – XVII вв / сост. С. Д. Бабишин, Б. Н. Митюров. – М.: Педагогика, 1985. – 363 с.

9. Антология педагогической мысли християнского Средневековья: пособие для учащ. пед. колледжей и студентов вузов: в 2 т. / сост., ст. к разделам и коммент. В. Г. Безрогова, О. И. Варьяш. – М.: АО «Аспект Пресс», 1994. Т. 1: В Христе сокрыты все сокровища премудрости. Путь христианского образования в трудах Отцов Церкви и мыслителей Раннего Средневековья. – 400 с.

10. *Артемчук І. Г.* Цікаві бувальщини / І. Г. Артемчук, Григор'єв Г. — К.: Дніпро, 1974. — 235 с.

11. *Архієпископ Володимир* Збірка проповідей. / Архієпіскоп Володимир. — Нью-Йорк: УПЦ США, 1963.— 206 с.

12. *Архимандрит Амвросий (Ключарев*). О семейном счастии и христианском воспитании / Архимандрит Амвросий (Ключарев). – М.: Молодая гвардия, 1997. – 160 с.

13. *Архимандрит Амвросий* О вере и спасении / Архимандрит Амвросий.— Иваново: Свято-Введенский женский монастырь, 1996. — 286 с.

14. *Афанасьева Т. М.* Семья / Т. М. Афанасьева — М.: Просвещение, 1985. — 224 с.

15. *Бабишин С. Д*. Школа та освіта давньої Русі (IX — перша пол. XIII ст.) / С. Д. Бабишин. — К.: Вища шк., 1973. – 88 с.

16. *Бандурко А. М.* Психология управления / А. М. Бандурко, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская – Харьков: Фортуна Пресс., 1998. – 464 с.

17. *Баранов С.* Педагогика / С. Баранов, В. Сластенин. — М.: Просвещение, 1986. — 335 с.

18. *Барчук І.* Пояснення чотирьох Євангелій / І. Барчук. — К.: Союз ЄХБ України, 1993.—Т. 1. —576 с.

19. *Барчук І.* Пояснения чотирьох Євангелій / І. Барчук. — К.: Союз ЄХБ України, 1993.—Т.2.—618с.

20. *Бенджамин Спок.* Ребенок и уход за ним / Бенджамин Спок. — К.: Наук. думка, 1991. —448 с.

21. *Бенджамин Спок*. Разговор с матерью: Книга о воспитании / Бенджамин Спок: пер. с англ. — М.: Политиздат, 1990. — 589 с.

22. *Бех І. Д*. Виховання особистості: у 2 кн. Кв. 1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технічні засади: навч-метод. видання / І. Д Бех. — К.: Либідь, 2003. —280 с.

23. *Блинов А. О.* Искусство управления персоналом: учеб пособ. для экономических колледжей и вузов / А. О. Блинов, О. В. Василевская. – М.: Гелан, 2001. – 411 с.

24. Богословские труды. Московская патриархия. — Сбор. 29. — М., 1989. — 336 с.

25. *Борщевський Т.* Вступ до біблійних наук / Т. Борщевський. — Львів: Свічадо, 2006. — 302 с.

26. *Букатов В. М.* Педагогічні таїнства дидактичних ігор: посібник / В. М. Букатов. – К.: Ред. Загальнопед.газ., 2004. – 120 с.

27. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах / Г.Булашев. — К.: Довіра, 1993. — 444 с.

28. *Булгаков С. Н.* Православие / С. Н. Булгаков. — М.: ООО «Изд-во АСТ»., 2003. — 367 с.

29. *Буртовий С.* Зерно і кукіль / С. Буртовий. — К.: Світло для світу, 1994. — 78 с.

30. *Василій Великий*. Гомілії / Василій Великий. — Львів: Свічадо, 2006. — 307 с.

31. *Василій Великий*, свт. Творения / Василій Великий: в 7-ми ч. – М.: Паломник, 1991. – Ч. 5. – 316 с.

32. *Василій Великий*, свт. Творіння / Василій Великий: Т. 2, кн. 2. – К.: УПЦКП, 2010. – 741 с.

33. *Васкевич О. В*. Уроки християнської етики: Метод. розробки уроків для учнів 3—4 кл. / О. В. Васкевич. — Вінниця: Глобус-Прес, 2005. — 108 с.

34. *Васьков Ю. В*. Педагогічні теорії, технології, досвід: Дидакт. аспект: для працівників від. освіти, кер. та вчителів шк., студ. / Ю. В. Васьков. – Харків: Скорпіон, 2000. – 120 с.

35. *Варнава (Беляев),* еп. Основы искусства святости / Варнава (Беляев). – Нижний Новгород, 1995, – Т. 1. – 327 с.

36. *Ващенко Г. Г.* Виховний ідеал: підруч. для педагогів, вихователів, молоді і батьків / Г. Г. Ващенко. — Полтава: Полтав. вісник, 1994. — 190 с.

37. *Ващенко Г. Г.* Праці з педагогіки і психології / Г. Г. Ващенко: у 4 т. — К.: Школяр; Фада ЛТД, 2000. — Т. 4. — 415 с.

38. *Ващенко Г. Г.* Виховний ідеал: Український ідеал людини перед хрещенням Руси-України / Г. Г. Ващенко. — Мюнхен: СУМ, 1976. — С. 112—113.

39. *Виниченко І.* Система позакласної роботи у восьмирічній школі / І. Виниченко, Е. Марієнгоф. — К.: Радян. шк., 1968. — 418 с.

40. Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф.: статті, доповіді, виступи. — Острог, 1997. — 932 с.

41. Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф.: статті, доповіді, виступи. — Острог, 1998. — 444 с.

42. Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: наукові записки: зб. наук. праць. — Острог, 2000. — Т. 3. — 633 с.

43. Виховання національно свідомої особистості: метод. посіб. / За ред. Д. О. Тхоржевського. — Глухів: РВВГДПІ, 2001. — 148 с.

44. Виховання національної свідомості у школярів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. — К.: Україна—Віта, 1996. — 146 с.

45. *Вихрущ А. В.* Основи християнської педагогіки / А. В. Вихрущ, В. М. Карагодін, Т. Д. Тхоржевська. – Тернопіль: Освіта, – 1999. – 168 с.

46. *Вишневський О.* Сучасне українське виховання: пед. нариси / О. Вишневський. — Львів: Львів. обл. наук.-метод. ін-т освіти; Львів. обл. пед. т-во ім. Г. Ващенка, 1996. — 238 с.

47. *Владимир (Сабодан)* Митрополит Киевский и всия Украины. Проповеди / Владимир (Сабодан): В 2 т. — К.: Инфизд. УПЦ, 1997. — Т. 1.— 360 с.

48. *Владимир (Сабодан*) Митрополит Киевский и всия Украины. Проповеди / Владимир (Сабодан): В 2 т. — К.: Инфизд. УПЦ, 1997.— Т. 2.— 386 с.

49. *Влодек П.* Небесні покровителі Волинськоі землі / П. Влодек. — Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2003. — 29 с.

50. *Вовчик-Блакитна М.* Ви батьки / М. Вовчик-Блакитна. — К.: Радян. шк., 1974. — 147 с.

51. *Волкова Н.* Педагогіка / Н. Волкова. — К.: Академвидав, 2007. — 615 с.

52. *Володимир Мономах* Поучения / Володимир Мономах. — К.: Літопис руський, 1989. — 456 с.

53. *Воропай Олекса.* Звичаї нашого народу / Олекса Воропай. — К.: Оберіг, 1991. — Т. 1. — 450 с.

54. *Виготский Л. С.* Избранные психологические исследования / Л. С. Виготский. – М.: Изд-во АПН СССР, 1956. – 320 с.

55. *Геник Л. Я.* Релігійно-моральне виховання молоді в українських навчальних закладах Східної Галичини в кінці XIX — на початку XX ст.: дис. … канд. пед. наук / Л. Я. Геник. — К., 2003. — 245 с.

56. *Геник Л. Я.* Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини (кінця XIX – поч. XX ст.) / Л. Я. Геник. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 271 с.

57. *Гаврилюк П.* История катехизации в древней церкви / под ред. Свящ. Георгия Кочеткова. – М.: Свято-Филаретовская московская высшая православно-христианская школа, 2001. – 320 с.

58. *Гипсон Дж.* Уроки творения / Дж. Гипсон. – Заокский: Источник жизни, 2012. – 160 с.

59. *Глубоковский Н.* По вопросам духовной школы (средней и высшей) и об Учебном комитете при Святейшем Синоде / Н. Глубоковский. – СПб.: Синодальная Типография, 1907. – 148 с.

60. *Головащенко С. І.* Історія християнства: навч. посіб / С. І. Головащенко. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.

61. *Голубинский Е.* История Русской Церкви / Е. Голубинский. — М., 1904. — Т.1. Ч. 2. — 732 с.

62. *Гофман Ф.* Мудрость воспитания. Педагогия. Педагогика / Ф. Гофман. — М.: Педагогика, 1979.— 160 с.

63. *Грищенко М.* К. Д. Ушинський / М. Грищенко. — К.: Знання, 1974 — 61 с.

64. *Грінченко Б.* Твори: у 2 т. / Б. Грінченко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 640 с.

65. *Грушевський М. С.* Вел.Україна / М. С. Грушевський. – К.: Освіта, 1998. – С. 87.

66. *Грушевський М. С.* З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. — К.: Освіта, 1992. — 192 с.

67. *Губко О. Т.* К. Д. Ушинський про сімейне виховання / О. Т. Губко. — К.: Радян. шк., 1974. — 148 с.

68. *Губко О. Т.* Слово про вчителя / О. Т. Губко. — К.: Радян. шк., 1976. — 160 с.

69. *Гуръевъ В.* Прологъ в поученіяхъ / В. Гуръевъ. — Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1992. — Ч. 1. — 441 с.

70. *Гуръевъ В*. Прологъ в поученіяхъ / В. Гуръевъ. — Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1992. — Ч. 2. — 942 с.

71. *Давыдов В. В.* Проблемы развивающего обучения / В. В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.

72. *Дарманський П*. Обряд в житті людини / П. Дарманський. — К.: Політвидав України, 1974. — 198 с.

73. *Дем'янюк Т. Д*. Зміст та методика народознавчої роботи в сучасній школі / Т. Д. Дем`янюк. — К.: ІСДО, 1996. — 108 с.

74. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI ст.) // Освіта. — 1993. — Грудень, № 44—46.

75. *Джузеппе Рацціотті*.Життя Ісуса Христа / Джузеппе Рацціотті. — Рим: Укр. католицький ун-т ім. Св. Климента Папи, 1979. — 709 с.

76. Добролюбіє: пер. патріарха Філарета. — К.: УПЦ КП, 2008—Т. 1.— 683 с.

77. Добролюбіє: пер. патріарха Філарета.— К.: УПЦ КП, 2009.— Т. 2.—799 с.

78. Добролюбіє: пер. патріарха Філарета. — К.: УПЦ КП, 2009. — Т. 3. — 669 с.

79. Добролюбіє: пер. патріарха Філарета. — К.: УПЦ КП, 2009.— Т. 4—686 с.

80. Добролюбіє: пер. патріарха Філарета. — К.: УПЦ КП, 2009. —Т. 5—591 с.

81. *Драгунова Т. В*. Подросток / Т. В. Драгунова. — М.: Знание, 1976.— 95 с.

82. *Драч І. Ф.* Григорій Сковорода / Під заг. ред. В. М. Нічик. — К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1984. —213 с.

83. Духовні бесіди за словами Святих Отців Православія / Укл. схимонахиня Єкатерина. — К.: Криниця, 1999. — 96 с.

84. Духовність особистості і сучасні стратегії виховання: Матеріали міжнар. конф. АПН України. — К.: Всеукр. фонд «Добро», 2006. — 158 с.

85. Духовні цінності українського народу / Возняк С. М., Кононенко В. І., Кононенко І. В. та ін. — Івано-Франківськ: Плай, 1999. — 293 с.

86. *Дяченко Г*. Искра Божия / Г. Дяченко. — Ленинград: Полоцкое епархиальное управление; Печатный двор, 1991. — 492 с.

87. *Дяченко Г.* Духовный міръ / Г. Дяченко. — М.: Типография т-ва И. Д. Сытина, 1900.— 360 с.

88. *Дяченко Г*. Духовные посевы / Г. Дяченко. — К.: УПЦ МП, 1991. — 476 с.

89. *Дяченко Г*. Практическая симфония для проповедников Слова Божия / Г. Дяченко. — Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1992. — 498 с.

90. *Епископ Варнава (Беляев)* Основы искусства святости / Варнава (Беляев). — Нижний Новгород: Братство Св. князя Александра Невского,1997.—455 с.

91. *Епископ Игнатий Брянчанинов* Аскетическая проповедь и письмо къ мирянамъ / Игнатий Брянчанинов.: соч. в 7 т. — СП6., 1886.—Т. 4.— 554 с.

92. *Епископ Иларион (Алфеев)* Во что верят Православные христиане? Катехизические беседы / Иларион (Алфеев). — Клин: Христиан. жизнь, 2004. — 174 с.

93. Етнопсихологія: навч. посіб. / За ред. Л. Е. Орбан, В. Д. Хруща. — Івано-Франківськ: ПУ ім. В. Стефаника, 1994. — 83 с.

94. Етос і мораль у сучасному світі / Т. Г. Аболіна та ін. — К: ПАРАПАН, 2004.— 200 с.

95. *Жифодьор В. Ф.* З історій національного шкільництва / за ред. В. Ф. Жифодьор: навч.-метод. посіб. —К.: ІЗМН, 1998.— 143 с.

96. *Жуковський А.* Петро Могила і питания єдності церков / А. Жуковський. — К.: Мистецтво, 1997. — 303 с.

97. *Жуковський В. М.* Морально-етичне виховання в історії американської школи: монографія / В. М. Жуковський. — Острог, 2002. — 428 с.

98. *Жураковський Г. Е*. Из истории просвещения в дореволюционной России / Г. Е. Жураковський. — М.: Педагогика, 1978. — 160 с.

99. *Жураковський Г. Е.* Очерки по истории античной педагогики / Г. Е. Жураковський. — М.: АПН РСФСР, 1963.— 510 с.

100. *Заболоцкий Н. А*. Стихотворения и поэмы / Н. А. Заболоцкий. — М.— Ленинград: Совет. писатель, 1965. — С. 177.

101. *Зайцев В.* Виховання учнів на досвіді старших поколінь / В. Зайцев. — К.: Радян. шк., 1971.— 116 с.

102. Закон Божий. Протоієрей Серафим Слобідський / Серафим Слобідський. — К.: УПЦ КП, 2003. — 654 с.

103. *Залізо І.* Книга блаженного Іова Заліза, ігумена Почаївського власною рукою написана (рукопис) / І. Залізо. — Почаїв, 1618. — С. 1.

104. *Запорожець О.* Психологія / О. Запорожець. — К.: Радян. шк., 1967. — 221 с.

105. *Зеньковский В. В.* Педагогика / В. В. Зеньковський. — М.: Свято-Тихонов. Богослов. ин-т, 1996. — 153 с.

106. *Зеньковський В. В*. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / В. В. Зеньковський. Серия: Материалы по истории церкви. – М.: Крутицкое Патриаршие Подворье, 1995. Книга 6. – 239 с.

107. *Зеньковський В. В*. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. В. Зеньковський. — М.: Изд-во Свято-Владимир. Братства, 1993. — 223 с.

108. *Знаменский П. В*. История русской церкви: учеб. руководство / П. В. Знаменский. — 9-е изд., испр. — М.: Изд. дом «ГРААЛЬ», 2000. — 462 с.

109. *Зязюн Л. І.* Саморозвиток особистості в освітній системі Франції: монографія / Л. І. Зязюн. – Київ, Миколаїв: Вид-во МДІУ Петра Могили, 2006. – 388 с.

110. *Зязюн Л. І.* Чудодійний Люрд: Віра, Надія, Любов / Л. І. Зязюн. – Харків, 2002. – 112 с.

111. *Іван Огієнко*. Наука про рідномовні обов'язки / Іван Огієнко. — Жовква, 1936. — 72 с.

112. *Іван Огієнко.* Тобі, Україно, віддав я всі сили: бібліогр. покажч. / Уклад. С. Сохацька та ін. — Кам'янець-Поділ.: КПНУ, 2008. — Вип. 1. — 76 с.

113. *Іван Огієнко*. Українська Церква / Іван Огієнко. — К.: Україна, 1993. — 284 с.

114. *Иеромонах Пантелеймон*. Козни бесовские / Иеромонах Пантелеймон. — М.; Благовест, 1998. — 160 с.

115. *Иеромонах Серафим (Рауз)*. Душа после смерти / Иеромонах Серафим (Рауз) . — М.: Православ. благовестник, 2004. — 196 с.

116. Изборник 1076 года. — М.: Св.-Троицкая Сергиева Лавра, 1965. — 219 с.

117. Избранные жития святых / Ред. В. Мановецкая. — «Кормчая», 2005. —219 с.

118. *Іларіон*. Віра. Слова во врем'я люте / Іларіон. — Холм, 1944. — 19 с.

119. *Іларіон-митрополит*. Дохристиянські вірування українського народу / Іларіон-митрополит. — К.: Обереги, 1994. — 424 с.

120. *Іларіон*. Люблю свою Українську Православну Церкву / Іларіон. — Вінніпег: Наша культура, 1966. — 44 с.

121. *Іларіон*. Народження людини (Філософська містерія) / Іларіон. — Вінніпег: Наша культура, 1948. —122 с.

122. Інтеративні технології навчання: теорія, практика; метод. посібник / Авт-уклад. О. Пометун, Л. Пироженко. – К.: Апн, 2002, — 136 с.

123. *Иоанн Златоуст, свт.* Творения / Иоанн Златоуст: в 12-ти т. – М.: Православная книга, б. г. – Т. 1. – 899 с.

124. *Иоанн Златоуст, свт.* Толкования на святого євангелиста Матфея / Иоанн Златоуст. Кн. 2. – М., 1933. – 892 с.

125. *Иоанн Златоуст, свт*. Собрание поучений / Иоанн Златоуст. – Изд-во Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1993, Т. 2. – 526 с.

126. *Иоахим Лангхаммер*. Что будет с этим миром? Толкование Божьего плана спасения / Иоахим Лангхаммер. — Бад. Залцуфлен / Германия: Евангельская Миссия, 1995. — 156 с.

127. Історія педагогіки / За ред. М. С. Грищенка. — К.: Вища шк., 1973. —447 с.

128. Історія релігії в Україні: у 10 т. / За ред. проф. Б. Лобовика. — К.: Укр. Центр духовності культур, 1996. — Т. 1. — 384 с.

129. Історія релігії в Україні: У 10 т. / За ред. проф. П. Яроцького. — К.: Укр. Центр духовності культур, 1997. — Т. 2. — 373 с.

130. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Упоряд. О. О. Любар; За заг. ред. В. Г. Кременя. — К.: Т-во «Знання»; КОО, 2003. — 766 с.

131. *Іоанн Златоустий*. Про священство / Іоанн Златоустий. — Львів: Свічадо, 2005. — 156 с.

132. Как защитить вашего ребенка? — М.: Данилов. благовестник, 2003. — 352 с.

133. *Каневська О. Б.* Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI — перша половина XVIII ст.): дис…. канд. пед. наук. — К., 1997. — 189 с.

134. *Карнеги Дейл*. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей / Карнеги Дейл. — К.: Наук. думка, 1990. — 222 с.

135. Катехизис — К.: УПЦ МП, 1991.— 416 с.

136. *Каюков В. І.* Лицарське виховання у школі: навч.-метод. посіб. для вчителів / В. І. Каюков. — Кіровоград: Друкар. газ. «Народне слово», 1997. — 263 с.

137. *Кислашко О. П*. Віра в Господа / О. П. Кислашко. — К.; Грамота, 2008. — 295 с.

138. *Кислашко О. П*. Життя і діяльність святих нашої землі Руси-України православних / О. П. Кислашко. — К.: Грамота, 2008. — 327 с.

139. *Кислашко О. П.* Історія Православної Церкви / О. П. Кислашко. — К: ІТЕМлтд, 1996. — 168 с.

140. *Кислашко О. П.* Короткі відомості про свята Православної Церкви / О. П. Кислашко, Я. О. Кислашко. — К.:УПЦ КП ,1992. — 112с.

141. *Кислашко О. П*. Надія на Господа / О. П. Кислашко. – К.: Грамота, 2006. – 238 с.

142. *Кислашко О. П.* Православні свята та народні звичаї / О. П. Кислашко, Я. О. Кислашко. — К.: Грамота, 2003. — 141 с.

143. *Кислашко О. П.* Християнські чесноти Віра, Надія, Любов у духовно-моральному вихованні особистості: теорія і практика / О. П. Кислашко. – К.: Грамота, 2012. – 591 с.

144. *Кислашко О. П.* Уроки для спасіння / О. П. Кислашко. — К.: Грамота, 2005. — 198 с.

145. *Кленская Н.* Беседы о смысле жизни / Н. Кленская — М.: Просвещение, 1989. — 208 с.

146. *Князюк В. К*. Світ маленьких гуліверів / В. К. Князюк. —К: Політвидав України, 1976.— 104 с.

147. *Колесник І. Г*. А. С. Макаренко у спогадах його співробітників / І. Г. Колесник. — К.: Знания, 1958.— 39 с.

148. *Колодний А. М.* Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан / А. М. Колодний, Л. О. Филипович. — Львів: Логос, 1996. — 183 с.

149. *Коменський Я. А.* Избранные педагогические сочинения / Я. А. Коменский. — М.: Учпедгиз, 1955, С. 350,543.

150. Компетентісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. Ред. О. В. Овчарук. – К.: «КІС», 2004. – 12 с.

151. *Кондрашова Л.* Педагогіка в запитаннях і відповідях / Л. Кондрашова, О. Пермякова. — К.: Знання, 2006. — 252 с.

152. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні:

Педагогічні концепції. — К.: Школяр, 1997. — 149 с.

153. Концепція національного виховання // Освіта. —1996.— № 41. —7 с.

154. *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. — М.: ЭКСМО, 2009. — 1921 с.

155. *Кочерга О. В.* Початок життя — становлення творчості / О. В. Кочерга. — К.: Кобза, 2003. —255с.

156. *Кравець Л. М.* Сімейний побут і звичаї українського народу / Л. М. Кравець. — К.: Наук. думка, 1966. — 203 с.

157. *Карлюк П. М.* Духовні пошуки Мелетія Смотрицького / П. М. Карлюк. — К.: Укр. центр духов. культури, 1997. — 192 с.

158. *Красновский А. А*. Педагогические идеи Н. И. Пирогова / А. А. Красновский. — М.: Учпедгиз, 1949.— 195 с.

159. Краткие сведения о праздниках Православной Церкви и сказания о житии особенно чтимых святых. — М.: Современник, 1991. — 200 с.

160. *Кузь В. Г.* Українська козацька педагогіка і духовність / [В. Г. Кузь]; За заг. ред. Ю. Д. Руденка. — Умань, 1995.— 115 с.

161. *Куликова Т. А*. Семейная педагогика и домашнее воспитание: учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Т. А. Куликова. — М.: Изд. центр «Академия», 1999. — 232 с.

162. *Куломзина С. С*. Церковь и наши дети / С. С. Куломзина; сост., вступ. статья и пер. с англ. С. С. Бычкова. — 2-е изд. — М.: Мартис, 1994. — 160 с.

163. *Куницина В. Н*. Межличностное общение: учебник для вузов / В. Н. Куницина, Н. В. Казаринова, В. М. Подольник. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.

164. *Кучинська І. О.* Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчості Івана Огієнка / І. О. Кучинська. — Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. — 103 с.

165. *Лаба В.* Патрологія / В. Лаба. — Львів: Свічадо, 1998. — 543 с.

166. *Лавский В. В.* Притчи человечества / В. В. Лавский. — Минск, 2001. — 608 с.

167. *Литес Н. С.* Умственные способности и возраст / Н. С. Литес. — М.: Педагогика, 1971. – 280 с.

168. *Лествичник Иоан* Лествица / Иоан Лествичник. — М.: Изд-во Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2004. — 444 с.

169. *Липківський В*. Проповіді / В. Липківський. — США, 1988 — 610 с.

170. *Лихачев Б.* Педагогика / Б. Лихачев. — М.: Юрайт, 1998. — 452 с.

171. *Лордкипанидзе Д. О.* Амос Коменский / Д. О. Лордкипанидзе. — 2-е изд. — М.: Педагогика, 1970. — 440 с.

172. *Лукашов С.* Миряне и Церковь: религиозные братства киевской митрополии в конце XVI века / С. Лукашов. – М.: Институт Славяноведения РАН, 2006. – 320 с.

173. *Любар О. О.* Історія педагогічної думки і освіти в Україні. Ч. 1. Дохристиянський період: навч. посіб. для студ. пед. навч. закл. / О. О. Любар, Д. Т. Федоренко. — Кривий Ріг: КДПІ, 1993. — 110 с.

174. *Любар О. О.* Історія педагогічної думки і освіти в Україні. Ч. ІІ. Княжа доба: навч. посіб. для студ. пед. навч. закл. / О. О. Любар, Д. Т. Федоренко. — Кривий Ріг: КДПІ, 1994.— 126с.

175. *Майкл К. Армор.* Провідник до Бібілї: часи, сюжети / Майкл К. Армор. – Донецьк: ОБФ «Східноєвропейська місія», 2011. – 325 с.

176. *Макаренко А. С.* Вибрані педагогічні твори / А. С. Макаренко. — К.: Радян. шк., 1947. —281 с.

177. *Макаренко А. С.* Вибрані твори: В 2 т. / А. С. Макаренко — К.: Держвид. худож. літ., 1950. — Т. 1. — 533 с.

178. *Макаренко А. С.* Книга для батьків / А. С. Макаренко. — К.: Радян. шк., 1973. — 335 с.

179. *Макаренко А. С.* Методика організації виховного процесу / А. С. Макаренко. — К.: Радян. шк., 1951. —100 с.

180. *Макаренко А. С.* Педагогічна поема / А. С. Макаренко. — К.: Радян. шк., 1973. — 508 с.

181. *Макаренко А. С.* Сочинения: в 7 т. / А. С. Макаренко. — М.: АПН РСФСР, 1957. — Т. 5. — С. 149, 158.

182. *Макарий (Булгаков),* митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви / Макарий (Булгаков). — М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1995. — Кн. 2. — 703 с.

183. *Макарій, архієпископ* Православ'я на Україні / арх. Макарій. — К.: Т-во «Україна», 1980—64 с.

184. *Максимова В. Н.* Межпредметные связи и совершенствование обучения / В. Н. Максимова. – М.: Просвещение, 1984. – 143 с.

185. Малий катехізис д-ра Мартіна Лютера і християнське вчення. Лютеранська Церква Канади. — Львів: Стрім, 1995. — 288 с.

186. *Мартинюк Г. В.* Національне виховання: Теорія і методологія: метод. посіб / Г. В. Мартинюк. — К.: ІСДО, 1995. — 160 с.

187. Матеріали сусп.-пед. читань «Духовно-моральне виховання». — Севастополь, 2003. — 79 с.

188. Матеріали Третьої міжнар. церк.-світської конф. «Україна на порозі ІІІ-го тисячоліття: духовність, наука, освіта, культура». — Львів—Тернопіль: вид. відділ Львівської єпархії УПЦ, 1998. — 237 с.

189. Матеріали церк.-світської конф. «Християнські цінності в освіті і вихованні» // Вісн. православ. педагогіки. — 1999. — № 1. — 140 с.

190. *Матковська О. В.* Львівське братство: культура і традиції. Кінець XVI — перша половина XVII ст. / О. В. Матковська — Львів: Каменяр, 1996. — 71 с.

191. *Матюша І. К.* Гуманізація виховання і навчання в загальноосвітній школі: навч. посіб. / І. К. Матюша — К.: ІСДО, 1995. — 160 с.

192. *Мамбиц Е. Н.* Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения / Е. Н. Мамбиц. – М.: Педагогика, 1988. – 192 с.

193. Мень О. История религии: у 2 кн. / О. Мень. — М.: Изд. гр. «Форум-Инфра-М», 1998. — Кн. 1. — 216 с.

194. *Микитась В. Л.* Давньоукраїнські студенти і професори / В. Л. Микитась. — К.: Абрис, 1994. — 288 с.

195. *Миролюбов Н.* Педагогические воззрения святых отцов и учителей церкви / Н. Миролюбов. — Х., 1900. — 190 с.

196. Мистецтво молитви / Пер. з рос. Лілії Петрович. — Львів: Свічадо, 2000.– 264 с.

197. *Митрополит Иерофей (Влахос).* Православная психотерапия / Иерофей (Влахос). — Сергиев Посад: Патриарший изд.-полигр. центр, 2004.— 368 с.

198. *Митрополит Михаїл.* Поширений катехизис православної церкви Христової / Митрополіт Михаїл. — 2-е вид. — «Воскресіння»., Кенсінгтон (США). — К., 1992. — 176 с.

199. *Мітюров Б. Н.* Ян Амос Коменський / Б. Н. Мітюров. – К.: Знання, 1970. – 32 с.

200. *Могила П.* Катехизис / П. Могила. — Київ—Париж: Наук. тов: ім. Шевченка в Європі «Воскресіння», 1996. — 285 с.

201. Молитвословъ. — К.: УПЦ МП, 1992. — 414 с.

202. *Молотков С. Е.* Практическая энциклопедия православного христианина: Основы церковной жизни / С. Е. Молотков. — СПб.: Сатись, 2004. — 329 с.

203. Моральне виховання на християнських цінностях: зб. наук. записок Нац. ун-ту «Острозька Академия». — Острог: Ред-вид. відділ НаУ «ОА», 2001. — Вип. 2. — 155 с.

204. *Мурашов А. А.* Культура речи учителя / А. А. Мурашов. – М.: Москов. психол.-соц. ин-т: Воронеж: Изд-во НПС «МОДЭК», 2002. – 432 с.

205. *Науменко Ф. І.* Школа Київської Русі: Лекції з іст. педагогіки для студентів ун-ту / Ф. І. Науменко. — Львів: Львів. держуніверситет ім. Ів. Франка, 1965. — 216 с.

206. Національне виховання учнів засобами українського народознавства / За ред. проф. Р. П. Скульського. — Івано-Франківськ: ПУ ім. В. Стефаника, 1995. — 178 с.

207. Неопознанный Ушинский. Хрестоматия научно-христианской педагогики / Сост. и предисл. В. И. Ильченко, К. В. Деревянко. – Луганск: Пресса, 1998. – 304 с.

208. Не убий. Апокафист покаянный жен, загубивших младенцев своих в утробе своей. — К.: Вид. Свято-Макаріївської церкви. — 31 с.

209. *Нефедов Г., протоиерей.* Основы христианской нравственности / Г. Нефедов. — М.: Паломник, 2006. — 288 с.

210. *Ніжинський М. П.* А. С. Макаренко / М. П. Ніжинський. — К.: Знання, 1974. — 43 с.

211. *Ніжинський М. П.* Вклад А. С. Макаренка в розвиток радянської педагогіки / М. П. Ніжинський. — К.: Знання, 1958. — 23 с.

212. *Ніжинський М. П.* Життя та педагогічна діяльність А. С. Макаренка / М. П. Ніжинський. — К.: Радян. шк., 1967. — 304 с.

213. Образование: идеалы и ценности: Истор.-теор. аспект. — М.: Просвещение, 1995. — 629 с.

214. *Огульчанський Б., протоієрей.* Вступ до православної педагогіки / Б. Огульчанський. – К.: Всеукр. правосл. пед. тов-во, 2005. – 62 с.

215. О православном воспитании детей. — Екатеринбург. — 1901. — Изд. монастыря Параклита, Оропос Аттикис, Греция, 1994. — 78 с.

216. *Орбан-Лембрик Л. Є.* Психологія управління: навч. посіб. / Л. Є. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 695 с.

217. Освітні технології: навч. метод. посіб. / За заг. ред. О. М. Пєхоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256 с.

218. Основи християнської віри / Упор. О. М. Семенів. — Дрогобич: Вид. ф-ма «Відродження», 1997. — 186 с.

219. Основи християнської етики. Ч. 1. Формування морально-етичних якостей особистості: Програма курсу для дітей мол. шк. віку / Голов. ред. Вірні Шарр. — К., 1995. — 314 с.

220. Отцы, матери, дети. Православное воспитание и современный мир. — М.: Изд-во Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2001. — 460 с.

221. О человеческом в человеке / Под общ. ред. И. Т. Фродова. — М.: Политиздат, 1991.— 384 с.

222. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древ- нейших времен до конца XVIII в. / Отв. ред. Э. Д. Днепров. — М.: Педагогика, 1989. — 480 с.

223. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Вторая половина XIX в. / Отв. ред. А. И. Пискунов. —- М.: Педагогика, 1976.—560 с.

224. Памятки литературы древней Руси, конец XV — первая половина XVI века. — М.: Худож. лит., 1984. — Вып. 6. — 768 с.

225. *Патріарх Філарет.* Де і в чому шукати щастя / Патріарх Філарет. — Ужгород: Закарпаття, 1997. — 255 с.

226. *Патріарх Філарет.* Проповіді / Патріарх Філарет. — К.: УПЦ КП, 1999. — Т. 1. — 535 с.

227. *Патріарх Філарет.* Проповіді / Патріарх Філарет. — К.: УПЦ КП, 2000. — Т. 2. — 442 с.

228. Педагогіка: Хрестоматія / Уклад. А. І. Кузьминський, В. Л. Омеляненко. — К.: Знання-Прес, 2006. — 700 с.

229. Педагогічний словник / За заг. ред. М. Д. Ярмаченко. — К.: Пед. думка,

2001. — С. 166.

230. Педагогическая энциклопедия: В 4 т. / Под. ред. Н. А. Каирова. — М.: Совет. энциклопедия, 1968. — Т. 1. — 912 с.

231. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди / [В. З. Смаль, І. А. Смаль, І. А. Табачников]; Ред. кол.: О. Г. Дзеверін (відп. ред.) . — К.: Вища шк., 1972. — 246 с.

232. Педагогічні ідеї К. Д. Ушинського / Відп. ред. В. І. Войтко. — К.: Вища шк., 1974. — 339 с.

233. Перспективні освітні технології: наук-метод. посібник / За ред. Г. С. Сазоненко. – К.: Гопак, 200. – 560 с.

234. *Підласий І. П.* Практична педагогіка або три технології / І. П. Підласий. – К.: Вид. дім «Слово», 2004. – 616 с.

235. *Пестов Н.* Ограничение развлечений / Н. Пестов // Свет. – 2001. – № 1. – С. 6–7.

236. *Песталоцци И.-Г.* Избранные педагогические сочинения: В 3 т. / И.-Г. Песталоцци. — М.: АПН РСФСР, 1961.—Т. 2.— С. 136.

237. *Песталоцци И.-Г.* Избранные педагогические сочинения: В 3 т. / И.-Г. Песталоцци. — М.: АПН РСФСР, 1965.—Т. 3.— С. 172.

238. *Пінт О.* Це вам, батьки / О. Пінт. — К.: Радян. шк., 1978. — 339 с.

239. Покаяние и исповедь на пороге XXI века / Сост. В. П. Ведяничев. — СПб.: Общество святителя Василия Великого, 2000. — 736 с.

240. *Пометун О. І.* Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання / О. І. Пометун. – К.: А.С.К., 2004. – 192 с.

241. *Помиткін Е.* Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти / Е. Помиткін. — К.: Міносвіти України, 1996. — 164 с.

242. *Попов П. М.* Григорій Сковорода / П. М. Попов. — 2-ге вид., випр. — К.: Дніпро, 1969. — 173 с.

243. Популярная психология для родителей / Под ред. А. А. Бодалева. — М.:

Педагогика, 1988. — 256 с.

244. Права дитини: від витоків до сьогодення: зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів: метод. видання / Авт.-упоряд. Г. М. Лактіонова та ін. — К.: Либідь, 2002.— 208 с.

245. Православная культура: Концепции, учебные программы, библиография / Сост. Д. Е. Самогаев; под общ. ред. иеромонаха Киприяна (Ященко). — М:

Издат. дом «Покров», 2003. — 304 с.

246. Православная этика / Сост. О. А. Казаков. — СПб.: Сатись, 2005.—317 с.

247. Православні духовні цінності і сучасність: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21 березня). — К.: МАУП, 2003. — 324 с.

248. Проблема особистості вчителя та його фахової підготовки: зб. Наук.праць / За ред. М. Б. Євтуха. – К., 1994. – 116 с.

249. *Покопенко І. Ф.* Педагогічна технологія / І. Ф. Покопенко, Є. І. Євдокімов. – Харьків: Основа, 1995. – 105 с.

250. *Прокопієнко Л. М.* Сімейне виховання підлітка / Л. М. Прокопієнко, Д. Ф. Ніколенко. — К.: Радян. шк., 1981.— 296 с.

251. *Протоиерей Александр Мень.* Русская религиозная философия / Александр Мень. — М.: Типографія Центра «Путь, Истина и Жизнь, 2003. — 279 с.

252. *Протоиерей О. Трофимлюк.* Пасторська опіка молоді / О. Торфимлюк. — К.: Вид. УПЦ Київського патріархату, 2013. — 126 с.

253. *Ребіндер Б.* Велесова книга: життя та релігія слов'ян / Б. Ребіндер. — К., 1993. — С. 35.

254. *Регулич А. К.* Ключи Царства Небесного / А. К. Регулич, А. С. Яценко. — Житомир: Волинь, 2003. — 296 с.

255. *Реєнг О. П.* Українська національна ідея і християнство / О. П. Реєнг, О. П. Лисенко. — К.: Богдана, 1997. — 128 с.

256. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 392 с.

257. Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти: У 2 т. — Львів:

Свічадо, 2000. — Т. 1. — 428 с.

258. Релігійна традиція в духовному відродженні України: матеріали Всеукр. наук. конф. — Полтава, 1992. — 190 с.

259. Релігія і суспільство в Україні: фактори змін: матеріали міжнар. конф. (15—16 травня). — К.: ЗАТ «Віпол», 1998.— 158 с.

260. *Рубцова Т.* Виховання чесності і правдивості / Т. Рубцова. — К.: Знання, 1960. — 140 с.

261. *Русова Софія.* Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. / Софія Русова. — К.: Либідь, 1997. Кн. І.—260 с.

262. *Рыбаков Б.* Язычество древней Руси / Б. Рыбаков . — М.: Наука, 1988. — 782 с.

263. *Савченко О. Я.* Дидактика початкової школи: підруч. для студ.пед. ф-тів. / О. Я. Савченко. – К.: Генеза, 1999. – 368 с.

264. Сакральная педагогика сердца Памфила Юркевича: Хрестоматия науч.-христиан. педагогики / Сост. и введение Ильченко В. И. — Луганск: ОАО «Лот», 2000. — 400 с.

265. *Св. Димитрий Ростовоский.* Жития святых I сентябрь / Св. Димитрий Ростовский. — К.: Успенская Киево-Печерская Лавра, 1998. — 679 с.

266. *Св. Димитрий Ростовский.* Жития святых II октябрь / Св. Димитрий Ростовский . — К.: Успенская Киево-Печерская Лавра, 2002. — 660 с.

267. *Св. Димитрий Ростовский.* Жития святых III ноябрь / Св. Димитрий Ростовский . — К.: Успенская Киево-Печерская Лавра, 2002. — 829 с.

268. *Св. Димитрий Ростовский.* Жития святых IV декабрь / Св. Димитрий Ростовский . — К.: Успенская Киево-Печерская Лавра, 1999. — 894 с.

269. *Св. Димитрий Ростовский.* Жития святых V январь / Св. Димитрий Ростовский . — К.: Успенская Киево-Печерская Лавра, 1999. — 979 с.

270. *Св. Димитрий Ростовский.* Жития святых VI февраль / Св. Димитрий Ростовский. — К.: Успенская Киево-Печерская Лавра, 1999. — 539 с.

271. *Св. Димитрий Ростовский.* Жития святых VII март / Св. Димитрий Ростовский. — К.: Успенская Киево-Печерская Лавра, 1999. — 794 с.

272. *Св. Димитрий Ростовский.* Жития святых VIII апрель / Св. Димитрий Ростовский. — К.: Успенская Киево-Печерская Лавра, 1999. — 548 с.

273. *Св. Димитрий Ростовский.* Жития святых IX май / Св. Димитрий Ростовский. — К.: Успенская Киево-Печерская Лавра, 1999. — 893 с.

274. *Св. Димитрий Ростовский.* Жития святых X июнь / Св. Димитрий Ростовский . — К.: Успенская Киево-Печерская Лавра, 1999. — 705 с.

275. *Св. Димитрий Ростовский.* Жития святых XI июль / Св. Димитрий Ростовский . — К.: Успенская Киево-Печерская Лавра, 1999. — 779 с.

276. *Св. Димитрий Ростовский.* Жития святых XII август / Св. Димитрий Ростовский. — К.: Успенская Киево-Печерская Лавра, 2000. — 814 с.

277. *Св. Иоанн Златоуст.* Полн. собр. творений: В 12 т. / Св. Иоанн Златоуст. — М: Православная книга, 1991. — Т. 1. Кн. 1. — 398 с.

278. *Святитель Феофан Затворнык.* Основы православного воспитания / Феофан Затворнык. — К.: Изд-во им. Свт. Льва, Папы Римского, 2001. — 72 с.

279. *Священик Богдан Огульчанський.* Основи християнської культури для початкових класів загальноосвітніх шкіл «Божий світ і я». 1-й рік навчання / Богдан Огульчанський. — К.: ЗАТ «Броварська друкарня», 2000. — 53 с.

280. *Священник Г. Дьяченко.* Область таинственного / Г. Дьяченко. — М.: Планета, 1900—1992. —783 с.

281. *Священник Евгений Шестун.* Православная педагогика / Евгений Шестун. — Самара: ЗАО «Самар. информац. Концерн», 1998. — 576 с.

282. *Священномученик Владимир Киевский.* Где истинное счастье: в вере или в неверии? / Владимир Киевский — М.: Изд-во им. свт. Игнатия Ставропольского, 1998. — 103 с.

283. *Селевко Г. К.* Современные образовательные технологии: учеб. пособ. / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

284. Семейная жизнь и православное воспитание: Из духовного наследия Феофана Затворника, свмч. Владимира (Богоявленского), протоиерея Димитрия Соколова, философа И. Ильина. — СПб., 2005. — 336 с.

285. *Семченко В. А.* Психологія педагогічної діяльності: навч.посіб. / В. А. Семченко. – К.: Вища школа, 2004. – 335 с.

286. *Синельчиков В. В.* Возлюби болезнь свою / В. В. Синельников. — М.: Центрополиграф, 2007. — 426 с.

287. *Синиця І. О.* Про педагогічний такт вчителя / І. О. Синиця. — К.: Радян. шк., 1969. —206 с.

288. *Сіданіч І. П.* Духовно-моральне виховання дітей в історії педагогіки та вітчизняної школи (Монографія) / І. П. Сіданіч, О. П. Кислашко. – К.: Дереза-Друк, 2012. – 494 с.

289. *Сіданіч І. П.* Божі заповіді – моральний дороговказ для людини (Основи християнської етики) / І. П. Сіданіч, О. П. Кислашко. – К.: Грамота, 2011. – 200 с.

290. *Сіданіч І. П.* Виховання любові та поваги до батьків / І. П. Сіданіч. — К.: Плеяди, 2005. — 180 с.

291. *Сірополк Степан.* Історія осіти в Україні / Степан Сірополк. — К.: Наук. думка, 2001. — 912 с.

292. *Сковорода Г.* Благородный Ерадий: повна зб. творів: у 2 т. / Г. Сковорода — К., 1973. — Т. 2.— С. 104,117.

293. *Скрипник Т.* Мистецтво влади / Т. Скрипник, Н. Дембицька. — К.: ДП «Такі справи», 2005.— 115с.

294. *Сластенин В. А.* Педагогико-инновационная деятельность / В. А. Сластенин. – М.: Магистр, 1997. – 22 с.

295. *Снігур С. А*. Функціонування моральних цінностей християнства в культурі Київської Русі: дис канд. філос. наук. / С. А. Снігур. — К., 2004. — 174 с.

296. *Соловейчик С.* Час ученичества / С. Соловейчик. — М.: Дет. лит., 1986. — 383 с.

297. *Стельмахович М. Г.* Теорія і практика українського національного виховання / М. Г. Стельмахович. — Івано-Франківськ, 1996. — С. 50.

298. *Стельмахович М. Г.* Українська народна педагогіка: навч-метод. посіб. / М. Г. Стельмахович — К: ТЗМН, 1997. — 232 с.

299. *Стельмахович М. Г.* Українська родинна педагогіка / М. Г. Стельмахович. — К.: Радян. шк., 1996. — 288 с.

300. *Степанишин Д. В.* Дума про школу: Літературна освіта й естетичне виковання учнів 5–12 класів загальноосвітньої школи / Д. В. Степанишин. – Рівне: Формат-Д, 2004, — 248 с.

301. *Степовик Д. В.* Київська Біблія XVII століття / Д. В. Степовик. — К.: Укр. біблійне т-во, 2001. —240 с.

302. *Стрижев А*. Школа православного воспитания / А. Стрижев. – М.:, Б. и., 1999. – 571 с.

303. *Ступарик Б. М.* Національна школа: витоки, становлення / Б. М. Ступарик. — К.: УЗМН, 1998.— С. 241–242.

304. *Сурова Л. В*. Православная школа сегодня / Л. В. Сурова. — М.: Изд-во Владимирской епархии, 1996. — 496 с.

305. *Суслопарова Л.* Все о бабушках / Л. Суслопарова. — М.: Знание, 1984. – 80 с.

306. *Сухомлинська О. В*. Духовне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук / О. В. Сухомлинська. — К.: Всеукр. фонд «Добро», 2006. — 43 с.

307. *Сухомлинська О. В*. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. — 2002. — № 4. — С. 13—19.

308. *Сухомлинская О. В.* Этюды о В. А. Сухомлинском: Педагогические апокрифы / О. В. Сухомлинская. — Харьков: ТОВ «Акта», 2008. — 431 с.

309. *Сухомлинский В. А.* Как воспитать настоящего человека / В. А. Сухомлинский. — К.: Радян. шк.,1975. — 235 с.

310. *Сухомлинский В. А*. О воспитании / Сост. и авт. вступит. очерков С. Соловейчик. — М.: Политиздат, 1975. — 272 с.

311. *Сухомлинский В. А.* Об умственном воспитании / Сост. и авт. вступ. статьи М. И. Мудян; рук. кол. Н. Д. Ярмаченко.—К: Радян. шк., 1971.—244 с.

312. *Сухомлинский В. А.* Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. — К.: Радян. шк., 1971. — 244 с.

313. *Сухомлинський В. О.* Вибр. тв.: у 5 т. / В. О. Сухомлинський — К.: Радян. шк., 1976.—Т. 1.— 654 с.

314. *Сухомлинський В. О.* Вибр. тв.: у 5 т. / В. О. Сухомлинський— К.: Радян. шк., 1976.— Т. 2.— 670 с.

315. *Сухомлинський В. О.* Вибр. тв.: у 5 т. / В. О. Сухомлинський — К.: Радян. шк., 1976. —Т. 3.— 670 с.

316. *Сухомлинський В. О.* Вибр. тв.: у 5 т. / В. О. Сухомлинський — К.: Радян. шк., 1976. — Т. 4. —620 с.

317. *Сухомлинський В. О.* Вибр. тв.: у 5 т. / В. О. Сухомлинський — К.: Радян. шк., 1976. —Т. 5. — 639 с.

318. *Сявавко Е. І.* Українська етнопедагогіка в історичному розвитку / Е. І. Сявавко. – К.: Наук. думка, 1974. — 151 с.

319. *Тарасенко Т. С.* Дивосвіт / Т. С. Тарасенко. — К.: МПП Центр «Київ», 1995. — 204 с.

320. *Теодор Студит.* Поучення: Джерела християнського Сходу / Теодор Студит. — Львів: Свічадо, 2005. — 226 с.

321. *Тимошик М.* Голгофа Івана Огієнка / М. Тимошик. — К.: Заповіт, 1997. — 229 с.

322. *Тимошик М. С.* Києво-Печерський патерик / М. С. Тимошик. — К.: Либідь, 1991. — 255 с.

323. *Тихоплав Т С.* Физика веры / Т. С. Тихоплав, В. Ю. Тихоплав. — СПб.: ИД «Весь», 2001. — 256 с.

324. *Тишкевич С.* Церков Богочеловека / С. Тишкевич. — Нью-Йорк, 1958. — 581 с.

325. *Ткачев А.,* протоиерей. Беседы с отроком / А. Ткачев. — Кировоград: Православна просвіта, 2006. — 189 с.

326. *Токарев С.* Религии в истории народов мира / С. Токарев. — М.: Политиздат, 1976. — 575 с.

327. *Толочко П.* Язичиське капище в «городі» Володимира / П. Толочко, Я. Боровський // Археологія Києва: дослідження і матеріали. — К., 1979. — С. 3—7.

328. *Толстой Л. Н.* Верьте себе. Мысли о вере. Ложные веры / Сост. А. В. Потапова. — К.: Радян. шк., 1991. —38 с.

329. *Толстой Л. Н.* О воспитании / Л. Н. Толстой. – М.: Типография Н-въ Гатцука, 1910. – 23 с.

330. *Тома Кемпійський.* Наслідування Христа / Тома Кемпійський. — Львів: Свічадо, 1994. — 230 с.

331. *Трайнев В. А.* Деловые игры в учебном процессе / В. А. Трайнев. – М.: Изд. дом « Дащков и К», 2002. – 360 с.

332. *Трухин Н. А*. Будущему семьянину / Н. А. Трухин. — К.: Радян. шк., 1987. —271 с.

333. *Тумаркан И. Б.* Золотые россыпи / И. Б. Тумаркан. — Одесса: Книж. изд., 1960. — 130 с.

334. *Тхоржевська Т. Д.* Православне виховання в історії педагогіки України:

Монографія / Т. Д. Тхоржевська — 2-е вид., доповн. і переробл. — К.: Фенікс, 2008. — 432 с.

335. Українська педагогіка в персоналіях: В 2 кн. / За ред. О. В. Сухомлинської. — К.: Либідь, 2005. — Кн. 1. — 622 с.

336. Українська педагогіка в персоналіях: В 2 кн. / За ред. О. В. Сухомлинської. — К.: Либідь, 2005. — Кн. 2. — 550 с.

337. Українська церква між Сходом і Заходом / Ред. колегія: А. Колодний (відп. ред.), А. Глушак та ін.; наук. ред. П. Яроцький. — К: Укр. центр духов. культури, 1996. — 225 с.

338. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упорядкув., вступна ст. А. П. Пономарева. — К.: Либідь, 1991. — 640 с.

339. *Ушинський К. Д*. Вибрані пед. твори / К. Д. Ушинський. — К., 1983. — Т. 1.— С. 101—102.

340. *Ушинський К. Д.* Про сімейне виховання / К. Д Ушинський. — К.: Радян. шк., 1974. —150 с.

341. *Ушинський К. Д.* Твори: У 6 т. / К. Д. Ушинський. — К.: Радян. шк., 1952.—Т. 4.— 515 с.

342. *Ушинський К. Д.* Твори: У 6 т. / К. Д. Ушинський — К.: Радян. шк., 1952. — Т. 5. — 518 с.

343. Феномен Петра Могили. Біографія. Діяльність. Позиція / В. Климов та ін. — К.: Дніпро, 1996. — 270 с.

344. Форми навчання в школі: кн. для вчителя / за ред. Ю. І. Мальованого. – К.: Освіта, 1992. – 160 с.

345. Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. — Острог, 1995. — Кн. 1. —56 с.

346. Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. — Острог, 1996. — Кн. 2. — 225 с.

347. Формування творчої особистості засобами етнопедагогіки: метод. рекомендації / Укл. С. К. Стефанюк. К.: ІСДО, 1995. – 176 с.

348. *Франк С. Л.* Духовные основы общества / С. Л. Франк. — М., 1992. —511 с.

349. *Франк С. Л*. Смысл жизни / С. Л. Франк. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2004. — 159 с.

350. *Францев Ю. П.* У истоков религии и свободомыслия / Ю. П. Францев. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — 574 с.

351. *Харитонов Р.* Воспитай ученика. / Р. Харитонов. — М.: Политиздат, 1973. — 126 с.

352. Хлеб насущный: Ежедневное христиан. чтение. — Минск: Библейский радиокласс, 2001. — 367 с.

353. *Холодний М.* Про душу в пісні та про пісню в душі / М. Холодний. — Торонто—Балтімор: Смолоскип ім. Симоненка, 1981. — 139 с.

354. *Хрипкова А. Г.* Девочка—подросток-девушка / А. Г. Хрипкова, Д. В. Колесов. — М.: Просвещение, 1981. — 128 с.

355. *Хрипкова А. Г.* Хлопчик–підліток–юнак / А. Г. Хрипкова, Д. В. Колесов. — К.: Радян. шк., 1983. — 272 с.

356. Христианское воспитание детей с первых лет жизни: Краткий семейный молитвослов. — М.: Аксиос, 2003. — 126 с.

357. Христианское воспитание детей. — М., 1993. — 70 с.

358. Християнська етика і педагогіка: статті та уроки.—Острог, 2000.—312 с.

360. Християнська педагогика: сборник статей / под ред. Кенета О. Генгеля и Ховарда Г. Хендрикса; пер. с англ. – Ровно: Институт развития христианского лидерства, 2007. – 467 с.

361. Христианское образование: сборник статей / Авторизованный и адаптиорованный перевод с англ. – К. – СПб.: Центр просветительських программ МАХШ, 2001. – 280 с.

362. Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття: зб. наук. записок нац, ун-ту «Острозька Академія» — Острог: Відділ на У «ОА», 2002. — Т. VI. — 544 с.

363. Цветник духовный (две части в одной кн.) — М.: Типолітография Н. Ефремова, 1903.— Кн. 1.— 253 с.; Кн. 2.— 234 с.

364. Церковь, дети и современный мир / сост. А. Рогозянский. — М.: Москов. патриархия, 2000. — 159 с.

365. *Цимбалюк І. М.* Підвищення професійної кваліфікації: психологія педагогічної праці / І. М. Цимбалюк. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 150 с.

366. *Цюпа І. А.* Василь Сухомлинський / І. А. Цюпа. — К.: Молодь, 1973. — 175 с.

367. Человечество в поисках Бога. — Германия, 2006. — 380 с.

368. *Чернокозова В., Чернокозов Н.* Этика учителя / В. Чернокозова, Н. Чернокозов. — К.: Радян. шк., 1973. — 175 с.

369. Что нужно знать каждой матери? — Тернополь: Изд. Свято-Успенской Почаевской лавры, 1998. — 52 с.

370. *Шевців В.*, отець. Перші кроки в напрямі неба: зб. катехитичних лекцій для приготування укр. дітей до першого Св. Причастя / В. Шевців. — Сідней—Львів, 1993. — 179 с.

371. *Шевченко Т. Г.* Кобзар / Т. Г. Шевченко. — К.: Радян. шк., 1983.— 608 с.

372. *Шевченко Л. Л.* Православная культура: метод. пособие для учителя, 1 кл. / Л. Л. Шевченко, Е. Шестун — М: Изд. дом «Покров», 2003. — 120 с.

373. *Шевченко Л. Л.* Православная культура: нагляд. пособие «Илюстрации» 1 кл. / Л. Л. Шевченко, Е. Шестун. — М.: Изд. дом «Покров», 2003.— 112 с.

374. *Шембрев П.* Педагогика / П. Шембрев, И. Огородников. — М.: Учпедгиз, 1954. — 431 с.

375. Школа православного воспитания / сост. А. Н. Стрежев. — М.: Паломник, 1999. — 575 с.

376. *Шмелев И.* Лето Господне / И. Шмелев. — М.: Молодая гвардия, 1991. — 564 с.

377. *Шостек А.* МІС. Бесіди з етики / А. Шостек: пер. з польс. С. Рядович. — Львів: Свічадо, 1999. — 120 с.

378. *Шпіриго Ф.* Католицький народний катехизм / Ф. Шпіриго: пер. О. Я. Левицького. — Львів: Вид-во отців василіян «Місіонер», 1997. — 597 с.

379. *Шумада М. С.* Закувала зозуленька: Антропологія укр. нар. творчості / М. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — 606 с.

380. *Щюре Э.* Великие посвященные. Очерк эзотеризма религий / Э. Щюре: пер. с франц. Е. Писаревой. — М.: Книга — СП Принтшоп, 1990. — 419 с.

381. *Юлиян Я.* Отець Катрий ЧСВВ. Пізнай свій обряд. ОО Василіян / Я. Юлиян. — Нью-Йорк—Рим, 1982. — 493 с.

382. *Юркевич П. Д.* Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия / П. Д. Юркевич // Тр. Киев, духов. академии. — 1860. — № 1. — с. 85,86.

383. *Ягулов В. В.* Педагогіка / В. В. Ягулов. – К.: Либідь, 2002. – 560 с.

384. Я иду на урок в начальную школу: Основы православной культуры: Книга для учителя . — М.: Первое сентября, 2001. — 256 с.

385. *Януш Корчак*. Как любить ребенка / Януш Корчак. — М.: Политиздат, 1990. — 492 с.

386. *Януш Корчак*. Як любити дітей / Януш Корчак. — К.: Радян. шк., 1976. — 160 с.

387. *Ярош К. Н.* Современные задачи нравственного воспитания / К. Н. Ярош. — Харьков, 1993.— 163 с.

388. *Ярошенко О. Г.* Групова навчальна діяльність школярів: теорія і методика / О. Г. Ярошенко. – К.: Партнер, 1997. – 193 с.

Наукове видання

Протоієрей Олександр Кислашко

Сіданіч Ірина Леонідівна

ХРИСТИЯНСЬКА ПЕДАГОГІКА

Навчальний посібник

Редактори
Н. А. Скиба
Технічний редактор
Н. А. Скиба
Комп'ютерна верстка

Підписано до друку 18.11.2014
Папір офсетний.
Тираж 1 000 пр. Зам. №

Видавництво **«Духовна вісь»**
вул..Жовтнева, 27, м. Вишневе, 08132
Києво-Святошинський р-н, Київська обл.
Тел.:(044) 390-36-21, (098) 582-36-46 (автор)
Електронна адреса: 2363395@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК №798 05.02.2002
Свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи
Серія А 01 № 142340 21.02.2008

Підприємство «Центр соціально – трудової реабілітації інвалідів м. Києва»,
Філія №7